

Ж.Баласагын атындагы КУУнун
80-жылдык мааракесине арналган

**“МАНАСТААНУУ” КУРСУНУН КРнын
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ОКУТУЛУШУ:
ПРОБЛЕМАЛАР, ИЗДЕНЩЦЛЁР ЖАНА
ЧЕЧИМДЕР”**

аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын
материалдары.

Кыргыз-Кытай Институту

(7-декабрь, 2012-жыл)

Материалы Международной научно-практической
конференции, посвященной 80-летию КНУ им.Ж.Баласагына

**«ПРЕПОДАВАНИЕ МАНАСОВЕДЕНИЯ В
ВУЗАХ КР: ПРОБЛЕМЫ, ПОИСК И РЕШЕНИЕ».**

Кыргызско-Китайский Институт

(7 декабря 2012г.)

СПЕЦВЫПУСК

Рекомендовано Редакционно-издательским советом КНУ им.Ж.Баласагына

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

И.Ч.Исамидинов

ректор КНУ им. Ж.Баласагына,
доктор педагогических наук, профессор (*главный редактор*)

Т.Т. Каракеев

проректор по научной работе и инновациям, доктор физико-математических наук
(*зам. главного редактора*)

М.Т.Артыкбаев

член-корреспондент НАН КР, доктор философских наук, доктор политических наук, профессор

У.А. Асанов

академик НАН КР, доктор химических наук, профессор

А.А. Борубаев

академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор

Ч.Т. Джолдошева

член-корреспондент НАН КР, доктор филологических наук, профессор

А.Ч. Какеев

академик НАН КР, доктор философских наук, профессор

С.О. Карабаев

доктор химических наук, профессор

Э.Мамбетакунов

член-корреспондент НАН КР, доктор педагогических наук, профессор

Г.А.Мукамбаева

доктор юридических наук

В.А.Печенов

член-корреспондент НАН КР, доктор биологических наук, профессор

А.С.Сарыбаев

доктор экономических наук, профессор

С.Ж. Токтомышев

академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор

Ответственные редакторы:

Токтобаев Б.Т., к.ю.н., профессор

Акмолдоева Ш.Б., д.ф.н., профессор

Эпос «Манас» - это путеводная звезда, которая на протяжении тысячелетий помогает нам найти свой путь в непрерывном круговороте жизни.

А. Атамбаев

(Из выступления президента КР на Международной научно – практической конференции «Эпос «Манас» - памятник мировой эпической культуры». – Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова. Институт стран Азии и Африки. 18-19 декабря 2012 г.)

Приветственное слово

Дорогие гости, позвольте приветствовать Вас и открыть работу Международной научно – практической конференции «Преподавание манасоведения в вузах КР: проблемы, поиски и решение»!

В эпоху глобализации и нарастания тенденций универсализации, с одной стороны, и тенденции самоидентификации, с другой – важной задачей становится выявление общечеловеческого содержания национальных культур и поиска единых мировоззренческих оснований, позволяющих вести диалог между культурами и цивилизациями.

Актуальность изучения бессмертного творения тюркского мира, великого эпоса «Манас» состоит в том, что без четкого научного представления его сущности и специфических особенностей, его места и связи с общечеловеческой культурой, определения ценностно – смыслообразующего стержня, возможностей, трудно способствовать дальнейшему развитию традиционной культуры и установлению, что крайне важно и необходимо для воспитания подрастающего поколения, студенческой молодежи, ценностного приоритета.

Выработка духовно – нравственных оснований ценностей и ориентация на ценности нравственной культуры кыргызов как открытость, толерантность, способность к диалогу и т.д., получившие отражение в эпосе «Манас», должны сыграть консолидирующую роль в обеспечении межнационального согласия и гражданского мира, выполнить идентификационную функцию самосознания народа и функцию сохранения самобытной культуры в эпоху глобализации общества.

Уважаемые участники настоящей Конференции, позвольте мне от имени Оргкомитета пожелать Вам успешной и плодотворной работы.

Министр МОиН КР

Садыков К.Ж.

Куттуктоо сөз

Урматтуу конференциянын катышуучулары! Биринчиден, сиздерди куттуктап коюуга уруксат этиңиздер. Экинчиден, “Манас” майрамыңыздар менен!

Уюштуруу жагынан эле конференция өз деңгээлинде өткөрүлүп жатканы көрүнүп турат. “Манастын” духу, руху учурда элибизди ар тараптан колдоо үчүн абдан керек болуп жатат. “Манасты” асыроо, аны жаши муундарга башкача айтканда, келечек ээлерине жеткирүү ар бир окутуучунун милдети деп эсептейм. “Манастан” улуттук идеологияны, каада-салтты, үрп-адатты, ырым-жырымды, Теңирчиликти, табият менен бир бүтүндүктү түзө билген гармонияны үйрөнүүгө болот.

Биздин окуу жайды бүткөн далай илимпоздор “Манасты” ар тараптуу изилдеп жатканы мени абдан кубандырат. “Манас” кыргыз элинин маданиятынын □туу чокусу□деп, залкар жазуучубуз Чынгыз Айтматов бекеринен айтпаса керек. Себеби, “Манаста” элибиздин басып өткөн тарыхый жолу ташка тамга баскандай даана көрүнүп турат. Дүйнөдөгү башка эпикалык чыгармаларда мамлекетти куруу, улуттук биримдик, бир нече этностордун бир туунун астында биригиши тууралуу идеологияны көрө албайсың. Ал эми “Манасты” бүтүндөй кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн басып өткөн тарыхый жолун ата□бабадан бери келе жаткан нускалуу салт-санаасын маданиятын терең чагылдырган өзүнчө эле энциклопедия деп айтсак болот.

Учурда илимпоздордун алдында бир милдеттенме турат. Ал “Манасты” окутуунун үч баскычтуу жолун илимпоздорубуз иштеп чыгуу зарылдыгы турат:

1. 1-класстан 5-класска чейинки класстар үчүн кыскартылган вариантын;

2. 6-класстан 11-класска чейинки класстар үчүн;

3. Жогорку окуу жайлар жана жаши илимпоздор үчүн толук вариантын түзүп чыгуу милдети турат. Биз ушундай жолдор аркылуу “Манасты” тереңдеп үйрөтө алабыз.

Улам барган сайын манасчыларыбыздын арбып баратканы кубандырат. Жакында Москва шаарына президентибиз менен Билим берүү жана илим министрлиги Канат Садыков, профессор Шайлоо Акмолдоева, манасчы Талантаалы Бакчиев, Советбек Абдрасулов, 5 жаштагы манасчы Үмөт келечегинен көптү үмүттөндүрөт. Ушундай “Манас” изилдөөчүлөр жана манасчыларыбыз дагы көбөйө бериңер. Баарыңарга ийгилик каалайм, конференциянын сапары байсалдуу болсун!

Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору

Исамидинов И.Ч.

**К ПРОБЛЕМЕ ТРАНСЛЯЦИИ САКРАЛЬНЫХ
ТЕКСТОВ КУЛЬТУРЫ
(по материалам кыргызского и индийского эпосов)**

Сравнительно-типологический анализ принципов функционирования традиционной культуры в условиях отсутствия письменной фиксации транслируемых ценностей составляет одну из важных проблем эволюции древних обществ. С этой точки зрения вызывает особый интерес механизм трансляции текстов, излагающих фундаментальные основы организации жизни общества и понимания мира. Подобные тексты, бытовали устно в рамках фольклорных жанровых систем древности и составляли стержень культурной традиции определенного архаического общества или этнической группы. Таковыми, как известно, являлись «Бхагавад-Гита» для индусов, и «Манас» для кыргызов.

Сравнительный анализ механизма трансляции «Гиты» и «Манаса» позволяет обнаружить черты общности и различий, связанных с проблемой общего и особенного в эволюции древнейшей мифопоэтической культуры.

В целом ни у кого не вызывает сомнений то, что оба текста являясь по сути результатом творчества ряда поколений талантливых сказителей (риши – у индусов, джомокчу – у кыргызов), обращены к широкому кругу представителей этнической культуры и по ряду признаков могут быть отнесены к жанру героического эпоса. Вместе с тем способы их передачи от учителя к ученику, сам процесс ученичества и освоения особой техники исполнения, отдельные внетекстовые условия обучения, связанные с передачей идеологических представлений и их толкованием, безусловно, оставались скрытыми от восприятия большинства членов традиционного общества. Поэтому можно говорить как о внешнем литературно-жанровом оформлении этих текстов, так и об их тайных, сакральных свойствах

доступных и открытых лишь ограниченному кругу лиц, непосредственно привлеченных к процессу трансляции этнической традиции.

«Бхагавад - Гита», как неотъемлемая часть «Махабхараты», составляет духовное ядро, концептуальный стержень поэмы, к которому стянуты ее основные идейные нити. Вместе с тем, если рассматривать ее изолированно, «Бхагавад - гита» - замечательный по глубине и выразительности древний памятник, который стал священной книгой индуизма, до сих пор высоко чтимой у себя на родине. Она восходит к традиции ведического знания, и представляет собой одну из важных «Упанишад» в ведической литературе. Принято считать, и это отражено в содержании «Гиты», что ее суть составляет беседа верховного бога Кришны с одним из героев «Махабхараты» - Арджуной, который находится в смятении из-за предстоящего братоубийственного сражения. Таким образом, будучи тесно связанной с сюжетной линией повествования о сыновьях Бхараты, «Гита» может рассматриваться как эпизод величайшей древней поэмы, и следовательно обладает общими для древней фольклорной поэзии чертами стилистического единства. О переплетении фольклорного и религиозно-ритуального компонентов «Махабхараты» говорили многие исследователи древней индийской героико-эпической поэзии.

«Фольклорны по своему характеру сотни изречений и вставных историй эпоса, которые, как правило, вводятся или заключаются словами: «Так говорят», «Таково предание», «Вот что рассказывают древние». С устной формой бытования поэм нерасторжимо связаны пространственные перечисления городов, имен богов, поколений героев, а также повторы одних и тех же сцен и сюжетов. Язык «Махабхараты» насыщен постоянными сравнениями, эпитетами, всякого рода «общими местами», которые принято теперь называть в фольклористике сухим, но весьма точным термином - эпические формулы».

Фольклорная составляющая «Манаса» также не вызывает сомнения. Напротив, в существующей научной литературе он всегда рассматривался в тесной связи с героико-эпической традицией кыргызов. Вопросы же его связей с древним ритуально-мифологическим комплексом и религиозными представлениями древних кыргызов и других кочевых народов Центральной Азии до настоящего времени оставались малоизученными. Исключение составляют лишь серия работ Ш.Б.Акмолдоевой, С.М.Абдрасулова и Ж.Урманбетовой, в которых с позиций историко-философского и культурологического анализа раскрывается мировоззренческое значение «Манаса», рассматриваемое в системе философских и религиозных истоков традиционной культуры кыргызского общества.

Указанными исследователями актуализируется тот факт, что по специфическим параметрам отражения народной жизни, а также по глубине проникновения в основные проблемы человеческого бытия и их раскрытия средствами художественного выражения, «Манас» выходит далеко за рамки героико-эпической традиции. В своих прежних работах мы уже отмечали, что "Манас" в силу многих причин, обусловивших его непреходящее значение в культурной жизни традиционного кыргызского общества, способен дать исследователям богатейший материал, позволяющий реконструировать особенности мифо-эпического миропонимания кыргызов. Материалы эпоса «Манас» содержат ценную информацию об основных параметрах универсальной модели мира, несущей на себе отпечаток этнически своеобразного подхода к решению глобальных вопросов бытия, таких как проблема человека и природы, проблема жизни и смерти, человека в общественной морали, мира вещей и отношения к нему человека.

В «Манасе», несмотря на его колоссальный объем, практически нет эпизодов, которые не были бы связаны с общей концептуальной идеей

этого сказания. Эта всеохватывающая философско-этическая идея имеет свое выражение в емком народном идеале человечности «адамкерчилик», как соответствие человека во всех его проявлениях праведной и добродетельной жизни. Этот народный идеал раскрывается на самом разнообразном материале на примерах взаимоотношения родителей и детей, приобретения и потери друзей, противоборства с врагами, участия в мирной и военной жизни народа и на фоне многих других вполне реальных жизненных коллизий и ситуаций.

Сравнивая «Манас» и «Махабхарату» можно привести целый ряд типологически сходных моментов, объединяющих эти сказания в их стремлении целостного охвата народной жизни, особенно в трактовке понятий героического долга, судьбы и личной воли, подчинения человека действиям законов материального и духовного миров. Однако, в данной статье мы оставляем за пределами вопросы типологии тематики, идей, образов и мотивов, обращаясь к проблеме выявления общности на уровне механизмов трансляции сакральных текстов культуры.

В общих чертах и в древнекыргызской и в древнеиндийской культурах сходными оказываются такие компоненты и условия трансляции текстов традиционной культуры как:

1. Наличие самих текстов культуры составляющих стержень этнической традиции, бытующих или бытовавших преимущественно в устной форме в составе общей фольклорной традиции;

2. Наличие определенного типа «группы» или «школы» в составе этноса, которая транслирует эти «священные» тексты, сохраняя их преемственность и устойчивость;

3. Наличие устойчивого механизма трансляции текстов.

По поводу первого сходного условия нами уже отмечалось, что и «Бхагават Гиту» и «Манас» можно отнести к особым сакральным текстам, классифицируемым по формальным признакам как героический эпос.

Повествование в обоих случаях имеет цельные сюжетные линии, выстраиваемые вокруг биографии главного эпического персонажа. Для нашего сравнительного анализа важное значение имеет тот факт, что «Бхагават Гита» рассматривается как составная часть эпической поэмы «Махабхарата». Кульминацией обеих эпических текстов является участие главных героев в решающем военном сражении.

Второй компонент сходства связан с наличием особой «школы» в составе этноса, обеспечивающей передачу текстов по преемственности от учителя к ученику. На анализе этого компонента необходимо остановиться более подробно, так как такой сравнительный анализ может способствовать освещению важных аспектов более широкой проблемы типологии древних культур вербального типа, обеспечивающих сохранение и устойчивое функционирование важнейших категорий культуры в условиях отсутствия письменной фиксации традиционных ценностей.

В ведийской культуре присутствует фигура учителя, который передает свое знание ученику не только через заучивание текста Вед, но и через возрождение учителя в ученике, или иначе через рождение учителем своего духовного двойника.

Особые ритуалы посвящения ученика (брахмачарья – «священное ученичество»), которые сложились в ведической культурной традиции заключались в том, что учитель передавал не просто знание священных текстов, но ритуал, т.е. чрезвычайно сложную, иерархизированную систему сакрального поведения.

«Ритуал есть определенная последовательность огромного числа священнодействий. Для правильного совершения любого из них (т.е. для правильного воспроизведения соответствующего действия учителя) ученик должен был научиться организовывать свое поведение одновременно на трех уровнях: 1) совершенно точно произнести или спеть

слова гимна или ритуальной формулы (зафиксированные в самхите); 2) одновременно совершить определенное физическое действие (описанное в сутрах, однако без подражания учителю, по-видимому, невозпроизводимое); 3) наконец, одновременно с этими двумя он обязан был воссоздать в уме определенный образ (любое числовое соотношение, либо мифологему в виде эпизода борьбы с асурами, так или иначе связанного с совершаемым в данный момент действием, и т.д.), представленный в тексте брахманы...».

В кыргызской эпической культуре также сложился институт сказительских школ, предусматривающих передачу не только текста, но и особых сказительских умений, единых для учителя и ученика. Ритуальный компонент приобщения ученика к сакральной традиции сказительства прослеживается в кыргызской культуре наличием такого ритуального элемента в жизни ученика, как «призвание духов», обязывающих избранника стать сказителем, обязательное жертвоприношение, а также посещение им святых мест, связанных с именем Манаса.

Исполнение «Манаса» тоже представляет собой своеобразное священнодействие. И если рассматривать сам процесс обучения священному тексту, то по аналогии можно проследить, что исполнение «Манаса» имеет такие же компоненты ритуального плана:

- (слово) заучивание, запоминание в результате прослушивания и воспроизведение заученного;

- (физическое действие) совершение действия в результате заучивания (два аспекта - заучивание в слух, и жестикуляция в процессе воспроизведения заученного);

- (мысль) воссоздание в уме образа представленного в тексте (впадение в транс в результате образного восприятия и воспроизведения).

В этой связи следует отметить, что исследователями-психологами подчеркивалось совпадение механизма трансляции «Гиты» (по формуле

слово, физическое действие, мысль) с воспроизведением основных параметров, характерных для личности. Это еще раз говорит о способности такого механизма не просто дублировать текст в новых условиях, но воспроизводить личность учителя в ученике. Относительно психологии художественного творчества можно сказать, что такой механизм позволяет воспроизводить в новых условиях единый образец или стиль учителя.

«Таким образом, ведийская ритуальная культура предстает перед нами как тщательно продуманная и отрегулированная система приемов, позволяющих передавать от поколения к поколению (по традиции) личность учителя. Неслучайно поэтому ведийские тексты донесли до нас десятки имен учителей, обладавших достаточной творческой мощью, чтобы духовно оплодотворить многие десятки поколений учеников».

Проводя определенные параллели между традициями «Гиты» и «Манаса» мы далеки от мысли, что они могут носить идентичный характер. Традиционное мирознание носит самобытный характер, и способ его реализации через механизм традиции в каждой этнической культуре тоже имеет свой индивидуальный оттенок. Несмотря на это, нужно принять во внимание, что в случае с «Гитой» и «Манасом» речь идет о традициях культуры, построенных вокруг проблемы трансляции сакральных текстов, и что именно это сближает кыргызскую эпическую культуру с древнеиндийской. Типологические сходства в процессе трансляции сакральных текстов можно отнести к сфере бытия единой традиции вербального типа.

Вместе с тем достаточно отчетливо проступают и различия, которые определяются различными условиями всего контекста кыргызской и древнеиндийской культуры, касающейся социальной структуры общества и функциональных обязанностей ее членов. Ведическая традиция прямо указывала на то, что учеником может быть представитель определенной

касты (варны), чаще всего представитель варны брахманов или кшатриев. Предусматривался также довольно длительный срок обучения, в наименьшем варианте учеба длилась 12 лет, а в наибольшем учеба могла длиться почти всю жизнь. Этим обеспечивалось полное духовное тождество личности ученика и учителя.

В эпической культуре кыргызов традиция ученичества не предусматривала такое строгое ограничение по социальному статусу. Главным условием ученичества являлись личные качества ученика, его «избранничество» сакральными силами, которое лишь требовало дальнейшего ритуального закрепления в виде жертвоприношений и посещений святых мест для обретения полноценного статуса сказителя. При этом от ученика не требовалось достижения полного духовного тождества с учителем, так как усваиваемый текст не существовал в обычном понятии в виде окончательно оформленной реальности (даже в виде сознания одного учителя), а являлся текстом, находящимся в сфере абсолюта, в сфере идеальной и внеличностной потенции, которая находилась во власти сакральных сил, духов предков.

Вероятно, главное различие здесь кроется в том, что для древнеиндийской традиции сакральный текст (Веды или Гита) имеет божественное происхождение (Кришна или Брахма), усвоенную сознанием учителя-брахмана, а потому не допускающую возможности самостоятельного творческого толкования ученика. Для эпической же традиции кыргызов «Манас», как текст, мог существовать и реализовываться только в моменты актуализации творческой потенции сказителя, оживлявшего безличностный аспект сакрального текста каждый раз здесь и сейчас в присутствии аудитории. Поэтому ученичество в «Манасе» предполагало не столько заучивание всего объема текста и его правильное осмысление, сколько наблюдение за актом творческой самореализации учителя и соучастие в этом процессе. Важным являлся

факт способности юного сказителя входить в состояние творческого транса, через который осуществлялся доступ к сакральному тексту «Манаса».

«Между традициями так много сходства и так много несходства; при этом возможно, что там, где никакого особенного сходства на первый взгляд не видно, существенного сходства больше всего, но зато там, где сходство лежит на поверхности, различие на деле так глубоко, что простейшие понятия, начиная с самого понятия традиция, имеют различный объем и различное содержание».

Необходимо учитывать также и то, что тексты древнеиндийской культуры носили религиозно-философский характер, который определял их принадлежность к традиции не только вербального типа, но и в значительной степени к традиции ритуальной и религиозной, регулирующей религиозный культ древних индусов.

В эпической культуре кыргызов религиозный и ритуальный аспекты не составляют основного стержня содержания, они являются лишь важными составными компонентами, входящими в структуру текста на разных этапах его развития и в разных проявлениях в качестве повествовательных мотивов, образов, поэтических тропов. Ритуально-мифологическая составляющая отдельных эпических художественных компонентов была проанализирована нами в предыдущих статьях. Здесь важно подчеркнуть интересную закономерность эволюционной преемственности в «Манасе», где первоначальный мифологический пласт мотивов и образов, заменяется мотивами и образами религиозного содержания. Особенно ярко это видно на примере анализа ритуальных компонентов инициации юного героя, в которых образы мифологических тотемных покровителей героя были заменены позднее образами исламского культа (волки и тотемные покровители чилтаны на дервишей и святых старцев миссионеров).

Анализируя механизмы и способы трансляции сакральных текстов культуры на примере «Бхагават гиты» и «Манаса», мы пытаемся в первую очередь понять сам феномен традиции, её сущность и связь с законами развития культуры. В этом отношении нельзя не согласиться с мыслью видного российского исследователя В.В.Малявина, который отмечал, что традиция – особая реальность человеческой истории, которая имеет свою типологию и законы развития, отнюдь не совпадающие с общими законами развития культуры, а изучение ее требует особой методологии и понятийного аппарата.

*Мейер М.С., д.и.н, профессор,
директор ИСАА, МГУ (Москва, РФ)*

ЭПОС «МАНАС» В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Героический эпос «Манас» является замечательным памятником исторического прошлого кыргызского народа. Вместе с тем он выступает как важнейший источник, позволяющий исследователям понять отличительные особенности этносоциальной эволюции народов евразийских степей на протяжении многих веков их существования. Вплоть до настоящего времени жизнь кочевых сообществ, в том числе тюркских, остается слабо изученной, особенно в сравнении с огромным объемом печатной продукции, посвященной земледельческим цивилизациям. Эта бросающаяся в глаза ограниченность наших знаний и представлений о так называемой «кочевой периферии» в какой-то степени определялась малым количеством письменных исторических памятников, оставленных нам кочевыми народами. Сами условия их существования во многом ограничивали возможности распространения письменной культуры. Поэтому исследователи предпочитали обращаться к

свидетельствам оседлых соседей, прежде всего китайских летописцев, чьи сообщения о кочевниках, как правило, определялись сложными, если не сказать антагонистическими, отношениями, существовавшими между представителями земледельческого и скотоводческого производительного хозяйства. Отсюда негативная репутация номадов как «варваров», и малый интерес к их материальной и культурной жизни.

В подобных условиях ученым неизбежно приходилось обращаться к устному народному творчеству (фольклору). Оно в своих преданиях, былинах, песнях, эпосе представляло огромный объем материала, позволяющего исследователям раскрыть истоки национальных культурных традиций и понять сущность народного самосознания. Одним из лучших таких источников ныне выступает самое большое в мире эпическое повествование о подвигах богатыря Манаса, его сына Семетея и внука Сейтека. В варианте, записанном от народного сказителя Саятбая Каралаева, он насчитывает до полумиллиона стихотворных строк. Не только кыргызы, но и ученые разных стран с искренней благодарностью называют имена казахского просветителя Чокана Валиханова и российского востоковеда-тюрколога В.В. Радлова, положивших в XIX в. начало научному изучению эпоса.

Анализирующие ныне текст эпоса специалисты находят следы и древних, и средневековых, и позднейших событий, составляющих многовековую историю кыргызов. Поэтому по-разному исчисляется возраст произведения. В 1995 г. мировая общественность отметила его тысячелетний юбилей, но есть такие ученые, которые полагают, что эпосу 2500 лет, другие же связывают его с событиями XV в. или даже XVII-XVIII вв.

Военные походы (*казаты*) справедливо считаются центральной темой «Манаса». Ведь на протяжении своей истории кыргызы неоднократно подвергались нападениям со стороны соседних государств и

могущественных завоевателей Центральной Азии. Наиболее часто в эпосе упоминаются китайские правители - Эсенкан, Алооке и особенно Конурбай, что отражает одну из главных проблем, которую приходилось решать кыргызам в борьбе за свое самостоятельное существование. Но и помимо китайцев можно найти в эпосе упоминания о сражениях с арабами, киданями, о нашествии монгольских полчищ, о войнах с джунгарами (калмыками). Под ударами захватчиков распались существовавшие государственные объединения, племенные союзы, исчезали с исторической арены целые этносы. Отсюда и героический характер самого сказания, воспевающего храбрость и мужество тех, кто боролся с поработителями.

Не менее важна и другая тема героической жизни Манаса и его соратников, боровшихся за объединение всех кыргызских племен в единое политическое образование. Здесь усилиям богатырей (*батыров*), подобных Манасу, противостояли не только люди, но и особенности кочевого хозяйствования, при которых возможности относительно быстрого прироста поголовья скота, основного богатства степняков, не реализовывались во многом из-за ограниченности территории выпаса и водных источников. В таких условиях неизбежной становится борьба за права на пастбища и воду, которые были общим владением того или иного племени. Поэтому межплеменная вражда могла обречь на неудачу любые попытки единения. Неслучайно в эпосе повествуется о гибели не только самого Манаса, но и его сына и ближайших его соратников - Алмамбета, Чубака и Сыргая.

С темой единства связаны многие поступки Манаса, призванные получить поддержку народа. Можно отметить ту готовность, с которой он взялся осуществить предложение хана племени *катаганов* батыра Кошоя о возвращении народу родных земель Ала-Тоо, захваченных противниками кыргызов. Не менее важна и его верность кыргызским традициям, будь то

свадьба, прием гостей или участие в состязании, что было особенно значимо в общественной жизни евразийских кочевников.

Отдельно хотелось бы обратиться к теме ислама, получившего в IX-XI вв. широкое распространение в среде тюркоязычных этносов. Однако, в эпосе эта сторона социальной жизни представлена весьма ограничено, хотя среди соратников Манаса действует его побратим Алмамбет - китаец, принявший ислам, да и сам Манас, видимо, уже стал мусульманином. Однако, среди кыргызов, как и среди других тюркских степняков, расставание с прежними верованиями шло медленно. Поэтому борьба за единение не получила явного религиозного обоснования, и в памяти кыргызов Манас остаётся как храбрый, разумный и справедливый герой, посвятивший всю свою жизнь борьбе с внешними и внутренними врагами своей страны.

*Акматалиев А.А.
академик НАН КР*

ЭПОС «МАНАС» - СОКРОВИЩЕ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Каждый народ имеет свой опыт фольклорного сознания, но не у всех он помещается в одни и те же исторические рамки. Для кого-то - это далекой прошлое, для кого-то - еще недавнее прошлое. Из этой когорты народов, только в недавнем историческом прошлом расставшихся с активным бытованием фольклора выделяется кыргызский этнос с его монументальным эпосом «Манас».

О древности отдельных частей «Манаса» свидетельствуют сохранившиеся в нем мифические образы, волшебные легенды о великанах, джинах и пери, многочисленные зооморфные тотемы.

Эпоха расцвета Тюркского каганата была связана с большими внутренними и внешними переменами в жизни тюркоязычных народов. В VI—VIII вв. в верховьях Енисея идет интенсивное становление и развитие

государства кыргызов. Кыргызам довелось сыграть значительную роль в истории кочевых народов Евразии, Особенно Южной Сибири и Центральной Азии. Неслучайно применительно к этим территориям часто говорят о кыргызской эпохе, наступившей с середины IX в. и длившейся вплоть до монгольского нашествия. В послемонгольскую эпоху возрастает роль кыргызов на Тянь-Шане. Кыргызские племена с середины IX м. расселяются на обширных пространствах евразийского пояса *стеней*, от Енисея на севере до Тянь-Шаня на Юге, наносят сильнейший удар Уйгурскому каганату, поддерживают тесные дипломатические отношения с Китаем и государствами Средней Азии, предпринимают далекие военные походы в Восточный Туркестан и Маньчжурию. С того момента, когда кыргызы впервые попали в поле зрения китайских авторов в конце III в. до п.э., и до сокрушительного поражения от монголов в конце XIII в., положившего конец их самостоятельному существованию на Енисее, подавляющая часть их истории связывается с территорией Тянь-Шаня, где она заполнена непрерывными межплеменными столкновениями, войнами с соседями и развивающимися тесными связями с окружающими народами. Эпоха, связанная с Ногайлинской и Золотоордынской ордой в XIII-XVI вв. явилась важной вехой в эволюции сложения и бытования кыргызского эпоса.

В эпосе «Манас» кыргызский племенной союз, по версии сказителя Сагымбая Орозбакова, состоял из девяти племен: *ногой, нойгут, катаган, жедигер, багыш, дёлёс, конурат, тент, кыпчак*. Сказитель эпоса Саякбай Каралаев указывает на сорок племен, что в основном соответствовало племенному составу кыргызов в конце XIX и начале XX вв. В конце XVII в. усиливается борьба кыргызов с захватчиками монголами, и эта история получила в Эпосе кыргызов наиболее подробное художественное отражение. Борьба кыргызов на протяжении многих веков за объединение

разрозненных племен и освобождения от чужеземного ига явилась главной основополагающей идеей всего сюжетного состава трилогии.

Затерянный в горах народ, столетиями поддерживающий традиционный образ жизни, так же бережно сохранял и свою духовную составляющую - эпос «Манас», который середины XIX столетия не был известен ни широкой общественности, ни научной. И только благодаря разведывательным разысканиям казахского ученого и военного Ч. Валиханова, а также научным лингвистическим разысканиям В.В. Радлова жемчужина кыргызского народа была представлена миру.

Эпос «Манас», пришедший из глубины веков, на всем многовековом пути своего развития вбирал в себя в художественном виде все исторические события, которые определили судьбу народа. В его многослойности и многостадийности нашлось место и архаичным пластам древних верований и сменившим их впоследствии новым религиозным взглядам. Но подобные интерпретационные изменения не поколебали в своей основе главный мотив эпоса, его сюжет, состав действующих лиц. Подобная устойчивость объясняется глубинными факторами, лежащими в основе эпоса, а именно некими важнейшими законами его построения, многие из которых нам во многом уже не ясны и которые мы можем восстанавливать только гипотетически. Эти коды зиждились на первоосновных верованиях народа, были вкраплены не только в словесное полотно эпоса, но также и во всё исполнительское мастерство сказителя, которое первоначально носило ритуальный характер.

Главный побудительный мотив эпоса - стремление к свободе и независимости - основным лейтмотивом проходит через все важнейшие события сказания. Все действия Манаса, все его помыслы направлены на то, чтобы освободить свой народ, вернуть ему достоинство, вернуть его на родную землю, а потом отстаивать ее от посягательств.

Ценность, которая во многом лежит в основе духовного самоопределения кыргызского народа - «не быть ничем связанным». Суть этого высказывания определяет модель поведения древнего кыргыза, не привязывающегося к материальному миру, не становящегося от него зависимым. Эта же ценность стала определять и жизнеустройство древних кочевников, живущих в гармонии с природой и не навязывающих миру каких-то основательных построек, а движущихся по миру налегке, не обременяя его своим временным присутствием. Исконное стремление кыргызов к свободе от порабощения настолько сильно отражено в эпосе, что не оставляет никаких сомнений в чистоте их помыслов. Но в течение более чем половины XX столетия именно этот побудительный мотив эпоса был поводом для яростных нападков со стороны вульгаризированной партийной идеологии.

Буйный характер эпоса, его постоянные боевые схватки и сражения и в центре главный герой Манас, которому трудно сыскать равноценного по напору, отчаянию и мужеству богатыря, не давали покоя партийной элите. Но не только это. Широкое распространение эпоса среди народа, для которого он всегда составлял главную нравственную и духовную ценность, тоже было фактором риска. Поэтому период с 30-х гг. и до 50-х гг. XX в. оказался трагичнейшим в манасоведении. Все эти годы исследователи, ученые и общественные деятели активно боролись за то, чтобы опубликовать эпос, сделать его достоянием письменной культуры. И все эти годы терпели поражение, отдавая свои жизни за эпос. Достаточно вспомнить славные имена К. Тыныстанова, Е. Поливанова, Т. Айтматова, Т. Джолдошева, Т. Байджиева. Судьбы других были не менее трагичными, среди них К. Мифтаков, З. Бектенов, Т. Саманчин. Оголтелым нападкам подвергались В. Жирмунский, М. Ауэзов, Б. Юнусалиев, К. Юдахин.

Воистину, насколько сильным нужно было быть Слову, чтобы заставить принимать решения о судьбе эпоса на уровне самых высших партийных чинов, а также затягивать вопрос об издании эпоса на долгие годы.

Компромиссным было решение об издании сводного текста двух вариантов – С. Орозбакова и С. Каралаева, начатого в 1958 г. Именно это решение позволило увидеть свет эпосу в письменном виде на родном языке, что стало событием научной, культурной жизни страны.

Фактор бытования и передачи эпоса обусловлен другой основополагающей составляющей - его носителями. Сказители-манасчи составляют ту касту кыргызского народа, которая на протяжении столетий стала своеобразным хранилищем эпоса, его создателем, а также его передатчиком. Кыргызский народ наравне с эпосом сохранял в памяти и имена легендарных сказителей - Ырчы-уула, Жайсана, Токтогула, Нооруза. По всей вероятности имя Токтогула запечатлено в поговорке: *Ырчы болсон Токтогулдай бол, сынчы болсон Толубайдай бол* «Если хочешь быть певцом, то будь, как Токтогул, если хочешь стать знатоком лошадей, то будь, как Толубай». О реальных сказителях мы знаем начиная с конца 80-х гг. XIX в. В эту славную когорту попали манасчи, от которых, к сожалению, не удалось записать эпос, это Келдибек, Балык (Бекмурат) Кумаров, Найманбай, Тыныбек Джапиев Чоюке Омуров. Это были великие сказители, носящие в народе звание «чон манасчи». Но, к счастью, традиционность эпоса не позволила уйти в небытие творчество этих манасчи, в сказе их великих последователей Сагымбая Орозбакова, Саякбая Каралаева мы имеем тот исторический пласт, который исходил от их великих предшественников. Несмотря на мрачные времена, на давление, оказываемое со стороны власти, Сагымбай и Саякбай смогли сохранить дар, доставшийся им от предков, не изменить ему.

Целая вереница великих сказителей XX в. запечатлена в записях: это Тоголок Молдо (Баимбет Абдырахманов), Шапак Ырысмендеев, Молдобасан Мусульманкулов, Джаныбай Кожеков, Акмат Рысмендеев, Ибраим Абдырахманов.

Вариативность сказывания текста настолько богата, что дает для исследователей огромный материал для сравнения эпизодов эпоса.

Эпос «Манас» не мог быть завершен одной только повестью о батыре. Необходимость завершения начатого им дела, отмщение за смерть должно было найти свое продолжение в последующих частях - «Семетее» и «Сейтеке», составив генеалогическую циклизацию. Подобная завершенная трилогия могла возникнуть только при определенных исторических условиях. Убедительно сформулировали их алтайские ученые С. Суразаков и З. Казагачева, анализируя близкородственный эпос алтайцев: «...у алтайцев не было определенных исторических условий для сложения единой и монолитной народной эпопеи. Сведения о том, что якобы у алтайцев был эпос «Янгар» - это лишь фиксация движения к эпопее типа «Джангар» и «Манас»; органичная контаминация небольших самостоятельных произведений в крупную эпопею у алтайцев осталась незавершенной. Поэтому в рассуждениях о «Джангаре» С.С. Суразаков постоянно употребляет выражения: «процесс далеко не завершился», «пытались создать», «эта форма эволюции не получила развития» и т.п.».

Таким образом, можно сформулировать важный вывод о том, что трилогия, завершенная эпопея могла быть создана народом, достигшим высочайшего уровня политического и социального устройства, осознающего себя и идентифицирующего себя в глобальном мире, чтобы представить ему подобное произведение устного поэтического творчества, как «Манас». Это и позволило эпосу «Манас» стать золотой сокровищницей народной мысли, в которой отразился более чем трёх тысячелетний опыт истории и духовной жизни кыргызов.

Литература:

1. Абрамзон С. Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник // Манас: героический эпос киргизского народа. - Фрунзе, 1968.
2. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Манас: героический эпос киргизского народа. - Фрунзе, 1968.
3. Казагачева З.С. Алтайские героические сказания «Очи-Бала», «Канн-Алтын»: Аспекты текстологии и перевода. - Горно-Алтайск, 2002.
4. Манас: Киргизский героический эпос. Кн. 1. - М., 1984.

*Джамиль А.С., д.ф.н., профессор,
(Баку, Азербайджан)*

"МАНАС" - ВЕРШИНА ОБЩЕТЮРКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Одним из величественных памятников, отличающихся в истории художественного мышления тюркских народов своей емкостью и содержательностью, является трилогия "Манас". Данный общечеловеческий и вечный памятник киргизско-кыпчакской "ветви" Большого и Великого тюркского "древа" является живой энциклопедией, содержащей историческую информацию о наших корнях. "Живой" потому, что этот эпос, сложенный из более полумиллиона строк, и сегодня продолжая свою жизнь в первоизданном виде, охотно и с любовью исполняется манасчи. Меняющийся к месту такт музыки, "выкроенной" на весь эпос, создает естественное представление о событиях в отдельных сюжетах, и обеспечивает красочность, бесподобность этих событий. Исполняющее "Манас" лицо называется манасчи. Манасчи в народе считаются самыми талантливыми людьми. Так как такие люди, в первую очередь, должны обладать феноменальной памятью, способностью импровизировать, актерским талантом. Манасчи должен уметь передавать весь дух эпоса: различные сцены битвы, победы и поражения, горечь и радость, свет и тьму, добро и зло, друга и врага, одним словом, духовные ощущения пути от рождения к смерти, слушателю мелодией голоса,

движениями. С этой точки зрения манасчи создает театр одного актера. "В исполнении эпоса используется более двадцати мелодий. Сказитель сопровождает исполнение поэмы бесподобными жестами и богатой мимикой" [1, С. 385].

Это очевидная реальность, что первоисточником для современной киргизской культуры является эпопея "Манас". Так как народ получил возможность соприкоснуться со своим историческим прошлым, ощутить его дух через этот эпос, любовь к "Манасу" жил и будет жить во все времена. Невозможно найти такого киргиза, который не знал бы наизусть одну главу, один сюжет, или хотя бы один эпизод из "Манаса". Именно поэтому, академик Чингиз Айтматов считает "Манас" "синонимом киргизского народа". Основываясь на этом мнении, можно сказать что, "этот эпос является произведением не одного человека, а всех киргизских тюрков" [2, С. 12].

К слову напомним, что Ч. Айтматов мастерски употребляет в своих произведениях народные сказания из этой великой трилогии. Вышеотмеченный момент не ускользает от взгляда и нашего любимого народного поэта Бахтияра Вахабзаде, написавшего "Предисловие" к известному роману писателя "И дольше века длится день". Бахтияр Вахабзаде, привлекая ведущие образы романа к анализу, пишет: "Эдигей и Сабитджан противопоставленные образы. Эдигей не имеет даже среднего образования. Его речь так же проста, как и он сам. Но в этой простой речи есть мудрость, исходящая от эпоса киргизского народа "Манаса" и глубокий жизненный опыт" [3, С. 4].

"Манас" по своему объему превосходит знаменитые эпосы, считающиеся редчайшими и монументальными образами мировой литературы, — "Илиаду" и "Одиссею" в двадцать, а "Махабхарату" в три раза. Это превосходство не только в объеме, но и в смысле, содержании. В настоящее время существует 65 вариантов "Манаса". И поиски в этом

направлении продолжают, так как существует предположение о наличии еще неизвестных науке вариантов.

Нельзя так же отрицать такую истину, что "народные таланты различных поколений время от времени редактировали, отшлифовали "Манас", и таким образом, эпос, приобретая высокий художественный уровень, стал для киргизов образцом классической поэтики". Именно поэтому киргиз, днями слушая манасчи, не только не устает, но и получает эстетическое удовольствие от сочного языка, поучительного содержания, философского замысла, колоритной поэтики сюжетов этого эпоса, "просачивающихся" из народного духа. Так как "Манас" "выкроенный" на киргизов, рассчитанный на их вкус, "первое художественное произведение этого народа, перенесенное на бумагу, изданное в полиграфическом виде, переведенное на другие языки" [4, С. 17], заставляет говорить об эпосе то же самое, что и о словесном творчестве одной нации в целом.

С.М. Абрамзон, проводивший важные исследования относительно истории и этнографии киргизов, считает эпос "Манас" "синтезом и вершиной всех поэтических богатств" этого народа [1, С. 361]. С этим мнением можно соглашаться потому, что у киргизского народа есть и другие эпосы, сказки, а также другие образцы фольклора, кроме "Манаса". Но так как сравнение этих образцов с "Манасом" напоминает сравнение капли с морем, отдельные пословицы, поговорки, сказки, предания и анекдоты, созданные народом, вынуждены присоединиться к реке "Манас", как маленькие роднички. И таким образом, "Манас" вбирает в себя чуть ли не всю устную литературу народа.

Литература:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, «Кыргызстан», 1990.
2. Adil Səmil. El nəsn ağlayan göznm. «Azərnəşr», B.1997.
3. Aytmatov Ç. Gñn var əsgə bərabər. «Yazıcı», B. 1987.
4. Мусаев С. Эпос «Манас». - Б. 1994.

*Токтобаев Б.Т., к.ю.н., профессор,
ККИ КНУ им. Ж. Баласагына
Джумагулов А.М., к.ю.н., доцент,
ККИ КНУ им. Ж. Баласагына*

ЭПОС «МАНАС» И АКТУАЛЬНЫЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В современном международном праве сложилась определенная система международно-правовых актов, регулирующих отношения в сфере охраны культурного наследия.

Так, Гаагская конвенция 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта [2], стала первым международным соглашением, в котором объединены нормы по охране культурных ценностей в случае вооруженных столкновений. В ней отмечается, что ущерб, наносимый культурным ценностям каждого народа, является ущербом для всего человечества.

В 1970 году была принята Парижская конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности. Она призвана предотвращать хищения и незаконную торговлю культурными ценностями. В ней говорится о необходимости международного сотрудничества как средства обеспечения охраны национальных культурных ценностей этих государств.

В 1972 году на Генеральной конференции ЮНЕСКО была принята Конвенция о защите всемирного культурного и природного наследия, которая вступила в силу в декабре 1975 года [3]. В Конвенции даётся определение понятия охраны всемирного культурного и природного наследия. Конвенцией установлено, что государства-участники Конвенции, по возможности, стремятся проводить общую политику, направленную на придание культурному и природному наследию

определённых функций в общественной жизни и на включение охраны этого наследия в программы общего планирования.

17 октября 2003 года в Париже была принята Международная Конвенция об охране нематериального культурного наследия [4].

Нематериальное культурное наследие - концепция, предложенная в 1990-х годах в качестве аналога Списку Всемирного наследия, уделяющему основное внимание материальной культуре. В 2001 году ЮНЕСКО провела опрос среди государств и неправительственных организаций, с целью выработки определения. В названной конвенции даётся развернутое определение понятия «нематериального культурного наследия». Статья 2 этой конвенции трактует его как «обычаи, формы представления и выражения, знания и навыки, а также связанные с ними инструменты, предметы, артефакты и культурные пространства, признанные сообществами, группами и, в некоторых случаях, отдельными лицами в качестве части их культурного наследия».

Приведенное определение нематериального культурного наследия роднит его с недвижимым культурным наследием - разного рода памятниками истории и культуры.

В конвенции перечислены следующие основные категории нематериального культурного наследия:

- устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия;
- исполнительские искусства;
- обычаи, обряды, празднества;
- знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной;
- знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами.

ЮНЕСКО оказывает государствам-членам поддержку в деле сохранения и популяризации нематериального культурного наследия, уделяя особое внимание укреплению в общественном сознании

необходимости сохранения этого наследия для передачи будущим поколениям. В 1997 г. 29-я сессия Генеральной конференции ЮНЕСКО приняла решение о создании международного знака отличия «Шедевр устного и нематериального наследия человечества». Список нематериального культурного наследия человечества - список, составляемый в рамках программы ЮНЕСКО «Шедевры устного и нематериального культурного наследия», призван привлечь внимание к нематериальному культурному наследию. Объекты, включенные в этот список, представляют собой исключительную ценность с «исторической, художественной, этнологической, социологической, антропологической, лингвистической или литературной» точек зрения.

В представительный список от Кыргызстана были включены искусство акынов как сказителей эпосов в 2003 и 2008 годах, праздник Нооруз в 2009г. совместно с Азербайджаном, Индией, Ираном, Узбекистаном, Пакистаном, Турцией. В том же 2009 году эпос «Манас» был также включен в представительный список шедевров устного и нематериального культурного наследия как кыргызский, но от Китая, наряду с танцем корейских крестьян Китая, тибетским народным эпосом «Гезар», «Великим пением» народности донг (2009), монгольской техникой пения «Хоомей» и Тибетской оперой.

То, что кыргызский эпос был внесен в список ЮНЕСКО по заявке 160 тысяч этнических кыргызов с запада Китая в 2009 году, вызвало бурную протестную реакцию общественности Кыргызстана, в связи с чем руководство ЮНЕСКО предоставило стране право доказать принадлежность «Манаса» до июня 2011 года. По сообщениям СМИ [См.: <http://ria.ru/culture/2011>] депутат ЖК Карганбек Самаков встретился в США с представителями ЮНЕСКО и сумел доказать, что эпос «Манас» является культурным наследием кыргызского народа. В итоге, Пекин отозвал заявку, и у Бишкека появилась возможность подать новую. Для

ускорения процедур, связанных с переоформлением заявки, парламент Кыргызстана 17 июня 2011г. принял постановление о внесении трилогии «Манас» в список ЮНЕСКО от имени Кыргызстана. Также руководство страны 9 июня одобрило законопроект, связанный с сохранением, развитием и популяризацией эпоса «Манас», что предусматривает государственную поддержку развития творчества и исполнительского мастерства манасчи, подготовку и издание учебников, сохранение и возрождение историко-культурного наследия, памятников, связанных с эпосом

В то же время читатель сайта РИА Новости сообщила, что информация о том, что Пекин отозвал заявку не соответствует действительности, так как решение об отзыве заявки принимает не директор Бюро ЮНЕСКО в США (с которым провел встречу депутат К. Самаков), а Межправительственный комитет ЮНЕСКО по нематериальному культурному наследию, состоящий из 24 членов государств-участников Международной Конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия. Согласно итогам визита экс-президента Кыргызстана Розы Отунбаевой в штаб-квартиру ЮНЕСКО (Париж, Франция) было принято решение о том, что Кыргызстан к марту 2012 года подготовит номинацию о внесении трилогии «Манас» в список ЮНЕСКО.

Как бы то ни было, но до настоящего времени в Википедии и в других электронных изданиях, достаточно оперативно и объективно отражающих информацию, эпос «Манас» находится в списке шедевров устного и нематериального культурного наследия как кыргызский, но от Китая. Логика экспертов ЮНЕСКО понятна – эпос включен в список мировых шедевров как кыргызский, тем более что не Китай «виноват» в недоработках правительственных и академических кругов Кыргызской Республики, вовремя не выступивших с необходимой инициативой.

В связи с празднованием 10-й годовщины принятия Международной Конвенции об охране нематериального культурного наследия, на наш взгляд, было бы целесообразным с точки зрения дипломатии и международно-правовой реальности, соответствующим структурам Кыргызстана инициировать включение эпоса «Манас» в совместный список Китая и Кыргызстана, как это, например, произошло с традиционными народными песнопениями «Уртын-дуу», включенными в список в 2005 и 2008 годах совместно Китаем и Монголией.

Литература:

1. Акаев А. А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». – Б., 2002.
2. «Гаагская конвенция о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта», Принята в Гааге (Нидерланды) 14 мая 1954 года. <http://baikalfund.ru/library/international/index.wbp?>
3. “Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия”, Принята Генеральной конференцией ЮНЕСКО на семнадцатой сессии, Париж, 16 ноября 1972 г. http://baikalfund.ru/library/international/index.wbp?doc_id=96c31fe
4. «Международная Конвенция об охране нематериального культурного наследия», принята 17 октября 2003 года в Париже. <http://www.unesco.org/bpi/rus/pdf/03-82-Russe.pdf>
5. Поливанов Е. Д. Киргизский героический эпос «Манас». – Б., 1999.

*Акмолдоева Ш.Б. д.ф.н., профессор,
ККИ КНУ им. Ж.Баласагына*

О ПРОБЛЕМАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ МАНАСОВЕДЕНИЯ

Становление и формирование предмета манасоведения в КР имеет ряд своих особенностей. Следует отметить, что в условиях советской тоталитарной культуры не могло быть речи о самобытной кыргызской духовности. Конечно, не нужно ставить на одну ступень так называемый «социалистический интернационализм» и общемировую тенденцию становления всепланетарного человека – совокупного образа

универсального представителя человечества, носителя планетарного самосознания и культуры.

В бывшем Советском Союзе вся культура делилась на три подрода: прогрессивная социалистическая культура, реликты прошлых времен и вредные воздействия буржуазной (мировой) культуры. Был наложен запрет на научно – объективный анализ национальных культур, что объяснялось необходимостью ведения борьбы с национализмом в области культуры. Например, в 1951 году ЦК КПСС, признав такие эпосы тюркских народов, как «Манас», «Книга деда моего Коркута», «Ер Сайын», «Алпамыс», «Шора батыр», феодально-религиозными произведениями, запретил их изучение и пропаганду. Весь Восток был объявлен мистикой, а Запад – буржуазным. Но подавить и сгладить особенности национальных культур тоталитарная система не смогла, они просто были загнаны вовнутрь.

Изучение этнической культуры начинается с национальной самоидентификации. Кто мы? Откуда пришли? Какие ценности проповедуем? Какое место занимает наша культура в мировой цивилизации? Подобные вопросы, естественно, волнуют самосознание любой этнокультуры. В этом заключаются установка и императив национальной культуры.

В данном плане кроме объективных социокультурных трудностей (посттоталитаризм, постколониализм, аномия, переходный характер общества и т. д.) следует отметить и некоторые мифологемы и предубеждения относительно культуры кыргызов:

1) господство европоцентризма в освещении роли и специфики восточных культур;

2) арийцентристские теории, отрицающие автохтонность и гомогенность культуры тюркских народов;

3) негативная оценка номадической культуры;

4) архаические и партикулярные установки в посттоталитарном

национальном сознании;

5) абсолютизация вестернизации, неоколониальное заблуждение, маргинальное самосознание и аккультурационные ожидания и др.

Мы выделили только некоторые социокультурные идеи, в преодолении которых видим развитие манасоведения как научного направления.

Идентификация кыргызской культуры в системе Восток—Запад имеет не только теоретическое, но и практическое значение, что является естественным для переходного общества. Данный процесс охватывает почти все сферы социальной жизни. Поэтому анализ соотношения западных и восточных ценностей при становлении нового социума является приоритетной задачей специалистов.

Как говорил Гегель, «Восток и Запад присущи каждой вещи». Опровергая оба «центризма», следует отметить, что для развития манасоведения оба конца палки не одинаковы. Хотя сегодня Запад ощущает потребность в восточных культурных ценностях (мудрость, толерантность, экологичность, богоискательство, уважительность и т. п.), долгие годы евро-американское сознание формировалось в условиях пренебрежения к этой культуре.

Русский мыслитель В.Вернадский писал: «Величайшим в истории культуры фактом, только что выявляющим глубину своего значения, явилось то, что научное знание Запада глубоко и неразрывно уже связывалось в конце XIX столетия с учеными, находящимися под влиянием великих восточных философских построений, чуждых ученым Запада, но философская мысль Запада пока слабо отразила собой это вхождение в научную мысль живой, чуждой ей философия Востока; этот процесс только что начинает сказываться».

Обратим внимание на структуру «Манасоведения», так официально называется данная учебная дисциплина в республике, выделим его приоритетные проблемы, попытаемся проанализировать перспективы их развития. Следует сразу оговориться, что культурофилософский поиски в

манасоведении находятся в явления проблем и во многом продиктованы образовательными целями. Как учебный предмет «Манасоведение» в Кыргызстане инициировалось и разрабатывается, буквально, в последнее десятилетие, опубликованы следующие работы: Исаков Б. «Манас» эпосун окутуу. – Б., 1989, Его же. Манас наама: окуу китеби. – Б., 2005, Бакчиев Т. Введение в манасоведение: краткий курс лекций – Б., 2008г.; Байгазиев С. Манастаануу. Окуу китеби студенттер үчүн. – Б., 2010; Иманалиев К., Кыдырбаева З., Бакиров А., Бакчиев Т., Орозобекова Ж., Бекмухамедова Н. Манасоведение: учебное пособие. – Б., 2011; Бакчиев Т. Манасоведение. Учебное пособие для вузов. – Б., 2012. и др.

В канун настоящей конференции вышли в свет с определенными дополнениями и доработками 2-ое издание методического пособия и программы Акмолдоевой Ш.Б., Акмолдоевой Б.Б., Садыкова К.Ж. Манасоведение (на кыргызском и русском языках) – Б., 2012 для преподавателей и студентов вузов Кыргызской Республики.

Авторы данных работ отмечают следующее: преподавание данной дисциплины в вузе должно обеспечиваться квалифицированным преподавательским составом, на основе базовой рабочей программы, утвержденной УМС высшего учебного заведения.

Изучению курса «Манасоведение» должны предшествовать такие дисциплины гуманитарного и социально-экономического цикла как «История Кыргызстана», «Культурология» и «Философия».

Учебный курс «Манасоведение» нацелен на изучение великого кыргызского эпоса «Манас» в свете современных исторических, литературоведческих, философских и культурологических концепций, представленных отечественной научной традицией, и призван помочь студентам сформировать целостное, научно аргументированное представление о ценности и уникальности «Манаса» для мировой художественной культуры и истории философской мысли.

Культурная энциклопедия кыргызского народа, великий эпос «Манас» представляет собой уникальное, философское осмысление мира. Он содержит в себе духовный капитал кыргызского народа: берущие начало еще с седой старины мифологию и религию, нравы и обычаи, историю и философию, эстетику и мораль, что обуславливает необходимость специального изучения его как в рамках философско-культурологического направления, так и исторического развития.

Цель курса – дать представление о специфике и закономерностях развития эпоса «Манас». Ввести студентов в круг культурно-исторических, философских знаний, невостребованных ранее наукой и обществом духовные ценности и материалы.

Студент, прослушавший настоящий курс, должен:

1. осознать феномен великого эпоса «Манас», его роль и значение для сохранения духовности и национальной идентичности народа;
2. освоить закономерности развития эпоса, его своеобразия и место в системе современной мировой культуры и цивилизации;
3. осознать феномен эпоса «Манас» как сферу решения извечных вопросов бытия: созидание и разрушение, вечность и время, смерть и бессмертие, добро и зло и т.д.
4. уметь использовать полученные знания в своей профессиональной деятельности.

Важность изучения манасоведения не вызывает сомнений. Тем более, в условиях Кыргызской Республики, когда культура полиэтнического общества в силу исторических причин несет черты маргинальности и «разорванности сознания», изучение истоков, этапов и особенностей национальных культур имеет непереоценимое значение. Назовем некоторые актуальные проблемы, стоящие перед манасоведами:

— уточнение предмета манасоведения с учетом национальных и общемировых социокультурных тенденций;

- реконструкция моделей мира кыргызов в различных культурно-исторических типах;
- определение роли и места кыргызской культуры в мировом цивилизационном потоке;
- реконструирование культурного внутреннего мира человека, определение его основных ценностных ориентаций;
- определение диахронного и синхронного поля диалога кыргызской культуры;
- разработка проблем открытого общества, правовой культуры, культуры рынка в контексте кыргызстанского общества;
- изучение соотношения религиозного и этнического, традиционного и инновационного в духовной культуре кыргызского народа.

*Енвер Капаган, профессор,
Казахско - Турецкий Университет
(Алматы, РК)*

КЫРГЫЗ-ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ КОШОКТОРДО АЙТЫЛГАН АЛКЫШТАР

Өлгөн адамдын артынан жаман сөздөр айтылбайт жана анын жалаң жакшы тараптары эскерилет. Барган жеринде жаны жай алсын үчүн дуба кылынат. Жакындары кошок айтышып көз жашы төгүшөт. Эрзурум, Карс, Малатя сымал жерлерде бир өлүктөн сөз кылынса “ыраматылык мени жакшы көрчү, эми жакшы көрбөсүн”- дешет. Анткени, өлгөн адамдын жакшы көрүшү жакшы көрүлгөн адамды да ал дүйнөгө тартып кетет деп чочулашат. Жаш адам өлгөн адамдан сөз кылса, “жашы топурактай болсун”[KALAFAT, 1998: 74] делет.

Ажалдын кечигип келиши, убагы келгенде болсо кечикпеши үчүн бата кылынат. Мисалы, “Аллах жаштыкта ажал, карылыкта кордук көрсөтпөсүн” дешет. [AKALIN, 1990: 108] Анткени, карып калганда

башкаларга көз каранды болуп кордук көргөндөн көрө өз убагында о дүйнөгө кете берген жакшыраак деп ойлошот. Дабасы жок оорууга чалдыккан кишиге да: “”Аллахым, эки кутулуштан бирөөн бер”- деп дуба кылышат. [SAYAR, 2011: 212]

Кошок (сагу) өлүм-житим, балээ-кырсыктардан кийин окулчу, айтылчу ыр түрүндөгү айтымдар.[AKALIN, 1980: 11] экендигин түрктөрдүн илиминде эчак эле изилденип каалганынын жогорудагы аныктамадан улам билүүгө болот.

Кошоктордо баталар - Түрктөрдө өлгөндүн артынан аза күтүшөт бирок, баш көтөрмөй жок, Жаратканга мактоолор, шүгүр айтылат.

Сулейман хан кошогуна: “Аллахка шүгүр сага ал эки дүйнөдө да бактаалай, газилик жана шейиттикти насип кылды”[ТІКА, 2002: 136] - дешкен.

Мазар ташында жазылуу кошок-дарттын дарманы жок, дарыгер кантсин,

Тилегеним Жараткан ырайым этсин.

Мазарымды кылган боордош зыярат,

Үмүттөнөм бир Фатиха ыйгарат.[КАҮА, 1999: 440]

Түркия элинин кошокторунун ичинен Осмон империясынын падышасы 4-Муратка арналган кошоктор айрыкча өзгөчөлөнүп турат. Демек, кошок жанры түрк элинде да салт катары сакталып калганын байкайбыз. Төмөндө ошол кошоктон мисал келтиребиз:

Осмон империясынын падышасы 4-Муратка кошок

Ажалым колун сунду, жылдызым өчтү,

Досторум ыйлады, душманым күлдү.

Кылган амалдарым дарыяга түштү,

Мобул Малтага алпарчу жолдор кайыр кош.

Кул уулу достордун жүзү ак болсун,

Душмандардын боорунда арман, так болсун.

Боордошум Ибрахим аман соо болсун,

Отурган сарайым, тактым кайыр кош. [ELÇİN, 1993: 301]

Албетте, бул саптар Орхон-Енисей жазууларындагы баатырларга арналган кошоктордун мотивине окшош болуп кетет. Элдик фольклордун нускасында жазылганы көрүнүп турат. Бул кошок абдан таасирдүү чыккан. Анткени тарыхый болгон окуя үчүнбү, айтор, кошоктун мааниси терең.

Өлгөндүн артынан, барган жеринде жаны жай алышы үчүн, артында калгандарды жооткотуу үчүн айтылган сөздөр

Аллах ырайым кылсын,

Аллах кабырын кеңейтсин,

Аллах эсепсиз ырайым кылсын,

Аллах күнөөлөрүн кечирсин,

Топурагын торко кылсын,

Бараар жери бейиш болсун,

Аллахтын ырайымы жаасын,

Аллах жанын жай алдырсын,

Аллах Мусага кошуна кылсын,

Аллах үмүттөнгөнүн берсин,

Аллах каталарын кечирсин,

Аллах Сырат көпүрөсүнөн куштай жеңил өткөрүп койсун,

Аллах корккондорунан коргосун,

Аллах сурак-жоопту оңойлотсун,

Аллах нур ичинде жаткырсын,

Аллах жаткан жайын берекелүү кылсын. [EROL, 2007: 33-35]

Топурагын сүйсүн.

Аллах кабырын кең кылсын.

Руху шаттансын.

Өлгөндүн жаны ырайымга бөлөнсүн.

Топурагы торко болсун,

(өлгөн адамдын биз айткан сөздөрдөн улам) жаны кыйналбасын.

Аллах кабыр азабын таттырбасын, [AKALIN, 1990: 93-148]

Башында белгилеп өткөндөй исламга берилген диний агымдагы поэтиканы элестет. Ошону менен катар уйкаштык болбогону менен ыр саптарында айтылган ойлор бир нукка берилген. Айтайын деген ою так. Болгону ислам багытындагы саптар түрктөрдүн турмушуна өтө сиңгени көрүнүп турат. Түрк элинде мындай тематикадагы ыр саптар кеңири учураарын бул изилдөөдө байкадык. Ошол багыттагы ыр саптарынан дагы мисал келтире кетсек:

Кабырга коюлган өлүктүн артынан бата,

Аллах кабырыңды нурга бөлөсүн,

Аллах нур көлүндө жаткырсын,

Кабырыңды кең кылсын,

Аллах дүйнөдө баш паанасыз, акыретте ыймансыз калтырбасын,

Аллах кабыр караңгылыгынан, акырет азабынан коргосун.

Кабырың бейишке жол болсун,

Айланасы гулгө толсун,

Моокумуң кана жыттап жатууну Раббим буюрсун,

Дүйнөдө кор болбо, кабырда кабырың тар болбосун.

Дүйнөдө жетишпестик көрбө, акыретте тозок отуна дуушар болбо.

[EROL, 2007: 22]

Артында калгандарды жооткотуу үчүн

Башыңар соо болсун,

Аллах артында калгандарга узак өмүр берсин,

Ал топуракта жатканча калгандарга өмүр берсин,

Аллах башка кайгы-капа көрсөтпөсүн, (КАҮА, 1999: 440)

Боордошту жоготуу азабын бербесин,

Аллах сабыр берсин, [AKALIN, 1990: 94-102]

Аллах анын өмүрүн да калгандарга берсин,

Аллах достордон, жакынынан ажыроо азабын тарттырбасын.

Аллах ажыроо азабын унуттурсун,

Аллах башка тагдыр туш кылбасын.

Аллах башка өлүк азасын тарттырбасын [EROL, 2007:31- 33]

Изилдөөдө биз баса белгилеп айта кетүүчү нерсе, түрк элинде обондуу ыргак менен төгүп кошуп айтуу токтоп калган. Жөн гана үн чыгарып кээде үн чыгарбай ыйлоо адатка айланган. Бул деген дагы бир улуттук салтын жоготконго барабар. Ал эми кыргыз элинде жандуу үлгүсү сакталып калган.

Өлүмдөн коргонуу баталары

Боордоштон ажыратпасын, [AKALIN, 1990: 94]

Кара кабар укпайлы,

Аллах ажалды кечиктирсин,

Жашы окшобосун,

Аллах жакыныбыздан ажыратпасын,

Аллах жоктотпосун. [EROL, 2007: 70]

Мындай айтымдар кыргыздарда деле айтылат: Өлүмдү Кудай кечинен берсин. Өлүмдөн башкасынын тез болгону жакшы. Бөөдө өлүмдөн Кудай өзү сактасын-деген тилектеер эки элде тең бирдей эле айтылат. Бул жагынан салттардын окшоштуулугуна күбө болобуз.

Өтө карыгандар үчүн бир гана арга өлүм ак деп актыкка моюн сунушу үчүн айтылган дубалар

Аллах карылыкта башкаларга муктаж кылбасын,

Аллах карыганда таза этек, кургак жатак насип кылсын, [EROL, 2007: 31]

Аллах алжытпасын,

Аллах көчөлөрдө дейдитпесин,

Аллах сага оңой өлүм насип этсин, [EROL, 2007: 31]

Аз ооруу насип этсин. [AKALIN, 1990: 84]

Карылыктын дооранын сүрүүдөгү дубалар акыйкатта жакшы жазылган. Ар бир дубада не деген тилектер жатат. Карылыкта мүңкүрөбөстөн жакшы жашоону дуба кылгандык бул даанышмандык десе болот. Кыргыз элинде да “жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү” деген макал бар. Ал тургай дөөлөттүү карылыкты тилешет.

Ооруну көргөнү барганда жана оорунун бат айыгуусу үчүн айтылган тилектер жана дубалар.

Түркияда оорууну зыярат кылуу өтө маанилүү болуп эсептелет. Барбоого бир шылтоо кылып барбай коё албайт, барбай койсо, оорулуу ага таарынат. Гүл, шоколад, жыпар жыт алып барылат. Барганда момундай дуба берилет:

Аллах бачым шыпаа берсин,
Аллах дабасы жок дарт бербесин,
Аллахтан ден соолук, дөөлөт келсин,
Денең сак-саламат болсун,
Аллах эсепсиз жакшылык, ден соолук берсин,
Аллах түйшүккө салбасын,
Эки дүйнөнүн жол башчысы,
Мухаммед Мустафанын урматына,
Дартыман куткарсын.
Аллах сени чечектен кызамыктан куткарсын
Аллах сага Айюбдун сабырын берсин
Аллах көп азап таттырбасын,
Аллах ооруу, сыздатпасын,
Аллах жакшылыгы менен айыгып кет,
Аллах ыйлатпасын
Дабасыз дарт бербесин, [AKALIN, 1990: 80-146]

Акыркы деминде ыйман менен о дүйнөгө барууну буюрсун (EROL, 2007: 24)-деп, таза, ыймандуу жашаганга, ар кандай мээнетти да дабасы менен берүүнү тиленген саптар жакшы жаралган. Ошону менен бирге эле төмөнкү саптарда өлүмгө тике караган, өүм ак экендигин даңазалаган саптарга көңүлүнүздөрдү бурсак:

Өлүм келди ай,

Салбагыла айгай.

Бул мазарды көргөндөр,

Окусун бир Фаатиха. [КАҮА, 1999: 80]

Түрк элиндеги кошоктордун түпкү мааниси кыргыздардан анча айырмаланбаган формада эле сакталып калган. Аза күтүүсү, өлгөн адамды акыркы сапарга узатуу зыяфаты, андагы жасалган зыяраттар кадимки эле кыргыздарга окшош. Бирок, кошокторунда да исламдын күчтүү таасир бергени байкалып турат. Баарынан да: “Топурагың торко болсун!”, “Жаткан жериң бейиш болсун!, “Жаныңды жай алдыртсын”- деген алкоолор, тилектер кадимки кыргыздарда бүгүнкү күнгө чейин айтылып келаткан сөздөр экендиги, алар түпкү маанисин жоготпой ушул кезге чейин айтылып келатканы эки элдин тарыхый, маданий фольклорунун бирдейлигинен кабар берет.

Кыргыз элиндеги кошоктор

“**Кошок**”- оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр экени белгилөө менен улуу эпосубуз “Манас” эпосу да адегенде Токтогул ырчы аркылуу армандардан арноолордон жана кошоктордон чыккан. Аны Токтогул ырчы эл ичинен Манаска арналган кошокторду жыйнап, окуяларды системалаштырып жайгаштырып, ирээттеп андан соң “Манас” эпосун жараткан. Эгерде Манастай баатыр болбогондо, эл ичи баатырынан кийин төрөсүз, калып муңканып кошуп ырдабаганда, кошок эл ичинде фольклордук бир тематикага айланмак эмес, же эл ичинде кошоктун жандуу үлгүсү калыптанмак эмес. Эл төрөсү өткөн соң, элибиз катуу азап

тартып, аза күтүп, ыр түрүндө кошок айтышкан (балким ошондо эле обонго салынып айтылгандыр, бул жагы илимде дагы изилдөөнү талап кылат). (“Манас” изилдөөчү С. Муратованын жеке изилдөөсүнөн)

“Карагул ботом” сыяктуу элдик поэмалар бүтүндөй бойдон кошоктон турат. Ал эми адабиятыбыздын башаты болгон Орхон-Енисей жазмаларынын дээрлик баары Зияш Бектенов менен Ташым Байжиевдин “Кыргыз адабиятында” белгилегендей, “Кошок, керээз, түрүндө айтылган сөздөрдөн турат” [З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз адабияты, 2-бас. Б., “Мектеп”, 1993, 48-б.]

Кошок деп эмнени айтабыз? Ага З. Бектенов, менен Т. Байжиевдин жогоруда айтылган китебинде “Өкүнүү, күйүү маанисинде ички сезим менен мундуу айтылуучу кайгылуу ырды кошок дейбиз. Кошоктор экиге бөлүнөт: биринчиси- киши өлгөндө кошула турган кошоктор, экинчиси- кыз узатаарда кошула турган кошоктор”-деген аныктама берилсе, “Кыргыз совет энциклопедиясында : “Кошок-элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры. Дүйнөдөгү элдердин көбүндө бар. Кыргыз фольклорунда кошок Октябрь революциясына чейин кеңири тараган жанр болгон. Ал кыргызда көбүнчө жамакчы аялдар-кошокчулар тарабынан чыгарылат. Анда өлгөн адамдын жакындарынын кайгы-күйүтү, арманы, бири-бирине кайрат сөзү акыл-насааты айтылат. Өлгөндүн тирүү кезиндеги жакшы сапаттары эскерилет. Кошоктун таанымал акындар тарабынан чыгарылган мыкты үлгүлөрү да бар” [З. Бектенов, Т. Байжиев, Кыргыз адабияты, 2-басылышы, Б., “Мектеп”, 1993.48-б.]

Жашоонун законуна байланыштуу ар бир адамдын башына келүүчү айрылууну билдирип ырдаган поэзиянын бул эң байыркы жанрынын жанрлык традициясы күчтүү. Төмөндө бизге жеткен Гундардын көрүнүктүү падышасы, дүйнөдө эбегейсиз Хунну дөөлөтүн курган, Европалыктарды баатырдык сапаты менен таң калтырган, Чыгыштын цивилизациясын батышка биринчилерден болуп даңазалаган баатырыбыз-

Атиллага арналган кошокту мисал келтиребиз. Бул кошокто кыргыздардын поэтикалык көркөм дүйнөсүнүн кадимкидей калыптанып калганын байкайбыз.

Атиллага арналган кошок

“Балкан, Балкан, Балкан тоо,
Балкан тоого мен чыксам,
Башында бар айры тоо.
Айры тоого мен чысам,
Көлдө жаткан көп өрдөк,
Ылаачын тийсе бөлүнөт,
Ылаачындай шумкарым,
Атылкандан айрылып,
Элди кайдан табамын?
Эл карааны көрүнбөйт,
Тамакты кайдан ичемин?
Кийимди кайдан кийемин?
Элди кайдан табамын,
Журтту кайдан табамын?”

[С. Закиров “Кыргыз санжырасы”, Б., 1997, 67-бет]

Кошоктордун табиятын изилдөө менен аны беш этапка бөлүп кароону изилдеген фольклор изилдөөчү Саадат Муратова төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген: Кошокторду тематикалык жактан карап отуруп, беш классификацияга ажыратып кароого болот. Ал төмөндөгүчө:

1. Угузуу кошогу;
2. Өлүктүн үстүнө барганда айтылчу кошок;
3. Өлүктүүдөн узатаар кошогу;
4. Өлүктү коюп келгендеги кошок;
5. Кыркынан кийинки кошок.

Мен кошокторду изилдеп жазаарда дейт, манас изилдөөчү Саадат Муратова ушул көрүнүштөрдү көп жерден байкап, айрыкча түштүктө ушундай ырааттуулукта өнүккөндүгүнүн нугун байкадым. Бирок, бир кейиштүү жери, азыр ушул ырааттуулукту сактап айткан апаларыбыздын акыркы муундары жашап жатат. Эгерде булардын оозундагы төгүлүп айтылган кошокторду изилдеп жазып калбасак, биздин оозубуздан төрт саптагы ырааттуулуктагы кошок эмес, төрт сапты кошуп айтаарыбызды бир кудайдын өзү билет. Барган сайын фольклористиканын ушул жаатына көпчүлүк илимпоздор же жалпы эле интеллигенция көп көңүлүн бурбай жатат. Байыртан келаткан салтыбыздын бул түрүн кайрадан колго алуу зарыл.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер.-Б.: Кыргызстан, 1978.
2. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Ф.: Илим, 1983.
3. Абразаков А. Түрк атанын балдары болсок же рун башаттары. Анкара. 1995.
4. Иманалиев К. Каганат. “Бийиктик” Б.: 2008.
5. Элла Маяр. Теңир-Тоодон Кызыл-Кумга. Франц. Которгон Н. Турганабаев, Ж.Канталуб. Б.: “Турар” 2011.
6. Арат, 1991:21.
7. Инан, 2000:14.
8. Кадыров Ы. Ырым-жырым белгилери // Кырчын. 2010. №7 7-б.
9. Оморов А. Кыргыздын ырым-жырымдары // Адеп.- 2010. №2. 42-44-бб.
10. Мукасов Ы. Көчмөндөрдүн дүйнө таанымы// Кыргыз Туусу. 2009. №81. (30-окт). 11-б.

ГУННДАР – КЫРГЫЗДАРДЫН БАБАЛАРЫ

Кыргыздардын тарыхы жаатында үч болжолдуу көз караш бар: «Тянь-Шандык кыргыздар азыркы отурукташкан жергесине Эне-Сайдын үстүңкү жагынан XII–XIII кылымдарда көчүп келишкен»; «алар башка жактан ооп келишкен эмес, мурдатан ушул жерди жердешкен»; «кыргыз элдүүлүгү Түштүк Сибирь жана Борбордук Азия райондорунан, мунун ичинде Алтайдан келген этникалык бөлүкчөлөрдүн жергиликтүү калкка аралашып кеткендигинен улам түптөлгөн».

Кийинкиси туура көрүнсө да, айтыш парз: мындай жалгашып кетүү «б. з. II миң жылдыгынын биринчи жарымында эмес, андан бир топ бери, II-VII к. ишке ашкан, Алтайдан кыргыз жергесине көчүп келүү түз, б.а., Алтайдан Тянь-Шанга кирип келчү туура жол менен эмес, бүтүндөй Европаны айланып өтүү менен ишке ашкандыктан, мындай жер которуу беш кылымга, атап айтканда, б.з. II к. -б.з. VII к. дейре созулган.

Герман тилинин чоң атасы болгон гот тили менен кыргыз тилинде бар илимий тараптан алганда окшоштуктардын, таасын үндөштүктөрдүн жообу так мына ушунда жатат? Готтор каякта да, кыргыздар каяктагы эл?

Готтор б. з. ч. I к. Скандинавиядан алгач Прибалтикага өтүп, андан соң түштүккө, Кара деңизди көздөй бет алышат. Б. з. I к. Кара деңиз менен Азов деңизинин жээктеринде, Дон менен Днестр дарыяларынын төмөнкү жагындагы аймактардын көп бөлүктөрүн ээлөө менен эки зор жана кубаттуу мамлекетти түзүшөт, батышта готтордун айыл-кыштактары байыркы Дакияга чейин жетип калган.

IV к. башында аларды гунндар багынтат. Готтор Улуу кычкыл кысык менен азыркы Германияга, бир бөлүгү Везердин түндүк жагына барып жайгашат.

«Хунндар (азырынча гунндар эмес!) б.з. чейин эле Түндүк Кытай, Монгол жана Түштүк Сибирь аймактарында кеңири таанылып калышкан. «... Хунндар согушчан, кайраттуу жана маданиятты тез кабылдоочу сапаттарга ээ эл болушкан. Хунндарды улуу келечек кезип тургандай сезилген» - деп жазган Л.Н.Гумилев.

Гунндар мамлекетинде бири-бирине туугандык жакындыгы бар түрк тектүү элдер үнүгүп-сүзүгү ээ болгон. Гунндар түрк элдеринин чоң атасы. Эгерде түрт кылым бою (б.з.ч. II к. – б.з. II к.) кыргыздар жөнүндөгү эскермелер тарыхый адабияттарда жетиштүү санда кездешип келсе, кийинки беш кылым ичинде, атап айтканда, б. з. II к.-VII к. дейре байыркы кыргыздар этнос катары, демек, «кыргыз» деген этноним азиялык тарыхый-географиялык айдымынан таптакыр жок болуп кетет.

В.В. Бартольд: «Кыязы, б.з. алгачкы беш кылымында кыргыз элинин тагдыры жөнүндө эч кандай маалыматтар жок. ...VI к. түрк-угуздардын көчмөн мамлекети түзүлгөнү чейин да кыргыздар жөнүндө маалыматтар болгон эмес» - деп жазган.

А.Н. Бернштам: «Б.з. II к. кийин кытайлык булактарда цзянь-куньдун батыш бутактары жөнүндөгү маалыматтардан тышкары кыргыздар гана эмес, динлиндер жөнүндө да сөз кылынбайт... анан, «VII к. тартып гана кыргыздар жөнүндөгү археологиялык да, жазуу жөнүндөгү да маалыматтар кыйла көбөйү баштаган» - деген.

Археологиялык казуулардан жана медико-генетикалык изилдөөлөрдөн алынган маалыматтар гунн кыргыздар II к. Алты-Тоодон (Алтайдан) чыгып, Европа аркылуу айланма жолду басып өтүп, узак сапарда баратканда европалык Улуу Көчтү пайда кылып, YII к. кайра Ала-Тоосуна кайтып келгендигин... ырастап турат. Мына ушул жана башка маселелерге Герман Шрейбер, Herwig Wolfram, М.Гухман өңдүү немецтик окумуштуу-тарыхчылар да токтолгон.

II – YII кылымдарда гунн тили түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүнүн андан ары өнүгүшү үчүн негиз гана болбостон, байыркы кыргыз тилинин (YII – XII к.) тикеден-тике негизин даярдоочусу катары мааниге эгедер, учурдагы кыргыз тили анын түздөн-түз туундусу болуп саналат.

Ар кыл сүрөттөр менен кыркымдөлөп жасалгаланып, 400 беттен турган «Attila und die Hunnen» (Аттила жана гунндар) деп аталган, кыргызмөнүн ар бир экспонатын маалымат китеби 1924-1934-жылдары берилген сүрөттөгөн жана гунндардын Азиядан Европага ооп барышынын, ошондой эле алардын кайра артка, Азияга сапар тартышынын тарых-таржымалын баяндаган, гунндардын материалдык маданияты: курал-жарактары, эмерек-буюмдары менен ат жабдыктары, аялдардын кооз буюмдары ж.б. тууралуу негиз болоорлук маалыматтарды берген басылма бар.

Анын 4-, 7-, 16- жана андан кийинки беттериндеги, маселен, тоо-түздөн же кылдын фонундагы боз ылдый, андан алыс эмес жерде жайылып жаткан кой, жылкы, түйлөр менен топоздордун элестерин даана чагылдырган кооз фотосүрөттөр: Кыргыздардын учурдагы кичмөн жашоо турмуш башаты мына ушул бабалардан - гунндардан башталганын баян эткен таштандылар менен коштолуп турат.

Тарыхтын баян этилген учурундагы жалаң кыргыздар, атап айтканда, байыркы кыргыздар гана эмес, ошондой эле ал кездеги хунндар-гунндар да кийин түрк же байыркы түрк тилинде сүйлөп келишкен, кийин ал түрктөрдүн жалпы тили болуп калган. Немцтик белгилүү гуннолог Г.Шрейбер талаа-түздөрдүн келгендердин тили накта түрк тили болуп саналат деп эсептейт.

«Батыш хунну» – бул негизин гуннкыргыздар, же байыркы кыргыздар түзүп, Европага Азиядан ооп келишкен гунндар. Европалык тарыхнаамада

он эки «европалык» жалпы гунн хандарынын ысымдары белгилүү жана алардын ичинен Аттиланын атак-даңкы бөткөл дүйнөгө тарап кеткен.

Гунндар ордосу – борбору Паннониянын (азыркы Венгрия) пуштасынан орун алган гунндардын (байыркы түрк, байыркы кыргыз), германдык, славяндык жана аландык урук-тукум жана уруулардын зор кошунунун башында турганда алардын Европада бийлик жүргүзгөн жылдары конкреттүү түрдө белгиленип калган; айтмакчы, гунндардын «пушта» деген сөзү: эркин жер деген маанини билдирген; кырг. арасында «бош» (свободный) жана орусчасы – «пустошь».

Немецтик белгилүү тарыхчы Хервиг Вольфрам гунндардын Европадагы бийлиги 375/76-жылдарда башталып, 454/455-жылдары аяктагандыгын белгилейт.

Гунндар VII кылымда Кыргызстан жергесине кайтып келгенде мурдагы «алтайлык» топонимиканы толугу менен калыбына келтиришкен. Кыргыздар, атап айтканда, гуннкыргыздары тарыхтан эч кайда кабарсыз жок болуп кетишкен эмес, ооба, алар азиялык тарыхтан «жоголду» дейли, бирок европалык тарыхта кайра чыгышкан.

Системалуу материалдык-предметтик эстеликтерди Герман Шрейбердин «Гунндар» деген китебинен алынган «Гунндар отурукташкан жердин жанынан кербендерди өткөрүп кайра тээп чыгуу» деп аталган сүрөттөрдүн мисалында талдоого болот.

«Биз ай» (юрта) гунн жана байыркы түрктүн (байыркы кыргыздын) «журт» (туулуп-өскөн турак жай) деген сөзүнүн келип чыккан, ал гот тилине «jurt» формасында кирген, ал эми өндүү тыбыштар жүргүзүндө кийин байыркы немецтик жана учурку немецтик тилине «орун, жай» дегендей маанини билдирип, «Ort» деген формада кошулган.

Эркек кишилер гот жана немец тилдеринде – Mann деп берилет, ал эми кыргыз тилине келсек, гунн жана байыркы түрк тилдеринен жалгыз

«манн» деген гана сөз тээзүүчү компонент калган: кейрман, билерман, окурман ж.б. Аялдар гунн, байыркы түрк жана кыргыз тилдеринде «катын» деген лексема менен белгиленип келишкен. Гот тилин уланткан немец тилинде - тыбышы боюнча да, маани-маңызы боюнча да окшош “gattin” деген сөз бар (келинчеги, жубайы).

Гот тилинде гунндар менен кыргыздардын «ата» дегениндей эле маанини билдирген *atta* (ата) деген сөздү табууга болот. Эсперм-балдар менен уландарды гот тилинде, кийинчерээк байыркы саксон тилинде “boy” (бой) деген лексема менен белгилеп көрсөтүшкөн; салыштыруу үчүн: кыргыздарда уландар үчүн “бой”, “бойго жеткен” деген сөздөр: жетилген куракка келди дегенди, ал эми кыздар үчүн – кейүүгө чыгууга жашы жетти дегенди билдирет.

Казан деген сөз гот тилинде *torp* деген сөз формасына эгедер, ал немецтик үнсүз тыбыштардын 2-жылышуусунан кийин болуп калган жана азыркы немец тилинде *türmündügdü* мааниге ээ: кумара, мискей, жан казан; мында «тегерек нерсе» деген маани да кала берген. Гунндардан мурасталган кыргыз тилинде – «топ» деген сөз «тоголок бир нерсени» билдиргени менен (топ, шар) «тегерек казандыкындай» этимологиялык маанисин жоготуп койгон.

Кыргыз тилинде «каймал» беш жаштагы ургаачы төөнү билдирет. Демек, бул жаныбардын гот, байыркы саксон, ошондой эле немец жана англис элдериндеги *Kamel* деп аталышы гунн тилинен кирген.

Азыркы немец тилинде : “*Alp*: 1. миф. албарсты, жин шайтан (уйкуда жаткан адамды муунткан); 2. коркунучтуу жаман түш, дем кыстыгуу (түшүндү); сабыры суз акыбал” [“Немецче-орусча чоң сөздүк”]. Кыргыз тилинде болсо бир эле маани сакталып калган: “Албарсты – аял кейпин кийген жин-шайтан (кош бойлуу аялга залалын тийгизет жана уйкудагы кишини муунтуп кирет)” [Юдахин К.К. “Кыргызча-орусча сөздүк”].

Гот жана немец тилдеринде Mord деген сөз бар, алардын негизги мааниси - “элтүрүп, өмүрүн кыюу”. «Гунндар тез аяктаган кандуу согушта курман болгон жоокерлер туурасында морт кетеди– каталбгун жерден кетти (көк асманга) деп айтышат.

“Наар” деген сөз “тамак-аш, азык, азыктануу” маанисинде гунн жана гот тилдеринде колдонулуп келген. Шекер (таттуу) – tsuker, zucker (ср. англ. sugar); сорпо (шорпо) – suppe (soup); иохурт, курут (жумшак сыр) – jogurt.

Байыркы гунндар менен готтордо этногенетикалык-культурологиялык деңгээлдеги байланыштар менен өз-ара карым-катнаштар бар экендиги айдан ачык. Гунндар, же гунн-кыргыздар көчмөн эл болгондуктан, алар узакка эсептелген эч кандай турак жай имараттарын, сепилдер менен шаарларды курушкан эмес. Негизги тарыхый эстеликтер археологдор тарабынан жергөзүлгөн казуулар аркылуу табылууда.

Металлургия, темир өндүрүшү гунндар менен гуннкыргыздарда турмуштук мааниге ээ чарба жергөзүшү тармагы болуп келген. Согушчандарга темирден жасалган мыкты курал-жарак: кылыч менен канжар, жебе учтуктары менен найзалар, ошондой эле темир калкандар керек болот эмеспи.

И. Бона: «Гунндардын археологиясы ушул кезге чейин көбүнесе Европалык археологиянын бөлүгү болуп келген, ал чыгышта, Волгада жана Кавказдын түндүк тоолорунун этегинде аяктаган... Казуу иштери гунндардын археологиясынын чегин Обь дарыясы менен Тянь-Шань тоолоруна дейре кеңейтет»- деген.

Дүйнөлүк тарыхнаамада «гунндар» катары белгиленген элдин ата теги табышмактуу жана көп сырдуу. Кытайлык жылнаамалык булактар аркылуу б.з.ч. IV к. «гунндар» деп аталган элдин ушундай окшош «хунну» наамындагы жол баштоочу-бабалары бар экендиги, ал бабалары согушчан

келип, нечен ирет тѣндѣк кытай падышалыктарына кирип чаап, ал жактардан алтын, кѣмѣш жана башка асыл таштарды, ѣнѣр жай жана темир буюм-теримдерди, колдорунан кѣѣрѣ тѣгѣлгѣн чебер адамдар менен жаш келин-кыздарды олжолоп алып кетип турушкандыгы аныкталган.

Л.Н. Гумилевдун пикири боюнча, байыркы кыргыздардын сабир жана акацир урууларынын кыргыз этносунун жаралуусу менен калыптануусундагы ролу чоѣ. Кыргыз тилдѣѣ сабирлерди кыргыз урууларынын гана эмес, ошондой эле тѣрк тилдѣѣ чуваштардын да уруу баштыгы (аксакалы) катары эсептѣѣгѣ болот. Кыргыздар VII к. Алты-Тоосуна (Ала-Тоосуна) кайтып келип, ѣзѣнѣн баштапкы алтайлык топонимикасын: Чѣй, Боом, Нарын, Каракол, Чаткал ж.б. аталыштарды калыбына келтирип, элдин атам-замандагы «аты-жѣнѣн» - VII к. «гунн» (гяньгунь) деген антонимикалык аталышты толугу менен артка жылдырган «кыргыз» этнонимин, журтун, тилин сактап калган.

*Исаев К.И.,
ф.и.д., профессор, КТМУ*

АЙКӨЛ МАНАС АТАБЫЗ - УЛУУ ИНСАН ЧЕКСИЗ ОЙДУН ЧЕПСИЗ КҮЧҮ

I. Манас –эң кеңири тараган түшүнүк

Манас-кудай, ысым, термин, сөз катары Азия, Африка, Европа, ал турмак Америка мейкиндигиктеринде кеңири тараган укмуштуу феномен.

Жаңы эрадан 20-25 миң жылдар илгери Тибет тоо кыркасында “Кайлас” деген чокуга карап элдер сыйынып турушкан.... Байыркы Тибетте байлыктын Кудайы, күчтүн Кудайы, адилеттүүлүктүн Кудайы, сүйүүнүн Кудайы ж.б. болгон. Алар байлыктын Кудайын “Кубера”, ал эми күч менен адилет Кудайын “Манас” деп аташкан экен. Кайластын

чокусунда кудайдын үйү дешип келип сыйынган элдер жашоо жана турмуш зарылчылыгынан улам “Манас” кудайга жалбарышып, “күч бер, адилеттүүлүк бер!” дешип жүрүп, алардын бүткүл жан дүйнөсүнө “Манас” деген ысым сиңип калат экен. [1, 4-бет].

“Манас” аталган тоонун чокусу, дарыя, көлдөр, жерлер б.а. топонимдер дүйнөнүн көп жерлеринде кездешет.

Мисалы:

- Непал мамлекетинде бийиктиги 8128 км Манаслу деген чоку бар (жергиликтүү элдин тилинде **Улуу Ыйык Манас** дегенди түшүндүрөт);

- Индия мамлекетинде узундугу 500 км Манас дарыясы агат, Манас аттуу улуттук корук бар, аянты 50 миң (Камруп чөлкөм, Ассам штатында);

- Тибетте 4557 м. бийиктикте **Манас** (Манам-Цо) деген көл бар, аянты 500 чарчы км. Жергиликтүү калк аны ыйык тутуп, сыйынып турушат;

- Батыш Кытайда Ирен-Хабыр мөңгүлөрүнөн башталып, узундугу 402 км. **Манас** дарыясы агып, **Манас** көлүнө куят;

- Кавказ тоолорунда Манас дарыясы агып, Каспий деңизине куят;

- Өзбекстанда Самарканд менен Сурхан дарыя областынын кургак жерин сугат менен камсыз кылган Манас каналы бар, узундугу 300 км, б.з.ч. миң жыл мурун казылган, секундасына 50 м 3 суу агат.

Манас, Манса, Маниса, Манас – Орто Азияда орто кылымдарда жайгашкан бийик тоолуу өлкөнүн ысымы. Фарс тилинде жазылган “Худад ал Ааламда” жолугат (10 кылым). Анонимдик автордун бул эмгеги боюнча Манса эбегейсиз зор, көп тармактуу залкар тоо системасы. Манса түштүктө Тибеттен башталып, түндүктө “Тараз менен Шелжинин” (азыркы Талас өрөөнүнүн орто бөлүгү) чегине, батышта Тураң ойдуңунан, чыгышта Кытайга чейин созулат

Маниса тоо системасынын негизги бөлүгүн азыркы кыргыз жергесинин Ала-Тоосу алып турган. Талас Ала-Тоосунун бийик чокусу Манас (Манас -Ата) илгерки Маниса топониминин өзгөргөн түрү (А.С. Бернштам, 1947-ж) же тескерисинче, Мансанын (Маниса) өзү андан мурунку Манас ысмынын араб жазуусунун тыбыштык системасынын бир мүчүлүштүк көрүнүшү деп каралышы мүмкүн. [2, 417-418-беттер];

“Манас” деген сөз Саха тилинде – “кароол”, “күзөтчү” дегенди билдирет. “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” болгонун баяндайт экен. [3];

“Манас” –кыргыз араб сөзү, сыйына, корголой турган жай, качкандар корголой турган орун (“Кырк чородо да Манаска келип коргологон”: [4, 187-бет].

Демек, “Манас” түшүнүгү Индия, Непал, Тибет, Кытай, Орто Азия, аймактарында кеңири таралып, тоолор, алардын улуу чокулары, көл, дарыя, мейкиндиктер байыртадан бери эле аталып келген. Бул түшүнүктөр, сөздөр Манас Адам Манас ата болгончо, Манас атка конгончо болушу толук ыктымал.

II. Манас тамга

Айкөл Манас атабыздын ысымынын тарыхый, илимий маанисин чечмелеп-тактоодо белгилүү аалим Теңири Чоюн Өмүралиевдин [5] жанына жай бербеген саякатчы, энцилопедист талдоочу Темирбек Токтогазиевдин [6] Манасчылардын жарыяланган ж.б. эмгектери негиз болду.

Эми, Айкөл Манас атабыздын ысымынын маанисин иликтөө максатында сөздүктөрдү ж.б. талданган жарыялоолорду карап көрөлү.Е.П. Блаватскаянын «Теософиялык сөздүк» (1892-жылы Лондондо жарык көргөн «The Theosophical Glossary») китебинде «Манас» сөзү бир нече

жеринде кездешет. «Manas, Manas Kama, Manas Sanyama, Manas Taijasi, Manasa, Manas Dhyanis, Manasas, Manasassarovara» деп.

Манас – Manas (санскрит) бул «акыл», адамды эстүү, адептүү затка айландыруучу менталдык мүмкүнчүлүк. Эзотерикалык жагдайдан алып караганда, эң жогорку тепкичтеги Эго, адам баласынын өзгөрүп, кайра калыптануусуна өбөлгө болгон негиз. Тар чөйрөдө теософтор муну *буддхи манас* же адепке ширелген Манас дешет.

Манас Кама - Manas Kama (санскрит) – «каалоодогу акыл», бул буддистерде алты сезимдин бири катары каралат, алардын эң жогорку сезими саналат. Эгерде жогорку Манас, же, башкача айтканда Эго – билимдин бардык формаларын туюу органдары аркылуу кабылдаса, Манас Кама – төмөнкү Манас бир гана каалоо сезим аркылуу кабылдайт.

Манас Саняма - Manas Sanyama (санскрит) акылды башкара билүү, өзгөчө йога менен машыккан учурда акылды контролдоо.

Манас Тайжаси - Manas Taijasi (санскрит) «нурданган Манас»; Жогорку Эгонун абалы, аны метафизиканын туу чокусуна жеткендер гана айрып биле алышат.

Манаса же Манасвин - Manasa (санскрит). Кудай берген акылдын башаты. Манас *Арупанын* маңызы, же денеси жок Приджапти Вирадждын уулдары. Бирок, Арджуна Мишра Вираджд менен браманы бирдей эсептейт, а Брама бул Махат – дүйнөлүк акыл-эс. Питри өз кезегинде Кумар, Вайрадж, Манасапутра (акыл-эстин балдары) катары эсептелип, адам баласынын Эгосу катары кабылданат.

Манас Дхиани – Manas Dhyanis (санскрит) Пуранахтагы Жогорку Питри, Агнишватты, же Адамдын Күн бабалары, адамды үчүнчү расада акылдуу макулукка айландыргандар.

Манасаровар – Manasassarovara (санскрит) Тибеттеги ыйык көл. Ошондой эле бул көл *Анаватанта* деп да аталат. Манасаравар ушул көлдү

аздектеп коргогон сактоочу-кудайчанын аты. Ал **наг** же **жылан** түрүндө сүрөттөлөт. Бул көлгө зыярат кылгандардын саны ого эле көп. Будда дининин ыйык китеби Ведалар мына ушул көлдүн жээгинде жазылган деген уламыш бар.

Манастар–Manasas (санскрит) адамзатты манас менен-акыл-эс менен жабдыгандар, адамдагы өлбөс Эго.

Булар санскрит жазуусундагы «Манас» сөзүнүн мааниси экен.

Манас адам туулуп, бул жышааны башка балага көпчүлүк ат коё албай мүңкүрөп турган тушта, кайдан-жайдан белгисиз дубана пайда болгон. Сагымбай Орозобаковдун, Саякбай Каралаевдин вариантында «Манас» сөзү мындай чечмеленет:

«Берген болсоң уруксат,
Мен коеюн атын – деп, -
Дубана сүйлөп калганы. –
Баш жагына «Мим» келсин,
Байгамбардын сүрөтү.
Ортосуна «нун» келсин –
Олуянын сүрөтү.
Аягына «син» келсин –
Арстандын боруму,
Арты кайда кетти экен
Ал үчөөнү оруну?
Окуп билди «Манас» -деп
Оозума келди шондой кеп,
Ат коюлду “Манас”
“Алла Таала сактасын,
“Ар балаадан калас” деп
Бата кылды баарысы

Ачып муну окусун
Ак калпак кыргыз молдосу,
Айткан тилим эне тил,
Акылмандар ойлоп бил;
Аркы атаңыз Түрктүр
Анык тили кыргызда
Аңдай албай жүрүптүр.....

Манасчылар Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин ушул саптарын өзүнчө чечмелешкен.

Изилдөөчү Чоюн Өмүралиевдин ой толгоосунда: **«Баш жагына «мим» келсин»** дегени айтылган «мим» тамгасынын өзүнүн башат теги байыркы Шумерлерге «ман» болуп кирген. Дүйнөлүк Тагдын – Манастын элесинен чыккан. Кийин ал семит дүйнөсүнө өткөн. Жазуунун калыптануу процессинде арабдын «мим» - тамгасына көчкөндө, анын эң башкы мүнөздүү белгиси - тегерек шакекчеси гана калган, калганы жышылган, араб стилинде саймаланган. Демек, биз эми Семит дүйнөсүндө адашкан кийинки жолбун тамганы эмес, «м» тамгасынын өзүнүн авал башатын алабыз. **«Ортосуна «нун» келсин»** - «н» тамгасы байыркы түрк рунасында мындай салтта белгиленген: башкача айтканда, айдын сүрөтү. Эмне үчүн мындай? Капыстан маңдай жарган чагылгандай анын да сыры мага күтүүсүз ачылды. Көрсө, тамганын сыры дал дабышында катылып жатыптыр, **«Нан»** экен! Биз үчүн күн сайын колубузга алып жеген нан экен. Ал эми «Нан» деген сөздүн мааниси байыркы-байыркы заманда кара жердин өзүн билдирген. Жер эне демекчи байыркы шумерлерде Жердин ээси Нанна, Инанна саналган. «Нан»-жер эне бир угум.... Ошентип, байыркы башаты «нан», кийин рунага «н» болуп түшкөн тамга келип чыккан. Бир караганда айдын элесин чаап, көргөндү адаштырып келген

себеп ушунда жатыптыр. Эми, шумерлер аркылуу бул тамга да семит дүйнөсүнө өткөн кезде, кийин-кийин арабдарга оогондо «нан» деген маани тамга «нун» болуп өзгөрүп кеткен, бирок сапатын сактаган. Тек, чалкасынан оодарылган ортосундагы чекит араб жазуусундагы мүнөздүү белги. Ошентип «нун» белги да табылды. Мунун да «набийлерге» эч тиешеси жок. Ал Нандын-Жердин байыркы белгиси экен. Кайталайм, Төрөн дүйнөсүнөн Семит дүйнөсүнө оогон. «Аягына «син» келсин – Арстандын боруму» - «С» тамгасынын рунадагы сапаты биртик чийип, анын окулушу “ис” (из) башкача айтканда, сүрөтү эле өзү айтып турат. «Из салуу», «из түшүрүү», «из чийүү». Скандинав- герман руникасында да бул «ис» деп окулат Кытай ироглификасында да бир так чийин, «ис, чий, тик, кон» өңдүү угумдарга жанаары сөз башында айтылды. Ошентип, «с» деген тамганын тик, ооба, бул өтө маанилүү, бир, типтик ис-чийин экендигине келдик. Эми алынган тамгаларды катар карайлы.

«Ман» тамгасынын мындайча жайгашы «ман», «шам», «маш», «күн» маанилердин жалаң гана асманга байланышкан авалкы нукура өз мазмунунан келип чыккан. Элдик ишенимде ал «Төбөсү ачык Көк» делет. Тамга сыпатында төбөсү Көк жана анын бир өңүрүнөн өрттөп, Шам, Күн балбылдап чыгып келаткан шаңы бар.

«Нан» (жер) менен «Ис» тамга да өз табигый абалында урушат – төшү түктүү көмөргө «Жер» жана тикчийген типтик из же «Ис» (тик чий, тик сыз, тик из), чийим.

Ырас, «Асман» турса, «Жер» турса, эми экөөнүн ортосунда салынар бир из гана калат, ал эмелеки типтик из же «Ис» тамга. Демек, жалпы сыпат мындайча ачылат: Бул не? Бул... – Манас. Арбактардын эсинен келген, кайыптын кайнар көзүнөн келген, как Манастын өзүнөн келген «Манас» деген ыйык ат, эмесе ушул!

Адам Манастын Аты да, Заты да ушул. Атына заты баткан, затында аты жаткан, Ичи да бар, Сырты да бар, айтөгөрөктөлүп Тең уюуган, касиеттин касиети, Теңирдин нугу, Теңирдин сыры, Теңирдин ыры мына ушул! “Манас” жерге түшкөндө, Көктө Кудайдын Нуру чачылып, жерде зилзала жүрүп кеткен–ушул, Ыйык Манас тамга ушул,

Алтын менен Күмүштүн – ширөөсүнөн турат.

Айың менен Күнүндүн нуру өзү турат,

Асман менен Жердин тирөөчү турат.

Эки дүйнөнү бир жалгап, шире, эми

Эсилиц Манастын бир өзү турат» [5, 245-256-беттер].

Ошентип, “Эл башына күн түшсө,

Эл тилеген эр келет,

Эр убайын эл көрөт! – дейт кыргыз элинин акылында.

Жазуучу Чоюн Өмүралиевдин бул жазгандарында кайчы келген дагы бир пикир бар, дейт Темирбек Токтогазиев. «Манас» аты Касиеттүү «Курани Кариим» китебинде «Ля Манааси» деп берилгени, анын мааниси – «адамдар корголой турган жай». Манастын аты түздөн-түз Курандан алынган! – деп Кыргызстан мусулмандарынын мурунку Азирети Муфтийи Чубак ажы Жалилов бир нече жолу телеканалдардан айтканын эшиткенбиз. [6, 115-бет].

«Манас» сөзүнүн этимологиясы араб тилиндеги 16 томдон турган «Лисса-Мин араб» (*Бейрут. 2000-ж.*) сөздүгүндө чечмеленген. Анда: «Манас» сөзүнүн аяккы «с» тамгасына басым жасалып, эки түрдө түшүндүрүлөт. Арабдардын каткалаң «сад» тамгасында эки түшүнүк, жумшак «син» тамгасында эки менен аргументтешкен.

«Сад» менен алганда биринчи мааниси: Манас – бул корголоочу жер (*махраб жа-маль жаат*), баш паанек табуучу жай; экинчи маанисинде:

Манас – Айкөл (*Ас-сахадаль жуут аль карам*), жоомарт дегенди туюндурат.

«Син» менен караганда, биринчи мааниси: Манас – энергия, күч-кубат (*ан-нашшаат*); экинчи маанисинде: Манас-найзанын учу, учтуулардын учтуусу (*аль-мансату мус-сина*) түшүнүгүн берет. Демек, арабдардын окумуштуулары, Курани Каримдеги «Ля Манааси» сөзүнө берген түшүнүктөрдүн баары Айкөл Манас атабызга туура келет экен. [6, 115-бет].

«Манас» сөзүн эң эле жеткиликтүү да, түшүнүктүү да кылып Жайсаң Үмөт уулунун «Айкөл Манасында» жазылганын карап көрөлү:

Мааниси Манас деген сөздүн эмне?

Чечмелейт ар ким өзү билишинче.

Бирөөлөр «Чексиз күч» деп түшүнүшсө,

Башкалар «Асман» дешет теңеп Көккө.

Айтылган ар кыл ойдун туура түзү

Манас, бул –чексиз ойдун чепсиз күчү!

Ой күчүн пайдалана билсе адам,

Оордунан тоону козгойт кыйналбастан.

Ошондой күчтүн ээси болсун деген,

Оюнан калайыктын бүткөмүн мен. [8, 156-157-беттер].

Совет доорунда бир топ окумуштуулар «Манас» сөзүн талдашып, талкуулашып, чечмелешкенин жакшы билебиз. Алардын баарын талдап карасак өзүнчө бир чоң китеп болот, мунун кажети деле жок. Менимче, жогорудагы чечмелөөлөр окурмандын кызыгуусун жаратат деп ойлойм. [6, 115-бет].

Бирок, ушул убакка чейин “Манас” сөзүн маани-маңызы боюнча жана Адам Манас атанын жашаган, баатырдык доору, кыр-кырда жүргөн

кыргыздарды чогултуп, бирдиктүү, кубаттуу мамлекет курган доор, мезгил жөнүндө илимий жактан даана-такталган ишенимдүү, такталган тарыхый маалыматтын 21-кылымга чейин боло электиги өзүнчө табышмак. Албетте, мындай кейиштүү, кабырганы кайыштырган абалдын болушунун тарыхый-саясий себептери болгону да чындык. (аларды толук чечмелөөгө да кезек келээр!).

Айкөл Манас ата тууралуу кара сөз менен жазылып калтырылган эн алгачкы илимий булак-бул Сайф-ад-дин ибн хак-Аббас Аксикет 1503-жылы жазып калтырган “Мажму атут Таворих” кол жазмада Манас атанын “чыныгы тарыхый инсан экендиги, анын кимдер менен кылып жана согушканын көрсөткөн жападан-жалгыз далилдүү дарек болуп саналат” [1, 9-бет]. Бирок ал кол жазмада “Манас” эпосу тууралуу эч кандай маалымат жок. Ошого карабастан кол жазманы которгон Омор Соороновдун пикиринче: “Манас” иликтөөчүлөр ойду-келди жазылган пикирлердин дурусун-дурус деп, бурушун буруш деп айтканга жарабай калганы себеп болуп кетти окшойт. Ошонун кесепетинен элибиздин түшүнүгүг туман аралап, тарыхый Адам Манас менен эпикалык “Манас” чаташтырылып, кыргыз баласынын башы будуң-чаң болуп турган кез” [9, 14-бет]. Эмне үчүн ушундай болууда? Кезек келээр, чечмелегенге.

Кытай Эл республикасынын борбору Пекин шаарында жашаган кыргыз тарыхын изилдеген, кыргыз тилин мыкты билген профессор Ху-Чженхуа кыргыз саякатчы-изилдөөчү Темирбек Токтогазиевге төмөнкүлөрдү айтып жатпайбы: “Манас бул тарыхый инсан болгондугу анык. Эпосту жакшылап окусаңар, анан аларды илимге белгилүү болгон фактылар менен катар койсоңор эле өзү оркоюп көрүнөт, кайсыл мезгилде жашаганы... “Манаста” адамзат тарыхындагы өнүгүү жолдор арбын кайсыл окумуштуу өзү ынанган жерин таап алса, ошол доордо болгон деп айта берет. Көрсөң ар биринин айтканы жүйөлүүдөй сезилет. Бирок,

тарыхый чындык деген бар да... Силердин окумуштууларыңар бир пикирге келе албай коюшкан, акыры Манас баатырды жомок каарманы кылып, анан жандары тынчып, улантып изилдебей да калышты”. [6, 225-бет].

Бул таасын так, таамай чыныгы пикир 2011-жылы айтылганын эскертсек, жалпы кыргыз журтчулугуна, өзгөчө Айкөл Манас менен алектенишип, ошонун аркасынан жан багып жүргөн окумуштуулар үчүн өтө эле уят сезилет экен...

Бирок, элибиздин баатыр Манас атабызга болгон көз карашы өзгөргөн эмес, сезимдердин тереңдиги ага болгон ишеним көөнөргөн эмес, муундан-муунга өтүп, кыргыз каны менен жанында кошо айланып келет. Адам Манас–Жакыптын уулу, кыргыз элин бириктирген чексиз кайрат күчкө ээ, кылымдар жашай турган баатыр, бирдиктүү кыргыз мамлекетин түзүп, дүйнөгө атагын дүңгүрөткөн Улуу Инсан.

Ал эми “Манас” эпосу кыргыз элинин узун тарыхынын булагы, маданий энциклопедиясы, улуттун өзөгү, мамлекеттин идеологиясы, жаңы муундарды мекенчилдикке, баатырчылыкка тарбиялоонун алиппеси!

Анткени “Манас” кыргызды кылымдар бою өзүнө таанытып, тарыхтын кыйын кезеңдеринде элди өз айланасына баш коштуруп, дем берген улуттук ураан, асаба, туу, касиеттүү кудурет–күч сыяктуу маани-маңызды ойноп келген. Кыргыз элинин кылымдар кыйырынан келаткан эртеги мифологиясы, дини, салты, тарыхы, философиясы, өнөр-билими, адеби, бүт болгон руханий байлыгы “Манаста” чыпчыргасы менен толук орун алган. Демек, “Манастан” үйрөнө, биле кабылдай тургай ченемсиз үлгүлөрүбүз, асыл өрнөктөрүбүз ал турмак ачуу сабактарыбыз эң эле арбын эмеспи!

Жогоруда Кытай жазма булактарында VII кылымдын экинчи жарымында, VIII кылымдын башында Күчтүү Кыргыз каганаты кайрадан куралганын, аны Кутлук Элтериш түзгөнүн, ошол Кутлук Элтериш – Куту

улук Эл Төрөсү – Манас атабыздын өзү экендигин Темирбек Токтогазиев ишенимдүү баяндаган эле.[6, 36, 41-беттер].

Эми анын Айкөлдүгүнө көңүл буралы. Кайрадан Жайсаң Үмөт уулунун «Айкөл Манасына» көз чаптыралы:

Куту улук Элтөрөсүн эмнеликтен,

Айкөл деп аташканын билет белең?!

Андыктан, татый турган хан тагына,

Мүнөздү түгөл берген Теңир ага.

Суу сымал өтүп кетчү бүт катмарга

Сиңимдүү, жумшак мүнөз, пейли таза,

А бирок, жумшак туруп катуу болгон,

Алдыда максатына жетчү койгон.

Ал ошол жумшак-катуу мүнөз менен

Аткарган вазийпасын соңку келген....

Куураган өсүмдүктөр –суу жайганда

Көгөрүп, өнүшкөндөй алар кайра,

Кыркууздун кыйыр-чексиз тукумдары

Кырылып жок болоордо Айкөл аны,

Көгөртүп, өнүм берген сууга окшоп,

Кайрадан баш коштурган баарын топтоп,

Журт баалап суудай терең, кенендигин,

Алпейлеп жоомарттыгын, берендигин,

А бирок ошол эле суудай болуп,

Ачуусу келсе, ташты кетер ойуп,

Курчтугун, өктөмдүгүн жеришпестен,

Куту Улук Эл төрөсүн –Айкөл дешкен! [8, 76-бет].

Албетте, Темирбек Токтогазиевдин “Айкөл Манас – тарыхый Инсан. Алтайдагы, Ала-Тоодогу, Бейжиндеги издер деген көп тарыхый булактардын негизинде жазылган негиздүү китебинин чыгышы менен “Манас тарыхый инсанбы” же эпикалык каарманбы” жана Айкөл Манастын жашаган, баатырлык доорлору жөнүндөгү талаш-тартыштар толук ишенимдүү чечилип калды деген пикирден азырынча алыспыз.

Ошондой болсо дагы жогорку авторлордун (Т. Токтогазиев, Үмөт уулу Жайсаң) пикирлерин бекемдеген К.С. Мусаевдин “Улуу Төбөй кыргыз-кыпчак империясы” деген жаңы эле (2012-жылдын кыш айларында) жарыяланган көп жыл бою көгөрүп жүрүп даярдаган эмгеги Айкөл Манас атанын тарыхый доорун тактаганга жардамдашат деген үмүттөмүн. Анткени, китеп С. Орозбаковдун: “Төбөй бийдин кулжасы, Төрө Манас баатырды төгөрөктөп турганы” десе, Саякбай Каралаевдын: “Манастын түбү Төбөйдөн, Төбөйдөн кыргыз көбөйгөн” деген ыр саптары илимий жактан кеңири чечмеленип, кайсы доор экенин тактаганга жардамдашар.

Ошентип, “Манас Тамга” бөлүмүн алтын сөздөрдүн чебер дыйканы Айкөл Манасты биринчилерден болуп эпос-романга айланткан жазуучу Ашым Жакыпбектин “Манас-Теңир уулу, күн нуру, кыргыз руху” –деген өлбөс-өчпөс мурас акыл-эс булагы менен аяктайын.

III. Айкөл Манас – чексиз ойдун чепсиз күчү катары - атайын Академияга муктаж!

Манас улуу Теңирден жалганган тарыхый Инсан экендиги улам мезгил алмашып, маалымат көбөйүп, тарых тактала баштаган сайын адамдардын жаңы муундары үчүн да ишенимдүү боло баштады. Бирок, белгилей кетели, Адам Манас жөнүндө, анын тарыхый инсандыгын баатырлыгын, социалдык турпатын чечмелеген изилдөөлөрдүн

жетишсиздиги абдан байкалат. ХХI-кылымдан 510-жыл илгери Сайф-аддин ибн Аббас Аксикенди “Мажму ат Таворих” аттуу кол Манас атаны “чыныгы тарыхый инсан экендигин, анын кимдер менен мамиле кылып жана согушканын көрсөткөн жападан жалгыз далилдүү дарек болуп саналат”. – деп белгиленген. [1, 9-бет].

Казактын тунгуч илимпозу Чокан Валиханов (1835-1865) “ таң каларлык акылмандыкты көрсөтүп” төмөнкүлөрдү баса белгилеген: “Манас” бир мезгилге келтирилген жана бир кишинин–Манас баатырдын тегерегине топтолгон бардык мифтеринин, жомокторунун, санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы.... “Манас” бирдиктүү мүнөздө болгондой көрүнгөн айрым көп окуялардан турат” (15, 360-бет).

Албетте, Манас баатырдын балалыгы, эр жеткен маалы, оң каарман катары совет доорунда жарыяланган эпостордун биринчи бөлүмүндө айтылат.

Манастын туулушу, өспүрүм чагы, анын алгачкы эрдиктери, бытырап кеткен кыргыз урууларын бириктириши, ата журттун душмандардан коргогон күрөшү байыркы манасчылардын, ошондой эле атактуу болгон Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин жана СССР элдеринин эпостору” сериясында жана А. Жакыпбековдун кара сөз менен жазылган роман – эпосунда эң кыска, үстүртөн берилген. [караңыз: 16, 402-410 беттер].

Ооба, тарыхый шарты, талап, идеологиялык басым жана расмий саясат ошондой болгон. Ал турмак 1995-жылы “Манас” эпосунун 1000 жылдык шаң-салтанатынын улуу тоюнда да Адам Манас тарыхый Инсан болгондугун анын жеке баатырлыгы, жалпы элдин жетекчиси катары баарынын башын кошуп, жоокерлик менен душмандарын талкалап элин бириктирип, улуу мамлекет кургандыгын салтанаттап жетишерлик айтылган эмес. Анткени, калыптанып калган “эрежеден” толук кутула элек

эле, дагы эле “элди түп көтөрө орусташтыруунун жылмакай саясатынын бардык чама-чаркынын” калдыктары али күчтүү эмеспи. [17, 285-бет].

Адамзат тарыхында, жан дүйнөсү жабыркаган, ата-бабалардан кеткен ишениминен, элдик баатырлардын элес-эстеликтеринен ажыраган руханий жана жан азабы кулчулугунан өткөн кулчулук жок. Ушул экөө айкалышып келип, бүтүндөй калктын маданияты, салт-санаасы, үрп-адаты, жалпы ой жүгүртүү деңгээлине, жашоо тиричилигине, өткөн-кеткен турмушу менен этнографиясына орду толгус зыяндарды алып келет. Бир сөз менен айтканда, мунун бардыгы улуттун эс-тутумун, тилин талкалап, өзүн жок кылууга аракеттенет. Мындай көрүнүштөрдүн бири катары түрк тилдүү элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин ишенимине, жазмасына, маданиятына, “Манасына”, тарыхына ж.б. руханий дөөлөттөрүнө VII-XX кылымдарда ишке ашырылган басып алуучулук, чапкынчылык, кыйратуучулук саясаттарды эстесек болот. Буга улуу тарых күбө. Ошол мезгил кыйдамдарында диндердин: Азиянын Түштүк-Чыгышынан Будда, Түштүк-Батыштан Ислам, Батыштан христиан (алардын 8 жолку кресть жортуулдарынын кыргыздары өзүнчө кепке татыйт). Диндеринин ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын аягына чейин Орус империясынын колонизациялоо жана коммунисттердин батыштын жат идеологиясын жайылтуу саясатынан запкы тартты. Бул өзү узун тарых. Бирок бир-эки мисал келтирейин. Чынгыз Айтматов мындай дейт: “715-жылы Туркестан өлкөлөрүнө арабдар үстөмдүгүн орноту баштады. Кутайба аттуу кол башчысынын ырайымсыздыгын тарыхчы Наршахи “Бухара тарыхы” аттуу китебинде: “Согушка ким жарактуу болсо баарын түгөлдөй өлтүрдү. Тирүү калгандарын туткунга алды..... Кутайба мечиттер орнотуп, каапырлык менен отко табынуучулук рухундагы чыгармаларды да жойду”, -деп жазды. [17, 262-263 беттер].

Аму дарыясын бойлой салынган үч жүздөн ашуун шаар менен элди, мекенден арабдар жер менен жексен кылганын, жергиликтүү калктын ишенимин, тилин, динин, жазуусун, үрп-адатын орду-түбү менен жоюуга күч жумшаганын улуу аалим Бируни ызага буулугуп эске алат. Алар илимий трактаттарды, астрономия менен философиянын негиздерин изилдеген китептерди, тарыхый жазмаларды отко жаккан. Көрүстөндөгү жазуулар, эстеликтин бетиндеги тамгалар сүртүлүп өчүрүлгөн. [караңыз: 17, 263-264-беттер]. Булардын баарынан улуттар запкы тарткан, элдик баатыр–лидерлер жөнүндөгү маалыматтар жок болгон. Батышташкан саясаттардын залакасы жергиликтүү элдик баатырларды жана алар жөнүндөгү маалыматтарды жок кылып, өздөрүнүн жетекчилерин гана даңазалоо аракети болгон. Мындай саясий жүрүм-турум Адам Манас баатыр тагдырына терс таасирин түздөн-түз тийгизгенине тарых күбө.

Акыркы 1,5-2 кылымдын аралыгында Азиядан чыккан атактуу баатырлардын баары баскынчы, жырткыч (варвар) катары көргөзүлүп, Европадан чыккандын баары улуу кол башчы, чыгаан саясий ишмер катары көргөзүлүп келгенин бүгүн анчалык деле сыр болбой калды. Себеби Батышташкан советтик Кремль жүргүзгөн “силер орто азиялыктар кечээ эле революциядан кийин адам катарына кошулдунар” деген саясатташкан идеологияга каршы келип калмак. Ошентип, колониялык абалдагы улуттардын баатыры жөнүндөгү маалыматтар болбош керек, анткени жеңген, үстөмдүк эткен элдердин гана баатырлары жөнүндөгү жомокторго, маалыматтарга кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылган. Адам Манас баатыр жөнүндөгү маалыматтар атайылап эле басмырланып, элге анын анык баатырлыгы эркиндик, азаттык үчүн күрөшү жашырылып келгендиги ойлоштурулуп, расачылык теориянын негизинде жүргүзүлгөн колониялык саясаттардын жемиши болгон!

Кыргыз элинин акыркы эки кылымдагы маданий-социалдык тарыхый жашоосунда “Адам Манас” жана “Эпикалык Манас” булактары бир болгонуна карабастан эки башка тагдырга туш болгондугу маалим. Алардын ар башка тагдырга ээ болгонун да тарыхый, идеологиялык, саясий себептери бар экендигин мезгил тастыктоодо.

“Манас” ааламын маданият таануу жана философиялык көз карашта кеңири изилдегендердин бири Шайлоо Бородоевна Акмолдоеванын пикири боюнча “миңдеген жылдар бою “Манас” эпосу кыргыздын маданий энциклопедиясы”- жөн гана поэтикалык **чыгармачылыктын байыркы үлгүсү** же поэтикалык дастандардын жыйнагы гана эмес, **элдик кемеңгерликтин казынасы**, утурумдук турмуштагы жол көрсөткүч, байыркы кыргыз элинин **биримдигинин негизи**, ошондой эле анын этикалык –укуктук кодекси болуп да келген. “Манас” эпосу – адам жашоосунун ар түрдүү мезгилдеги катмарданган окуялардын бир бүтүнгө бириктирилген ширетмеси, кыргыздардын миң жылдардын элегинен өткөн көркөм поэтикалык ой жүгүртүүсүнүн жыйынтыгы катары калыптанган”. [11, 29-30-беттер].

Айкөл Манастын эрдиги менен шердиги толугу менен “Манас” эпосунда камтылган. Демек, адам Манастын өмүр баяны өзүнчө болуш керек да. Бул өзгөчө Манас сабагын мектептерде жана окуу жайларда окутканга байланыштуу маанилүү. Эмне үчүн андай болбой келгенин жогоруда кыскача баяндалды.

Калыстык үчүн белгилейлик, кийинки кездерде, өзгөчө СССРде тарап, Орто Азия, Балтика жээгиндеги, Түштүк Кавказ элдери сыяктуу кыргыз эли да азаттык алып, өз алдынча мамлекеттүүлүктүн түтүнүн булаткандан баштап, “кыргыз ким болгон, ким болуп калды”, “эми ким болуш керек?” деген суроолордун аймагында Манас маселеси күн тартибине коюлуп, “пенде Манас кантип Айкөл Манаска айланды?” – деген атайын собол

пайда болду. Бул суроолорду чыгармачылык илими татаал маселе катары күн тартибине коюп, изилдеген замандаш жарандарыбыздын бири Бектур Исаков атайын “Манас сабагы” [Б. 1994-ж, 649-бет] китеп жарыялаган, кийин Ормошбек Чоюнбаев менен бирге “Айкөл Манастын калыптанышы” деген (китеп 2009-жылы жарыяланган) терең мазмундуу, таалим уюткусу, тарбия казынасы катары Манастын өмүр баянын биздин пикирибизге баштапкы орто жана атайын мектептерде окутуунун алиппесин жараткан. “Манастагы” алтын уюткунун, алтын тирөөчтүн түптөлүшүн, Манастын Айкөл Манас болмогуна даярдашкан тарыхый инсандардын татаал эмгектери жеткиликтүү сүрөттөлгөн: Алар Чыйырды эне; Акбалта ата; Ошпур койчу-башчы; Бакай “капилетте сөз тапкан, караңгыда көз тапкан” адам, кол башчы, кан; Кошой-“батасы журтту байыткан, бекип жаткан бейиштин эшигин ачкан” инсандын, Бөлөкбай-чоң Жиндинин Манастык сапаттарынын калыптанышына өзгөчөлөнгөн салым кошкон, алтын, күмүш, темир ж.б. кен байлыктарын иштетүүчү, “асмандан түшкөн алты курч” деп мүнөздөлгөн, VI-VIII кылымдардан баштап XX кылымга чейин сакталган курал-жарактарды жараткан улуу устадагы Бөлөкбайдын “Өзөк” жана “кырчоо” программаларына мүнөздөө берүү менен мектепте окутуунун методикасы кошо сүрөттөлгөн. Бул эмгек “Манастаануу” билимине жана окутуусуна ишенимдүү лабораториялык жана усулдук негиздиге жарайт.

“Манас”-улуу нуска, демек, өмүр сүрүүнүн улуу наркын аныктаган турмуштук үлгү. “Манас”- бул миңдеген жылдарга саймаланып калган кыргыз өмүрү. Ал өмүр агым катары муундан-муунга мезгилден-мезгилге , эскирди дегенди, унутулду дегенди билбей кайра утуру жаңыланып көчө берет, көчө берет. “Манастын” өзгөчөлүктөрүнүн бири ушунда эмеспи.

Эгерде жогоруда аталган Бектур Исаков менен Ормошбек Чоюнбаевдин эмгектери “Манас” жөнүндөгү жана манасчылардын жарыяланган китептеринин негизинде жазылган болсо, Темирбек Токтогазиевдин “Айкөл Манас- тарыхый инсан” деген негиздүү, энциклопедиялык эмгегин изилдөөчүлүк саякаттардын, жарыяланган китептерди талдоонун, илимпоздор менен дидарлашуунун натыйжасында пайда болгон. Манас тарыхый Инсан, ал Алтайда – туулган жер Манас тоосу, Манас жайыты, Манас көлү, Манас суусу, XXI кылымда да аталып турат, географиялык карталарда белгиленген.

2010-жылдын август айында кыргыздын 40 жигити, азыркы республиканын чоролору өз көздөрү көрүп, ишенип келишти. Манас ата Алтайдан Ала-Тоого көчүү мезгили Кытайдын Тан империясынын тушунда болгондугун карт тарых аныктаган. Таластагы, Ат-Башыдагы, Кочкордогу, азыркы Кытай эл Республикасынын кең аймагындагы Манастын ысымы менен байланышкан жайлар, тоолор, чокулар, суулар-бардыгы тарыхый чындык экендигин Темирбек Токтогазиев өзү кыдырып көргөн, Манастын эң алгачкы согуштарынан баштап, изилдеп, алардын чындыгына көзү жетип, акыл-эс менен ишенген. Айкөл Манас атабыз Улуу түрк каганатын түптөгөн Куту Улук Эл төрөсүн өзү-деп өтө ишенимдүү далилдегени “Манастаануу” илиминдеги чоң ачылыш. Байыркы Түрк Каганаты – “Куралып жыйылган Эл болгонун” тарых өзү тастыктап турат – деп Темирбек Токтогазиев жыйынтыктаган. Демек, Айкөл Манас атабыз тарыхы улуу Инсан “чексиз ойдун чепсиз күчү” катары дагы далай изилденет эмеспи.

“Манастын” бирден –бир мүнөздүү өзгөчөлүгү оозеки айтуудан жаралып, элдин турмушун, баатырлыгын, жашоо-тиричилигин ишенимдүү көрсөткөндүгү, көлөмүнүн, камтыган окуяларынын кенендиги менен

дүйнө элдеринин байыркы маданий мурастарынан бөтөнчө айырмаланган баатырлык эпостук классикалык нагыз үлгүсү болуп саналат.

“Манасчы” жана “манасчылык” – кайып аркылуу кабыл алынган, башка элдерде кезикпей турган өзгөчө кесипчилик. “Манасчылардын эл ичиндеги орду абройлуу”. “Манасчылар кудайын колдоосунун, кайыптардын дааруусунун натыйжасында айтып калышкан” деген ишеним кыргыз элинин аң-сезиминде орноп келет. Мындай ойду манасчылардын өздөрү да тастыктайт” [13, 6-7 беттер].

“Манас” эпосунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири –ар бир эле Манасчынын же бир эле адамдын тагдырына таандык болбостон, ал оозеки түрүндө улам кийинки муундарына өтүп, салт катары сакталып келген далай доорлорду камтыган Манасчылардын плеядасына таандык элдик чыгарма болгондугу. Болбосо бир чоң маданий көөнөрбөс имараттын пайдубалынан тартып, бирден кынап кыш коюп, укмуштуудай **түбөлүктүү архитектуралык мурас** курган сыяктуу, ыр сабынан тургузулган монументалдуу чыгарма мезгил мерчеминде улам реставрацияланып тургандай, улам кеңейип, жаңыланып, баштапкы калыбына өзөк кылып, толукталып, түбөлүк жашап туруу касиетине ээ экендиги менен мүнөздөлөт. [караңыз:13, 98-99-беттер].

“Үйрөнүп манасчы боло албайсың”- деп келген кыргыз элинде. XXI кылымдын башталышында «Манас» эпосунун алтымыштан ашуун варианты бар. Мына ушулардын баары Манасчылар аркылуу бүгүнкү күндө биздин колубузга жетип олтурат. Тилекке каршы, азыркы күнгө чейин манасчылык феномени атайын илимий маселе катары олуттуу изилдөөгө алына элек. Азыркы расмий илим манасчысынын айткан кебине, көз карашына, дүйнө таламына ниетин бурбай келет. А түгүл «материалисттик илимге жат, реалдуу эмес» деген тантыгандыктын айынан иликтенбестен четке кагып, мыйыгынан күлүп, маскарапоз-

шоумен катары кабылдаган материалисттердин жапайы салтынан толук кутула элекпиз. [караңыз: 13, 375-бет].

Манасчылык – көп кырдуу, ары сырдуу аягына чейин ачыла элек табышмактуу көрүнүш! «Манас» жана манасчылык кыргыз азаттык алып, өз алдынча мамлекеттүүлүккө ээ болгону ХХI кылымдын башталышына Бириккен Улуттар Уюмунун билим берүү, илим жана маданият боюнча башкармалыгы ЮНЕСКО тарабынан расмий таанылып, «Манас» эпосу материалдык эмес, руханий байлык, өнөр катары, ал эми манасчылык өнөр жаңы тарыхый шартта эл аралык деңгээлде таанылды. Ошентип, Адам баатыр атанын аты ааламга кетүүдө. Мунун өзү өткөнгө-урмат, бүгүнкүңө-таалим, келечегиңе-аманат дегендин белгиси болуу менен көз карандысыз Кыргыз Республикасынын, анын эли жана татыктуу белгилерин - Манас доору баштаганын жана анын үч бүтүн-жерин, тилин, маданиятын соолгус булак катары толук кандуу өнүктүрүү сыяктуу жооптуу милдеттердин тургандыгын эскерткендей... Анткени, элибиз көп кылымдардан кийин өз алдынча күнкөрсүз, азаттыкта демократиялуу, социалдашкан мамлекеттүүлүккө, антропосоциеталдык бүтүндүккө ээ болуу менен чыгыштын шартында цивилдүү өнүгүүнүн жолун издегендей. Натыйжада, Адам Манаска жана «Манас» эпосуна мамилени түп – тамырынан бери өзгөртүүгө аракеттер башталууда. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан «Манас» мыйзамы кабыл алынып, 2012-2017-жылдары «Манас» эпосун сактоо жана жалпыга жайылтуу максатында атайын Программа иштелип чыгуу белгиленген. Кыргыз Республикасынын билим жана илим Министрлиги «Манас» эпосун орто, атайын жана жогорку окуу жайларында милдеттүү түрдө окутуу чечимин кабыл алып, атайын Программалар даярдалууда. Кыргыз телекөрсөтүүсүндө «Манас жаңырыгы» деген атайын канал Адам Манас жана «Манас» эпосу, манасчылар жөнүндө такай берүүлөр тажрыйбаланууда. Акыркы убакта

көпчүлүк маалымат каражаттары да тарыхый Адам Манас жана «Манас» эпикалык каарман жөнүндө ар кандай жанрдагы жана илимий деңгээлдеги маалыматтарды үстөккө-босток жарыялап жаткандарын чоң ачылыштардын башталышы катары кабылдоо жарашат. Россияда Москва шаарында Кыргызстанда Бишкек жана Ош шаарларында Айкөл Манас баатырдын эстеликтери тургузулду.

Көзү өтүп кеткен залкар манасчылардын (Молдобасан, Тыныбек, Багыш, Мамбет, Шаабай, Кааба, Сагымбай, Саякбай, Уркаш ж.б.) варианттарындагы «Манас» бөлүгү китеп болуп жарык көрүүдө. Манасчы Сапарбек Касмамбетовдун айтуусундагы «Бала Манас» аттуу окуясы өзүнчө китеп болуп жарыяланды. Уркаш Мамбеталиевдин варианты боюнча «Манастын төрөлүшү жана бала чагы», Асанкан Жумалиевдин варианты боюнча «Манастын балалык чагы жана алгачкы эрдиги» деген китептер жарыяланды. Манасчы Талантаалы Бакчиевдин «Алмамбеттин жомогу», «Манастын ашы», «Манасчылар», «Манастаануу» китептери, жаш манасчы Дөөлөтбек Сыдыковдун «Сейтек» деген китеби жарыяланды. Кыргыз Республикалык «Манас» жаштар ордосунун жардамы менен манасчылар жөнүндөгү маалымат жыйнагы китеп болуп жарыяланууда жана манасчыларды колдоо (машина, үй берүү ж.б.) иш-чаралары жүргүзүлүүдө.

Эл арасында мурун «уялашып» «Манас» айтуудан тартынып жүрүшкөндөр, азыр «Манас» айта башташканын атайылап белгилеп кетким бар. Бала бакча курагындагы Үмөт, Эрмек, Сезим деген 5-6 жаштагы уул-кыздарыбыз жана мектепте окуган балдардын «Манаска» кызыгып, Манас айта башташканын зор кубануу менен белгилеп, улуттук улуу сыймыгыбыздын, руханий мурасыбыздын тарыхый – философиялык энциклопедиябыздын деми жана сыйкырдуу күчү XXI кылымдын муундарын да трансценттүүлүгүн, табышмактуулугу менен өзүнө

тартууда. Булар да “Манас-бул чексиз ойдун, чепсиз күчү ” деген афоризмди кабылдоонун жана түшүнүүнүн аракеттеринен.

Бирок **кыргыз мамлекети** тарабынан Айкөл Манаска жана «Манас» эпосуна мамиле солгундап бараткандай. Жогорку Кеңеш кабыл алган «Манас» эпосу жөнүндөгү мыйзамдагы «республикалык бюджеттен» каржылансын деген жобону «өз каражаттарынан» деп өзгөртүп, ал мыйзам мурункудай эле көнүмүш боюнча кагазда гана калууда [караңыз: 17]. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынан «Манас» бөлүмдөр, секторлор ж.б. такыр жоюлган. «Манас» деп жашап, «Манас» деп өмүрү өткөн белгилүү окумуштуулар: Самар Мусаев, Кеңеш Кырбашев, Эсенали Абдылдаев, Райкул Сарыпбекова 20-25 жаштагы мөлтүрөгөн жаштык курагынан ашып 70-85 ден ашып, өмүр соңуна чыкканча «Манастын» Манастай жүгүн бирге көтөрүп, «Манас» эпосун жаңылануу, жарыялоо жана изилдөө багытында өтө маанилүү, зор иштерди аткарышкан эле. «Бир жылдын ары-бери жагында алар «уу ичкендей» кырылып кетишпедиби. Ошондо Манастаануу илими кадимкидей эңшерилип, түндүгү кулап түшкөн... Азыр деле, алардын орду толбой, аңгырап бош турат... Манаска жан дили менен күйүп, аны изилдөөгө чындап бел байлаган жаңы муундун өкүлдөрү келип калаар»... (караңыз:18) деген санааркагандык Улуттук илимдер Академиясында өкүм сүрүп турганы бүгүнкү Кыргызстан мамлекетиндеги Айкөл Манаска жана «Манас» эпосуна болгон мамилени күзгүдөгүдөй көргөзүп тургансыйт....

«Манас»-кыргыз элинин тарыхы, философиясы, этнопедагогикасы, энциклопедиясы, биздин эртеңкибиз, кечээкибиз, бүгүнкүбүз жана түбөлүктүүлүгүбүз экенин түшүнүп, моюнга ала турган мезгил келбедиби. Ошондуктан «Манас» - бийликтин саясатынын негизи, жаш муундарды тарбиялоонун булагы, мамлекеттин идеологиясы болуш керек. Тилекке

каршы, “Айкөл Манас – бул Улуу Инсан чексиз ойдун чепсиз күчү» болгону менен эшиги ачыла элек алтын сандык боюнча калууда экени жаңыдан билине баштады окшойт.

Демек, «Манаска» атына жараша заты болгон мамиле мамлекеттен, коомдук жана жарандык уюмдардан өтө зарыл. Мамлекеттик «Манас Академиясын» уюштуруп, «чексиз ойдун, чепсиз күчтүн» булагы болгон “Манас” эпосунун негизинде социал-гуманитарлык; тарыхый, географиялык, этнопедагогикалык илимдер ж.б. боюнча изилдөө иштерин колго алуу азыркы кыргыз мамлекетинин өнүгүүсүнүн талабы экенин түшүнүүгө жана кыймыл-аракеттин маңыздуу негизине айлантууга мезгил жетти! Кыргыз Республикасы –Чыгыштагы Азиянын чок ортосунда жайланышкан мамлекет катары «калкынын ким экендигин, каякка кантип өнүгөөрүн» “Манастын” негизинде тактап, бүт максаттардын, саясатын, идеологиясын “Манастын” талабына ылайыкташтырып уюштуруунун жол-жобосун, негиздерин илимий жактан тактап бере турган мээси- Кыргыз Республикасынын «Манас Академиясы» болуш керек!

Азыркы тарыхый шартта бул татаал жана көп машакаттуу теориялык, тарыхый, тажрыйбалык, салыштыруучулук изилдөөлөрдү талап этет. Бул маселелерди күн тартибине коюп, жыйынтыктуу чечпей туруп, азаттыктагы Кыргыз Республикасынын тарыхый жолуна жана ордуна түшпөй «өңгөнү ээрчигенди» уланта беришибиз толук мүмкүн... Кыргыз ойлонолуқ, эсибизге келелик, келечекти түшүнөлүк!

Адабияттар:

1. Г. Абдрахманов. Манас жана анын урпактары (миф жана реалдуулук) Б., 2012.
2. Манас энциклопедия. I том. Бишкек, 1995.
3. “Де-факто” гезити, 14. XII. 2012.
4. Х. К. Карасаев. Профессор. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Сөздүк. 5100 сөз. Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакциясы. Фрунзе- 1986.
5. Чоюн Өмүралиев. Теңирчилик. Коом –мамлекет.–Бишкек:“Кыргыз жер”, 2012. - 304 б.

6. Темирбек Токтогазиев. Айкөл Манас –тарыхый Инсан. Алтайдагы, Ала-Тоодогу, бейжиндеги издер. Б: ЖЧК. БПК “Максат; 2012-281 б.
7. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас Эпос өзөктүү роман, Б. “Кыргызстан”1995.
8. Жайсаң Үмөт уулу. Айкөл Манас. Дастан. “Бийиктик”, Бишкек -2009.
9. Омор Сооронов “1503-жазылган Манас”. Бишкек, 2003.
10. К.С. Мусаев. “Улуу Төбөй кыргыз –кыпчак империясы” б.з.ч. 12337. Б.з. 1755-ж. – Б.: ИЦ “Теңирли”, 2012- 600 б.
11. Ш.Б. Акмолдоева “Манас” ааламы”. Бишкек.; Илим, 2003, -160 б.
12. “Манасчылар” түзгөн: Т. Бакчиев; Республикалык “Манас” жаштар борбору, -Б. “Кут бер”, 2010, 136 б.
13. Кусеин Исаев. Кыргыз таануу маселелери. Илимий-публицистикалык макалалар жыйнагы – Б.: 2012-476 б.
14. Валиханов Ч.Ч., Собр. Соч., в пяти томах, Алма-Ата, 1960
15. Манас энциклопедиясы (I.том.) Аалам-Манастын музыкасы. Б.: кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995, - 440 б.
16. Чыңгыз Айтматов, Мухтар Шаханов. Аскада калган аңчынын ыйы (кылым кыйрында сыр ачуу). Бишкек. 2001-ж-416-бет.
17. “Де-факто” гезити, 16-август, 2012-жыл.
18. “Фабула” гезити, 16, 18-декабрь 2012-жыл.

*Чоротегин Т., д.и.н., профессор,
КНУ им. Ж. Баласагына.*

АЛЕКСАНДР БЕРНШТАМ И НЕ ОТПРАЗДНОВАННЫЙ 1100-ЛЕТНИЙ ЮБИЛЕЙ ЭПОСА «МАНАС»

Изучение истории кыргызов и Кыргызстана в 20-м веке незыблемо связано с именем Александра Натановича Бернштама (1910-1956гг.), выдающегося русского советского ученого, археолога, этнолога и культуролога. Он был настолько привязан к кыргызской и тюркской истории и культуре, поэтому «легко было» обвинять его в начале 1950-х годов в кыргызском национализме и пантюркизме. В самый расцвет творческой жизни он на несколько лет был отстранен от преподавания и научно-экспедиционных работ. Лишь после смерти И.Сталина, в начальные годы хрущевской «оттепели», для его судьбы истина начала торжествовать. Увы, он скончался 10 декабря 1956 г., когда ему было всего 46 лет.

Данный доклад проливает свет на попытки А.Н. Бернштама связать празднование эпоса «Манас» с эпохой Кыргызского великодержавия.

Конечно, нельзя сказать, что Александр Бернштам был одинок в усилиях организовать условное празднование тысячелетия эпоса «Манас» в далеких 1940-х годах советского Кыргызстана.

Ведь мы знаем, что еще с 1922 года начались систематические записи вариантов эпоса «Манас» по решению комиссии по науке советского Туркестана. В 1935-39 гг., параллельно со сталинскими репрессиями против выдающихся ученых - кыргызоведов и манасоведов (в том числе Е.Д.Поливанова, блестящего переводчика эпизодов эпоса, и Касыма Тыныстанова, первого кыргызского профессора в полном смысле слова и др.) шли и обсуждения о дальнейшем углубленном изучении эпоса «Манас». А 23 марта 1940 года на заседании Совета Народных Комиссаров Кыргызской ССР была обсуждена подготовка к празднованию кыргызского героического эпоса «Манас».

Тогда шли первоначальные рекогносцировки кыргызских интеллектуалов для создания художественного фильма о Манасе. Поэт и драматург Джоомарт Боконбаев (1910-1944), ровесник Александра Натановича, погиб во время авткатастрофы, когда посещал разные места Прииссыккуля для съемки художественного фильма по эпизодам эпоса «Манас».

Кстати, данный эпос был важен для повышения патриотизма и национальной гордости не, только, у граждан советского Кыргызстана. Лидеры Туркестанского легиона, сателлита другой тоталитарной империи - гитлеровской Германии, также опубликовали в годы II мировой войны многотиражное издание частей эпоса «Манас» на кыргызском языке¹.

Именно в те военные годы А.Н. Бернштам жил и работал в Кыргызстане. Он, наряду с археологическими экспедициями и

¹ См. эпос «Семетей» по варианту Тыныбека Джапы уулу, записанного Эшенаалы Арабаевым; этот эпизод был издан Сатаром Алмамбетовым (Бет-Алман) в 1943 г. в Берлине латинским шрифтом: <http://www.bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/smt.pdf>

организацией работ по созданию Кыргызского филиала АН СССР (будущей Национальной академии Кыргызстана), осуществил колоссальную работу по изучению материалов письменных источников на разных языках по истории кыргызов и Кыргызстана.

Именно в те годы А.Н. Бернштам был самым авторитетным ученым-историком, который предложил связать условное празднование юбилея даспана «Манас» с эпохой возвышения Великого Кыргызского каганата (по выражению академика В.В. Бартольда - «Кыргызского великодержавия»).

Поэтому он предложил датировать эпос именно 1100-летием, а не просто 1000-летием, и связал происхождение данного эпоса с событиями 840-847 гг., когда относительно локальный (южносибирский каганат) кыргызов стал огромной кочевой державой, объединившей широкие просторы Внутренней и Центральной Азии середины 9-го - начала 10-го веков. (Этот тезис об условной датировке эпоса 1100-летием, кстати, был поддержан впоследствии и казахским академиком, манасоведом М.О. Ауэзовым).

«Эпос, - отметил А.Н.Бернштам, - эта устная летопись народа, чрезвычайно богат как в смысле отложившихся в нем исторических фактов, так и в смысле отражения народной мудрости»².

Эта мысль Александра Натановича перекликается и с мнением музыковеда В.Власова, который писал, что с именем Манаса у кыргызов с давних пор связаны лучшие надежды на будущее. А одной из надежд было восстановление утраченной государственности, и народ уповал на дух Манаса, олицетворявшего собой прекрасные качества государственных мужей и богатырей многих поколений кыргызской нации, поколений рассыпанных во тьме более чем двух тысячелетий.

² См.: Бернштам А.Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас» // «Манас» - героический эпос киргизского народа. - Фрунзе, 1968. - С. 177

8 сентября 1945 года Бюро ЦК КП Кыргызстана решило праздновать юбилей эпоса «Манас» в 1947 году. К сожалению, через некоторое время после окончательной победы над нацизмом в 1945 году, особенно в 1947 году, когда продолжали преследовать «пантюркистов», «националистов» и их «приспешников», видимо, отпала необходимость всенародного празднования условного юбилея героического эпоса «Манас». Тем более, цензоры не захотели связать это с памятью об ушедших временах, когда кыргызы были независимы не только от восточных славян и имели свою государственность и руноподобную енисейскую письменность. В 9-м веке не было и следа от весьма позднего понятия «россиянин», а Южная Сибирь была завоевана будущей тогда Россией лишь в 17-18 вв.

Полагаю, А.Н. Бернштам с досадой прочел бы сентенции некоторых современных политиков, сладко говорящих, типа «Манас - это россиянин». Мы же не называем Будду или Бабура «великими британцами».

Хотя некоторые тезисы А.Н. Бернштама (в частности, его попытки связать личность Манаса с предложенным им «Иаглакар-ханом» («Яглакар-ханом») из-за неточной интерпретации надписи эпохи Великого Кыргызского каганата, найденной в местности Суджийн-Даван на севере нынешней Монголии) были справедливо раскритикованы последующими учеными-тюркологами, но его видение одной из важных эпох истории кыргызов - возвышение Великого Кыргызского каганата, как одну из отправных точек истории создания эпоса «Манас» - до сих пор остается популярным. Оно противоречит тому, как в 1995 году спешно отпраздновали у нас условное тысячелетие эпоса «Манас» (в 1994 году, когда шли подготовительные мероприятия к данному юбилею, многие наши земляки и не догадывались, что на носу были важные президентские выборы после «умерщвления» «легендарного Жогорку Кенеша»).

Если бы тогда, в далеком 1947 году, в советском Кыргызстане условно отпраздновали бы 1100-летие эпоса «Манас» по предложению

А.Н. Бернштама и его соратников, то тогда, конечно, косвенным путем отметили бы юбилей Кыргызского великодержавия, т.е. Великого Кыргызского каганата. (Напомним, что российский ученый-кыргызовед, археолог Юлий Сергеевич Худяков назвал эту эпоху «звездным часом» в истории раннесредневековой кыргызской государственности. Лишь в ноябре 2012 г., т.е. спустя 70 лет, ученые-кыргызоведы и общественность Кыргызстана смогли отметить 1170-летний юбилей образования Великого Кыргызского каганата, но теперь не было необходимости связать это с эпосом «Манас». Ведь, как утверждали манасоведы еще в советское время, многие ранние эпизоды эпоса «Манас» восходят аж к эпохе древних хуннов - к 3-1 векам до нашей эры, а самые поздние - к 16-18-м векам нашей эры!

Как говорят наши земляки, видимо, дух Александра Бернштама, кыргызского националиста, оборачивался с облегчением, когда наконец-то свободно отметили в Ала-Тоо эту дату из истории кыргызской государственности под эгидой президента суверенного Кыргызстана.

Литература:

1. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения великого героического киргизского эпоса «Манас» // Киргизстан: Лит.-худ. альманах. - Фрунзе, 1946. - С. 139-149.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана / Составители К.Ташбаева, Л.Ведутова. – Б., 1997. Том 1. 1998. - Т. 2. - (Фонд "Сорос-Кыргызстан"). - ISBN 9967-12-000-2.

*Дербишева З.К., д.ф.н.,
профессор, КТУ «Манас»*

К ПРОБЛЕМЕ ОПИСАНИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ ПО ЭПОСУ «МАНАС»

Анализ концептов на материале эпического произведения, показывает, что концепты непременно учитывают и отражают ценностную ориентацию этноса и человека, выявляют мировоззренческие особенности

конкретного этноса в той или иной исторической эпохе, историческом времени. В концепте как сложном ментальном образовании выделяются наиболее существенные для данной культуры смыслы, ценностные доминанты, совокупность которых и образует определенный тип культуры, поддерживаемый и охраняемый в языке [см. 1].

Основными концептами в эпосе «Манас» являются такие концепты, как «Родная земля», «Единство», «Баатыр», «Враг», «Военный поход», «Сражение», «Правитель», «Справедливость», «Храбрость», «Женщина», «Дети», «Той-пир», «Смерть», «Мудрость» и т.д.

Придерживаясь когнитивного подхода в исследовании мы исходим из расширенного понимания семантики слова, которое является вербальным репрезентантом концепта. Именно концепт связывает слово со всем комплексом знаний, являющихся по сути ценностным опытом познавательной и культурной деятельности социума. Так, например, концепт «Баатыр», который является одним из ключевых концептов в эпосе «Манас» и ассоциируется со всем комплексом национально-маркированного, т.е. культурно-обусловленного знания, аккумулированного в народной среде в течение тысячелетий. В объем концепта о батыре входят большей частью сведения экстралингвистического характера и потому в описании семантики слова «Баатыр» мы переходим понятийно-дефиниционные границы значения данного слова и вторгаемся на уровень перцепции и представлений, связанных с феноменом батыра. Когнитивный подход в исследовании семантики слова позволяет, по словам А.Н. Баранова, сознательно игнорировать «довольно зыбкие границы между лингвистическим и экстралингвистическим» [см. 2].

При описании концептов, как правило, используется языковой материал текстов эпического жанра, представляющие собой лексические единицы, фразеологизмы и сами тексты (дискурсы), и включаем в анализ

существующие знания (структурированный опыт), прямо или опосредованно относящиеся к описываемым концептам. На наш взгляд, В.М.Никитин вполне справедливо считает, что «когнитивном аспекте лексические значения слов представляют собой сложные образования, на структуру которых спроецированы связи и отношения концептуальных систем сознания» [см. 3].

Анализ концептов эпического плана показывает, что их семантика (в когнитивном смысле) культурно-исторически обусловлена, т.е. должна рассматриваться в динамике и с точки зрения «привязки» к определенной эпохе или историческому периоду. Н.Ф. Алефиренко считает, что когнитивные структуры приобретают конкретно-исторический характер, т.е. интерпретируются как процесс, а не как раз и навсегда данное законсервированное образование [4]. В связи с этим возникает необходимость познания и рассмотрения историко-культурного и социального кода эпохи, в которой сформирован и функционирует тот или иной концепт. «Многоаспектность и многослойность концепта, отражающие его поэтапное историческое развитие, рефлексивно порождают многослойность семантической структуры слова, при помощи которого данный концепт объективизируется в языковом сознании человека» [5, С. 18].

Концепт «Баатыр» является многослойным. В эпосе «Манас» олицетворением баатыра является главный герой эпоса - Манас. Когнитивное описание концепта «Баатыр» предполагает выделить интерпретационное поле данного концепта, которое состоит из оценочной, энциклопедической, социально-культурной зоны [см. 6]. Оценочная зона «объединяет когнитивные признаки, выражающие общую оценку, эстетическую, эмоциональную, нравственную». С этой точки зрения когнитивными признаками, формирующими оценочный слой концепта «Баатыр» являются следующие: положительный герой», эстетическая

оценка связана с его внешними данными могучий, здоровый, обладающий большой физической силой, эмоциональная оценка прослеживается через его характеристику как человека, вызывающего у всех восхищение, нравственная оценка проявляется в таких его качествах, как доброта, стремление к справедливости, великодушие.

Энциклопедическая зона - раскрывает когнитивные признаки концепта, требующие знакомства с ними на базе опыта, обучения, взаимодействия с денотатом концепта и т. д. Баатыр реализует такую совокупность признаков, как «кыргызский богатырь», «народный герой», «храбрый», эпический персонаж Манас, героический эпос «Манас», сказители «Манаса» - «манасчи» и т.д.

Утилитарная зона – эксплицирует когнитивные признаки, выражающие утилитарное, прагматическое отношение людей к денотату концепта, знания, связанные с возможностью и особенностями его использования для каких-либо практических целей. Применительно к концепту «Баатыр» прагматический аспект проявляется в признаках: «в сегодняшней жизни баатыров нет», «их имена существуют как символы героического прошлого кыргызского народа», «иногда используется в обращении старшего мужчины к младшему».

Социально-культурная зона - объединяет когнитивные признаки, отражающие связь концепта с бытом и культурой народа: традициями, обычаями, конкретными деятелями литературы и искусства, определенными художественными произведениями, прецедентными текстами и под. Когнитивные признаки, формирующие социально-культурную зону концепта «Баатыр» могут считаться следующие: «Манас» - древнейший эпос человечества, Саякбай Каралаев, «Эр-Тоштюк», Кыргызско-турецкий университет «Манас», проспект Манаса, скульптура батыра в центре столицы, древняя история кырызов.

Именно, структуры сознания или, говоря другими словами, ментальный мир человека определяет смысловую (ментальную) и вербальную конфигурацию и лингвоментальные особенности лингвокультурного концепта. Эпический текст и знания носителя языка могут рассматриваться как вербальные реализации семиотических кодов концептуальной картины мира. В этом смысле можно говорить о языковой концептуализации различных констант человеческой культуры.

Литература:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш.учеб.заведения. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 208 с.
2. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики. – Известия РАН. Сер.литературы и языка, т. 56, 1997, №1.
3. М.В. Никитин.Основания когнитивной семантики: учебное пособие. – Москва, 2003
4. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. М.: Флинта: Наука, 2005. - 416 с.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры (Опыт исследования). - М., 1977.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Золотая серия. М.. Восток-Запад. 2007. 314 с.

*Асанова У. А., д.ф.н.,
профессор, КТУ Манас*

УНИВЕРСАЛИИ В МОНУМЕНТАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ ИЗУСТНОГО ТВОРЧЕСТВА РАЗНЫХ НАРОДОВ (НА ПРИМЕРАХ «МАХАБХАРАТЫ», БИБЛИИ, «МАНАСА»)

Тезисы

1. Внимательное ознакомление с изустным творчеством разных народов, впоследствии в разное историческое время и пространство оформленным в монументальные памятники религии, наводит на мысль об универсальных ценностях, являющихся корневой осью развития разных культур.
2. Сравнимы ли «Махабхарата», Библия и «Манас»? Сравнение предполагает выявление единства сравниваемых явлений, на первый

взгляд кажущихся совершенно разными культурными феноменами. Сравнение их предполагает выявление их различия, которые, на первый взгляд, явны и не требуют доказательств. На поставленный вопрос мы отвечаем: Да.

3. В чем выражено их единство? Вызванные разными исторически определенными социальными, культурными, экономическими реалиями, они представляют собой совершенно особый феномен духовного творчества разных народов, являющегося квинтэссенцией сознательного и бессознательного, рационального и иррационального, вселенского и локального, божественного и человеческого, эзотерического, мистического и реалистического, жизненного.

4. Единство сравниваемых культурных феноменов заключается в том, что все они изначально сказывались изустно. Изустное сказывание представляет собой эзотерический процесс со-творчества вселенской и человеческой памяти, разума. «Махабхарата» – есть сборник мифов (текстов, гимнов - упанишад) о Боге, творении мира, богах и болубогах, об аватарах, их рождении, жизни и смерти, за мозаикой рассказов о которых проглядываются пытливому уму универсальные и вечные истины. Маха – из *санскрита* – великий, Бха – Бог, Рата – Слово. «Махабхарата» – Великое Слово Бога.

5. Библия – также Слово Бога. Ветхий и Новый Завет – это сборник изустного сказывания особых лиц, входивших в транс связи с божественным началом, выражая тем самым эзотерическое творчество избранных, исторически известных как пророков.

6. Кыргызский эпос «Манас» - также результат эзотерического творчества особых лиц, входящих в состояние транса, творческой левитации, благодаря которой происходит таинственный процесс извлечения событий из другого времени и другого пространства. У каждого великого манасчы свой транс, своя левитация, тем самым, своя

версия, хотя у всех манасчы – относительно мозаичный сказ объединяется вокруг единого корня, единого ствола. Сравним Библейские заветы от разных пророков об Едином.

7. История рождения Кришны, Иисуса, Манаса, древние и сокровенные предсказания о них, их будущих героических деяниях, их царстве и восстановлении на Земле нарушенного порядка и справедливости, представляют собой совершенно похожие друг на друга историко-культурные рефлексии.

8. Рождение Кришны, Иисуса и Манаса сопровождается небывалыми природными явлениями: грозой, громом, молнией, землетрясениями, падением столбов. Рождение Манаса в течение девяти дней и девяти ночей, сопровождаемое мучительными схватками, болями, невероятными потугами Чыйырды, жены Джакыпа, весь сказ, описывающий эти невероятные роды, художественное воспроизведение их в устах манасчы, вызывают, практически, то же потрясение, что и описание природных волнений при рождении Кришны, Иисуса, Мухаммада.

9. Едина и история о том, как, узнав о рождении нового «Царя», земные цари пытаются их уничтожить, но как, по божьему велению, их, новорожденных или еще не рожденных, спасают, отправляя их или их родителей в другие, не доступные для врагов места. Чтобы воспрепятствовать рождению и правлению нового Царя, новой звезды, по «Махабхарате», царь Канза, услышав сие предсказание, несколько раз нашептанное ему на ухо, убивает всех рожденных до Кришны детей Васудевы и Деваки; по Библии, царь Ирод Иерусалимский, услышав сие предсказание от волхвов, убивает всех младенцев; по «Манасу», китайский падишах, узнав сие предсказание из древней Книги откровений, убивает всех детей и юношей по имени Манас.

10. И Кришна и Манас, будучи детьми, отличались своенравием, были непослушны, резки, быстры и, чтобы укротить их, отцы отдали их на воспитание другим людям (Иашодамата для Кришны, Ошпур койчу – для Манаса). Иашодамата не только воспитывала Кришну, укрощая его нрав, но и спасала его у себя дома от врагов, жаждущих его убить. Заставляет задуматься созвучие имен «Иашодамата» и «Иешуа», т.е. Иисус; «Кришна» и «Христ». Не сопоставимые во времени и пространстве, они сопоставимы на духовном уровне, представляя собой особый феномен духовного бытия.

11. Кырк чоро Манаса и вся дружеская свита Кришны, которые сопровождают их всю жизнь, помогая, поддерживая, прославляя их – представляют также особый знак, символизирующий их всесилие и славу, величие и вездесущее начало. Что бы значило то, как изрекает Чубак, убив всеобщего недруга: «Не я убил врага, а Манас это сделал; не я сразил того-то, а Манас его сразил»? Не указывает ли это изречение на то, что мы должны понимать, что все наши действия осуществляются по воле небесных сил? Недаром ведь с древнеиндийского языка – санскрита - слово «Манас» означает великий разум, а по одной из кыргызских гипотез, при нарекании имени родившемуся сыну Джакыпа, было произнесено несколько раз слово «асман», что означает «небо», и при нескольких произнесениях этого слова оно превращается в слово «Манас». Что бы значили фантастические сны Джакыпа и супруги его Чыйырды, а также Бакдоолот, его второй жены перед рождением ребенка?

12. Восстановление порядка и справедливости на земле, борьба против тех, кто нарушает права и свободы человека, неумолимая кара тем, кто унижает и поработывает слабых – вот, что на знамени героических поступков и Кришны и Манаса. Один Манас против тысяча врагов побеждает их, превращаясь одновременно в бесчисленное количество воинов. В одной половина лица своего он – человек, в другой половине он

- разъяренный лев – вот таким он видится врагам, вселяя среди них всеобщий страх и смятение. Один как манифестация бесчисленного, один как проявление разнообразного – эта философия понимания Бога хорошо развита в ведических комментариях упанишад. Наша задача – выйти за рамки понимания Манаса только как мифического произведения, а проникнуться через мифологическое, художественное разнообразие этого живого, перед нами развертывающегося сказа идеей абсолютной божественной личности.

13. Более пяти тысячелетий великому эпосу Индии – «Махабхарате» – Слову Бога. Тысячи святых лиц посвятили его изучению, комментируя и выявляя ведические принципы Бытия. Давно оно не сказывается изустно, давно уже священные тексты и гимны прописаны на санскрите, а потому вот уже несколько тысячелетий идет разнообразное толкование Слова Бога о высшей цели жизни, о высшем назначении человека. Через толкование пуран (упанишад, мифов) развертывается системное объяснение понимания Бога. Маха Кришна – один из аватар Бога, один из тысячи его манифестаций, выражение Абсолютной его Личности. Он подчиняется тем же законам, какие были предназначены для людей – рождение, рост, зрелость. Абсолютная божественная личность не может переступить законы, которые созданы им самим, он и сам им подчиняется. Но он всемогущ в помощи слабым, защите униженных, спасении от наводнений, диких животных, он всемогущ в постепенном восстановлении нарушенной гармонии, он всемогущ в том, что, наконец, он убивает царя Канзу, виновного во всех нарушениях божественных законов, и создает основу для восстановления прежнего миропорядка. А это возможно только через прославление Его имени, веру в Него, любовь к Нему. Через очищение и освобождение от материального, тем самым восстановление гармонии и покоя в сердце. Священные мантры поистине несут благотворный заряд, не только восстанавливая покой, но и исцеляя различные болезни.

Изучение физического действия мантр на человека еще предстоит изучать ученым.

14. Эпос «Манас» – один из редких, если не единственный, феноменов, и ныне в век высоких технологий, сказываемый изустно. Но «великие» манасчы ушли в иной мир, совершив свой поистине бесценный подвиг. Ныне миру известен последний из могикан – Джусуп Мамай из Кызыл Суу, КНР, который не только сказывал, но и сам записал 18 томов Манаса. И всем известно, что, когда изустно сказывается Манас великим манасчы, меняется погода, внезапно исчезают тревожащие болезни. Традиционные кыргызы слушают манасчы и тоже входят в транс, тем самым незаметно очищаясь от тревог, страхов и ненужных забот. И этот процесс исцеления или пьюрификации следует изучать экспериментальным путем. Иисус, просто трогая больных, пришедших к нему за исцелением, говорил: «Вера помогла тебе, дочь моя, или сын мой». Внимательно и любя читая или слушая Библию, человек очищается и освобождается от разных недугов. Что же это за уникальный феномен?

15. Универсалии в трех разных культурных памятниках, вкратце рассмотренных выше, – это свойственные всем вселенские, общечеловеческие ценности, понятия, которые придают человеческой жизни великий смысл, дают свет в понимании предназначения человека. Эти вселенские ценности, проглядываемые и выступающие сквозь мифологическую мозаику, это – чудо Бога, чудо его познания, чудо его обнаружения и видения его как своей обители и прибежища, чудо Любви к нему. И лишь через призму этих универсалий можно понять другие универсалии, как идею свободолюбия, уважения прав и свобод другой личности и других народов, идею красоты, прекрасного, гармонии, мира, идею любви к природе, подчинения ее законам и одухотворенного отношения ко всем и вся.

16. Преподавание «Манасологии» требует долгого и кропотливого труда в овладении пониманием самой сущности эпоса «Манас», особой природы сказителей – манасчы. При преподавании этого уникального памятника без понимания его как эзотерического, вселенского, космического феномена, трудно будет привить любовь к нему, более того, может появиться опасность отчужденного к этому величайшему шедевру человеческого духа отношения, безразличия и даже, возможно, ненависти. Требуется кропотливая работа с текстом, применение в процессе обучения новых технологий – цифровых кино и телематериалов, проведение уроков методами КВН, игр, спектаклей. Поменьше всякой сухой теории, побольше живых бесед с приглашением самих манасчи или исследователей эпоса, с применением таких форм как дебаты, пресс-конференции, посещение театра и т.д. Манасология должна преподаваться теми, кто любит и понимает Манас, кто знает и другие мировые шедевры духа. Перед всеми стоит задача интеграции наук в исследовании эпоса, нужна определенная философия, интегрирующая разные области познания. Нужны философы, знающие и любящие эпос, могущие выполнить задачу интегративного осмысления этого величайшего творения всех веков и всех народов.

Литература:

1. Эпос Манас в 2-х томах (Вариант Сагынбая Орозбакова). – Фрунзе, 1983.
2. Бхагават Гита – как она есть. Комментарии Свами Бхактиведанта Прадпухады. – М., 1986.
3. Библия. – М., 1988.
4. Фрэзер Джеймс. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1988.
5. Акмолдоева Ш.Б. Вселенная «Манаса». – Б., 2004.
6. Байгазиев С. Манастаануу. – Б., 1999.
7. Бакчиев Т.А. Манастааным. Жомокчунун жолу. Б., 2003.
8. Бакчиев Т.А. Аян. – Б., 2005.
9. Бакчиев Т.А. Ашымдын көөнөрбөс мурасы (“Теңири Манас” чыгармасынын негизинде). – Б., 2006.
10. Бакчиев Т.А. жана башкалар. Манастаанууга киришүү. – Б., 2008.
11. Бакчиев Т.А. жана башкалар. Манастаануу. – Б., 2011.
12. Молдобаев И. Эпос Манас – историко-культурный и этнографический источник кыргызов. – Б., 1993.

**«МАНАС» ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨР З. БЕКТЕНОВ МЕНЕН
Т. БАЙЖИЕВДИН ЖОГОРКУ КЛАССТАР ҮЧҮН ЖАЗГАН
БИРИНЧИ ОКУУ КИТЕБИНИН АДАБИЙ-ДИДАКТИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ**

VIII класстын саамалык окуу китебин түзгөндөр Зыяш Бектенов менен Ташым Байжиев болушкан. Ири алды окуу китебинин жазылыш тарыхы жөнүндө З. Бектеновдун эскерүүсүн келтире кетели: «Республиканын БКнын биринчи катчысы И. Раззаков 1947-жылы У. Абдукаимовду, Ө. Жакишевди, Т. Саманчинди, Т. Байжиевди жана мени кабыл алды да: «Жолдоштор, Кыргыз Республикасынын уюшулганына жыйырма жылдан ашса да, ушул мезгилге чейин кыргыз орто мектептеринин жогорку класстарына окуу китептер жазылбаптыр, бул чоң кемчилик. Жолдош Байжиев менен Бектенов, сиздер жазып жаткан диссертацияңарды токтоткула да, орто мектептин 8- класстарына кыргыз фольклорунан окуу китебин жазыңыздар. Ал чыгары менен мен өзүм ВАКка барып өтүнүч кылып, кандидаттык даражаңарды алып берем, ансыз да сиздер көптөн бери бир топ туруктуу окуу китептеринин автору экенсиздер» [1],- деди. Китеп конкурста үчүнчү сыйлыкка татыды, биринчи, экинчи сыйлык эч кимге берилген эмес. 1949- жылы Кыргызстандын эл агартуу кызматчыларынын талабы боюнча үч жолу кайра-кайра басылып чыккан. Бирок жыл айланбай эки авторго тең «улутчул, эл душманы» деген жалган жалаа, айып коюлуп, он жылдан түрмөгө кесилишет, окуу куралы педагогикалык процесстен алынып, «репрессияланат», өрттөлөт. З. Бектенов абакта беш жыл жүрүп, XX съездден кийин толук акталды, ал эми Ташым Байжиевдин сөөгү Караганды лагеринин мүрзөсүндө калды...

Ырас, Агартуу министрлиги бекиткен жогорку класстардын окуу программасы боюнча кыргыз фольклору эки доорго, б.а., революцияга

чейинки жана кийинкиге бөлүнүп, 8-класста Октябрга дейре оозеки көркөм сөз өнөрүн өтүү сунуш этилген. Ошого жараша биринчи окуу китеби 1948-жылы 5170 нускада жарык көргөн [2], айтмакчы, улуттук оозеки поэтиканын өйдө-төмөнүн толук талдап чыккан илимий эмгектер жокко эсе чакта, тунгуч жазылган окуулуктун сапат-касиети, нарк-дөөлөтү кандай болду экен деген мыйзам-ченемдүү собол туулбай койбойт, эмесе, кеп агымын ошол жакка бурмакчыбыз. Окуу китебинин курулушу, ашталышы төрт бөлүмдөн турат, алар: адабият жана фольклор; байыркы кыргыздар жөнүндө маалымат; Октябрга чейинки фольклор; боордош элдердин байыркы адабияттары. Сөздү ирет-катары менен улайлы, биринчи бөлүмдүн аты айтып тургандай, мында авторлор адабият деген сөздүн кең жана кууш мааниде колдонулушуна так аныктама беришкен, андан кийин жазма адабияттардын пайда болушунун тек-жайына, анын ичинде кыргыздардын VI-VIII кылымдарда эле жазуусу болгондугу (биринчи доору), алар ташка чегилген, оюлган эстеликтерден билинери, бөтөнчө, IX-XVIII кылымдардын ортосундагы эпостук чыгармаларда бул жөнүндө кең-кесири айтылары далилдүү белгиленет. Демек, эпостордун айтуусуна караганда, калмактарга каршы согушуп турган замандарда кыргыздардын жазуусу болгон экен деген божомол тыянакка авторлор келишкен. Окуу китебинин авторлору XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып, дал революцияга чейинки маалды кыргыздардын жазма адабиятынын экинчи доору катары сыпатташат. Ал эми революциядан тартып, айрыкча, 1924-жылдан («Эркин Тоо» гезити чыккандан) баштап жазма адабияттын үчүнчү доору, же реалисттик көркөм сөз өнөрүнүн кеңири кулач жайып өнүгө баштаган мерчеми жана тилкеси тариздүү таржымалдашат.

Адабият турмуштун ар түрдүү жактарын көркөм сөз, кооз элестер, татаал мүнөздөр, түрдүү конфликттер аркылуу тааныштырат эмеспи, ошондуктан авторлор элдик поэзиянын билим бергич, дүйнө тааныткыч

маанисине, калктын психологиясынын кайнар булагы болгон анын бөтөнчөлүгүнө (синкретизм, фантазия, мифология, «авторлордун» жамааттык мүнөзү, коомдук мааниси), адабият илиминин бөлүмдөрүнө (адабият тарыхы, адабият теориясы, адабият сыны фольклористика), жалпы эле кыргыз фольклорун иликтөөнүн диалектикасына карата тийиштүү түшүнүктөрдү окуучуларга беришкен.

Окуу китебинин экинчи бөлүмүндө байыркы кыргыздар жөнүндөгү В.Бартольдун эмгегиндеги уңгулуу илимий-тарыхый маалыматтар кыйкымчылдык менен иргелип алынып, окуучулардын кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнө жакындаштырылып берилгендиги колдоого татыктуу. Ошону менен катар кыргыздардын социалдык-экономикалык ал-жайы жана маданияты жаатында да археологиялык, этнографиялык жана фольклордук ынанымдуу фактылар күбө катары тартылган, таасирлүү ойлор айтылган, бөтөнчө, байыркы кыргыз жазуулары жана алардын үлгүлөрү жаатында олуттуу пикирлер учурайт, алсак, Орхон-Эне-Сай жазуулары кыргыз адабиятынын башталгыч булагы болуп эсептелери [3] жөнүндө тийиштүү илимий булактардан сергектик менен иргелип алынган муназалуу, терең маанилүү факт-материалдар бүгүнкү күндөгү мектеп окуучулары үчүн да актуалдуу.

«Кыргыз адабияты» окуу китебинин үчүнчү бөлүмү революцияга чейинки фольклорго арналып, анда элдик поэзияны жыйноо жана изилдөө проблемаларынын эволюциясы жазылып, буга үлүш-салымдарын кошушкан Ч. Валихановдун, В.В. Радловдун, П. Фалевдин, И. Абдрахмановдун, М. Ауэзовдун, К. Рахматуллиндин кыскача өмүр баяндары менен катар, ар биринин элдик оозеки чыгармаларды топтоого, илимий талдоого кошкон жеке салымдары, менимче, окуучулардын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык, системалуу, албетте, айкын, түшүнүктүү баяндалгандыгы менен айырмаланып турат. Иш процессин жеңилдетүү максат-тилегин көздөгөн эмгек, табиятка таасир этүү үчүн айтылган ырым

(«Козу телүү», «Кылоо-кылоо» ж.б.), эм-дом (учуктоо, өпкө чабуу, баштан суу тегеретүү, көчөт көчүрүү, дарым, бакшы сөздөрү, куучулук, албын айтуу, бадик айтуу), салт, каада, адаттарды элестете турган үрп-адат ырларынын ичинен өлгөнгө өкүнүү, күйүү негизинде ички сезим менен муңдуу күүдө айтылуучу кошоктордун, махабат демин билдирип, мырзаларга же бийкечтерге арналган сүйүү ырларынын, орозо айында, эл ооз ачкандан кийин балдар тарабынан үйлөргө барып ырдала турган жарамазандын үлгүлөрү бар. Буларды улап эки ырчынын талантынын дараметин салыштырып, бирин-бири жеңүү үмүтүн пир туткан айтышуу ырларынын, өлүм алдында жаткан кишинин соңку санаа, ой толгоолорунан улам пайда болгон керээз ырларынын, адамдардын турмушундагы түрдүү өкүнүштөрдүн, кейип-кепчүүлөрдүн, улутунуулардын негизинде ырдалган арман ырларынын, эненин балага болгон сүйүүсү, мээримин максат-үмүтү менен жарыш социалдык мотивдери бар бешик ырларынын, жаштар тарабынан коллективдүү түрдөгү азил-тамашанын темпи, ритми менен аткарылуучу оюн ырларынын чыгышынын реалдуу турмуштук, коомдук-социалдык, көркөм-маданий жана этнопедагогикалык жагдайлары жөнүндө түшүнүк-маалыматтар, жанрдык-стилдик «эн-тамгаларын» туюндурган аныктамалар тийиштүү мисалдары келтирилүү аркылуу окуучуларга сунуш этилген. Ошондой эле макалдардын, тамсилдердин, табышмактардын, жаңылмачтардын, калптардын адабий-дидактикалык табияттары, өзгөчөлүктөрү, турмуштук маани-милдеттери тийиштүү деңгээлдеги жалпылоого, педагогикалык жагдайдагы таржымалдоого ээ болгон.

Адабий лексикада поэтикалык белгилери айырмаланып тургандыктан, «жөө жомок», «жомок» деген терминдер колдонулат, албетте, жөө жомоктордун түзүлүшү, мааниси элестүү сүйлөмдөр, жорго сөздөр аркылуу оозеки айтыларына кыскача мүнөздөмө берилүү менен, асыресе,

алардын маанилик жактан бөлүнүштөрүнө талдоолор, аныктамалар жана тийиштүү фольклордук материалдардан көркөм тексттерди сунуш этүү практикаланган. Алардын жанрдык-стилдик уюштурулушуна, образдык-идеялык бөтөнчөлүктөрүнө окуулук окуу программасынын талаптарына шай мүнөздөмө бере алган десек болот. Баса, авторлор жөө жомоктордун катарына ылакаптарды кошуп, жаздым басып алган кырдаалдары да жок эмес, а чындыгында, ошол кезде кыргыз фольклорунун классификациясынын толук тактала электиги буга шарт түзгөндөй. Окуу китептеринде жомоктор бекеринен эл турмушунун энциклопедиясы катары каралбайт, анткени анда калктын башынан өткөргөн тарыхый окуялары менен катар үрп-адаты, салт-санаасы, маданияты, дүйнө таанымы, коомдук-социалдык ал абалы, келечекке болгон аруу философиясы чагылдырылат, ошого жараша тийиштүү эпикалык аалам менен каармандардын баскан жолу эриш-аркак сүрөттөлөт, арийне, авторлор баатырдык жана новеллалык (социалдык-турмуштук эпосторду туюндуруш үчүн колдонушкан. - И.Н.) деп аларды экиге бөлүү аркылуу мүнөздөмө беришкен.

Мындан тышкары «Эр Төштүк» эпосунун варианттары, эл оозунда жөө жомок турүндө кездешерин, С.Каралаевдин жаздырган вариантына токтолуу менен авторлор окуучуларга түшүнүктүү, сиңимдүү болуш ниетин көздөп эпостун тогуз бет көлөмүндөгү кара сөз түрүндөгү мазмунун иштеп чыгып, окуу китебинен «жайыт» бөлүп берип дурус саамалык кылышкан. Айтмакчы, чыгарманын композициялык курулушуна, негизги темаларына, образдарына, идеяларына, стилине сапаттуу адабий профессионалдуу талдоолорду жасагандыгын белгилей кетүү эп. Бул материалдарга кыркалай окуу китеби «Манас» эпосунан жалпы маалымат жана аны жыйноо, изилдөө жаатында кабарларды тастыктаган. «Жомокчулар» деген теманын алдында эпосту айтуудагы түш көрүү маселесинин үч себеби илимий негизде чечмеленип, үлкөн

манасчылардын өмүр баяндары менен жомокчулугунун сырларынын себеп-натыйжалары иштелип чыгып (Келдибек Барыбоз уулу, Балык (Бекмурат) Кумар уулу, Тыныбек Жапы уулу, Чоюке Өмүр уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Шапак Ырысмендиев, Саякбай Каралаев, баса, кийинки үчөөнүн сүрөтү да берилген экен. - И.Н.), китепке киргизилиши, үлгү-ибарат жана таберик көрүнүш болгон.

«Манастын» кыскача мазмуну кара сөз формасында, кээде ширелүү эпизоддордон накта үзүндүлөр келтирилүү аркылуу сунуш этилген. Эпопеядагы оң, терс образдар жана анын мурда чабылып, чачылган уруулардын башын кошуп, Ата Мекендин эркиндиги, тынчтыгы үчүн күрөшүү, эли-жерин сүйүү, коргоо, эр-азаматтарды эл четинде, жоо бетинде болууга чакыруу өндүү анттарын бузуп, чыккынчылык кылгандарды «төбөсү бийик көк урсун, төшү түктүү жер урсун» деттирген идеялык мазмуну окуу программасынын талаптарына ылайык талданган.

«Семетей» жөнүндө жалпы кабар, эпостун кара сөз менен токулган кыскача мазмуну, эли-жерин көкүрөгүндөгү тумарындай көргөн, сүйгөнүнө жетүүнү, баласын тарбиялап киши катарына кошууну, туугандык ынтымакты, душмандан кек алууну көксөгөн каармандарга талдоолор, чыгармадан төрт жүз беш сап көлөмүндө («Бакайдын жетим-жесирин издеши» деген ат менен) үзүндү бар.

«Сейтек» жаатында жалпы түшүнүк, жомоктун кыскача сюжети, «Сейтектин Кара дөөгө кезиккени» бөлүмү, «Курманбектин» эл оозунан жыйналышы, басылышы, жомоктун тарыхый негизи, сюжетинин кара сөз менен таржымалданышы, образдары, эпостун идеясы, чыгармадан бир шиңгил («Курманбектин жоого аттанышы») келкиси берилген. «Кожожаш» жомогунун кыскача мазмуну, образдары, адамдардын табият кубулуштарын түшүнүү процессинин тар жол, тайгак кечүүсүн, адатта, жаратылыштын үстүнөн артыкчылык кылууга болгон санаасын, тилегин,

үмүтүн, көркөм саймалаган эпостун идеясы жана кульминациялык үзүндүсү жайгаштырылган.

Ал эми окуу куралынын төртүнчү бөлүмү боордош элдердин байыркы адабияттарына арналган. Мында орус элинин жомокторунан келте маалымат берген соң, жазма адабияттын улуу эстелиги «Игордун кошууну жөнүндө сөз» чыгармасына түшүндүрмө, анын тарыхый негиздери, мазмуну, жанры, композициясы, образдары, патриоттук идеясы, поэмадагы лирикалык мүнөз, сүрөттөө каражаттары жөнүндө талдоолор сунуш этилген, арийне, мектеп окуучуларынын кабыл алуусуна жакындаштырылган, ылайыктуу деңгээлдеги адабий материал берилген деп ишенимдүү айта алабыз. Ошондой эле грузин элинин даңктуу акыны Шота Руставелинин өмүр баянынан, чыгармачылыгынан таржымал, «Жолборс терисин жамынган баатыр» эпосунун кыскача сюжети, образдары, идеялык мазмуну, көркөмдүгү жаатында, б.а., тилинин кооздугун туюндурган салыштыруу, апыртып айтуу, жандандыруу жана башка каражаттардын көптүгү, окуялары фантазия жана жөө жомок түрүндө берилип, күчтүү сезим, романтикалык стиль үстөмдүк кылып, реалисттик элементтердин да жок эмес экендиги боюнча талдоолор бир кыйла терең. Авторлор муну менен гана чектелип калбастан, достукту, ашыктыкты, сулуулукту, баатырдыкты, чындыкты, адамкерчиликти туу туткан поэма өкүм сүрүп турган орто кылымдын дооруна коошпой, динчилердин куугунтугунун натыйжасында көпкө чейин басылбай жүрүп, 1712-жылы жарык көргөндүгү, ырас, поэманын басылмаларын өрттөп, күлүн көккө сапырып, кээсин Кура өзөнүнүн шары менен агызса да, грузин эли эмдигиче эстеринен чыгарбай сактап, биздин доорго жеткизген оомалуу-төкмөлүү тагдыры жаатында да аңгеме-дүкөн курушкан. Асыресе, дастандын үзүндүлөрүнөн берип, анын текстти менен окуучуларды тааныштырууга кылган авторлордун аракети да колдоого арзыйт.

Мындан тышкары азербайжан, өзбек адабиятынан Низами Ганджеви, Алишер Навоинин жалпы чыгармачылыгы менен тааныштырып, авторлор ал саптарды ачык, так, көркөм тилге салып токушкан, айтмакчы, көркөм окуу үчүн «Хосров менен Ширин» (А.Осмоновдун котормосунда), «Лайли менен Мажнун» (У.Абдукаимов) поэмаларынын үзүндүлөрү да сунуш этилген. Кыскасы, бул орошон окуу китебиндеги адабий талдоолор профессионалдуу мүнөзгө ээ, экинчи пландагы маселелер менен убайым чегүү байкалбайт, стили жөнөкөй, окуучулардын кабыл алуусуна «сиңимдүү», кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялап берүүлөрү бүгүнкү күндө да алгылыктуу, акыйкатта, ал өспүрүмдөр үчүн көркөм-эстетикалык билимдин жана таалим-тарбиянын куту боло алган.

Адабияттар:

1. Бектенов З. Көрүнүктүү адабиятчы, сөз чебери, котормочу.// Советтик Кыргызстан. – 1989. - 30-декабрь.
2. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1948. – 283 б.
3. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1948. – Б. 37.
4. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги, - Бишкек – 2011. – 214 б.

*Бөкөшов Ж. Б., ф.и.д.,
профессор, КТМУ*

МАНАСТААНУУ ЖАНА МАНАС ФИЛОСОФИЯСЫ

Манастаануу деген эмне?

Эмне үчүн кепти ушул суроодон баштап отурабыз? Деги бу суроо эмнеден улам чыгып отурат? Менимче, ириде айрым бир маселелердин башын ачып, негизги түшүнүктөрдү тактап албасак, изги максат көздөгөн ишибиз ийине чыкпай, жакшы нерсе жармач көрүнүп, түз эле жерден чалынып-буйдалып калышыбыз ыктымал.

Адегенде элдин баарына маалым бир-эки жагдайды белгилей кетели. «Манастаануу» - мына акыркы эле жылдары үстөккө-босток колдонула баштаган терминдердин бири. Илим чөйрөсүнөн кабары бар окурман бу курама сөздүн түгөйү орусча «манасоведение» экенин айтырбай билет. Анткени тигил же бул илимди үйрөнүүгө киришкендер ушундай «таануулардан» башташат: обществоведение, литературоведение, материаловедение ж.б. Манастаануу - бир нече илимдердин кошулмасынан турган (тили буруудай айтканда «дисциплина аралык») изилдөө аймагы. Фольклористика, лингвистика, мифология, философия, тарых, социология, психология, география ж.б. илимдерге таянып, «Манас» эпосуна тиешелүү маселелерди ар тараптан иликтеп түшүнүү аракетинен куралган билим тутуму. Буга табият тааныган илимдер да кайсы бир жагынан кошулуп кетет. Демек, бул ишти жалгыз фольклористтин колуна тапшырып коё албайбыз. Ошондой эле «манастаануу»- акыркы жылдары Кыргызстандын окуу жайларында студенттер окуй баштаган жаңы сабак. Мамлекеттик стандарттын талабына ылайык жалпы программасы бекитилген. Бир нече окуу китептери жарыяланды (авторлор: Акмолдоева Ш.Б., Акмолдоева Б.Б., Садыков К.Ж., Бакчиев Т.А., Байгазиев С.О., Исаков Б., Өмүрбеков Т. ж.б.). Айрым университеттерде бу сабакты окутуунун белгилүү бир тажрыйбасы топтолуп, калыптана баштады. Айтарым - шүгүрчүлүк, иш башы жаман эмес. Эмесе, «муну мындай таштайлы, маселеден баштайлы». Илимпоздор, билимгөйлөр чөйрөсүндө өтүп келе жаткан ар кандай жыйындар, конференция-семинарлар айгинелегендей бу жаатта талашка түшкөн, такташка муктаж маселелер да арбын. Арийне, баарын камтышка чамаабыз чак. Бирок, орчундуу эсептеген айрым жагдайларга токтолуп көрөлү.

Беймарал кейипте кеп баштасак: бу «Манас тааныйт» дегениң эмне? «Манас» эпосун угуп, окуп билиш элеби? Эпосто баяндалган окуяларды, андагы каармандардын кылган-эткенин, кыял-жоругун билишти? Же дагы

«таанып-билишти» талап эткен, башкача айтканда, иликтеп-чечмелеп, аңтарып-тенгерип карап көрө турган башка нерселер барбы? Кыргыз баласы бешиктен бели чыкпай жатып «Манас» угат, Манас баатырдын аты кулагына кумдай куюлат – ушу кыялда Манасты «тааныйт». Мектепте адабият сабагынан эпостун үзүндүлөрүн кыйла эле окуп, анча-мынча саптарын жаттап, атүгүл кызыккандар, шыгы барлар эпос менен толук дегидей «таанышып» чыгат. Анда эми дагы «кантип таанышы» керек? Башка элдин, маданияттын өкүлдөрү Манасты «кантип таанышы» зарыл? Ким «таанытат»? Кантип «таанытат»? «Тааныдың»- анан эмне болот?

Маселеге башка капталынан келели. «Кийимтаануу» деген илим болобу? Айталы, адамзат качан, кантип кийине баштаган? Кийимдердин кандай түрлөрү бар? Кийимди кантип тигип, кантип кийип, кантип күтүш керек? Кайсы эл кандай кийим кийет? Кийимдин жакшы-жаманын, жарашкан- жарашпаганын кантип ажыратабыз? Айтоор, бу жаатта деле изилдей турган жагдайлар аз эмес сыяктуу. Же – «көзайнектаануу»: эмне үчүн ушундай илим болбосун? Тамаша кептин төркүнү мында: илимди илим кылган, кайсы бир билимдер аймагын өзүнчө илим атыктырган белгилүү бир касиеттер болот; илимди билим, ой-пикир, көзкараштын башка түрлөрүнөн ажыратып турчу өзгөчө чен-өлчөмдөр(критерийлер) бар. Демек, Манастаанууну илим изилдөөнүн өзүнчө багыты, курама сабак деп моюндап жатсак, анда анын энчилүү проблемасын, предметин, мазмунун, маанисин, жол-жоболорун таасындап-такташыбыз абзел.

Адабияттаануу илими бар: көркөм адабиятты изилдейт. Анын ичинде фольклористика илими бар: макал-лакап, жомоктордон баштап, эпос, дастандарга чейин изилдейт. Эгер биз «Манастаанууну» «Манас» эпосун изилдеген иш деп гана түшүнсөк, анда ал фольклористиканын бир салаасы, болгондо да – фольклористика дүйнө эли моюндаган илим, ал эми «Манас» кыргыз эпосу - демек, «Манастаануубуз» тиги чоң теринин бир бучкагы болуп калабы? Мындай караганда мунун ардана турган деле

немеси жок: эми фольклористиканын бир бутагы болсо анын эмнеси жаман да, эмнеси өөн. Атургай «Манастан» башка да далай эпосторубуз бар деп мактанып жүрбөйлүбү. «Төштүктаануу» болсо жарашпайбы? Айтайын дегеним- «Манастануу» эпостун тексти менен гана чектелбейт, кыргыз дастанын көркөм адабияттын тек бир катардагы чыгармасы сыпатында гана карабайт. Манастануу- бу кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, рух тажрыйбасын, дүйнөкөрүмүн, каада-салтын, ой-кыял мурасын, осуят-насаатын, шаани-шарапатын изилдеп, үйрөтөт. Анткени, «Манас» тек гана оозеки адабият аталган жанрдын демейки нускасы эмес. «Манас» - кыргыздын тарых-таржымалы, маданий-рухий өзөгү, өзүн-өзү таанып-билип, эл катары, журт катары өзүн сактап, таптап, чыйратып келе жаткан негизи. Ошондуктан, манастануу философия, тарых, социология, этнология, саясаттаануу, маданияттаануу билимдерин өз боюна камтыйт, ширетет. Муну менен биз «Манас» эпосун иликтеген фольклортаануу илиминин кадырына доо кетирип, беделин түшүрүп жатканыбыз жок. Ар илимдин өз вазийпасы, өз жолу бар. Болгону, манастанууну тар түшүнбөй, «оозеки адабият» менен чектебей, кеңири алкакта караш зарылдыгын белгилесек деген ниет.

Мына, Билим берүү жана илим министирлиги тарабынан бекитилген окуу программасынын толук текстин окуп көрөлү.

«Б.1.5.» Манасоведение.

Манастануу илимине киришүү. «Манас» эпосунун дүйнөлүк маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендиги. «Манас» эпосу улуттук идеологиянын башаты болушу. Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу боюнча мыйзамынын кабыл алынышы, анын тарыхый мааниси.

Кылымдарды карыткан тарыхы бар эпикалык чыгарманын фольклористика илиминде фундаменталдуу изилдениши: «Манас» эпосунун тарыхый доорлору, эпостун жалпы структурасы, эпостун

тарыхый, этнографиялык, философиялык, дегеле культурологиялык мааниси, манасчылык өнөрдүн табияты, манасчылардын мектептери, эпостогу каармандардын образдары, эпостун поэтикасы маселелеринин комплекстүү каралышы.

«Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун канондук сюжети. Андагы адамзаттык бийик идеялар: Ата Журт, анын боштондугу учун күрөш., элдин биримдик-бүтүндүгү, акыйкатуулукка, адилеттүүлүккө негизделген достук, Ата Журттун мүдөөлөрү, калайык калктын жогорку кызыкчылыктарын көздөө, Мекен алдындагы ыйык парз, абийир, ар-намыс үчүн күрөш, ата-баба салтын аздектөө, адамкерчиликтүүлүк, толеранттуулук, ак-караны таануу.

Эпостогу улуттук педагогика, менталитет, этика жагдайын кенен талдоо. Жаш муундардын инсан болуп калыптанышында эпостун тарбиялык таасири.

«Манас» үчилтигинин сюжеттеринин искусствонун түрдүү жанрларында иштелип чыгышы.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө «Манас» эпосунун саясий-идеологиялык мааниси».

Мына ушундай окуу программасы сунушталат. Жарайбы? Жарайт. Ишбашы катары дурус эле. Ушинтип окутса болобу? Болот. Бирок, жарабайт десек да жарашат: оңдош керек, толукташ керек деген мааниде. Көч жүрө-жүрө түзөлөт. «Теңдеши жок», «кылымдарды карыткан» деп мындай документтерде жазылбайт («адамгерчиликтүүлүк» дегенин аяпай эле коёлу). Эми кеп документтин тилинде гана эмес. Эң башкысы-программа баягыдай эле фольклористикага көбүрөөк ооп калган. Эгер балдар мектептен эпос жөнүндө жалпы маалымат алса, сюжети, каармандары, курамы менен таанышып келсе, жогорку окуу жайында «Манас» туурасындагы кеп кеңири алкакта болушу ылайык.

Эгер манастануу багытында бир топ жылдан бери тер төгүп иштеп келе жатышкан Акмолдоева Ш.Б.(ж.б.), Бакчиев Т.А. тарабынан жарыяланган усулдук курал жана программаларга кайрылсак, ошо биз кеп кылып жаткан «кеңири мамиле» ишке ашкандай. Чыйыр салгандары, албетте, алкышка арзыйт. Ал эми «-дай» деп олку-солку айтканыбыз – дагы тактайлы, дагы кошолу дегенибиз. Окуу программасы асмандан алынбайт, көктөн түшпөйт, колдо бар материалдардын негизинде куралары бышык. Антсек, буга чейин «кеңири мамилеге» ылайык келген изилдөөлөрүбүз кыйла эле жармач, кыйла эле чийки.

Эмки кеп: кантип бышырабыз, кантип ийине жеткиребиз?

Айталы, «Манастануу» - бу илим деп жатабыз. «Илим» деген терминдин бир нече мааниси бар. Кайсы мааниде «Манастануу»- илим? Мындай тизмекти карап көрөлү: филология – адабияттаануу – фольклористика – эпостаануу. Эми «Манастанууну» эпостаануунун кыргыздарга тиешелүү бир бөлүгү эсептесек жарашабы? Жо-ок, «Манастануу» башкача «илим» болушу керек. «Манастануу»- курама илим деп жатабыз. Анда ошого жараша предмети, мазмуну, изилдөө ыктары(методдору) аныкталышы абзел.

«Манасты»- бул эпос десек бедели түшүп керпейт. Жок, бул эпос гана эмес, бул дагы башка нерсе десек бедели ашып кетпейт. Манас деген Манас. Ошентсе да...

«Манас» - белгилүү бир дүйнөтааным. Кыргыз эли башынан өткөргөн жашоо-турмушун, курчаган дүйнөнү баамдап-баалап көргөн-билгенин, жакшы-жаманга, оң-терске байланышкан ой-түшүнүгүн иргеп, иреттеп, электеп, жыйып, ушу чыгармага орноткон, батырган экен. Бу эпостун боюнда баары бар. Турмуштун чар тарабына тиешелүү билим, ой-санаа сөзгө сиңип, образга тунуп, баянга айланып, дастан таризде санатталып, жомоктолуп, кылымдан кылымга кыргыз ичинде айтылып келе жатат. Бир кездерде жазма-сызмасы болгон кыргыз, бир кездерде «Улуу

Жибек жолунун» боюнда келген-кеткенден адамзат жетишкен цивилизация жемиштеринен кабардар болуп, маданият шарапатына ортоктош жашап, бала-чакасынан дүйнөнүн башка тарабындагы ошо илим-билим борборлоруна жиберип, өнөр-кесип үйрөткөн кыргыз, алыс-жакын кошуна эл менен атаандаша бийлик тизгинин талашып, бирде ооматы келип, күчү артып, бирде чачырап-чаалыккан кыргыз, тарых буйругу экен, көп олжосунан куру-жалак калса да, өзүнүн тапкан-баккан «элдик илимин» ушу дастанында сактап калган экен. Анда миф, мистика, эзотерика катмарлары да бар. Эми бул билим кенин казышыбыз керек, ачышыбыз керек.

«Манас» - маданий-рухий кубулуш (феномен). Улуттук жашоо-турмуш жолунун, каада-салттын, шаани-шарапаттын уюткусу. Адам баласы жарыкка «жылаңач», жайдак келет. Анан белгилүү бир «маданият машиналарынын» - ыр, жомок, макал-лакап, жөрөлгө-жөндөм, каада-салт, таалим-тарбия- аркасында адам катарына кошулуп, эл ичине батып, журт ишине жарап, чыныгы адам иретинде өмүр өтөй баштайт. Мындай «маданият тегирменинде» тартылбаса ал бүкүлү бойдон, чийки бойдон, жараксыз абалда калышы мүмкүн. Гетенин бир айтканы бар: Улут болушу үчүн анын театры болушу керек деп. Улуу акындын айтканын сөзмө-сөз кабылдасак, анда биз чычаласак болот. Анткени кыргызга театр кечээ жакында, совет доорунда келбедиби. Анда ага чейин кыргыз улут эмес экен да Гетенин ою боюнча. Жок. Сөздү өтмө маанисинде түшүнөлү. Ошондо «Манас» кыргыздын театры болгон деп айта алабыз. Андай эмеспи? Манасчы эл кыдырып, улуу дастанды күн-түн болжобой жомоктогон. Эл мал-жанын жайгаштырып коюп, түп көтөрө жыйылып келип, бозүйдүн туурдуктарын түрүп коюп, уй мүйүз тарта катар-катар отуруп «Манас» уккан. «Манаска» шыгы ойгонгон, дастанга көөнү оогон балдарын чоң манасчыга жиберип, өнөрүн өстүргөн. Натыйжада «Манас» угуп, кыргыз адам болгон, кыргыз кыргыз болгон. Элдин өткөн-кеткенин,

арыз-арманын, ниет-максатын, адамдын ар-намысын, ыйман-пейилин, сүйүнүч-күйүнүчүн, адам тагдырынын ачуу-таттуусун көз алдына келтирип, ой элегинен өткөрүп, бу турмуштагы өзүнүн ордун, вазийпасын ойлогон. Театрда отургандай, кыргыз тагдырын, эл турмушун «оюн» кейпинде көрүп, ошонун шарапаты менен өз жашоосунун маани-маңызын ойлогон.

«Манас» - коомдук-саясий тажрыйба. Элдин эл катары уюшуп жашашы, турмуш-оокатты белгилүү бир нукка салып тейлөө, башкаруу, алыс-жакын коңшулар менен алака күтүп, аркы-берки маселелерди ылайыгын таап жөнгө салыш, саясат, идеология, дипломатия – ушунун баары дастандын мазмунунда камтылган. «Манас» мамлекет күтүүнүн, эл башкарыштын, бийлик жүргүзүштүн белгилүү бир калыптарын (моделдерин) көрсөтөт.

Булардын баары эпосто айтылат. Бирок, аларды туура түшүнүш үчүн, кыргыз турмушундагы орун-озуйпасын билиш үчүн, маани-маңызын баалаш үчүн, улам кийинки муунга осуят-насаатын жеткириш үчүн фольклористика менен чектелбей, башка илимдердин күч-кубатын пайдаланып, дастанда айтылгандарды жашоо-турмуштун тиешелүү мейкинине алып чыгып, кеңейтилген алкакта багып-караганыбыз зарыл.

«Манастаануунун» предмети – бу эпостун тексти, ар кыл варианттары гана эмес. Жомокчунун өнөрүн ар тараптан изилдеш керек. Анын антропологиялык, психологиялык, социологиялык, этнологиялык ж.б. өңүттөрү бар. Эпосту кантип, кимден үйрөнөт? Манасчы катары кандайча калыптанат? Манасчынын дастан айтуу ык-шыгы, өзгөчөлүгү, эби-жолу, өзүнө мүнөздүү чеберлиги болот - буларды териштирип, салыштырып иликтеш керек. «Манас» угуунун, эпосту кабылдап-түшүнүүнүн өзүнчө маданияты бар, белгилүү бир камылга, даярдыкты талап этет. «Манастын», мырдайча айтканда, өз герменевтикасы бар. Бу да «манастаануунун» предмети.

Манас дүйнөсү көркөм өнөрдүн башка салааларында да сыпатталып, сүрөттөлүп келет: драма, роман, музыка, сүрөт, кино ж.б. бар. Ж. Садыков, А. Жакыпбеков, К. Жусупов, Ш. Дүйшеев баштаган атактуу калемгер-өнөрпоздордун чыгармалары жаамы журтка маалым. Чынгыз Айтматовдун «Кайрылып куштар келгиче» баяны бөтөнчө кепке арзыйт. Кайран Чыкебиз эпопея баштаган экен, аягына чыкпай кете берди. Демек, манастануу рух маданиятынын кеңири аймагын, көркөм чыгармачылыктын ар кыл жанрын иликтөөгө алат.

Манастанууга байланыштуу кадр даярдоо, окуу куралдарын камдоо, сабак берүү технологиясын жетиштирүү маселелери келип чыгат. Ошондой эле саясий-идеологиялык, укуктук, таалим-табиялык ж.б. маселелер да көңүлдүн сыртында калбашы абзел.

Атайын белгилей кетчү бир жагдай - манастануунун пайдубалында манас философиясы болушу зарыл. «Манас философиясын» кандай түшүнөбүз? Бул - «Манас» эпосунда туюнтулган, айтылган философиялык ой-түшүнүк, көзкараш, маселелердин жыйындысы гана эмес. Бул-Манастын(эпостун башкаарманынын) философиялык позициясы гана эмес. Манас философиясы – Манас идеясы, манас дүйнөсүнүн өзөгүн түзгөн метафизикалык тутум, ошол алкактагы дүйнө менен адам баласынын карым-катышын аныктап турган түпкү идеялардын биримдиги. Манас философиясы – курчаган дүйнөнүн маани-маңызы кайсы, адам жашоосунун максат-мазмуну эмнеде, турмуштун ушул туруму кайдан чыгып,кайда барат - ушу өңдүү суроолорго өзүнүн жообун берет. Мындай философияны биз ойлоп таппайбыз, кыялдан чыгарбайбыз. Ал ошо улуу дастандын тулкусунда, кыргыздын кан-жанында, ой-санаасында, кылган ишинде, айткан сөзүндө. Албетте, муну адистер атайын иликтеп, концепт турпатына көтөрүп, теориянын тилинде туюнтууга аракет кылат. Манас рухунун чек-кыйырын аныкташ, ички мазмунун иреттеш көп жагынан

ушуга жараша болот. Манас философиясы – көп салалуу, көп катмарлуу кубулуш.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш.Б., Акмолдоева Б.Б., Садыков К.Ж. Манасоведение. Методическое пособие и программа. Б., 2009.
2. Байгазиев С.О. Манастаануу. Б., 2010.
3. Бакчиев Т.А. Манастаануу. Б., 2012.

*Култаева Ү.Б., ф.и.д., профессор,
Конфуций институту*

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКА

“Манас” эпосун алгачкы изилдөөчүлөр бул элдик мурастын “энциклопедиялык” (Ч.Валиханов) мүнөзгө ээ экендигин XIX кылымда эле белгилешкен. Анын «энциклопедиялуулугун» таанып-билүүнүн бир аспектиси эпосто муундан муунга берилген этномаданий лексика менен байланыштуу.

Окумуштуулардын (Е.М.Верещагин, Г.Г.Костомаров, Л.А.Шейман ж.б.) аныктамаларына таянсак, белгилүү бир элдин өзгөчө маданиятын мүнөздөө үчүн иштелип чыккан **билим системасын** (астын сызган – К.Ү.) чагылдыруучу сөздөрдү – этномаданий лексика дейбиз. Этномаданий лексиканын өзгөчө катмары эквивалентсиз сөздөр эсептелет. Анын эквивалентсиздиги башка тилдерден анын аналогиялык маанисин табууга мүмкүн эмес экендиги менен түшүндүрүлөт. Демек, эквивалентсиз лексика конкреттүү бир гана улутка таандык, ошондуктан ал ошол элдин өзгөчө дүйнөтаанымын, жашоо образын чагылдырат. Алар башка тилге которулбайт, которуунун зарылдыгы жок. Эгер аны которууга туура келсе, ал чыныгы улуттук маанисин жоготот же ал төмөндөйт. Эквивалентсиз лексика төмөндөгүдөй системадан турат:

- этнографизм, элдик турмуштун өзгөчөлүгүн, турмуш тиричиликте колдонулуучу жана башка элдерде кездеше бербеген буюм-тайымдардын аталышын туюндуруучу сөздөр;

- историзм, элдин тарыхын чагылдыруучу сөздөр;

- мифологизмдер, элдин салттуу ритуалдарын, диний ишенимдерин чагылдыруучу сөздөр;

- этноконнотативдик, доннотативдик лексика, элдик маданияттагы көркөм образдуу сөздөр.

Манастаануу илиминде окумуштуулар бир добуштан белгилегендей, эпостун энциклопедиялуулугун андагы этнографизмдин байлыгы аркылуу түшүндүрүшкөн. Өз убагында чыгаан окумуштуу С.М.Абрамзон “Манас” эпосу илимий изилдөө үчүн түгөнгүс кен экендигин белгилеген. Ал өзүнүн фундаменталдуу изилдөөлөрү аркылуу биринчилерден болуп, эпостогу кыргыз элинин салттуу жоокердик, аскердик, согуштук өнөрүндөгү өзгөчөлүктөрдү аныктаган. Манастаануу илимине дагы чоң салым кошкон И.Молдобаевдин монографиясында эпосто 100дөн ашуун этнонимдер, 20дан ашуун улуттук аспаптардын аттары айтылат.

Эпостун лексикалык байлыгы алтайлык окумуштуулардын эмгектеринде да жакшы изилденди. В.Я.Бутанаевдин, Н.С.Худаковдун, Н.А.Тадинанын ж.б. эмгектеринде эквивалентсиз лексика кыргыз элинин башка элдер менен болгон маданий байланыштарын аныктоого негиз болгондугу белгиленет. Бирок бул эмгектердин дээрлик бардыгында эпостун этномаданий лексикасы тарыхый аспектиде каралган. Ал эми алардын этнолингвистикалык маселелери мындан аркы изилдөөлөрдү талап кылат. Ушул көз караштан алып караганда, чынында эле “Манас” эпосу башкага алмаштыргыс баалуу булак болуп эсептелет. Айталы, жалгыз эле боз үйдүн жабдыктары жана анын жасалгасы боюнча эпостон 100дөн ашуун этномаданий лексиканы табууга болот. Түндүк, чамгарак, белбоо, коломто, туурдук, чий, уук, кереге, эр жак, эпчи жак ж.б. сөздөрдү

башка тилге зордоп которуу мүмкүн эмес. Эгер андай болсо, алардын чыныгы мааниси бузулат. Улуттук кийимдердин жүздөгүн түрлөрү эпосто элдик чеберчиликтен кабар берип турат. “Чоң казатка” аттанаарда Каныкейдин жетекчилиги менен жоокерлер үчүн даярдалган кийимдерди тигүү искусствосу менен элдик технологиясына миңдеген поэтикалык саптар арналган.

Элдик каада-салтты туюндуруучу: сүйүнчү, көрүндүк, өрүлүк, май оозантуу, чачыла, сөйкө салуу, жүк көрүү, чач өрүү, табак салуу, астына түшүү, төркүлөө, отко киргизүү, төшөк көтөрүү сыяктуу сөздөр боюнча элдик дүйнө таанымдын берилиши али талапка ылайык интерпретацияга алына элек.

Эпостогу мифологизмдерди, болгондо да элдик ритуалдарды туюндуруучу сөздөрдүн маанисин кийинки урпактар билбей да калды көрүнөт. Мекен алдына жоокерлердин берген анты укмуштуудай мааниге ээ.

7,9,40,18000 сандарынын ыйыктыгы жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар.

Айрыкча эпостогу этноконнотативдик лексиканын изилдениши зарыл. Мындай сөздөр эпостогу баяндалып жаткан окуяга өзгөчө экспрессивдик, стилистикалык боек берип турат. Айталы, эпостогу “асаба” деген сөз кыргыз элинин улуттук аң-сезиминде улуттук ар-намыстын символу. Асаба менен баатырдык, патриотизм даңазаланат, элдин жоокердик духу сүрөттөлөт. Эпосто тынымсыз кайталанган:

Ак асаба, кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу.

Көк асаба, кызыл туу,

Көк жаңырган ызы-чуу – саптары, анын

экинчи варианттагы: Ак асаба туу менен,

Айгайлаган чуу менен.

Көк асаба туу менен,

Көк жаңырган чуу менен – деген ыр

Түрмөктөрүн башка тилге которуу, албетте, улуттук өзгөчө духтун берилишин туюндура албайт. Мисалы анын орус тилине которулушун карап көрөлү:

С гулом, от которого раскалывалась земля,

Со знаменем на белом древке.

С громкими криками,

Со знаменем на синем древке.

Фольклорчулар жакшы билгендей, этномаданий лексиканын касиети менен “асаба” деген сөзгө таандык поэтика согуш талаасындагы көрүнүштөрдү элестүү да, экспресивдүү да бере алган. “Көк асаба туу менен, көк жаңырган чуу менен” берилүүчү элестүүлүктү орус тилиндеги “гул”, “крик” деген сөздөр толук камсыз кыла албайт. Дал ушул “айгайлаган”, “көк жаңырган” деген сөздөрдөгү стилистикалык боек жоокерлердин биримдигин, алардын “жанын канжыгага байлаган” жоокердик кумарын (азарт), ат жалында ойногон жоокерлердин атты согуштук технологияга пайдалана билүү искусствосун, демек, көчмөн цивилизациянын өзгөчө көрүнүшүн чагылдырып турат. Мындай көрүнүштү көчмөн турмуштан оолак жашаган тилдер аркылуу берүүгө мүмкүн эмес. Анын үстүнө мындай саптар “Манас” эпосунда кыргыз аскерлери өз жеңишине ишенген учурларда, душмандын шаштысын алып, аларды чегинүүгө мажбурлаган эпизоддордо колдонулат. Демек, биздин пикирибизде “асаба” деген этномаданий лексика которулбай колдонулууга тийиш. Бүгүнкү күнгө чейин котормочулар бул маселеге көңүл бурбай келишет. Кыргыз элинин өзгөчө мамилесин чагылдырган жылкыга таандык “аргымак”, “тулпар”, “күлүк” деген сөздөр да этномаданий талдоого муктаж. “Аргымак” өзгөчө дене түзүлүшкө ээ, таза кандуу, өтө сезгич жылкынын асыл тукуму. Тулпар – чаалыкпас, чарчабас, күчтүү, жоого минчү ат. Күлүк жүрүш ылдамдыгы, чуркоо ылдамдыгы менен

айырмалануучу жылкы. Алар эпосто бирдей бааланбайт жана ар түрдүү көркөмдүк ролго ээ.

Аргымак аттар арымдап,
Ала байрак дарылдап,
Алтындуу калкан жаркылдап,
Ала байрак жалпылдап.
Тулга башта жаркылдап,
Тулпарлардын туягы,
Жерге тийсе тарсылдап,
Бедөө тулпар алкылдап,
Белде кылыч шаркылдап.

Көркөм текстти кабыл алуунун психологиясы көрүнүштү окурмандын көз алдына кино тасмасындай тартып турган бул текстте жоокерлердин жээлиге дүүлүккөн келбетин, аттардын шумдуктуу көз илешпеген кыймылын элестетет.

Ушул саптардын орусча котормосун карап көрөлү:

Аргамаки пустились вскачь,
Шумно трепещется пестрый стяг,
Сверкают золоченные щиты,
Развевается пестрый стяг,
Поблескивает шлемы на голове,
Копыта боевых коней,
Громко стучат, касаясь земли,
Яростно рвутся вперед скакуны,
На поясницах сабли гремят.

Кыргызча тексттеги “арылдап”, “дарылдап”, “жалпылдап”, “жаркылдап”, “алкылдап”, “тарсылдап” деген окшош муундуу сөздөр бири бири менен төп келише кыймылдын ар түрдүү динамикасын берип турган экспрессивдүүлүктү, албетте, орусча котормодон табуу кыйын. Бул

котормочунун кемчилиги эмес, этномаданий лексиканын башка тилге которууга мүмкүн болбогон табиятына таандык маселе.

Этномаданий лексиканын дагы бир касиети анын этноконнотативдик мүмкүнчүлүгүнөн көрүнөт. Этноконнотативдик лексика кошумча образдуулук аркылуу стилистикалык боектордун берилишин туюндурат. Кыргыз элинин “ак” түскө болгон мамилеси ага мисал боло алат. Бул түстүн мааниси жана ал берген образдуулук ушунчалык көп түрдүү, кээде толук классификациялоого да мүмкүн эмес. Алардын маанисин талдоо үчүн да “Манас” эпосу табылгыс булак боло алат. Ак кула, ак келте, ак милте, ак бараң, ак сакал, ак кулжа, ак боз, ак ордо, ак калпак, ак кийиз, ак сарай, ак чүчтө, ак кебез, ак олпок, ак күбө, ак сөз, ак сөөк, ак таңдай, ак таяк, ак каңкы (ак каңкыны жазданып), ак жол (Алмамбет алдымда жүрсө ак жолум), ак шумкар, ак жал, ак эттүү – мааниси түс менен чектелбеген эпосто кездешүүчү этномаданий лексиканын толук эмес тизмеси. Ал эмес бир эле сөз ар кандай кырдаалда ар түрдүү мааниге ээ болгонун байкоого болот. Айталы, “ак күбө” тонун жоокерлер кийгенде ок өтпөс калканч болсо, аны аксакалдар кийгенде башка маанилик боекко ээ болуп, ыйыктыкты билдирет.

Элдин рухий дүйнөсүнүн дагы бир байлыгы “ай” сөзү аркылуу берилгендигине эпосто бай материал бар. Ай туяк, ай мүйүз, ай балта, ай балка ж.б.

Эпостогу мындай сөздөрдү изилдөө али бузула элек дың дегенге болот.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ «МАНАСА»

Культурно-историческая ситуация в современном мире характеризуется углубляющейся тенденцией к взаимосвязи культур разных народов, стран и частей света, что определяет возрастающий интерес к культурам различных этносов. В культурах народов нет незначимых фактов и ненужных деталей. Все в культуре значимо и ценно, все несет смысловую нагрузку. Но чем дальше от нас отстоит эпоха, тем сложнее восстановить первоначальную суть древней культуры. В контексте указанной тенденции существенное значение приобретает попытка осмысления духовного опыта кыргызов - одного из древнейших народов Центральной Азии. Кыргызы - носители уникальной эпической культуры, венцом которой является «Манас».

Вопрос об актуальности его исследования не требует особого обоснования. Культурное, философское, историческое, мифологическое, лингвистическое и т.д. значение его настолько велико и неисчерпаемо, что намного превосходит возможности даже целого поколения исследователей. Его значение не только для кыргызов, но и для всех тюркских народов можно сравнить с «Илиадой» для древних греков и культурной Европы, «Махабхаратой» для индусов, «Ветхим Заветом» для иудеев и христиан, «Старшей Эддой» для германских народов и другими великими эпическими сказаниями. Огромное культурно-историческое значение «Манаса» состоит в том, что в условиях отсутствия письменности и других материальных средств сохранения культуры он позволяет нам составить более или менее полную картину жизни и быта, ценностей и понятий древнего кыргызского народа, а через него мировоззрение и духовную культуру древних тюрков. На протяжении тысячелетий «Манас» был культурной энциклопедией кыргызов не просто

памятником поэтического творчества или сборником поэтических сказаний, а сокровищницей народной мудрости, руководством в повседневной жизни, основой духовного единства кыргызского народа, его этико-правовым кодексом.

Социокультурное и философское изучение «Манаса» обретает особое значение в наши дни, когда кыргызский народ вступил на путь исторического самоопределения, и изучение духовного опыта прошлого приобретает не просто историческое значение, но и социально-политический характер. Это обусловлено, прежде всего, тем, что в «Манасе» подняты многие проблемы, созвучные общественным, политическим, нравственно-этическим, экологическим и философским проблемам современности.

Нивелировка национального своеобразия культур различных народов, которая ещё недавно объявлялась единственно верной линией национальной политики тоталитарного режима, в последнее время стала осмысливаться как негативная, чреватая необратимыми последствиями тенденция, ведущая к разрушению основ человеческой культуры. Не менее опасными являются также и последствия научно-технической революции, ведущие к экспансии стереотипов постиндустриальной жизни. И хотя пока «постиндустриальность» нам еще «не грозит», однако, проблема формирования духовного мира людей новой формации сейчас приобретает особую остроту. Поэтому не случайно культурное прошлое изучается сегодня не только с точки зрения отраслевых наук (историческая этнография, история искусств и т.д.), но и в культурно-экологическом, а, следовательно, глобальном масштабе. Поиски и обретения духовных ориентиров в современном мире, формирование национального самосознания невозможны без обращения к своим духовным истокам.

Повсеместный интерес к «Манасу», продолжающееся его издание на языках народов мира, разнообразные теоретические и научно-популярные

работы, научно-теоретические семинары и симпозиумы, посвященные проблемам эпоса, проведение в 1995 году на международном уровне при активной поддержке ЮНЕСКО, ООН и других международных организаций 1000 – летнего юбилея «Манаса», хотя это дата и должна восприниматься условно, - всё это в сущности свидетельствует, что отношение к эпосу переросло этнографические ориентальные рамки и вовлечено в сложнейшие процессы освоения вершинных образцов мировой культуры. Какими бы сложными и противоречивыми не были эти процессы, они являются показателем глубочайших исторических преобразований, которые сегодня происходят во всех сферах общественной жизни и культуры кыргызского народа.

Социальные и исторические особенности условий, в которых в прошлом развивалась культура кыргызского этноса, обусловили тот факт, что в его среде тексты «Манаса», как и в целом фольклорные тексты, функционировали в естественной устной форме и передавались посредством прямой, контактной коммуникации. «Манас» выполнял весьма важную роль в системе архаичной культуры кыргызов. В мифопоэтической форме интегрировалась и аккумулировалась информация, выработанная в древнем традиционном обществе. Мы имеем в виду передачу мифологической традиции и реализацию мифов и верований, осмысление обрядов и традиций материальной культуры и т.д. «Манас» - это специфический «язык» архаичной культуры кыргызов, отличающийся от других «языков» - орнамента, мелоса, знаковой и символической информации, передававшейся вещами - предметами материальной культуры и т.п. Все это обусловило семантическую насыщенность «Манаса», его роль интегратора, мощного системообразующего фактора традиционной кыргызской культуры. Именно, поэтому ни один исследователь, изучающий кыргызов, не может обойтись без «Манаса».

«Манас» - важнейший источник для реконструкции мифологии предков кыргызов. Как известно, «Манас» относится к развитой классической форме героического сказания. Однако, это не исключает наличия в нем очень древних пластов догосударственного эпоса, т.е. архаичного словесного искусства первобытно-родового общества. Опираясь на материалы текстов «Манаса», на дополнительные археологические, этнографические, лингвистические источники, можно проследить миропонимание древних кыргызов, реконструировать их космогонические представления.

В своих работах, таких как «Древнекыргызская модель мира» (1996), «Духовный мир древних кыргызов» (1998), «Вселенная «Манаса» (2003) и др., мы стремимся показать связь происхождения «Манаса» с индоевропейскими мифами и эпосами Древней Индии и Ближнего Востока. Нам представляется, что древнеиндийский Манас и героический Манас древних кыргызов имеют множество общих черт и свойств. Во временном отношении эпос «Манас» выходит за рамки тысячелетия, является более древним и содержит в вертикальном и горизонтальном срезах ряд наслоений из отдаленных седых веков.

Важность такого подхода состоит в том, что он значительно расширяет «культурный ареал» «Манаса», рассматривает его не просто как культурный памятник отдельного народа, этноса, а как памятник общечеловеческой культуры. Никто сегодня не оспаривает мысль о том, что «Ветхий Завет» или «Илиада» являются не просто памятниками иудейского и греческого народов, а общечеловеческим достоянием. В недалеком прошлом значение «Манаса» пытались сузить до рамок «провинциального, периферийного эпоса», сегодня настало время раскрыть его общечеловеческое значение. «Манас» повествует не частную историю отдельного этноса, значимого лишь для самого данного этноса (кыргызов), а всеобщую историю человечества, выражаемую языком и

образами отдельного этноса. Космогонический миф «Манаса» аналогичен мифам других культурных народов и тем самым принадлежит всеобщей истории человечества.

Еще недавно западная ориенталистика не проявляла внимания к особенностям тюркской кочевой культуры, что объясняется, с одной стороны, довольно слабым знанием западными исследователями тюркских языков, а с другой, пренебрежительным отношением к кочевым культурам как «слаборазвитым», «архаическим», «нецивилизованным». Сегодня исследование тюркской культуры уже осуществляется не только самими носителями тюркских языков, учеными Востока, но и западно-европейскими исследователями.

Итак, какие задачи сегодня стоят перед учеными, изучающими проблемы эпоса «Манас»?

На современном этапе манасоведения нужен новый комплексный подход к проблемам текстологии эпоса, исходящий из идеи генетической взаимосвязанности всех текстологических фактов в их совокупности и системе в сравнительно-историческом аспекте. Необходимо объединить усилия санскритологов, иранистов и тюркологов при исследовании текстологических проблем «Манаса», а также использовать опыт работы специалистов по древнегреческой, древнерусской, немецкой и др. текстологии, их методики и приемы атрибуции, датировки, локализации текста и т.д. Чем это продиктовано?

Во-первых, «Манас», в отличие от других эпических текстов, является уникальным текстом: он функционирует в культуре не в качестве канонизированного «Ветхого Завета», а одновременно в нескольких версиях, иногда существенно отличающихся друг от друга. Уже сам по себе этот факт выдвигает ряд текстологических проблем на первый план.

Во-вторых, в силу тесной связанности, еще до конца не проясненной, древнекыргызской (древнетюркской) культуры с другими древними

культурами, знание древних языков может явиться решающим фактором прояснения многих проблем манасоведения, поскольку, именно, лингвистический анализ позволяет восстановить давно утраченные связи языков и культур, реконструировать основы архаического мировоззрения, прояснить смысл устаревших и малопонятных сегодня выражений и через них - отношение к контекстуальным вещам и объектам. Без лингвистического и этимологического анализа любая реконструкция мировоззрения автора (или авторов) «Манаса» рискует остаться надуманной, искусственной и предвзятой.

Текст «Манаса» хранит в своих пластах множество тайных знаков и кодов, что свидетельствует не только о его экзотеричности, а, именно, в обращении к широкому кругу людей и, следовательно, значительной степени всеобщности провозглашаемых им духовных ценностей и норм, но и о его эзотерическом, тайном, скрытом, предназначенном исключительно для «посвященных» смысле.

Реконструкция текста «Манаса» помогла бы нам восстановить остановленную в знаке реальность для передачи социальности от поколения к поколению. Контакт поколений, уподобление последующего поколения предшествующему возможно лишь при опосредовании этого контакта знаком. Знаковый контакт поколений у кыргызов был нарушен Октябрьским переворотом и только в художественных недрах «Манаса» возможно обнаружение, восстановление и объяснение их.

Наконец, *в-третьих*, текстуальный анализ на сегодняшний день является последним словом гуманитарной науки, единственной общепризнанной методологией культурологического исследования. Высказывания типа «мир есть текст», «культура есть текст или бесконечная цитата», «нет ничего вне текста» являются сегодня нормативными в любой гуманитарной науке.

В своих исследованиях мы обосновываем идею общности происхождения древнетюркской (древнекыргызской) и индоевропейской культур. Нам представляется, что подтверждение этой гипотезы пролило бы новый свет на проблему культуросоциогенеза, укрепило бы концепцию общности человеческих культур, позволило бы представить древнетюркскую цивилизацию в качестве столь же древней и равноправной в семье человеческих культур.

*Ибрагимов С., ф.и.д., профессор,
ККИ Ж. Баласагынын атындагы КУУ*

“МАНАСТЫ” ТААНУУНУН КАЧА ЖОЛУ БАР?

Биздеги маалыматтарга таянсак, “Манастаануу” курсун КРнын жогорку окуу жайларында, анын бардык факультеттеринде окута баштоо демилгеси 2006-жылы, ал кездеги Билим, илим жана жаштар министрлигинин буйругу (министр Д. Нур уулу) менен башталган. Интеллектуалдуу коомчулук менен кыргыз улутунун өткөндөгү маданий жана рухий байлыгын сактап, кийинки муунга өткөрүп берүүнү көксөп жүргөн улутчул жана мекенчил жарандар үчүн бул кадам учурдун эн талдуу, маанилүү маселесин көтөргөн демилге катары кабыл алынган эле. 20 саат лекция жана 16 саат практикалык сабактын айлампасында өтүлө турган бул курс аз да болсо кыргыз элинин кылымдар бою өзү менен бирге алып келген рухий дөөлөтүнөн азыркы муундарга кабар же түшүндүрмө берип, эпоско камтылган асыл ойлорду, карапайым адеп-ахлактан баштап, элди, мекенди коргоо, ал үчүн дайыма даяр турууга чейинки кеңири диапазондогу идеяларды таратуу, жеткирүү, денесине сиңирүү милдети тургандыгын баарыбыз туура түшүнгөнбүз. “Манаска” тиешеси бар уюмдар, илимий окуу-методикалык мекемелер, кафедралар, адисттер же улуу эпоско тиешеси бар ар түрдүү илимдин өкүлдөрү өзгөчө эле

эйфорияга батып, үмүттүү кадам менен арыштай баштаган эле. Бирок биздин коом баягы адатынан кутула элек экен. Акыркы жылдары “окуу пландарында жок же мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөн эмес” деген шылтоолор менен Манастаануу курсу улам кыскартылып отуруп, айрым факультеттерде, адистиктерде окулбай дагы калды. Улам кийинки келген билим министрлери өзүнөн мурунку министрдин буйругуна кош көңүл мамиле жасап, ЖОЖдордун ректорлору бул маселе боюнча өз билгенин жасап баштаган.

Биздин оюбузча кыргыздын улуттук, керек болсо мамлекеттик идеологиясына күлазык болуп бере турган “Манас” эпосунун айланасындагы ар кандай иш-чараларга олуттуу мамиле жасашыбыз абзел. “Манас” кыргыз элинин көөнөрбөс тарыхы, керек болсо дүйнө таанымы, үрп-адаты, тарбиясы, салт-санаасы, эл аралык мамилеси сыяктуу энциклопедиясы экендигин өткөн доордун окумуштуу ойчулдары (Ч.Валиханов, В.М.Жирмунский ж.б.) мойнуна алып, эскертип кетпеди беле.

Эпостун мазмунун билген, андагы окуялардын тизмегин кыдырып, катышкан каармандардын ортосундагы өз ара мамиленин чечилишин сыдырып өткөн жаш улан анын оң таасиринде каларына шек келтирүүгө болбойт. Ал эми окуялардын ыр түрүндө тизмектелишип, мүнөздүү ритм, кунарлуу көркөм сөз менен шөкөттөлүшү элибиздин акыл-эске, өз ара мамиленин тазалыгына айрыкча маани бергендигин даңазалап тургандыгы сыртына чыгып турбайбы.

Кайсы бир ЖОЖдордун айрым жетекчилери “Манастаануу” гуманитардык сабак, ал ошол багыттагы адистиктерде гана окулушу керек” деген чектелген көз карашты алдыбызга тартат. Минтип чиренбесек болот эле. керек болсо “Манасты” укук таануу багытында (улук-кичик мамилеси, душмандык-достук чеги, башкаруу-баш ийүү-мамиле жасоо аралыгы ж.б.), географиялык көз караш менен (кыргыздар жашаган жер-

ландшафт, тоо-түздөр ж.б.) тарыхый аспектиде (кыргыздардын миграциясы), этнографиялык мазмунда (үрп-адат, салт мамилелери), педагогиканын түшүнүгү менен (ата-бала, эне-кыз, тарбия-таалим, эскертүү-жазалоо ырымдары), психологиялык категорияларга кынап (дос-душман мамилеси, баатырлардын, кейипкерлердин көргөн күнү, баамы, сезген көрүнүшү), кала берсе зоологиялык-ветеринария түшүнүгүнөн (үй, жапайы айбандар, мал багуу өнөрү) жана башка толуп жаткан көз караш менен өтүүгө эмне үчүн болбосун. Мындай мазмунда “Манасты” окутуудан анын мазмуну, көркөмдүгү, таасири эч бир төмөндөбөсө керек. Кептин баары сабакты өткөргөн окутуучунун интеллектуалдык, адистик, маданий сабатында. Анын “Манасты” жакшы билип, анын мазмунун, окуяларын аудиториянын билим багытына жана адистик деңгээлине ылайыкташтыра алгандыгына тыгыз байланышкан. Ошондуктан Манастаануу курсун ЖОЖдордо окутууну колдойбуз жана буга байланыштуу толуп жаткан проблемалардын болушу турган нерсе.

Азыр өзүбүздүн Ж.Баласагын атындагы КУУда Манастаануу деген атайын кафедра ачылган. Курска байланышкан окуу прогаммалары, окуу-методикалык адабияттар, колдонмолор, окуу китептери жана окуу куралдары боюнча тийиштүү иш аракеттер жасалып жатса керек, кафедранын бүгүнкү статусу анын ЖОЖдор аралык маанидеги окуу-методикалык-илимий багытын жана үлгү бере турган кадамдарын күтүүгө үмүт берет деген ойдобуз.

Манастаануу маселесине байланыштуу сөз болгондо кыргыз филологиясы боюнча илимий жана изилдөө иштериндеги айрым байкоолор менен ой бөлүшкүбүз келет.

“Манасты” Манас деп тааныткан эң башкы белгилеринин бири-анын тили. Совет доорунда, эгемендиктин алгачкы жылдарында “Манастын” тили боюнча бир топ эмгектер жаралган (Т.Байжиев Р.Эгембердиев, Г.Кушбакова ж.б.)

Бирок акыркы жылдарда “Манастын” жана башка эпостордун тилин изилдөө кан буугандай токтолду. Азыр “Манас” деп ураан чакырбай калдык. 47 манасчынын (варианттын) илебинен чыккан улуу эпостун тили бүгүн эч кимди кызыктырбай калды шекилдүү. Же “Манас” баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын тилдик өзгөчөлүктөрү, адабият, эл, тил, маданият таанытуучулук жагы иликтенип бүттүбү? “Манастын” варианттарынын тилдик өзгөчөлүктөрүнөн көрө тектүү жана тексиз тилдерди өз ара салыштыруу артыкчылык деңгээлге өтүп бара жаткандай. Аларды тилдердин пропозициясы, вариативдүүлүгү, мультипликативдүүлүгү, функционалдуулугу, парентездүү конструкциялары, фоносемантикалары, когнитивдери, интеграциялары, экспликациялары ж.б. гана кызыктырып калгандай.

Бир гана аалым, КУУнун кыргыз тили кафедрасынын абройлуу окумуштуусу Абак Биялиев канча жылдан бери “Манас” эпосунун тили жана стили” деген маңыздуу курсун, КУУда, кыргыз филологиясы факультетинде окуп келет. Атайын жазылган ушундай аталыштагы монографиясы кеңири белгилүү. Анда улуу эпостун көркөмдүгү, ал көркөмдүктүн жаатын ачкан тил каражаттары, фразеологизимдер, диалектизмдер, синонимия, антонимика, омонимдик маанилер, антонимдер, этнонимдер, топонимдер, толуп жаткан сөз маанилери студенттик аудиторияга ылайык чечмеленген. Эпостун адабият таанытуу көрөңгөсү, элдин жана улуттун аалам таануу дарамети, манасчылардын жаратмандыгы сыяктуу толуп жаткан өзөктүү жана маңыздуу сырлары айтылган. Байкаган (каалаган), илим жолуна түшүүнү көксөгөн адам үчүн атайын жазылган жол көрсөткүч сыяктуу. Бирок аны караган, колдонгон жаш изилдөөчүлөрдүн жоктугу жан дүйнөбүздү кейитет. А.Биялиевдин монографиясында камтылган идеялардын ар бири эле өзүнчө илимий иликтөөнүн объектиси болуп калары өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

2003-жылы чыккан Манастаануу боюнча ЖОЖдордун программасында “Манастын” тили жөнүндө эч бир эскерүү жок.

Жогоркудай абалдын келип чыгышына илимий методикалык уюмдар, ЖОЖдордун кафедралары, аттуу-баштуу илимий аалымдар “көз чаптырып” койсо болор эле. Кудайга шүгүр, анайын илим изилдөө иштерин жүргүзгөн, аны жөнгө салып, туура багытка буруу артыкчылыгына ээ болгон КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту жана республикабыздын көпчүлүк ЖОЖдорунда сакталып келген кыргыз тили жана адабияты кафедралары бар. Алар кыргыз тилинин, “Манаска” тийиштүү же жалпы эле адабиятынын маселелерин козгоп, аны жөнгө салуу же координациялоо укугуна ээ болуп тургандыгы жашырын сыр эмес.

Дагы бир маселе. Дүйнөлүк, Түркологиялык же жалпы эле илимий коомчулукка кыргыздар элдик оозеки чыгармачылыкка, алардын айтылып жүргөн жана жазылып алынган варианттарына чексиз бай (маселен, “Курманбек”, “Кедейкан”, “Олжобай менен Кишимжан” ж.б.у.с.) деп таанылган. Ал эми “Манас” сыяктуу улуу эпосубуздун үчилтик көлөмү миллион ыр саптан туруп, аты угулган дүйнөлүк эпостордон алда канча көлөмдүү деп жар салабыз. “Манастын” тексти 47 манасчынын айтымынан турат. “Манастын” ырдалып айтылган, импровизациялык мазмунун жаттап айтуу мүмкүн эмес, көлөмү чоң, бирок, кандайдыр бир “кудурет” менен кыргыздын манасчылары гана түш көрүп, жаттабай эле ырдап, айта алат деп дүйнөгө жарыялап келебиз. Ал эми бүгүн ушул “Манасты” илимий жактан изилдеген Кыргызстанда бир гана чыныгы окумуштуу же фольклористика боюнча жалгыз гана илимдин доктору бар экен (Р.Кыдырбаева). Демек, кыргыз фольклору, анын ичинен “Манас” эпосу боюнча докторлук диссертацияны Кыргызстандын өзүнөн коргоого болбойт экен. КР Улуттук Аттестациялык Комиссиясынын Жобосу боюнча докторлук диссертация жактоо үчүн ошол адистик боюнча 3 илимдин

доктору оппонент болуусу керек. Кыргызстанда алар жок. Ошентип фольклор боюнча оппоненттерди Казакстандан, Россиядан, башка өлкөлөрдөн чакыруу керек же алардын алдына баруу керек.

Бул чындыктан кантип кутулабыз же уялбай кантип моюнга алабыз? “Өз мекенинде пайгамбар болбойт” деген ушубу.

Бүгүнкү кыргыз адабиятын таануу илиминде мындай жагдайдын түзүлүп калышына ким күнөөлүү? Аттуу-баштуу, колунда амалы бар, башында таажысы кийилүү, көзү тирүү, иш-аракетине кыргыз коомчуулугу ишеним артып келген аалым-окумуштууларыбыз буга эмне дээр экен?

Үстүбүздөгү жылдын 17-октябрында КР УИАнын Чоң жыйындар залында “Манас” эпосу боюнча өткөн Бүткүл Союздук конференцияга 60 жыл (июнь, 1952) толгондугуна арналган илимий-практикалык конференция болуп, ага 52 доклад сунуш кылынып, бирок 28 оратор чыгып сүйлөдү. Алар негизинен тарыхый конференциянын маанисин даназалап, андагы М.Ауэзов, Ч.Айтматов, Б.М.Юнусалиевдин сиңирген эмгегине чоң баа беришти. Ошол кездеги эл башчысы И.Р.Раззаковдун көрсөткөн колдоосунун мааниси айтылды. “Манасты” элдик эпос, кыргыздын кылымдарды карыткан маданий байлыгы, аны изилдөөнүн жана кыргызды таануу жагындагы көөнөрбөс маанисин ж.б. дагы бир жолу эскертип, бирок, алдыдагы милдеттер менен максаттарыбыз жөнүндө программалык резолюция кабыл ала албаганыбыз өкүнүч маанайды жаратты.

Адабияттар:

1. Абдразаков А., Жумалиев К. “Манастаануу” (ЖОЖдор үчүн программа). – Б. 2003.
2. Акмолдоева Ш.Б. “Манас” ааламы”. – Б. 2009-ж.
3. Биялиев А. Улуу манасчы, феномен Сагынбай Орозбаков (“Манас” эпосунун тили боюнча атайын курстун окуу китеби) – Б. 1996.
4. Биялиев А. “Манас” эпосунун тили жана стили. – Б. 2004.
5. Государственный образовательный стандарт высшего образования. Т.Л.Издание официальное. - Б.1996.
6. Мукамбаева Г.А. “Манас и право” – Б. 2003.
7. Эгембердиев “Манас” эпосундагы фразеологизимдер КДА, - Фрунзе 1980-ж.

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БААТЫРДЫКТЫН МОТИВДЕРИ МОНОГРАФИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ОБЪЕКТИСИНДЕ

Менин колумда “Манас” эпосун изилдөөчү окумуштуу, филология илимдеринин кандидаты, профессор Акбаралы Сыдыковдун “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери” деген аталыштагы монографиянын төртүнчү басылышы турат. Расмий чөйрөдө филология илимдеринин кандидаты, ал эми кесиптештеринин, студенттеринин арасында уникалдуу илимпоз, профессор атыккан Акбарали Сыдыков табиятынан талант даарыган инсан, тубаса манастануучу экендигине ынанбай коё албайсың. Мындай ынанымга мен эки себептен улам келдим. Бири, бул кайталангыс окумуштуунун жазгандарын, жарыяланган эмгектерин окуп, экинчиси, экөөнүн тең өмүрү өткүчө достуктун бекем үлгүсүн көрсөтүп жүргөн дагы бир мыкты илимпоз раматылык Бек Алымовдун эскерүүлөрүнөн улам болду. Илимий жетекчим Бектурсун Алымов досу Акбар Сыдыктын илимпоздук да, жолдоштук да, турмуштагы кадимки пенде, адам катары да касиет – белгилерин саймедиреп көп айтаар эле. Булардын достугунун сыры менен сыны айтылып бүтпөгөн дастандай...

Мен университеттин кыргыз филология факультетинин биринчи курсуна кирген 1982 – жылы Акбарали Сыдыковдун илимдер академиясынын “Илим” басмасынан **“Героические мотивы эпоса “Манас”** деп аталган илимий монографиясы жарык көрдү эле, көрсө, бул анын көзү тирүүсүндөгү жарык көргөн биринчи китеби экен. Арадан он бир жыл өтүп, окумуштуунун көзү өткөндөн соң, 1993 – жылы **“Бүтпөгөн дастан”** деген аталыштагы чыгармалар жыйнагы, дагы он бир жыл өтүп, 2004 – жылы **“Манас” эпосу жана кыргыз оозеки чыгармачылыгынын маселелери**” деген аталыштагы буга чейинки илимий эмгектеринин жыйнагы жарык көрүптүр. Мен бүгүн сөз кылайын деп турган монография

2006 – жылдан бери төрт ирет басылган экен. Эмгектин ар качан актуалдуу бойдон калышы да, анын практикалык баалуулугу да, окумалдуулугу да мына ушунусу менен түшүндүрүлөт.

Монография диссертанттын 1972 – жылы Москвада, СССР илимдер академиясынын дүйнөлүк адабият институтунда коргогон **“Идеалы героического в эпосе “Манас”** деген темадагы илимий изилдөөсүнүн негизинде жазылгандыгын байкоо кыйын эмес. Муну монографиядагы проблеманын коюлушу, анын чечилиш шарттары, иштин структурасы жана жасалган корутунду – бүтүмдөр далилдеп турат. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор Раиса Заитовна Кыдырбаеванын белгилегениндей “эмгек орус тилинде жазылгандыктан илимий чөйрөдө кыргыз фольклористикасынын калыптанышына, анын предмети менен методологиясынын аныкталышына негиздүү салым кошкону менен кыргыз тилдүү окурмандардын, айрыкча, кыргыз филологиясынын студенттеринин кеңири катмарына жетпей” жүргөнү өкүнүчтүү эле. Анан автордун өзүнүн котормосунда кеч болсо да кыргыз тилинде жарык көрүп, болгондо да төрт ирет кайрадан басылып отурушу ошол кенемтени толтургандай болду.

Тигил же бул илим тармагы учурда муктаж болуп турган проблеманы аныктап алуу, актуалдуу болуп турган теманы тандап алуу, ошонун айланасында илимий иш жүргүзүү бир башка, жок андай теманын методологиясын: объектиси менен предметин, максат-милдеттерин, проблеманын коюлушун, анын чечилиш тартибин, теориялык базасын, изилдөө жүргүзүүнүн методдорун, илимий аппаратын, практикалык баалуулугун, этаптарын туура аныктап алуу, тагыраак айтканда, изилдөө ишин билгичтик менен сабаттуу жүргүзүү башка маселе. Акбар Сыдыковдун сөз болуп жаткан монографиясынын методологиялык негизи мындан туура кырк жыл мурда түзүлгөнүнө карабай, жогорудагы илимий

талаптардын баары түгөл, кынтыксыз аткарылган деп кесе айтууга негиз бар. Мен бул айтылгандардын аргументтүү далилдеринин бир катар параметрлерин үстүртөн болсо да санап өтөйүн:

Биринчиден, эмгектин структурасы билгичтик менен түзүлүп, изилдөөнүн объектиси менен предмети болгон баатырдыктын генезиси, калыптануу эволюциясы ырааттуулугунан бузулбай, ички биримдикте баяндалып олтурат. Эпостун идеялык – көркөмдүк мазмунун шарттаган байыркы кыргыздардын коомдук турмушу, ал турмуштун өзгөчөлөнгөн белгилери, элдин коомдук аң-сезиминин калыптанышындагы тарыхый шарт – жагдайлар, баталдык окуялардын көркөм сүрөттөлүшү, баатырлардын кейипкер катары образдарынын көркөм түзүлүшү, алардын минген аттарынын, жоо-жарактарынын, ал баатырлардын аракеттерине шарайыт-жагдай түзүп берип отурган табият көрүнүштөрүнүн сүрөттөлүшү ички логикасынан бузулбай, илимий изилдөөнүн ички принциптердин негизинде, илимий-методологиялык жактан туура анализденген, монографиянын бул башкы өзгөчөлүгү.

Экинчиден, белгилүү болгондой, ар кандай көркөм чыгарманын, айрыкча, “Манас” сыяктуу эпикалык кеңири пландагы көркөм мурастын темасы менен идеясы, мазмуну менен формасы, сюжети менен композициясы, поэтикасы кыйла татаал, ошого жараша изилдөө иштери да татаалдыктарды жаратаары бышык. Бул маселеде сөз болуп жаткан монографиянын ийгиликтерин белгилеп койбоско болбос. Монографиянын “Баатырдык салыштыруулардын сүрөттөлүшү” деп аталган экинчи главасы эпостун алтымыштан ашуун варианттарынын ичинен кеңири белгилүү болгон Саякбай Каралаевдин вариантындагы баталдык окуялардын сүрөттөлүш ыкмалары, композициясы, Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы согуштук окуялардын баяндалыш ыкмалары менен композициясы илимий изилдөөлөрдүн негизги методу болгон салыштырма-типологиялык, тарыхый-салыштырма методдорунун

талаптарына ылайык аткарылганы абдан ийгиликтүү чыккан. Эпостун көркөм текстиндеги типтүү окуялар, өзөк окуялар, алардын айрым үзүндүлөрү атайы изилдөөнүн объектисине алынып, баатырдык салыштыруулардын картинасындагы вариацияланышы да биз жогоруда белгилеген илимий методдордун негизинде ишке ашырылган. Автор өзү белгилегендей, эпосто согуштук окуялардын сүрөттөлүшүнө, салгылашуу сценаларына өзгөчө маани берилген, ошондуктан согуш эпизоддорунун көркөм композицияларын талдоо эпостун поэтикасын үйрөнүүдө зарыл мааниге ээ. Сөз болгон эки вариантта согуш картиналарын сүрөттөөнүн композициялык курулуштарында жалпылыктар арбын. Ошого карабастан, автор ар бир вариантты өз-өзүнчө бөлүп карайт. Туруктуу, өзөк окуяларды эске албаганда эки вариантта баталдык окуялардын композициясы, алардын көркөм иштелиши бири экинчисинен кескин айырмаланат эмеспи.

Үчүнчүдөн, монографиянын негизги жүгүн көтөргөн анын жыйынтыктоочу, үчүнчү главасы “Манас” эпосундагы эрдиктин мотивдеринин эволюциялык өсүү жолун кеңири анализдөөгө арналган экен. Окумуштуу маселенин генезисинен бери тереңден анализдеп, анын акырындык менен өнүгүү динамикасын конкреттүү факт-аргументтер менен аныктап олтурат. Менин жеке пикиримде, маселенин коюлушу “эрдик мотивдер” эмес, “каармандык мотивдер” деген аталыш менен аныкталышы зарыл, анткени, мындай түшүнүк, маселенин мындай коюлушу эстетикадагы “героика”, “героизм” деген категориялардын эквиваленти, андай болгон күндө, “каармандык” деп айтып, жазып жүрүшүбүз илимий реалийлерге бир топ жакын болоор эле. Эпостогу каармандык мотивдердин эволюциясын, автор, “объективдүү социалдык-экономикалык себептер, адамдардын аң-сезиминин тарыхый өсүшү менен шартталганын” белгилеп келип, мындай көрүнүштүн эпостогу каармандардын өз ара мамилелеринин жана уруулук сезимдеринин эволюциясынан даана байкалып тургандыгы менен түшүндүрөт.

Жыйынтыгында автор келген корутунду-бүтүмдөр кыйла ынанымдуу, алар жетиштүү аргументтер менен бекемделген. Эпостогу каармандык мотивдер, алардын окуянын жүрүшүндөгү өнүгүү эволюциясын ырааттуу изилдөө эпостун оозеки жашашы үчүн поэтикалык тилдин туруктуу формаларынын жана сюжет куруунун салттуу компоненттеринин маанилерин көрсөткөндүгүн белгилеп келип, мына ошондой традициялык формалар эпикалык чыгарманын муундар аралык интеграцияланышына жардам берээри жөнүндөгү илгери үмүт-тилектерин да билдирген. “Демек, байыркы поэтикалык эстеликтин азыркы заман менен мындай үндөшүүсүндө кыргыздардын алыскы ата-бабалары тарабынан даңкталып ырдалып келген, элдик ырчы жана айтуучулардын көптөгөн мууну аркылуу бизге келип жеткен так ушул баатырдык мотивдер, эрдиктин идеалдары негизги ролду ойногон” [5, 136-бет].

Төртүнчүдөн, монография өзүнүн теориялык да практикалык да милдетин ийгиликтүү аткарып келет. Учурда адабияттаануу илиминен бөлүнүп, кыргыз адабиятында “Манастаануу” илим тармагы калыптанып бараткан чагы. Илимдин ушул тармагын кесип туткан адистер үчүн аталган монография методологиялык азык болуп беришине кымындай да шек жок. Ал эми студенттер “Элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхы”, “Акындар поэзиясынын тарыхы”, “Манастаануу” курстары боюнча практикалык сабактарга, семинарларга даярданган учурларда бул китепсиз иши алдыга жылышына шек саноого болот. Китепке филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиев олуттуу баасын бериптир, ал мындай дейт: “Акбарали Сыдыковдун бул илимий эмгеги өзүнүн фундаменталдуу мүнөзү менен айырмаланат. Аталган эмгектин артыкчылыгы анын автор тарабынан терең теориялык-методологиялык даярдык, кенен фольклористикалык кругозор, масштабдуу тарыхый-маданий эрудиция менен жазылгандыгында”. Ал эми академик Абдылдажан Акматалиев мындай баасын берген: “Анын орус тилин,

маданиятын терең өздөштүргөнү, дүйнөлүк адабияттан кенен маалыматтыгы мени өтө таң калтырды. Ошону менен бирге “Манас” эпосун, элдик оозеки чыгармачылыкты да терең билиши, аны изилдеши мен сыяктуу жаңы бүтүрүүчү үчүн чоң өрнөк болгону чындык. “Манастан” башталган илимий, руханий булак дүйнөлүк адабиятка чейин дарыяга айланып, Акбарали агайдын жан дүйнөсүндө оргуштап кайнап, бир чети толкундантып, бир чети сыймыктантып турганы көз алдыма кадр болуп тартылып калган эле”.

Бешинчиден, сөз болуп жаткан илимий монографиядан адабияттаануу, манастануу тармактары үчүн гана эмес, **илимдин** жана **искусствонун** башка тармактарынын да изилдөө объектисине кирген орчундуу маселелердин ийгиликтүү чечилгенин көрүүгө болот. Айталы, коомдук аң-сезимдин формалары болгон илим, билим берүү, агартуу тармагы, саясат менен идеология, диний ишенимдер менен искусство, көркөм өнөр тармактары бир эле эмгекте жуурулушуп келип интеграциялык ширелишкен бир бүтүндүктү түзүп турганын байкоо кыйын деле эмес. Иштин билим берүү менен агартуу тармагындагы практикалык мааниси өзүнөн-өзү түшүнүктүү го, ал эми саясат менен идеологияда элди, этносту бириктирүү, башын кошуу, бирдиктүү бир мамлекет түзүү, бөтөн элдер, мамлекеттер менен алака-мамиле түзүү, элдик дипломатия сыяктуу орчундуу маселелердин элдик эпостогу чечилиши монографияда мыкты берилген экен. Диний ишенимдердин эпосто берилиши (биз, айрыкча, Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы диний мотивдердин басымдуулук кылганын билебиз) белгилүү го, искусство, көркөм өнөрдүн бир катар тармактарынын интеграциялык абалда жуурулушуп берилишин мына ушул чакан изилдөөдөн көрүүгө болоорун белгилегим келет. Ал эми илим тармактарынын бир чакан монографиялык изилдөөдө интеграцияланышы жөнүндө өзүнчө сөз кылууга болоор эле. Бул изилдөөдөн мен **философия** менен

синергетиканы, педагогика менен психологияны, эстетика менен культурологияны, тарых менен этнографияны, этнология менен физиологияны, этнопедагогика менен этнокультурологияны, футурология менен герменевтиканы, онтология менен риториканы, тил илими (лингвистика) менен котормо теориясын, аксиология менен улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын интеграцияланган абалында көрдүм. Бир эле далил: эстетикада эстетиканын илимий категориялары катары же болбосо, анын теориялык моделдери катары асылдык (прекрасное), трагедиялуулук (трагическое), комедиялуулук (комическое), идеяны көтөрүңкү духта ашкере даңазалоо (возвышенное), көрксүздүк, көркөмсүздүк (безобразное), паскечтик, наадандык (низменное), биримдүүлүк жана үзгүлтүктүүлүк (целостность и разорванность) сыяктуу илимий аппарат, түшүнүктөр жашайт. Ушулардын арасында ошолордой эле эстетикалык функция аткарган, теориялык модель, же эстетикалык категория катары каармандык (героика, героизм) да бар. Демек, Акбарали Сыдыков сөз болуп жаткан монографиясында улуттук адабият, оозеки чыгармачылык, манастануу илим тармактары менен гана чектелбей, эстетиканын теориялык моделдерин да билгичтик менен пайдалана билген экен.

Мен жогоруда илим тармагы катары **синергетиканы** ушул монографиядан көрдүм деп айттым эле, буга да кыскача түшүндүрмө берейин: *Синергетика – глобалдык эволюционизм же эволюциянын универсалдык теориясын изилдөөчү илим тармагы. Байыркы грек тилинен “син” – биргелешкен, ынтымакташкан, чогуу; “эргос” – аракет* деген түшүнүктөрдү берет. Муну жөнөкөйлөштүрүп, кыргызча, жалпак тилге салып айтканда, *ынтымакташкан, биргелешкен аракет* дегенди таспиейт. Эпостун ар бир сабынан мындай аракеттерди көрүүгө болоорун айтып зарыл эмес, айрыкча, баатырлардын каармандык, эрдик аракеттерин мындай биримдиксиз элестетүү мүмкүн эмес эле. Ошол элдин

биримдигинин, ички ынтымагынын натыйжасында гана Манас баатырдан бери келе жаткан мамлекеттүүлүктү түптөө аракеттери мына бүгүн да актуалдуу бойдон турат.

Герменевтика боюнча эки ооз сөз: илимдин бул тармагы көркөм текстти түшүнүү, интерпретациялоо, анализдөө, аны башкаларга түшүндүрүү, жеткирүү жөнүндөгү илим. Тереңирээк карасак, текстти тарыхый-хронологиялык, жамааттык, жекелик (индивидуалдык) позицияларынан түшүнүүнүн диалектикасын изилдейт. Көркөм чыгарманын автордук интерпретациясын, түшүнүүнүн теориясын да ушул тармак изилдейт. Акбарали Сыдыковдун сөз болуп жаткан монографиясы эпостун көркөм текстин жеткилең түшүнбөй туруп, аны илимий интерпретациялабай туруп терең анализден өткөрүү мүмкүн эмес экени мында баарыбызга маалым.

Практикалык уникалдуу мааниге ээ болгон бул монографиянын теориялык парадигмалары мына ушулар болду...

Адабияттар:

1. Акматалиев А.А. Акбарали Сыдыков – улуу инсан жана илимпоз. Китепте: А.Сыдыков “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери. –Бишкек: Полиграф ресурс, 2011. -139-бет.
2. Байгазиев С.О. Акбарали улуу “Манас” менен кошо түбөлүк жашай берет. Аталган китепте, -138-бет.
3. Бернштам А.Н. Кыргыз эпосу “Манастын” келип чыгыш доору. Китепте: “Манас” – кыргыз элинин баатырдык эпосу. –Фрунзе, 1968.
4. Кыдырбаева Р.З., Ирисов П. “Манасты” изилдөөчүлөрдүн таланттуусу. Китепте: А.Сыдыков “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери. –Бишкек: Полиграф ресурс, 2011. -3-5-беттер.
5. Сыдыков А. “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери (төртүнчү басылышы). – Бишкек: Полиграф-ресурс,2011.

“МАНАС” ТААНУУЧУ - КАЛИМ РАХМАТУЛЛИН

1945-жылы Манастын мааракесине башкача айтканда, 1100 жылдыгына карата В.И.Жирмунский башчылык кылган атайын окумуштуулардын кеңеши түзүлгөн. Кеңештин түзүмүндө адабиятчы К.Рахматуллин да болгон. Булардын негизги демилгеси “Манас” эпосун изилдөө, жыйноо жана айрым бир илимий корутундуларды чыгаруу эле.

Адабиятчы К.Рахматуллин эпос тууралуу: “Бул дүйнөдөгү эң атактуу эпостордон көлөмү ондогон мертебе зор чыгарма, миллион жолдон ашык ырдан түзүлгөн “Манас” эпосу кыргыз фольклорунун бардык дээрлик түрлөрүн өз ичине алат. Мында адам баласынын эң байыркы көз карашын көрсөткөн мифтер да, уруучулук, патриархалдык-феодалдык курулуштагы үрп-адатты, турмуш каадасын көрсөткөн кошоктор да, элдин ой пикирин, муң-зарын терең, эң кооз кылып айтып берүүчү толуп жаткан турмуштук ырлар да кенири колдонулган”, - деген [К.Рахматуллин “Манас”, “Кызыл Кыргызстан”, 1945, 30-сентябрь]. Мына ушул дүйнөдө теңдеши жок “Манас” эпосуна белсенип киришкен белгилүү фольклорист, адабиятчы Калим Рахматуллиндин эпоско арналган илимий эмгектери, монографиялары, макалалары 40-жылдары жарык көрө баштаган.

Октябрь революциясына чейин “Манас” эпосун изилдөөчүлөр эпосту изилдөөдө өздөрүнүн алдына койгон негизги маселелерин чечүүдө эпостун бир эпизодуна, үзүндүлөрүнө таянып, теориялык ой жүгүртүүлөрдү айтышкан. Кыскасы, “Манас” эпосунун идеялык мазмуну, сюжети менен толук тааныш болушпаган. Ал эми К.Рахматуллиндин изилдөөсүнөн терендикти көрө алабыз.

К.Рахматуллиндин “Улуу патриот укмуштуу-Манас” аттуу илимий эмгеги орус жана кыргыз тилинде 1943-жылы жарык көргөн. Бул мезгилде Улуу Ата Мекендик согуш жүрүп жаткандыгы белгилүү. Ушул конкреттүү

тарыхый шарт илимий эмгектин жаралышына шарт түздү десек жаңылышпайбыз. Анткени, кан кайнаган согуш маалында “Манас” өңдүү патриотизмдин үлгүсү болгон эпосторду жайылтуу зарыл эле. “Манас” эпосу аркылуу эмгекчилердин патриоттук сезимин ойготуу илимий эмгектин духун түзгөндүгүн алдын ала айтканыбыз оң. Эмгекте ири алды кыргыз элинин пайда болушуна, өз эркиндиги үчүн өмүр бою душмандар менен күрөшүп келгендигине токтолуп, биздин доорго чейинки 400 жыл мурун Кытайдын түндүк жагындагы азыркы Сибирдин жерлеринде жашаган урууларды кытайлар “динлин” деп аташкан. Мына ушул динлиндердин түштүктө, Енисей дарыясынын орто жана жогорку бойлорунда жашаган урууларын кытайлар мындан 2300 жыл мурун кыргыз деп аташат. Демек, динлиндердин ичинен кыргыздар бөлүнүп чыгып, өз бетинче жашай баштайт [1, 8-бет.]. Академик В.В. Бартольддун материалдарына таянып, кыргыз элинин биздин замандын II кылымынан баштап, 1916-жылкы көтөрүлүшкө чейинки күрөшүн санап өтүп, кыргыз эли өз эркиндиги, көз каранды эместиги үчүн кылымдар бою күрөшүп келгендигин ачык далилдеген жана “Манас” эпосунун баа жеткис касиети-андагы ар бир сцена, боштондук үчүн күрөшүү идеясына сугарылгандыгын ачып берген.

Ал эми “Манастын” мазмунун деңизге салыштырып, мында кыргыз элинин миңдеген жылдардан бери башынан өткөргөн зор тарыхый окуяларынын жыйындысынын көркөм чагылышын анализдейт. Манасчы Орозбак уулу Сагымбайдын варианты боюнча “Манас” эпосунун он үч бөлүмдөн турган сюжетин кыскача түшүндүрүп, эпос менен тарыхтын карым-катнашына жана айырмачылыгына терең изилдөө жүргүзгөн.

840-жылы кыргыздар Орхон дарыясы боюнда уйгурлардын армиясын талкалап, алардын ханшасы Тайхону колго түшүрөт. Бул кезде уйгурлардын Гюйлу Баба деген князы кыргыздар жагына өтүп, аларга жардам кылат. Ошону менен катар Орхон дарыясынын боюнда

уйгурлардын Бей-Тин деген шаары болот. Мына буга караганда “Чоң казат”, башкача айтканда, Манастын Бээжинди алышы ушул окуянын болушу мүмкүн. Анткени, мында жердин аты да, шаардын аты да туура келет. “Чоң казатта” Манастын колу Орхон дайрасына өткөн Бээжин менен Бейтин деген ат да уйкаш келет [1, 23-бет.]. Тарыхтагы Гойлу Бабанын кыргыздарга өткөндүгү менен “Манас” эпосундагы Алмамбеттин Кытайдан качып Манаска кошулгандыгын, тарыхта Тайхо колго түшкөндүгү менен “Манаста” Эсенкан кызы Бурулчанын тартуу кылып беришин илимий фактыга таянып окшоштургандыгы көрүнүп турат. Кашкардагы Ходжи Жаангардын көтөрүлүшүнө катышканын көрөбүз. Ал эми Манастын Кашгарга жасаган чабуулун айтканда, Жаангер деген адамдын наамы бар. Мына ошондуктан бул объективдүү далилдөөлөрдүн алгылыктуу булактарына ынанбай койбойсуң. “Манас” эпосундагы көтөрүлүштөр, ар түрдүү окуялар, тарыхтагыдай ирээти менен берилбегендиги шексиз. Бирок, К.Рахматуллин бул закон ченемдүүлүктү эске алып, тарых менен эпостун ортосундагы айырмачылыкты да адабият теориясына таянып ишенимдүү аргументтер менен далилдеген.

Кыргыз эли адабиятын, тарыхын, философиясын, ырын, музыкасын фольклордук чыгармаларында чагылдырылган. Мурун болгон окуя-“Чоң казат” эң кийин айтылып, эң соңку окуя Ходжи Жангердин көтөрүлүшү эң мурун айтылган. Башкалары да ошондой аралаштырылган. Мында эң соңку окуялардын таасири күчтүү экендиги дагы көрүнөт. Анан V-X кылым ичинде болгон иштер 40-50-жылда болгондой кылып көрсөтүлөт [1, 26-бет]. Бул пикирди толук кубаттоого болот. Анткени, манасчылар эпосту өзүлөрүнүн фантазиясына жараша өзгөртүп айтышкандыгы өзгөчө далилдөөлөргө муктаж эмес. Эпостогу Манас баатырдын казаттарынын себептерин көрсөтүү менен “Манас” эпосундагы башкы идея-боштондук үчүн күрөшүү экендигине К.Рахматуллин омоктуу басым коёт. “Манас” эпосунун жекече бөлүп сүрөттөгөн баатырлары гана эмес, бүтүндөй эл Ата

Мекенди сүйгөн жана боштондук үчүн күрөшкөн патриоттор. Демек, ал чыгарманын башкы баатыры Манас да кыргыз элинин улуу патриоту болот [1, 39-бет].

Ата Мекенге болгон сүйүү дегенибиз журтчулукка ишкердүүлүк, акыл-эстүүлүк менен кызмат кылуу дегендин эле антологиясы. Философия патриотизмди социалдык-тарыхый көрүнүш катарында тааныйт. “Патриотизм” деген түшүнүктүн өзү эле ар түрдүү доордун продукциясы болуу менен ар түрдүү социалдык мазмунга ээ болуп келген. Эпостун уютку, өзөк окуяларына караганда ал чагылдырган тарыхый шарт тапсыз уруу түзүлүшүнүн эң жогорку баскычы-согуштук демократия учуру. Элдин көпчүлүк өмүрү согушта өтөт, согуш-кесипчиликке, жоокерлик салтка айланат. Мына бул белгилерге караганда, “Манас” эпосунун негизги өзөк окуялары чагылдырылган тарыхый шарт уруу ак сөөктөрү жаңыдан чыга баштаган, тап али жок, бирок таптык белгилер көрүнүп калган тапсыз уруу түзүлүшүнүн алгачкы көрүнүштөрүнүн учуру.

Эпосто элге кызмат кылуунун, мекенди сүйүүнүн эң сонун үлгүлөрү берилет. Эл баатырларынын эрдиктери, адилеттик, адамкерчиликтүүлүк даңазаланат. Кыргыздарды “Моголистандын арыстандары” (В.В.Бартольд) атагандыгы алардагы эр жүрөктүүлүк менен чыдамкайлык, мекен үчүн курман болууга даяр туруу өңдүү моралдык категориялар абдан бийиктикте тилдик кайталанчу каражаттар менен берилген. Демек, К.Рахматуллиндин “Улуу патриот укмуштуу-Манас” деп аташында толук негиз бар. Адабиятчы Манас өзү тарыхта болгон адамбы, же аны эл ойлоп чыгарганбы? деген суроону коюп, тарыхый принципте чечмеленген. Манас деген адам тарыхта айтылбагандыгы, бирок Манас деп аталбаса да “Манаста” айтылган чабуулдары баштап кыргыз элине жетекчилик кылган баатыр болгондугу белгиленет. 808-821-жылдарда уйгурлар чабуул жасашкан, 20 жылга созулган урушта кыргыздар толук жеңип, IX кылымдын 40-жылдарында Орхон дарыясынын боюнда уйгур армиясы

талкаланган. Бул кезде кыргыздар Енисейден тартып чыгып Түкстанга чейинки жерлерди ээлеп турушат. Кыргыздардын ханы Яглакар өлгөндөн кийин уйгурлар кыргыздарды жеңгендиги тарыхтан белгилүү. Мына ушул кыргыздын ханы Яглакардын прототиби Манас болууга мүмкүн деген божомол пикир айтылган.

Бул тууралуу окумуштуу А.Н. Бернштам: “Яглакар хандын доору кыргыздардын өзүнчө мамлекет болгон мезгили катарында элдердин эсинен чыкпай сакталып келген. Эл болсо өздөрүнүн саясий жактан жогорулашка ээ болгон мезгили катарында элдердин эсинен чыкпай сакталып келген. Эл болсо өздөрүнүн саясий жактан жогорулашка ээ болгон доорун мактап, кийинки тарыхый этаптардагы баатырларына жаңыдан мүнөздөмөлөр берип, алардын образдарын көрсөтүп, кийин иш жүзүнө ашырылган окуянын катышуучулары катарында эсептелген. Тарыхый инсандын алгачкы чындык облигин бара-бара жоготуп, “Манас” деген атка ээ болгон баатырдын эпостук образына айланган” Фольклорист К.Рахматуллиндин “Манас” эпосун изилдөөдөгү жетишкендиги турмуштагы чындыктын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды терең талдап, аны ачып бергендигинде.

Кыргыз эли өзүнүн өткөн замандагы боштондук үчүн күрөшүн кандай урматтап, эсине сактап келсе, ал күрөштүн тирүү элеси болгон баатырларды да ошондой эле кооз кылып сүрөттөгөндүгү эпостогу баатырлардын образдарынын терең иштелишинен көрүнүп турат.

Илимий эмгекте баатыр Манастын анын чоролорунун жана Каныкейдин образы талапка жооп берерлик талданган. Кыргыздын эң жакшы сапаттары Манаска топтолгондугун, ал мамлекеттик акылман, жол башчы, көрөгөч-стратег экендигин белгилеп: “Ал дүйнөдө теңдеши жок күчтүү, сүрдүү, сымбаттуу, эр жүрөк баатыр. Ал акылман, адилет, көрөгөч жол башчы, бирок ошону менен катар ал жалпы максат үчүн, көпчүлүктүн пайдасы үчүн, эч кимди аябай турган каардуу адам” [1, 39-бет.]. Манастын

сүрүнөн нечендеген баатырлар Манас кылчайып бир карап койгондо эле, анын сүрүнөн жүрөктөрү түшүп, ага даай албагандыгы жана Манастын сүрүнөн адамдар эмес жырткыч айбандар да корккондугу айгинеленип турат. Манастын кайратын жана тобокелчил эрдигин айрыкча “Чоң казат” учурундагы бир эпизод аркылуу ачып берет. Алмамбет менен Сыргак жол тосуп калышат. Чубакты кароолго коюп, Манас уктайт. Чубак баатырлар тийип келе жаткан көп жылкыны жана анын артынан кууп келе жаткан жер жайнаган душмандардын колун көрүп, Манасты ойготмок болот, бирок Манас ойгонбойт. Айласы кеткен Чубак атчан качырып келип, аны найза менен санга бир саят. Ошондо гана алп Манас ойгонуп:

Урунбай жүргөн тоо барбы?

Урушпай жүргөн жоо барбы?

Азыркысын Чубагым,

Деги аманат жаның соо барбы?

Жоо келсе нетебиз

Жолуң болгур ыйлаба,

Уруша-уруша кетербиз, –деп кенбейт. Аны көргөндө

шашып калган Чубак:

Мунун аты да Манас турбайбы

Заты да Манас турбайбы.

Сөзү да Манас турбайбы,

Өзү да Манас турбайбы.

Алмамбет болсо жолдошум,

Кан Манас болсо жолборсум

Касташкан жоодон жалтансам

Мени кудай урбайбы, - деп зор дем менен жоого каршы кирет [1, 45-бет].

Бул мисалды келтирүү менен элдин идеялы болгон баатырдын теңдешсиз образын ачууда айтуучулар тарабынан жогоркудай

салыштыруулардын колдонулушунун мыйзам ченемдүү көркөм ык экендигин тектеш элдердин баатырдык эпостору менен салыштыруу аркылуу далилдейт.

Манас өзү укмуштуу баатыр болгондон кийин, сөзсүз анын курал жабдыгы, минип жүргөн аты да укмуштуу болуп көрсөтүлгөндүгүнө жана Манастын мылтыгы “Аккелте” ачууланса замбирек болот, ал алыска, жуука айныбайт, атылган жагын ылгабайт. Анын ортосу болот, оозу албарс, кароолу тажаал, огу ажал экендигине басым коюлган. Манастын образы жалпылаштырылган, чогултулган образ экендиги ага элге белгилүү болгон уруу башчысына керек зарыл сапаттардын баары топтоштурулгандыгы, бирок образ реалдуулуктан четке чыгып кетпестигин, Манас кадимки карапайым экендиги толук ишенимдүү далилденген. Ошол мезгилде эле К.Рахматуллин тарабынан илимий негизде жиликтенген Манастын образы бүгүнкү күндө фольклордук чыгармалардагы образдардын мунарасы катары туюлса, экинчи реалисттик чыгармалардагы образдардын күл азыгы катары кыргыз совет адабиятында түбөлүккө жашарган өмүрүн жашап келе жатат.

Манастын чоролорунун ичинен Кошой бөтөнчө орунга коюлган. Кошой баатырлык жагынан Манастан калыша бербестиги бир нече мисалдар менен көрсөтүлгөн. Биз алардын ичинен Кошой менен Манастын биринчи жолуккан жерин алдык. Кошой Кырмусшааны чабууга барган кезде Манас да Кашкардагы 2 дуу-дууга каршы аттанган болот. Кырмусшаа ошо 2 дуу-дуунун ичинен эң күчтүү, башкы хан. Мына ушу жерде Кошой менен Манас жолугат. Бирок, Кошой дува менен түрүн өзгөртүп, кытайдын ханынын түрүнө кирип алгандыктан, Манас анын кыргыз экендигин билбейт. Кошой болсо, Манасты сыноо үчүн, аны менен беттешет. Сайышта экөө бири-бирин жеңе албайт. Күчтөрү бирдей болуп чыгат. Бирок, мындагы айырма Кошой ошо кезде эле, бир топ жашка барып калган карыя, ал эми Манас эми гана күчү толгон жигит болот [1, ,

50-бет]. Ал эми Кошой жөнүндөгү тарыхый маалыматтардын али табыла элек,-деген К.Рахматуллиндин пикири бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек.

Тарыхтагы кыргыздар тарабынан өткөн уйгурлардын князы Гюйлу Бабанын, эпостогу Алмамбет менен бир каралып, окшоштурулган. Бул жөн гана ойдон чыгарылган пикир эмес, тарыхка таянып, илимий көз карашта чечмеленген. Пикирде чындыктын үлүшү болууга тийиш, анткени кийинки эпосту изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде мындан өзгөчөлөнүп кеткен дүмөктүү айырма жок экен. Алмамбет башка чоролордон, кала берсе Манастын өзүнөн да артыкчылык кыла тургандыгы көрсөтүлгөн. Ал билимдүү, айрыкча согуш ишин билүү жагынан кыргыздын бардык баатырларынан алдыда турары белгиленген. Алмамбет “Чоң казатка”, башкача айтканда, Манастын Бээжинди алуу үчүн аттанган казатына каршы болот, бул кытай хандарына жан тарткандык эмес эле. Ал кытай элинин күч-кубаттуу эл экендигин билет, ошондуктан Манастын колу жеңилип калат го деген ой менен “Чоң казатка” каршы болот [1, 56-бет].

Алмамбеттин төрөлүшү, кытай жерин таштап кыргыздарга Манаска кошулушу жана Каныкейдин синдиси Аруукеге үйлөнүшү сынчы тарабынан талдоого алынат.

Бакайдын көрөгөч, акылман, сөзгө чечен, Каныкейдин теңдешсиз сулуу, акылман, билимдүү баатырлардан калышпаган эр жүрөк аял экендигине кенен токтолгон. Чубак менен Сыргактын образдарын анализдеп, алардын мүнөздөрүн толук ачып берүү үчүн, эпостон үзүндүлөр келтирилген.

“Манас” эпосундагы баатырлар укмуштуу болуп сүрөттөлгөн окуялар да, адаттан тышкары кыргыз элинин чыгармачылык фантазиясынан эң кеңири түрдө жаралгандыгы айтылат. Манастын колу адамдар менен гана эмес, айбандар, жин-перилер менен салгылашкандыгы, алардын найзалары 70 кабат болотту тешкендиги белгиленген. Манас баатырдын өзүнө

жараша, анын душмандары Коңурбай, Жолой дүйнөдө теңдешти жок балбан, укмуштуу алп экендиги далилденген. К Рахматуллиндин элдүүлүктү көрсөткөн концепциялары толук далилдүү. “Манас” эпосунда жалпы кытай элинин күч-кубаттуу, маданияттуу эл экендиги дайым айтылып келет. Ал эми Алмамбеттин кандай билимдүү баатыр экендигин айтуу менен эпос муну дагы бир жолу кубаттайт. Мына бул жагынан алганда да “Манас” эпосунун чындыкты айкын көрсөткөн, анык элдик чыгарма экендигин көрөбүз [1, 56-бет].

Эпос улутчулдук көз карашка катуу сокку берген улуу чыгарма экендиги көрсөтүлгөн.

“Манас” уруучулук мезгилиндеги турмуш жөнүндө эң сонун материалдарды берерин, бул жагынан “Манаста” айтылган кээ бир фактылар, байыркы гректердин эпостору “Иллиада” жана “Одиссеяда” жолугарын айткан. Мисалы: “Манаста” уруучулук мезгилиндеги жоокерчилик демократия айтылат. Чоң казатка аттанган кезде Манасты кыргыз урууларынын ак сакалдары бүткүл аскерге башчы шайлашат. Анан казатка жөнөр кезинде Манас: “Казатка өзү каалаган адамдар гана барсын. Каалабагандар жер-жерлеринде тарап кетишсин”, - деп жарыялайт.

Байыркы гректердин “Иллиадасында” гректер троя падышасына каршы казатка аттанганда бүткүл урууларынын аскерине кол башчы кылып спартанын ханын шайлашат. Троя шаарына кол салар кезинде, ал хан: “Каалаган адамдар чабуулга аттанышсын, каалабагандар өз жерине кайтып кетсин”- деп жарыялайт, “Манас” ушул эки фактынын окшош экендиги белгиленет. Демек, биз “Манас” эпосунан окуган кээ бир фактыларды, “Манас” эпосун изилдөө менен бирге аны жайылтып, жеке эле кыргыз эли эмес, бүткүл совет элинин патриоттук сезимин ойготуп, өз Ата Мекени үчүн жан аябай, канкор фашисттерге каршы күрөшкө чакырат. [К.Рахматуллин “Манас” Кызыл Кыргызстан, 1945, 30-сентябрь].

Кыскасы, К.Рахматуллиндин “Улуу патриот укмуштуу-Манас” аттуу илимий эмгегинде не бир сонун проблемаларды көтөрүп, аны далилдеген, ошондуктан, эмгек кыргыз адабиятында баалуу жана пайдалуу мурас.

Адабияттар:

1. К.Рахматуллин. Улуу патриот укмуштуу Манас. Фрунзе, “Кыргызмамбас”, 1943.- 91 б.
2. К.Рахматуллин. Кыргыз элинин баатырлык салты, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1943.- 78 б.
3. К.Рахматуллин. Манас жана Алмамбет, “Советтик Кыргызстан”, 1944, №9.
3. К.Рахматуллин. Манас, “Кызыл Кыргызстан”, 1945,30-сентябрь.
4. А.Н.Бернштам Даңктуу дата, “Кызыл Кыргызстан”, 1945, 30-сентябрь.

*Жумагулов М., ф.и.д.,
профессор, КР УИА*

**МАНАСТЫН АТУУЛДУК КАСИЕТТЕРИНИН
АКСИОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ**

Кылымдарды «карыткан» жоокерчилик замандагы Манастын атуулдук сапаттарынын аксиологиялык ченемин, б.а. анын эл-жери үчүн жасаган камкордуктарынын, эрдиктеринин, жетишкендиктеринин, көз караштарынын, моралдык принциптеринин, практикалык иш аракеттеринин көөнөрбөс нарктуулугун, социалдык баалуу маанисин кароо зарыл. Ушул өңүттө жакшылык менен жамандык феномендеринин контексттинде атуулдук касиеттердин баалуулук маңызын, асыл-насилдик дараметин, рухий-нравалык, адеп-ахлактык ориентациясын көрсөтүү зарыл.

Манастын өз эл-жерине берилгендиги, эмгекчилдиги, калайык калкын, жаратман адамдарды урматтап-сыйлоосу, көчмөндүү турмуштун сынак-чакырыктарында өз болумушун толук ачуу үчүн күрөшүүсү, адилдикке умтулуусу, пейлинин тазалыгы – бул анын пайдалуу, баалуу иш жасоосунун негизги шарттары. Эпостогу башкы каармандын атуулдук сапаттарында жакшылыктын бардык зарыл атрибуттары (ажырагыс адеп-

ахлактык касиеттери) бар. Манас эр жүрөк каарман, бардык элге жардамын аябайт, эмгекчил адамдардын татыктуу жашоо кадырын огору коет, жамандыкка, ичи тар, уятсыз, кекчил, карөзгөй эки жүздүү кишилерге каршы күрөшөт, ыйман, рух, бийик тазалыгын бийик тутат. Ал табиятынан жөнөкөй, көтөрүмдүү, өзү тууралуу эч убакта сүйлөбөйт, боорукердигине, эрдигине мактанбайт, жеңилгенди өлтүрбөйт, куралсыз адамга кол салбайт, кооптуу абалдардан дайыма чыга билет, жамаатта өз жүзүн, ордун табууга умтулат ж.б. мындай жакшылыктын маңызын туюнткан Манастын инсандык касиеттеринин баалуулуктары эпостогу айрым эпикалык сүрөттөөлөр, сыпаттамалар аркылуу чагылдырылып көрсөтүлгөн.

Көчмөн калктын табигый, социомаданий болумуштарды түшүнүүсүндө, руханий дүйнөсүндө, дил мүрөгүндө Манас – алты уруу элдин эле каны эмес, жалпы кыргыздардын медери, таянар тоосу, душмандардан «сактаган» адамдык чеби. Анын атуулдук аброю, ысымы менен калайык сыймыктанат, көчмөн цивилизациясынын өнүгүшүндөгү баалуу өздүк жаратман күчүн сезет. Ушул өңүттө Көкөтөйдүн ашы кыргыз элине кас кошуналардын максаттарын, мүдөөлөрүн, рухий-нравалык касиеттерин; ар тараптан келген меймандар үчүн кыргыз элинин меймандостугун, кең пейилдүүлүгүн, аскердик күчтөрүн сыноодогу, улуттук ар-намысын коргоодогу атуулдук аракеттерди, башкы каармандын калктардын ортосундагы достугу, биримдикти, бейкуттукту чыңдоодогу ролун чагылдырылган.

Манастын кыргыз элинин социомаданий мейкиндигиндеги алган ордун, бийик болмуштук дараметин мүнөздөөчү инсандык сапаттардын өзүндө нарк-насилдер, баалуулуктар системасы орун алгандыгын эске алуу менен эпостун бай, эпикалык мазмунунда көчмөн кыргыздардын, айрыкча башкы каармандын жоокерчилик касиетиндеги керемет мүнөздөр камтылып туюнтулгандыгын белгилөө зарыл.

Көчмөндүү кыргыз элинин эркиндигин, биримдигин, мамлекеттүүлүгүн камсыз кылуу үчүн согуштук окуялардагы, түмөн түйшүктөрүндө Манастын жоокерчилик абройун, анын баалуулугун толуктап, күчөтө турган башкы каармандын жан дүйнөсүнө таандык өздүк энергиясын, социалдык-психологиялык күчүн үнөмдөө жөндөмүнө ээ. Ал абалдан курч карама-каршылыктуу кырдаалдарда, мүшкүлдүү кыйын кезеңдерде өз мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу колдонуп, ал эми калган учурларда кайдигер мамиле жасагандай түр менен аз кыймылдуу абалда болот. Мындай жагдайда алдыда болуучу ишке бейкапар мүнөздүн, этностук аң-сезимдин контексттинде үстүртөн байкалган нравалык-психологиялык, эрктик-эмоциялык чоң даярдыктар, социомаданий ориентациялар жүрөт, көмүскөдө камтылган, бирок атуулдук рухту зарыл түрдө туюнткан бийик жоокерчилик дарамети башкы каармандын болмушунун уюштурулушунун, ыкчам өзгөрүшүнүн көрсөткүчү болот. Бул жагдайлар боюнча «Чоң казат», «Кичи казат» окуяларында даана көрүнөт. Теңдешсиз салгылашууда кытайлардан болгон жеңилүүнү Манас өтө кайраттуулук, көтөрүмдүүлүк менен кабыл алат. Эң акыркы (соңку) согуштук кармаштарда жаралуу экендигине карабастан, бөтөнчө жоокерчилигин, анын мазмунун байыткан баатырдыгын, каармандыгын көрсөтүп, Манас чоролоруна аралаша жүрүп, дем берип, алардын окко учуп, набыт болгондугун терең кайгыруу, өкүнүп-өксүү менен элге угузат. Согуштук кырдаалдарда гана эмес байкерчилик, бакубат турмушта да Манастын жоокерчилигинин анын башка атуулдук касиеттери менен айкалышып турушунун өзү эле башкы каармандагы жоокерчилик феномени кыргыздардын көчмөндүү коомдук болумушунун толук ачуу үчүн жан аябастан күрөшө алган атуулдун эпикалык дүйнөсүн көрсөтөт.[1]

Эпостун терең дүйнө караштык маңызында Манастын инсандык сапаттарынын тутумунан анын гумандуулугуна айрыкча орун берилген. Ушул өңүттө Манастын болумушундагы гумандуулук касиети, анын

мазмунундагы нарк-насилдүүлүктүн өсүшү бул башкы каармандын социалдык чөйрөнүн алкагындагы адамдардын жогорку адамгерчилигин, кең пейилдигин, кечиримдүүлүгүн, нарктуулугун, асылдыгын баалай билишин айгинелеп турат. Бул мааниде Манас бүт өмүрүн ат үстүндө, казат жолунда, кандуу кыргында өткөрүп, ата-бабаларыбыздын көөнөрбөс наркын сактап, кишинин баалуу болумушун бийик, ыйык тутуп, элдин көз каранды эместиги, биримдиги, бейкут турмушу, тынчтыктагы бакыттаалайы үчүн күрөшөт. Ошондуктан ал Ата Мекенди ыйык тутуп, улуттук, этностук жана атуулдук жаратман касиеттерди баалап, адамдардагы ысык ыйманды, кудуреттүүлүктү, аруу тилекти, бийик максатты, улуу рухту, ишеничти өнүктүрүп, сактоо үчүн бүтүндөй инсандык дараметин, чыгармачылыгын жумшайт.

Манастын атуулдук курч акыл-эси – бул түрк элдеринин, өзгөчө көчмөндүү кыргыздардын жашоосу менен детерминацияланган практикалык (турмуштук) акыл, башкача айтканда, акыл-эстүүлүктүн контекстинде адамдарды жакшылыкка, келечекке багыттаган мазмундуу иш-аракет жөндөмү, акыл иши менен эрк сапаттарынын бирдей, шайкеш өнүгүүсүнө, интеллектуалдык жана эрк касиетинин биримдигине ээ болгон табигый, социомаданий мейкиндиктердин тутумундагы ой дүйнөсү, дүйнөтааным ченеми. Манастагы болумуштук баалуулуктар же темирдей бекем эрк, өзгөчө эрдик, тайманбастык, чечкиндүүлүк, тобокелдик жана башкалар бул анын атуулдук эркинин күчү. Анын практикалык, күнүмдүк, номадтык ой жүгүртүүсүнүн шартында чечкиндүүлүгүндө, тобокелчилигинде башкы роль акыл ишине жана эрк күчүнө таандык. Ал мындай касиеттер аркылуу толук эмес маалымат учурунда да, башкалардын өмүрүнө коркунуч тууган мезгилде да бардык жоопкерчиликти өзүнө ала алат.

Атуулдук эрктүүлүктү, социалдык акыл-эсти, эл-жери үчүн жоопкерчиликти, милдеткорлукту өзүнө камтыган Манастын мекенчилдик

(патриоттук) сезимдеринин ойгонушуна бөтөн жерде өткөн катаал турмуш, коомдогу карама-каршылыктардан өзөк алган жашоо менен катар эле ага алгач тарбия-таалим берген акылман Акбалтанын анын эли-жерин туюнткан санжыргалуу накыл сөздөрү күчтүү таасир берет, эркин курчутат, чечкиндүлүгүн, жоодон кайра тартпаган тайбастыгын өркүндөтөт. Уюткулуу накыл кептерди, элдик мурастарды эпикалык каарман Кошойдон, Бакайдан башка дагы көптөгөн кутман карыялардан да угат. Ар бир эл мекенинде жашагандыгы жана анын гүлдөшү үчүн эмгектенгендиги, жаратмандыгы менен күчтүү, бактылуу экендигин өмүрүнүн лейтмотиви катары эсептелген Манас чачылган, азган жана тозгон элин Ата Журтуна кайра ээ кылгандыгы менен айрыкча баалуулукту өзүнө сиңирген инсан. Бул жагдайда Манастын мекенчилдиги анын бардык үзүрлүү иш-аракеттеринен, Ата Журтка болгон таза мамилесинен, атуулдук ыйык сезимдеринен куралат.[2]

Дегеле Манастын мекенчил-патриоттуулугу эл-жерин терең сүйгөндүгүндө, бүт өмүрүн элдин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкө арнагандыгында гана эмес, анын башка элдерге, ал түгүл каршылашкан душмандарына жасаган мамлесинен да ачык сезилет. Анын өз эли, жери үчүн тынчтык, бейкутчулук кандай маанилүү болсо, башка элдер үчүн да ошондой эле маанилүү. Дегеле адам баласын урматтоо, тең кароо Манастын патриоттук сезиминин мазмунунун башка мыкты атуулдук сапаттар менен айкалышып турушу бөтөнчө таасирдүү кылып турат, анын акыйкаттыгына, адилеттүүлүгүнө өзүнүн мүдөөсүнөн элдин, мекендин кызыкчылыгын жогору коюусуна душмандары да таң берет.

Манастын атуулдук рухий болумунун логикалдуулугу, мазмундук кендиги, тереңдиги, чыгармачылыгы, кыялдануусунун байлыгы анын ички жан дүйнөсүн, ойлоосун, социалдык эс-тутумун, интеллектуалдык потенциалын өзгөчө байытат. Ушуга байланыштуу кеменгерликтин өзөгүн туюнткан каармандын аң-сезимдик жана уюштуруучулук касиеттери

жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда Манас жоокерчилик замандын контекстинде калыптанган күнүмдүк аң-сезимдин рухий «азык» алган рационалдык таанымга негизделген өзүнүн жаратман ишмердиги аркылуу курчап турган табияттык чөйрөдөн, социалдык топтордон жана коомдук мамилелер системасында өзгөчөлөнүп турат, ошондой эле алар менен көп кырдуу алака-катыштарды түзүп, табигый, социомаданий мейкиндик менен «айкалышат». Манас өзүнүн болумушун, кемеңгерлик нарктарын курчап турган чөйрөнү баарынан мурда калктын, этностун максаттарына, керектөөлөрүнө жана мүдөөлөрүнө карата өзгөртүүгө умтулат. Ал белгилүү бир тилек, келечекке карай элди үндөп уюштуруп, ал иштин жыйынтыгын көрө билүүгө жөндөмдүү. Башкы каарманда кемеңгерчилигинин шартында традициялык аң-сезимдин элементтери күчтүү өнүгүп, кыргыз элинин каада-салтын, мурастарын урматтап, өзү да ийгиликтүү колдоно билгендиги энциклопедиялык дастанда даана чагылдырылган.

Манас кемеңгерлик касиетке, рационалдуу аң-сезимге ээ инсан катары өз билимин, руханий дараментин, күчүн, мүмкүнчүлүктөрүн, чыгармачылыгынын сересин, кызыгууларын, жүрүм-турум мотивдерин олуттуу анализдеп баалай алат. Ал өзүнүн жасаган иштерине жоопкерчилик менен мамиле жасап, ага карата айтылган сын-пикирлерди туура кабыл алып, өзүн-өзү контролдоо менен демилгелүүлүк жана өз алдынчалык касиеттерин көрсөтө алат. Дегеле Манастын дүйнөтаанымы, руханий маданияты – бул кыргыз элинин аң-сезиминин архетиби. Ошону менен бирге эле эпикалык каармандын кемеңгерчилигинин өнүгүү жагдайында көбүрөөк ишенчээктик, алабармандык, кенебестик, өз билгенин бербестик, барк албастык, энөөлүгү, ала көөдөн, тил албас сыяктуу касиеттерин белгилөө ашыктык кылбас. Мындай касиеттер анын айкөлдүк, кемеңгерлик сыяктуу жакшы сапаттарын кемитпестен кайра толуктап турат.

Манастагы атуулдук касиеттердин баалуулук ченемин жекелик менен жалпылыктын өз ара байланышынын контексттинде көп кырдуу нарктуулуктун, асылдыктын биримдиги катары кароого болот. Маселен, бул эпикалык каармандын керт башына тиешелүү сапаттар – айкөлдүк, кемеңгерлик, акылдуулук, кең пейилдүүлүк, туруктуулук, өзүн эл-жери үчүн курмандыкка чалууга, кызмат кылууга даярдыгы, альтруизм, элдин таянычы өңдүү негизги касиеттердин системасы дайыма болуштук түзүлүшүнө жакшылыкты, асылдыкты, керемет кенчтүүлүктү, нарктуулукту камтып турат. Ал эми жалпы баатырдык сапаттар – кайраттуулук, каармандык, эрдик, жоопкерчилик, намыстуулук, ыймандуулук, патриоттуулук ж.б.у.с. феномендер бүтүндөй кыргыз эр азаматтарына тиешелүү имманенттүү баалуу мүнөздөмөлөр. [3] Эпостун мифоэпикалык логикасы көрсөткөндөй, инсандык жалпы сапаттар каармандардагы, айрыкча Манастагы жеке атуулдук касиеттер аркылуу байкалып, айкөл баатырдын табигый, социомаданий мейкиндиктердеги бийик абройун туюнтуп турушат.

Адамдын инсандык сапаттары, ички дүйнөсүнүн байлыгы, нарктуулугу жогоруда каралып өткөн касиеттер менен эле чектелип калбайт. Кишилердин адеп-ахлактык баалуулуктары белгилүү иреттүүлүктү, иерархияны түзүп, чогуусу менен алганда моралдык баалуулуктардын жана нормалардын системасын пайда кылат. Бул сапаттарга ээ болуу, болумушуна сиңире, турмушта колдоно билүү – адамдын инсандык өнүгүү деңгээлинин көрсөткүчү. Ушул өңүттөн алганда ар дайым элдин камын көргөн айкөл Манас акыйкаттыкты дайыма өнүктүрүп, туу тутуп, зордук-зомбулуктарды болтурбай, кыргыз элинин ынтымагын, биримдигин сактоого аракеттенип, этностун кайра жаралуусун камсыз кылып, бөтөн элден алардын намысын коргогон. Манастын чечимин адилет, өзү айкөл, калк алдында жүзү жарык, иши үлгү, буйругу ак болгон да даңкы алыска кетип, андан душмандар да,

сүрдөп турган. Өзгөрмөлүү, карама-каршылыктуу социалдык-табигый, социалдык-экономикалык, маданий-руханий чөйрөлөрдүн ички логикасына жана диалектикасына ылайык, алардын таасирлеринин натыйжасында гана эпикалык каарман Манаста моралдык баалуу сапаттар калыптанып, атуулдук болумушуна атрибуттар, ички руханий дүйнө катары сиңирилген; алардын баалуулуктары уламдан-улам артып, тереңдеп, нарктуулук ориентациялары бийик деңгээлге көтөрүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, эпикалык каарман Манастын маңыздуу касиеттеринин системасын түзгөн баалуулуктар (Ата Журтту, кыргыз элин душмандардан коргоо, калктын биримдигин, ынтымагын бекемдөө, гумандуулук, эрктүүлүк, патриоттуулук, айкөлдүк, кең пейилдуулук, ар-намыстуулук, жоокерчилик, кемеңгерлик жана башка ушул сыяктуу асылдыктар) кыргыздардын көчмөндүү турмуш–жашоо мейкиндиктеринде калыптанып, керемет кенчтигинин, нарктуулугунун байышы, тереңдеши менен мүнөздөлгөн. Манастын атуулдук касиеттери андагы социалдык-маданий, руханий-нравалык, адеп-ахлактык жагдайлардын баалуулук ориентациясынын өнүгүшүн көрсөтүү менен каармандын адамдык сапаттарынын аксиологиялык ченеми артып, өөрчүп, кийинки муундар, жалпы эле кыргыз элинин бүгүнкүсү, эртеңкиси жана келечеги үчүн стратегиялык маданий-руханий багытка, ишмердүүлүктү күчөтүүчү нравалык-тарбиялык башатка айланат.

Адабияттар:

1. Караңыз: Жумагулов М., Кудабасева Г.Б. «Манастагы» каармандардын касиеттери. – Б., 2008. – 38-56- бб.
2. Караңыз: Жумалиев К. «Манас» эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар. – Б., 1999. – 12-20-бб.
3. Караңыз: Акмолдоева Ш.Б. «Манас» ааламы». – Б., 2003. – 130-140-бб.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ТҮРК РУНА ЖАЗУУ ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ ОРТОК МУРАС АЛКЫШТАР

V-VIII кылымдардагы Орхон-Енисей таш бетиндеги жазуулар тарыхыбыздын тил жана маданиятыбыздын таржымалынан кабар берет. Биз ал жазуулардын чечмеленишин болгондо да кыргызча чечмеленишинен, элибиздин биз үчүн сактаган таберигин байкайбыз. Кыргыздын тарыхы таштагы түрк рунасынан көп сөздөр чечмеленет. Кыргыздын көөнө тарыхын, поэтикалык дастандарын макал-лакаптарын дал ушул таштагы жазуулардан тапса болот. Төмөндө ошол жазуу эстеликтеринин мисал келтирсек:

Таштар сүйлөйт эшитиң,

Ташты тыңда, ал кумга айланып кетет элегинде...

Анда эмесе жолго аттаналы. Байкаңар...

Күлүгүң арыбас болсун!

Кыргызым өзүң да арыбаң!

Азаттык биздики!

... Бел-белесте удургуп, белде калган ушул сөз,

Каган өлүп, калк өлүп, элде калган ушул сөз,

Куюн учуп, таш өлүп, чөлдө калган ушул сөз.

Каз-өрдөгү атылып, көлдө калган ушул сөз

Бул сөз коргоноордо чеп болуп берээр,

Жоо менен алышсаң өрт болуп жанып берээр

Бийикке учам десең сабалаган канат болуп бергей эле.

Татаал жолдо астыңа күлүк болуп бербей... [4, 3-бет].

Уламыш, илгертеден бери айтыла келген адаттан сырткаркы окуяларды фантазиялуу түрдө баяндачу аңгемелерден турат. [GÖKÇEOĞLU, 2004: 19]

Эски Түрк уламыштарына назар салсак, жердин, ааламдын жаралышынан тартып бүт нерсе, кечирилүүнү сурануу менен башталат. В. Радлов тарабынан табылган Алтай мифине таянуу менен жаратылышы төмөндөгүдөй баяндалган.

Радлов тарабынан такталган Алтай уламышында жердин жаратылышы: баштап бир гана суу бар болчу, күн, ай, жер жок болчу. Теңир менен бир киши бар болчу. Булар кара каз кейпине кирип суу үстүндө учушчу. Теңир эч нерсе жөнүндө ойлончу эмес. Киши шамалды күүлөп суунун бетин толкутту жана Теңирдин жүзүнө суу чачты. Бул киши өзүн Теңирден улуумун деп сизди. Аңгыча суунун ичине шүңгү матырылды, бирок, тумчуга баштады. “Теңир мага жардам бер!”- деп жалбарды эле, Теңир аны суудан чыгара койду. Теңир сууга бекем таш болсун деди, таш суудан чыга келди. Теңир кишиге айтты: “Сууга шүңгү жана ал жерден топурак чыгар!” киши сууга шүңгүп, топурак алып чыкты жана Теңирге сунду. Теңир топуракты суунун бетине чачып жиберди, ошентип, жер жаралды. Теңир экинчи жолу кайра жанагы буйрукту берди. Киши “өзүм үчүн да топурак алайын” деп бироз топуракты оозуна жашырды. Теңирден жашыруун жер жараткысы келди. Оозундагы топурак чоңоюп оозу жарыла жаздады. Деми кыстыгып өлө жаздады, Теңирге жалбарды: “чыныгы Теңир мага жардам бер!” деп дуба кыла баштады. [INAN, 2000: 14]

Изилдөөлөргө таянсак, эң эски түрк акыны Апринчу Тигин болуп саналат. Акындын эки ыры бизге чейин жетип келген. Ырлардын бирөө төрт сап, экинчиси үч сап ирээтинде жазылган. Бул ырлары баталарга эн сонун мисал болуп бере алат. Үч сап менен жазылган баталар:

Нурдуу Теңирлер буюрсун,
Жумшак мүнөздүүм менин,
Жупташып кайра такыр ажырашпайын.
Кудуреттүү периштелер күч берсин,

Кара көздүүм менин,

Күлүп-ойноп отурайын. [ARAT, 1991: 21]

Уламыштардын темасы бир гана инсандар эмес, коомдук жашоодо, кадыр-баркка ээ жандуу же жансыз бүт нерсе, адаттан сырткаркы улуу күчтөргө окшоштурулуп уламышка айлантыла берет. Мисалы: шамандарда тоонун уламыштык өзгөчөлүккө ээ болушу: монголдор тарабынан куугунтукка алынган Алтайлыктар, Карагай тоосуна корголонушат жана тоого арнап курмандык чалышат. Аңгыча тоону токой каптап кетет жана монголдор аларды таппай калат. Ошол күндөн тартып Карагай тоосу алтайлыктар үчүн ыйык тоо катары кастарланып келет. Алтай шаманы буддисттердин Сумер тоосуна мыйдайча кайрылат: Сумер улуу том, Сүт көлүм, Сумер тайганым, атымдын баркын билээрсиң, буурул чачтуу башыма тынчтык берээрсиң. [INAN, 2000: 52]

Өкүмдарлардын жана шамандардын бардыгы улуу Теңирге шүкүр айтышат, дуба кылышат. Мисалы: Огуз Каган: “Душмандарымды ыйлаттым, досторумду мен күлдүрдүм, көк теңирге мен карызымды төлөдүм, силерге журтумду тартуулайм.” [HEYET, 1996: 73]

Огуз каган теңирге жалбарат. Асмандан көгүлтүр нур түшөт, ичинен сулуу кыз чыгат. Огуз каган ага үйлөнөт. Андан Ай, Жылдыз, Күн аттуу үч балалуу болот. Башка бир вариант боюнча: Огуз каган ууга чыгып, бир көлдүн ортосундагы дарактын көндөйүнөн чыккан кызга үйлөнөт, үч балалуу болот. Аттарын Асман, Деңиз, Тоо деп коёт. [ROUX, 2001: 210]

Бул балдар төрөлгөндө Огуз каган элине зыяфат берегендиги тууралуу минтип кайрылат:

Мен силерге болдум каган,

Жаа менен алайлы калкан.

Оомат бизге күлө карасын,

Боз карышкыр биздин олжобуз болсун..

Деңиз да, дарыя да,

Күн туу, асман мунара болсун [KAZAK KOL JAZBALARI, 2011, 59]

Огуз каган балдарына тактынын тапшырып жатып, көргөн түшүн жоруган вазирине минтип бата берет: көк теңир түшүмдө эмнени көрсөтсө чындыкка айлантсын, жер жүзүн сенин укум-тукумуна берсин. [ÖGEL, 2003: 285] Албетте кыргыз булактарында Көкө Теңир деп айтылса көк түрктөрдө Көк Теңир деп гана айтылган айырмачылыгы бар. Ал эми Теңирден сурануусу. Тиленүүсүнүн мааниси бирдей эле багытта айтылат.

Бул түшүм сага өмүр, тынчтык берсин,

Өкүмдарыма иншаллах ынтымак, ишеним берсин!

Түшүмдө нени көрсөм көк теңирдин буйругу менен,

Сени дагы көкөлөтсүн, улуу теңир буюруп!

Жер жүзү түгөл ташкындап турат,

Көк теңир мунун баарын Огуз кагандын тукумуна багыштай көр!
[ÖGEL, 2003: 126]

Түркий элдердин жазуу жүзүндөгү эң чоң, ирээтке келтирилген, таанымал чыгармаларын эскергенде эң оболу Орхон жазуулары эске келет. Көк Түрк жазууларын грамматикалык, сөздүн өнүгүү этаптары жана сөздүк кордун байлыгы жагынан ирделеп отуруп, бул тилдин эчен кылымдардан бери такшалып, тамыры кыйла тереңдеп кеткен тилдерден экенине күбө болобуз. [ТІКА, 2002: 2] Бул баталарда да баталык касиетке ээ көптөгөн сүйлөмдөр кездешет. Булардын кээ бирөөлөрүн мисал келтирчү болсок:

Түрк будунинг аты-күсү ёк олмасын (Түрк элинин наамы өчпөсүн).

Башка бир жерде: “уча бардыңыз. Тенгриде тиригдакича болтажы сиз” [AKALIN, 1990: 99] (Аталарым! Силер учуп кеттиңер. Теңирдин даргөйүндө тирилгендерден болгула.)

Түрк будун ёк болмазун, будун бозлун [AKALIN, 1990: 148] (Түрк эли жок болуп кетпесин, улут жашасын.)

Орхон Енисей жазууларынын тилине ой жүгүрткөн окумуштуулардын пикирлерин карап отуруп, Ө. Караевдин төмөндөгү пикирине күбө болобуз:

- * В. Радлов: -алар байыркы түрк тилинде жазылган;
- * В. Банг:- Көк Түрктөрдүн тили;
- * С. Малов:- жалпы стандарттуу эпитафия-руникалык тил;
- * А. Кононов:-Огуз тилдеринин жазуу эстелиги;
- * Н. Баскаков:-Бул жазуунун тили монолиттүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган;
- * И. Ватманов:- Уруулардын ортосундагы жалпыланган тил;
- * С. Кляшторный:- Балким, бал тилдин алгачкы негизи ашина (түрк) диалектиси болуп, кийин түрк каганатынын мамлекеттик тилине айланаган чыгар деген аныктамаларды ортого салат. [Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб перс авторлору Кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. Ала-Тоо. 1955. №8.128-бет]

Бул окумуштуулардын божомолдорун карап көрсөк баарысыныкы эле туурадай. Бирок бирдиктүү бир пикир келип чыккан жок. Жогоруда мисал келтирген жети окумуштуунун пикирлери кандайдыр бир ички байланыштарга биригишет да, бизди тарыхый айныгыс чындыкка алып келип такайт. Ал айныгыс чындык Орхон-Енисейдеги түрк жазма эстеликтеринин тили байыркы түрк элдеринин (анын ичинде кыргыздын) бардыгына түшүнүктүү орток баба тили десек болот.

Канткен менен да академик В. Радлов : “алар байыркы түрк тилинде жазылган” деп туура айтат. Ошону менен катар эле С. Кляшторный, В. Банг, Н. Баскаов, А. Кононовдордун пикиринде да кандайдыр чындыктын изи жаткандай. [Абдразаков А. Түрк атанын балдары болсок же рун башаттары. Анкара. 1995.]

Ташка жазылган жазуулар көлөмү жагынан экиге бөлүнөт:

- 1). Кыска жазуулар-же поэтикалык кичине дастандар, макал-лакаптар;

2). Узун жазуулар- тарыхый баяндамалар.

Ташка жазылган жазуулар түрк элдеринен башка дүйнө элдеринде кезикпейт. Ал бир гана түрк элдерине гана таандык тарыхый жазма эстеликтер. Орхон-Енисейи түрк руникасынын тематика жагынан төмөндөгүдөй алты түргө бөлүнөт:

1. Түрк элдеринин ата-бабалары Бумын каган, Истеми каган жөнүндө баян;
2. Биринчи түрк каганатынын кулашы, түрк элинин кытайга баш ийиши;
3. Экинчи түрк каганатынын орношу, Илтерис (Элтөрө) каган жөнүндө аңгеме;
4. Карахан каган жөнүндө баян;
5. Билге каган тууралуу сөз;
6. Култегин жөнүндө аңгеме. [3, 77-78-беттер]

Мына ушул тематикалардын баарында кыргыз менен түрк элине байланыштуу тарыхый, маданий байланыштардын башаты уюп жатат. Биз мындан эки элге таандык көп табылгаларды издөөгө милдеттүүбүз. Балким ушул күнгө чейин дың бойдон жаткандыр, балким бизге дагы көп тарыхтар ачыла электир, илим ушунусу менен табышмактуу дарбазанын сырдуу ачкычын ачып береттир. Түрк дүйнөсүндө али чечилбеген, изилденбеген түйүндүү маселелер ачылып калгысы бардыр.

Жогорудагы алты тематикага бөлүштүрүүдөн улам байкалып тургандай алды менен 552-жылы Чыгыш түрк каганатынын биринчи жолу орноткон Бумын каган жана анын ишин улантып, каганаттын аймагын Темир-Капкага чейин кеңейтип, Бумындын иниси Истеми кагандын ишмердиги жөнүндө сөз болот. Экинчи аңгемесинде балдары атасындай болбоду, мамлекет ыдырап, түрк элинин кытайга көз каранды абалда калып, катуу кордук көргөзгөндөрү баяндалат. Бирок түрк эли козголду. Кордуктан кутулуш үчүн Илтерис каган башында турган түрк эли

көтөрүлүш чыгарып, жеңишке ээ болду. 682-жылы экинчи түрк каганаты орноду. Мына ошентип Капаган каган менен Билге кагандын тушунда Түрк мамлекети Кореядан Каспий деңизине чейинки аймакка жортуул жасап, көбүнчө жеңишке ээ болуп келди. [3, 78-бет].

Мына ушул тарыхый жазма булактардан улам, түрк эли деңизден деңизге чейинки аралыкка ээлик кылганын байкайбыз.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер.-Б.: Кыргызстан, 1978.;
2. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Ф.: Илим, 1983.;
3. Абразаков А. Түрк атанын балдары болсок же рун башаттары. Анкара. 1995.;
4. Иманалиев К. Каганат. “Бийиктик” Б.: 2008.;
5. Элла Маяр. Теңир-Тоодон Кызыл-Кумга. Франц. Которгон Н. Турганабаев, Ж.Канталуб. Б.: “Турар” 2011.
6. Арат, 1991:21.;
7. Инан, 2000:14.

*Эгембердиева А., ф.и.д.,
К.И.Скрябин атындагы КУАУ*

МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРБҮ, ИЛДЕТПИ ЖЕ МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРДӨГҮ КУПУЯ СЫРЛАР

Илимдин этикасында «мен» деп сүйлөө ыңгайсызыраак, бирок жеке мамилелерге көбүрөөк негизделгендигине байланыштуу «Манасчы жана мезгил» (2005) аттуу изилдөө китебимде ошондой мүнөздөгү баяндоолор орун алган. Мен ким менен баш кошуп жаткандыгымды билсем дагы, манасчылык бул аткаруучулук эле эмес экендигин туюнткан окуя 2003-жылы февралда болгон. Журтчулукка кийинки жаш манасчылардын бири катары аздыр-көптүр таанылып калган жолдошум (Талантаалы Бакчиев, 1971-ж. туулган) түндүн бир оокумунда эле алгач кимдир бирөөлөргө убада бергенсип бир нерселерди сүйлөнүп, макулдашып, андан соң адегенде акырын, бара-бара катуулап “Манас» айта баштаганда мага келген биринчи ой аны токтотуу болду. Ийинден жулкулдатып, сүйлөп,

токтотуу эч мүмкүн болбогондо, коркуп эки саатка жакын кыймылсыз коңшу бөлмөдө олтуруп турууга туура келди. Үнү басаңдап калганда акырын кирип көргөнүм андан да үрөй учураарлык эле. «Тез жардам» чакырыш керек дегеним менен кежигесин далысына жакындатып, денеси тырышып, кыйналып жаткан анын абалын кандай деп айтып берүүнү билген жокмун. Болжолу 5-7 мүнөттөн кийин тынчып калды, эриндери үшүгөнсүп көгөргөн. «Кимге чыккам?» - коркуп олтурган боюнча таң атырдым. Эртең менен ал өзүндөгү алсыздыктан улам түнкү жомогун боолгологонсуду. Мен үндөбөдүм. Андан кийинки күнү гана ал айткан окуя жөнүндө сурадым. «Эмнени айттым?». Эмне дегеним азыр эсимде жок, айткан окуясындагы эстеп калган саптарымды айтып бергем...

Манасчы боло турган адам бул курактан тартып «Манасты» угушу, үйрөнүшү, учурдагы белгилүү манасчылардан сабак алышы керек, же болбосо бул мезгилден тартып өз алдынча жомокту айтып баштоосу керек деген атайын эреже жок. Элдик ишенимдерге таянсак, бул «Кудай-Арбактын буйругуна жараша». Деген менен, «Манас» айтуучулардын көбүнүн жомокко болгон алгачкы катнашын 6-7, 12-13, 25-26, 36-37 жаш курактары менен байланыштырууга болот. Бул курактардын адам өмүрүндөгү маанилүүлүгү алардын мүчөл жаштар экендигинде (6-7 деген жаш курагын эске албаганда). Демек, ыйык, сакралдуу жомок дүйнөсү белгилүү бир адамдарга жогоруда саналган жоопкерчиликтүү курактардын кайсы биринде ачылат. Кеп ал адамдардын жомоктун тексти менен тааныш же тааныш эместигинде эмес, алар ошол келген ооматты жөнгө салып, кабылдай билишсе болгону. Бирок, албетте, жомок менен мурда-кийин тааныш-билиштиги жок кимдир бирөө эле аян түштөн соң куюлуштура жомок айтып калыптыр дештен алыспыз. Абалкы манасчыларга келсек, «Келдибектин (1790-1880) атасы Барыбос жомокчу, ырчы, санжырачы болгон. Той-аштарда жар чакырып, башка учурда «Манастан» үзүндүлөр айткан». Найманбай (1847-1913), Жаңыбай (1869-1942), Чоюке, Тойчубек

(XIX к.), Сагымбай (1867-1930), Дыйканбай (1873-1923), Мамбет (1896-1973), Алмабек, Азиз (XIX-XX кк.), Шаабай (1927-2004) дендеринде ата-бабаларынан мурасталган манасчылыктын каны бар адамдар болсо, экинчи өңүттөн алганда Саякбай (чоң энеси Дакиштен уккан) өңдөнгөн көп манасчылар аян түшкө чейин эле дилгирленип «Манасты» тыңшап, үйрөнүп, айрымдары эл алдында айтып калууга жарашкан. Демек, реалдаштырып айтсак, аталган өнөр тукум кууп берилиши мүмкүн, же болбосо өтө дилгирликтен, ынтызарлыктан улам өздөштүрүлүшү мүмкүн. Албетте, эки учурда тең шык, жөндөм, талант болбосо, мындай жоопкерчиликтүү озуйпанын ийгилиги күмөн. Ал эми бул пикирлерге улай дагы бир божомолду келтирүүгө болот. Манасчы боло турган адам Кудай тарабынан жана улуу жомоктун башкы кейипкерлери же көзү өткөн манасчылар тарабынан тандалат дешет элде. Эмне үчүн дал ушул адамдар экени, бул башка маселе. Түш, аян, арбак дааруу - ошол айтуучунун «Манаска» карата байланышын бекемдөөчү көрүнүш. Айтылган түш ар кандай жоромолдонот. «М.Ауэзов... бул кубулушту айтуучунун өзүнөн мурунку устатынын атын атагысы келбей, муну менен «үйрөнүү фактысын тангандыгы» катары түшүндүрөт...» - деп жазат фольклорист Р.З.Кыдырбаева. Ушул эле маселеге үңүлүп маани берген философ А.Салиев: «Өздөрүнүн «Манас» жөнүндө жазгандарында Мухтар Ауэзов менен Калим Рахматуллин манасчылардын ушул сыяктуу айткандарын алар өз өнөрлөрүн не бир сырдуу кылып көрсөтүш үчүн гана ойлоп чыгарган сөздөрү деп баалашкан. Арийне, «жарымы төгүн, жарымы чын - жалганы менен иши жок, көбү төгүн, көбү чын – көрүп келген киши жок», - деп манасчылар өздөрү айткандай, алардын кимиси жанагыдай учурду башынан өткөргөн, кимиси өткөргөн эмес, - биз биле албайбыз. Бирок бул жерде дастанчылар үчүн да толук мүмкүн болуп келген бир реалдуу психологиялык практиканы белгилей кетүү зарыл» - деп, аталган практиканы галлюцинация менен байланыштырат.

Латын тилинен которгондо «жөөлүү», «элес», «кош көрүнүү» деген маанилерди туюндурган бул түшүнүк реалдуу объектилерсиз пайда болгон элестөө болсо дагы, оорулуу адам үчүн реалдуу болот. Бул астралдык объект белгилүү бир мейкиндик-мезгилдик абалда, байкалаарлык ачык көрүнөт жана жыныстык, курактык белгилерден аныкталат. Башка бир адабиятта галлюцинация безгектин, мээ ооруларынын, баңги заттарынын таасиринин жана сенсордук депривациянын (жалгыздыктын) натыйжасы катары жана ошондой эле таза психотикалык себептерден улам пайда болоору айтылат. Мындай маалыматтар менен байланыштыра карасак, манасчылык өнөрбү же илдетпи деген маселе келип чыгат. Өнөр болсо, бул өнөрдүн чеги эмне менен ченелет? Илдет десек, негизинен кайсы илдет? Адабиятчы-фольклорист Г.Айтпаева чыныгы манасчылыктын классикалык белгилеринин бири катары болочок манасчынын 12-13 жаш куракка келгенде ооруурун Талантаалынын жана кечээ жакында, 2003-жылдын август айында Жети-Өгүздүн Кичи-Жаргылчагынан келип, Таластагы Манас күмбөзүндө жети күн таңдан иңирге чейин тынымсыз «Манас» айтып, уккан элди таңгалдырган Улан Исмаилов деген жигиттин мисалында келтирет. Экөөнүн тең бир куракта (13 жашында) бөйрөгү ооруганы, бул байыркы кытай медицинасынын маалыматтары боюнча алганда угуу органы менен жана коркунуч сыяктуу терс эмоция менен байланыштуу экендигин айтат. Бул жагынан алганда илдетке байланыштуу жогорку эки пикир эки башка кылымда айтылган ой болсо дагы, бири-бирин жокко чыгарбайт. А.Салиев түш көрүүнүн галлюцинация менен байланышын таамай белгилесе дагы, бул ой андан ары тереңдетилген эмес. Биздин пикирибизче, мында философ кеп төркүнү кайда барып такалаарын терең түшүнүп турса дагы, ошол мезгилдин талабынан улам оюндагысын толук ачыкка чыгара албаган болуу керек.

Түшкө карата байланыштуулугуна жараша манасчылар бакшыларга (шамандарга) окшош. Өздөрүнүн экстаз абалдарында бакшылар кайрадан

баштапкы мезгилге кире алышса, манасчылар дал түшү аркылуу ошол көрүнүшкө туш болушат. Бакшылар өткөнгө арбактар аркылуу киришсе, алардан саал айырмаланып, манасчылар арбактар дүйнөсү жана «Манас» дүйнөсү («Манас» дүйнөсүнүн өзү арбактар дүйнөсү болсо да) аркылуу кирет. Демек, экөө тең бир кезги чыныгы, бүгүнкү дүйнө аркылуу, өткөнгө кез келишет. Бакшылар өздөрүн мажбурлап, күн менен түндүн кайсы учурунда болбосун транска түшө алышат, манасчылар «Манас» айткан учурда же түш учурунда транска түшөт. Түш - бул манасчыдан көз каранды эмес, демек, манасчыларга байланыштуу айрым маселелер жогорку күчтөрдөн, арбактардан көз каранды.

Түштүн өзү - салттуу көрүнүш. Манас же ага байланышкан кейипкерлер башка улуттун адамына аян бербейт, ал тымызын жан дүйнөсүндө «Манастын» руху ойногон өз калкынын адамдарынын бирин тандайт. Тандаган адамын «жомок айткын» деп мажбурлайт, ага азык берет. Азык кымыз, суу, таруу, айран, талкан же кум болушу ыктымал. Ал эми Уланга кырды ашып бараткан Манас атанын артка кылчайып туруп «Ой, баланын оозу куру калбасын» деген сөзүнөн кийин, муштумдай болгон, умачталган майга көөлөнгөн талкан беришкен. Саякбай атага кум, Шаабай манасчыга айран берилген. Талантаалы өзүнө жыгач кесе менен ак суусундук берилгенин, ал же кымыз, же сүтпү билбегендигин, түбүнө кичине калтырып, кайра сунса, «ич, ич» деп, аягына чейин жуткурушканын айтат. Дегеле берилген насипти канчалык таткандыгына жараша, ошончолук «Манас» айтуу шыбагасы берилет дешет. Сунулган насипти толук таткандар улуу жомоктун бардык бөлүгүн, жарым-жартылай таткандар кайсы бир бөлүгүн айтышаары божомолдонот...

Мен жогортон сөз кылып жаткан манасчыны рекламалоо же Улан жөнүндө айтылып жаткан пикирлерге үн кошуп калуу зарылдыгынан алысмын. Кеп искусствонун көптөгөн чеберлеринин, илимпоздордун, анын ичинде айрым адабиятчылардын «Манасты» «көчмөн элдин эриккенде

ырдап койгон халтурасы» катары түшүнгөнүн, же айрым адабиятчылар «бүгүн манасчылардын күнү бүттү» деген пикирде экендигин, андай дейин десең, убагында «акыркы манасчы» («последний из могикан») делген Саякбайдан соң, дагы башка нукура манасчылардын тарыхта болгонун, кийинкилер, айталы, М.Убукеев «Акыркы манасчы» деп Шаабай жөнүндө, голландиялыктар «Акыркы манасчы» деп Кааба тууралуу кино тасма тартышканын элекке салып, «халтура», «акыркы», «күнү бүттү» түшүнүктөрүн жалганга чыгарууда турат. «Акыркы» деген маселеге келсек, ырас, Саякбай дагы, Шаабай дагы, Кааба дагы инсан катары - акыркылар, тарыхта бүгүн же эртең Саякбай, Шаабай, Кааба экинчи ирет кайталанбайт. Алар эч кимге окшошкон эмес, аларга дагы эч ким окшошо албайт. Бул – акыркылыктын бир мааниси, ал эми экинчи маанисине келгенде, алтай тилдүү элдеринин ичинен кыргыз элинде жашап келе жаткан манасчылык (айтуучулук) өнөр бүгүнкү күндө бар, эртең дагы өмүр сүрө бермекчи. Ал өзүнүн жашоосун «токтотту» же «токтотот» деп кесе айтуу илимий көз караштан алганда туура эмес. «Манас» Батыш илиминен чыккан «эпос» деген түшүнүккө толугу менен дал келбейт, же башкача айтканда, көпчүлүк түшүнгөндөй, ал эпос гана эмес, мааниси алда канча тереңде, ал кайсы доор болбосун кыргыз дүйнөсүндө кездеше, кайталана берчү реалдуу, объективдүү кубулуш. «Инжил» («Библия») христиан дүйнөсүнүн, «Куран» араб дүйнөсүнүн «асмандан түшкөн» улуу Китеби, Сөзү катары таанылып, «христиан жана мусулман цивилизацияларынын көрүнүшү» деп берилип келсе, «Манас» - көчмөн цивилизациясынын бирден-бир далили катары. «Инжил» менен «Куран» бир канча кылымдар мурда «асмандан түшкөн» тейде элге жетсе, «Манас» байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин кайра-кайра оозеки түрүндө жаңыланып, айтылып келүүдө. Демек, манасчыларга келсек, «акыркы» деген эмес, а «кийинки» деген гана түшүнүк болушу мүмкүн.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛ ПЕДАГОГИКАСЫНЫН ИДЕЯЛАРЫ

«Манас» – элди мекенчилдикке, эл-жерин сүйүүгө тарбиялоону биринчи милдет катары кийинки муундарды тарбиялоо менен анда элдик педагогиканын бардык эле түрлөрү, ар кыл формалары айтылган. Мисалы, кыргыздар баатыр болор баланын төрөлүшүн, ага ат (ысым) коюуну өзгөчө карашкан.

Карыганда бир перзент,
Бай Жакып бала көрүптүр,
Ат коюучу кези бар.
Кыпчактардан Байжигит,
Кыргыздардан Элеман,
Анжиандык Куртка чал,
Аргындан Каракожо бар,
Нойгуттардан Акбалта,
Ногойлордон Эштек бар.
Түрк уулунан Абдылда,
Өзүбектен Дамулда,
Өзүлөрү олтурду.
Катагандан Мунар бий,
Карк алтын – дилде сарпай кий,
Ак сакалдан алтооң кий.
Кара сакал, кер мурут
Калгандарга бир-бир тон.
Үч сарпайы чыгарды,
Үлкөндөргө ыйгарды.
Кийген тону жарашты,
Бирин бири карашты.

Бай Жакып баланы алыптыр,
Этегине салыптыр.
Ээрчий басып Чыйырды
Эки кымкап алыптыр,
Элүү дилде – кызыл пул
Колуна кармап салыптыр.
«Ат коюнар!» – деп айтып,
Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына.
«Ат асмандан дечү эле,
Жакшы ат коёр бекен?» – деп,
Көзүн салып бай Жакып
Аяк менен башына.
Олтурган эрлер дегдеди,
Оозуна бир ат келбеди.
Ат коё албай алдырап,
Акылмандын баарысы
Карап турду жалдырап.

Ат коюу расымына ошончо хандыктан айтылуу адамдарды чакырышы жана алардын бул ишти моюнга ала албай тайсалдып турушу – педагогикалык чоң сабак. Кыргыздар ат менен адамдын тагдыры, келечеги чечилет деп ойлошкон. Же бала төрөлөрдө атасынын алыс барып турушу, сүйүнчү бериши, энесинин боюна бүткөндө жолборстун жүрөгүнө талгак болушу жөн гана байыркы мифологиялык окуялар эмес, аларда атанын мураскер уулун сүйүнүч менен күтүшү, берешендиги, жолборстун жүрөгүнө талгак болушунда адам менен табияттын гармониясы сыяктуу элдик тарбиялык салттар сиңдирилген.

Сегиз бээ союп жентекте,
Тоюнбаган тоюнуп,

Топтогон малдар союлуп,

Ачтын баары тоюнуп,

Ар түрлүү малдар союлуп, -

балага жентек берилиши кайрымдуулукту, сооптуулукту, кубанычты билдирет, бардык мал, байлык баланын төрөлүшүнүн алдында эч нерсеге арзыбаган нерселер экендиги көрсөтүлөт.

Педагогика илимдеринин кандидаты Талип Ормоновдун эмгегинде [1] жана ошол эмгегинин негизинде «Семья и школа», «Советская педагогика» аттуу ошол кездеги абройлуу журналдарга басылган макалаларында кыргыз эли балдарды кантип жоокерчиликке, эли-жерин коргоого тарбиялагандыгы, калк тарбиясынын башкы багыты кайда бурулгандыгы «Манас» эпосунун негизинде ошол кездеги тоталитардык доордун басымына карабай абдан таамай сөзгө алынган. Тилекке каршы, Т.Ормоновдун учурунда тоталитардык бийлик өкүм сүрүп турган, улуттук баатырларды туу тутуу, элдик эпостордон элдик педагогикалык идеяларды издөө баталгага баш койгон менен барабар эле, «Манастан» этнопедагогиканын мыкты үлгүлөрүн тапкан Талип Ормоновду партиялык жана укук коргоочу уюмдар кайра-кайра чакыра берип, акыры андай кысымдар ал кишинин өлүмүн тездеткен.

«Манаста» балдарды тарбиялоонун көп усулдары жана формаларын көрсөтүлөт, мисалы, бала Манас өтө кичине чактан Ошпур деген койчуга тарбиялоо үчүн берилет. Байлыгы ашып-ташкан хан Жакып эмне үчүн кенедей баласын алыстагы койчуга берип жатат? Бул келечекте баатыр болор баланын камын көрүү, бала канчалык алыс болсо, ата-энени, мекенди ошончолук сагынуу сезими менен өсөт; экинчиден, койчу баланы жумшап, эмгекчилдикке тарбиялайт, тамак-аш кайдан келерин бала жашынан түшүнөт. Бул ой тексттен мындай айтылат:

Баары сөзүн бай Жакып

Байбичеге сүйлөдү:

- Аңдасам балаң акыл аз,
Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
Тил азар деймин, динге кас.
Мал азабын балага
Бир тарттырып көрөлү,
Жайлоодогу койчуга
Алты ай малай берели,
Эркелетип олтурбай
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.
Малдын баркын билгизип,
Малай кылып киргизип,
Дүнүйө баркын билгизип,
Түк кап барып киргизип,
Ошпур деген койчу бар,
Оңдоп койсун ошолор.

Көрүнүп тургандай балада терс сапаттар («акыл аз», «жөнүн таппайт», «дөөлөт мас», «тил азар», «динге кас») пайда болуп, бала ошого калыптанып келе жатат, аны эми ушундайда оңдоо керек, аны үчүн бала «эркелебесин», «катыксын», «сөз айтууга жатыксын», «сөөгү бышып катыксын», «малдын баркын билсин», «малай барып кирсин». Кыргыздын тарбиялык эрежелери, кылымдар бою колдонуп келген этикалык кодекстери эми Манаска жардам берип, аны терс жолдон сууруп чыгып, оң жолго алып келиши керек. Жогорудагыдай эреже-нормалар эчен-эчен муундагы балдарды оң идеалдарга тарбиялоодо эмприкалык сыноодон өткөн, турмуш тажрыйбасында эчен-эчен колдонулган, кристаллдай тазаланган ыкмалар.

Кыргыз элинин жоокерчилик замандагы педагогикалык салтында эркек бала төрөлдүбү, демек ал – жоокер, элин жоодон коргоп турбаса, анын төрөлүшүнүн да, жашашынын да мааниси жок. Чыгармадагы бардык баатырлар элдик ошондой идеяларды алып жүрөт, Манас жаш чагынан өзүн баатыр, чечкиндүү, тайманбас болууга тарбиялайт, аны үчүн аскердик ыкмаларды үйрөнүп машыгат, Семетей болсо тай журтунда жүрүп өзүнүн ата журту тууралуу сүрүштүрүп, атасынын өчүн алуу үчүн өзүнө-өзү кам көрөт, убада берет жана ал убадасынын өтөсүнө чыгат.

Элдик ойдо каза (кайып) болгон баатыр эл алдында өз милдетин аткарып бүткөн соң анын ордуна ишин улары – уулу, туягы келет, бул жашоонун, өмүрдүн философиясы гана эмес кийинки муунду өстүрүү, тарбиялоо тууралуу элдик ой. Бакай карыянын Манастын уулу Семетейди:

Манастан калган мурасым,

Баатырдан калган жалгызым.

Маңдайга бүткөн жылдызым,

Оо, Семетей, чырагым, - деп кайрылышы ошондой элдик педагогикалык ойдон улам келип чыгууда.

Кыргыз балдары кечээ бир кылым жакынга чейин эле «кырк жигит», «кырк чоро» деген түшүнүктөр менен чоңойгон, а түгүл 1941-45-жылдардагы согуш учурундагы оор ишке жумшалуучу балдарды да улуу муун «чоролор» деп атагандыгы Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде көрсөтүлгөн. Ошол эле жылдарда Москванын алдында немецтик баскынчылар менен күрөшүүдө полковник Баурыжан Момыш уулу негизинен кыргыз жигиттеринен бир батальон түзүп, аларды «Манастын батальону» деп атагандыгын жана алар ошол атты татыктуу алып жүрүшкөндүгүн Т.Ормонов жазат [2].

«Кырк чоро» түшүнүгү элдик баатырдын дастандардын («Курманбек», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды» ж.б.) дээрлик баарында учурайт. «Кырк» деген түшүнүк кыргыздын кырк уруусу, ал эми чоролор

ошол ар бир уруудан аскердик камылгасы жетиштүү даярдалып, тандалып, сынактан өтүп келгендер дешет. Ал эми кырк чоронун ичине кирүү – кыргыз балдары үчүн сыймыктын сыймыгы, ал өзүнүн эле эмес бир уруунун намыс-арын, туусун көтөрүп жүрөт, баатыр болсо жалпы уруусуна, коркок болсо да жалпы уруусуна тийет. Андыктан да баатырдык эпостордо чоролордун кимиси кайсыл уруудан экендиги айтылган учурлар кездешет. Чорочулук – элдик коллективизм, уруулук ынтымактан жалпы улуттук ынтымакка көтөрүлүү тууралуу ойлорунун уюткусу.

«Чоро» деген сөздүн өзү башкы аскер башчыга жакындыктын белгисин билдирген сөз болсо, «жигит» деген улуттук идеалда элди коргой турган, ар кандай тапшырмаларды аткара турган инсандык жетилгендиктин көрсөткүчү. Г.Н.Волков башкырларда, татарларда жана Кавказ менен Орто Азиянын элдеринде «настоящий джигит» деген өз ишмердүүлүгүнүн чеги, өзүн алып жүрүүсүнүн кодекси жана жакшы айтылышы (тону) жактан орустардын «доброго молодца» деген сөзүнөн кыйла айырмалуу болорун жазат [3]. Мына ушул жигитчилик кыргыз баатырдык эпосторунда жетилген адамдын идеалы катары көрүнүп, балдарды жигит болууга үндөө, чакыруу, ошого жетүүгө тарбиялоо идеялары алдыга сүрүлүп чыгат.

Азырга чейин тоолук кыргыз балдар бири Манас болуп, бири Сыргак, Алмамбет, Чубак болуп, Коңурбайларга каршы чыгып ойноп жатканын көрүүгө болот, соңку дүйнөлүк согушка чейин жоого кирген кезде чабуулга өтөрдө «Манастап» ураан чакырып келген кыргыз жигиттери четтен табылган.

Манастын Алмамбет менен достугу – балдар үчүн достуктун идеалы болсо, башчыга берилгендиктин, ак кызмат кылуунун идеалдары Чубак, Сыргак аркылуу туюнтулуп келет.

Кыргыз кыздары уздукту, акылмандыкты Каныкей аркылуу элестеткен учурлар көп болот. Аялзаты кыргыз дастандарында баланы

ичинде сактап, талгагын көтөрүп, төрөп, тарбиялап чыгаруучулар гана эмес, алар адамды мекенчил кылууга, ата жолун жолдотууга активдүү таасир этүүчү фигуралар. Ошол эле кезде Каныкей, Айчүрөк, Акылай – акыл айтуучу, эркектерди туура жолго баштачу, а түгүл бүтүндөй уруу-уруктун саясый абалына атмосфера түзүп берүүчү күчтүү инсандар. Бакай болсо азыр да эл арасында нарктуу карылыктын, акыл-эстин ээси катары идеал тутулат, «Бакайдай кемеңгер», «Бакайдай акылчы» деген сөздөр байма-бай эл кебинде колдонулуп, көрөсөн, эстүү кишилерди Бакайга салыштырат, «элдин Бакайы», «башчынын Бакайы», «хандын Бакайы», «айылдын Бакайы» сыяктуу кептер айтылып келет.

«Манас» эл турмушунун гана эмес, элдик оозеки чыгармачылыктын да энциклопедиясы болгондуктан, чыгарманын поэтикасында жоктоо, арман, керээз, учурашуу, коштошуу, ант, пейзаж ж.б. жанрлар, трагедия, комедия сыяктуу сүрөттөө формалары турат, алар жаш муундарды сөз дүйнөсүнө тарбиялайт.

Кыргыз жеринин сулуулугу, табият көркү дастандын көп жеринде көрсөтүлүп, каарман өлгөндө «карагай ыйлайт, тал ыйлайт», бул болсо балдарды экологиялык тарбиялоого көмөктөшөт. «Эл массасынын мүдөөсү болгон өркөндөгөн инсанды тарбиялоого оң таасир тийгизе турган педагогикалык чөйрөнүн ролун баамдап түшүнгөн манасчылар адам табияттын бир бөлүгү экендигине көзү жетип, жаратылыштагы ажайып кооздукту, элдин көркөм фантазиясын, аналитикалык ой жүгүртүүсүн, эстетикалык табитин өркүндөтүүчү эң күчтүү каражат катары пайдаланышат. Мейкин талааларды, кырларды, адырлуу дөңсөөлөрдү, аскалуу тоолорду, агыны катуу сууларды, Ысык-Көлдү, Тал-Чокуну, алардагы флора менен фаунаны, жаратылыштагы кереметтүү кооздуктун чар тарабын сүрөттөгөн эмоционалдуу фантазиясы менен манасчылар элибиздин акыл потенциалын өтө бийик көкөлөтүшкөн. Сагынбай менен Саякбайдын педагогикалык ишмердүүлүгүн адамды таң калтырып,

тамшанта турган сыйкырчыдай чеберчиликке жеткирген өзгөчөлүк мына ушунда. Табият манасчылар өңдүү сыйкырчы педагогдордун колунда гана теңдешти жок күчтүү педагогикалык каражат, табият – улуу педагог» [4].

Кыргыз эл дастандарында жалпы уруунун генофондун сактоого өзгөчө маани берилет, Манас жары Каныкейдин Букардан алып келет, ал тажик кызы, Семетейдин зайыбы Айчүрөк болсо Ооган ханынын кызы, Курманбектин жубайы да башка хандыктын эрке кызы. Мына ушундай алыстан жубай табуу менен кыргыздар кан жаңылоого, тукумду башка элдин өкүлдөрү менен кошулуп, тазалоого маани бергенин көрөбүз. Келечектеги баласы баатыр, акылман болушу үчүн кыз тандоо, ар кандай сынактардан өтүү – кыргыз фольклорунда кеңири тараган ыкмалардан. Мисалы, «Кожожаш» дастанынын башкы каарманы мерген жигит болочок жары Зулайкага жетүү үчүн толгон-токой оор тапшырмаларды аткарат.

Элдик дастандарда достук идеясы күчтүү берилип, кыргыз балдарын доско бекем болууга, дос алдында антты, шергити кыйшаюусуз аткарууга чакырык көрсөтүлөт. Манас менен Алмамбеттин, Курманбек менен Аккандын достугу – мына ошондой досчулуктун, жолдошчулуктун үлгүлөрү. Кыргыздар азыр да аябай жакын досторду, ынак жолдошторду «Курманбек» дастанындагы каарманга теңеп «Аккан достор» деп айтып келишет. Кыргыз дастандарындагы достук бийик интернационалдык мааниге ээ көрүнүш катары көрсөтүлөт, «Манаста» башкы каарман ангиандык өзбек Санжыбек, түркмөндөрдөн Музбурчак, каракалпак Бердике, башкырлардан Жамгырчы, оогандардан Акун хан, кыпчактардан Эр Үрбү, казактардан Көкчө ж.б. башкаруучулар, журт башылар менен дос болот, алар менен ырыс-ынтымак кургусу келет, душмандарына да биринчи кол салбайт, алар менен дале дос болгусу келет, мына ушундай достук балдарды да интернационал болууга үндөйт.

Кыргыздар досторду адамдар ортосунда гана көрсөтпөстөн, ат менен адамдын, ит менен адамдын, куш менен адамдын ортосунда да көрсөтөт,

Манастын Аккула, Семетейдин Тайбуруул, Чубактын Көгала ж.б. баатырлардын жылкылар менен достугу чыгарманын тулку боюна терең сиңдирилип, ал инсандардын гумандуулугун гана көрсөтпөстөн эл ичинде минген атка өзгөчө культ бар экендигин тастыктайт.

Элдик педагогикада гендердик мамиле сакталып, аялзатынын өзгөчө ролу көптөгөн чыгармалардын өзөгүн түзөт, мисалы, Каныкей, Айчүрөк, Айганыш ж.б. баатырлардын жарлары акылмандыктын, сулуулуктун үлгүсү болсо, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза баатырдыктын, эр жүрөктүүлүктүн үлгүсү.

Адабиятчы Советбек Байгазиев мындай деп жазат: «Кыргыздын ыйык дөөлөтү – Ата Мекен, Ала-Тоо. Ата журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Ата журттун азаттыгы, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакубаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас атанын ушул улуу идеясы менен кыргыздын уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен кыргыз баласы өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Ала-Тоомсуз, мен киммин? - Ата-энесиз жетиммин!» - деген кыргыз. Ата журт улуттук идеясы кыргыздын канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереңинде «жүрөк кагып» турат. Дал ушул мекенчил менталитет, тагдырды ата журт кызыкчылыгына байлаган патриоттук принцип, эл-журттун эгемендүүлүгүн ыйык санаган улут идеясы бүгүнкү таалим-тарбиянын негизинде жатууга тийиш.

Экинчиден. Таалим-тарбиянын пайдубалында жата турган дагы бир улуу дөөлөт бар. Бул – биримдик, ынтымак философиясы. Өзүнүн тарыхый тагдырында кыргыз калкы ички бытырандылыктан,

бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштарынан далай азап чеккен, бүгүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «Өлсөк бир чункурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» («Манас») деген патриоттук даанышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчип өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген. Дал ушундай философиядан улам кыйын-кезең кырдаалдарда кыргыз калайык-калкы бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, бир туунун алдында биригишип, тарыхтын бороон-чапкындарынан аман-эсен чыккан учурлары көп болгон. IX кылымда Азияда өкүм сүргөн айтылуу кыргыз империясынын ийгилиги биримдик улуттук идеясына негизденгендигинде болгон. Кыргыздын алдыңкы акылман акыл-эси өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан биримдиктин, ынтымактын («Бирдик болбой – тирдик болбойт» – эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык» – Бакай. «Ырыс алды ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так» – Калыгул. «Бакыт – чыгаандардыкы: бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы» – Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык мааниге ээ экендигин терең туюнган. Биримдик идеясын бүгүн улуттун ички монолиттүүлүгүн чындоонун фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык ориентири жана мазмундук философиялык базасы катары активдүү жашатышыбыз зарыл» [5].

Эпикалык дастандар балдарды окуялары, идея-темалары, образдары менен гана тарбиялабастан, көркөм чыгармалар катары кийинки муунду сөз өнөрүн урматтоого көнүктүрүп, эстетикалык табитин да тарбиялаган.

Адабияттар:

1. Ормонов Т. Педагогические воззрения древних киргизов. Эпос «Манас». – Казань, 1972.
2. Ормонов Т. Идеи военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас»// Проблемы воспитания (материалы XIII республиканских педагогических чтений). – Ф., 1971, 65-66 с.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М., 2000, 49-с.
4. Апыш Б., Бабаев Д., Жоробеков Т. Педагогика. – Б., 2002, 51-52-б.
5. Байгазиев С. «Манас» глобалдашуунун жана технократиялык цивилизациянын дөңгөлөгүнүн астында калабы же эгемендүү кыргыз мамлекетине кандай тарбия стратегиясы керек? // Алиби, 2008, 2-фев.

*Абдрасулов С. М.,
к.ф.н., доцент, КГЮА*

САКРАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН ЭПОСА «МАНАС» И МАНАСЧЫ

Проект «Дух в действии: сказание эпоса «Манас»

Идея изучения феномена эпического наследия кыргызского народа, особенно эпоса «Манас», собрала вокруг себя единомышленников, представителей различных наук: филологов-фольклористов, философов, культурологов, социологов, психологов, медиков и других.

Первый шаг к исследованию феномена эпоса «Манас» сочли целесообразным начать с выявления современного состояния не столько эпоса «Манас», сколько с выявления отношения кыргызского народа к своему эпическому наследию. Для этого составили соответствующий социологический опросник и психологические тесты. К тому же разработали комплекс научных подходов к изучению феномена эпоса «Манас», включающих нейрофизиологическое, биохимическое, биомагнитное исследования.

Наряду с исследованиями форм и символов эпоса «Манас», на наш взгляд, не менее важным является изучение как феномена эпоса «Манас», так и феномена сказителя-манасчы. С этих позиций эпос «Манас» – это энергоинформационный источник трансцендентного мира, составляющий

одну из важнейших онтологических духовных истоков кыргызской культуры, а манасчы – это проводник и посредник двух миров: человеческого и трансцендентного.

Эпос «Манас» может подпитывать людей живительной силой и энергией и может обеспечивать их информацией, придающей их бытию с миром целостность и гармонию. Свидетельством этому являются факты, имевшие место в наших исследованиях, проведенных в различных уголках Кыргызской Республики группой «Инициатива по духовной консолидации Кыргызстана» и общественным фондом «Миротворческий центр», поддержанной Фондом Кристенсена, которые реализовались как проект «Дух в действии: сказание эпоса «Манас». В рамках данного проекта были проведены исследования прямого воздействия сказителя на слушающую аудиторию. В целях фиксации данных и результатов исследования проводилось анкетирование до и после сказания эпоса «Манас». К примеру, в городе Ноокат одна из женщин к своему удивлению не обнаружила и следов головной боли. Вместо нее она ощутила прилив сил и жизненной энергии.

Мы также экспериментально заметили, что к сказанию эпоса «Манас» неживая материя, к примеру, обыкновенная монета более восприимчива, нежели человек. Последний менее восприимчив в силу того, что он не сразу может настроиться на нужную волну, т.е. освободиться от мирских, суетных мыслей. В отличие от них люди подготовленные, обладающие духовной практикой, были более восприимчивы. В ходе экспериментов мы также установили наличие позитивного энергетического воздействия эпоса «Манас» через сказителя на людей и на окружающую среду.

Результаты нейрофизиологических, биохимических, биомагнитных, социологических и психологических исследований в рамках проекта «Дух в действии: сказание эпоса «Манас» на днях группой по духовной консолидации опубликована монография «Кыргыз Өзөгү» (Кыргызская

матрица) [1]. Надеемся, что результаты исследований могут быть интересны для широкого круга исследователей феномена эпоса «Манас» и манасчы.

Мир сказания эпоса «Манас» обширен и многогранен. Специалисты различных направлений могут в нем найти то, что их может интересовать. И в этом смысле его можно воспринимать как энциклопедический кладезь наук. Свидетельством и подтверждением служат исследования представителей различных наук, таких как филология, история, медицина. Этот ряд можно продолжать, но следует отметить, что сам феномен эпоса «Манас» и манасчы до недавнего времени не был объектом исследования. Если говорить о манасчы, то они выступали в роли источника и ретранслятора эпического произведения. Они были также объектом отображения, а не исследования. К примеру, в XX веке были предприняты съемки ряда документальных фильмов о сказителях эпоса «Манас».[2]. Но удивительным стало использование некоторыми авторами в названии своих фильмов прилагательное «последний», что не могло не тревожить душу тех, кто желал видеть будущее сказительского мастерства, связанного с наитием (непосредственная передача знаний духами, связанных с миром Манаса Великодушного).

«Последний сказитель»

Почему ряд режиссеров, снимая свои документальные фильмы о манасчы, именовали их последними [3]. Видимо, они так реагировали на действительность того времени.

История кыргызов во все времена сопровождалась и созидалась великими манасчы, правда, их тогда именовали иначе, точнее «чоң жомокчу» (великие сказители). Они жили и уходили из жизни, вторая половина XX века не стала исключением. Но последнее имеет свое отличие из-за особого восприятия этих уходов великих манасчы из жизни. Одни начали покидать этот мир, а другие оставшиеся были уже в

почтенном возрасте, что и стало основанием для исследователей и кинематографистов назвать это время – временем ухода из мира “акыркы манасчы” (последних манасчы). Осознание этого давало им основание и вдохновение на сохранение образа «последних» манасчы. Они хотели успеть запечатлеть светлый образ последних великих сказителей эпоса «Манас». Им удалось запечатлеть образ великих сказителей не только для кыргызского народа, но и для народов мира. Но в рамках данной статьи нас интересует вопрос, почему же они их называли последними великими сказителями эпоса «Манас»? Неужели только из-за того, что они не знали других манасчы? Их, т.е. молодых манасчы нельзя было не заметить. Кинематографисты их знали, но они на фоне великих манасчы казались не столь значимыми и поэтому не были удостоены их внимания. А может быть они не верили в будущее молодых манасчы. Видимо, они действительно верили в то, что молодым никогда не сравниться, и не дорасти до уровня великих сказителей, что и давало им основание считать, что наступает время последних манасчы.

Если говорить о создателях понятия “акыркы манасчы”, то они были детьми своего времени. Они не только как дети своего времени, но и как творческие натуры довольно четко прочувствовали приближающийся конец советской эпохи. Конец эпохи вело к концу многое, что имело отношение к данной эпохе. Но в недрах уходящего, как обычно тихо и незаметно для других, зреет то, что будет основанием нового.

Вся история человечества и по сегодняшний день – это всплеск, взлет и падение, а порой и закат истории народов, культур. Говоря иначе, духовно-историческое развитие того или иного народа не гарантировано, что предполагает выработку механизмов защиты духовности от неминуемого заката. И этот механизм защиты культур, как ни парадоксально звучит, заложен в самих культурах. Эта мысль подводит

меня к тому, что уход одних манасчы является основанием появления других. Вся история кыргызов является тому ярким свидетельством.

Смею предполагать, что каждый манасчы имеет свое предназначение в духовном пространстве кыргызской культуры. Мир эпоса «Манас» многогранен и его воздействие на человека, на социальную и окружающую нас природную среду тоже многогранен. Определенное духовное состояние народа требует манасчы с определенной миссией воздействия, которую он призван реализовать. К примеру, Талантаалы Бакчиев и Улан Исмаилов накануне Ошских событий 2010 года, по собственной инициативе, отправились в город Ош, где сказывали отрывок из эпоса «Манас», именуемый «Чоң казат» (Великий поход). По личному признанию Талантаалы Бакчиева, прямого желания сказывать именно этот отрывок они не планировали. Оно пришло непосредственно перед началом сказания эпоса «Манас». Или то, как трое манасчы – Талантаалы Бакчиев, Дөөлөтбек Сыдыков и Улан Исмаилов – в отличие от других манасчы, смею еще раз подчеркнуть, в отличие от других манасчы, утром 8 апреля 2010 года отправились к Дому Правительства, чтобы сдерживать разбушевавшийся народ. Встав на пути своего народа силой сказительского мастерства, данного им миром Манаса Великодушного, они остановили свой народ и сохранили «Белый дом» от неминуемого повторного погрома.

Можно предположить, что другое духовное состояние общества потребует появления манасчы иного склада, иного уровня. Исходя из вышесказанного, каждый манасчы уникален и в силу своего предназначения свыше и с учетом этого может быть маркирован как первый или последний манасчы, но такой последний, который предполагает появление нового манасчы.

Судьба одаренного даром сказительского мастерства

Приход мира Манаса Великодушного к человеку от него не зависит, но от него зависит, будет ли он эту миссию нести или откажется от него. Со слов манасчы Талантаалы Бакчиева: «Известны случаи отказа будущего манасчы от той миссии, которая на него возлагалась, что негативно отражалось на судьбе отказника. К примеру, Укурукмоюн ырчы из города Каракол из-за отказа поплатился шеей, которую ему вытянули, так что без дополнительного укрепления шеи с помощью шарфа голову удержать было невозможно. Или то, что случилось с моим учителем Шаабай Азизулуу, которому мир эпоса «Манас» пришел через наитие в шестилетнем возрасте. Несмотря на слепоту, наступившую из-за отказа, он противился сказывать эпос «Манас» до семилетнего возраста. Только слезные мольбы отца побудили его начать сказывать эпос «Манас», после чего зрение ему частично вернулось». А может быть наказание и более суровое. К примеру, судьба дочерей великого манасчы Сагымбая Орозбакова, которые не решились сказывать эпос «Манас»: Сагынбюбю – из-за запрета мужа, а Бурулбюбю – из-за своей стеснительной натуры. Обе покинули этот мир в молодом возрасте. Дар духовного мира Манаса Великодушного не терпит малодушия и мирской суеты.

Эпос «Манас», манасчи и современность

За время 20-летнего суверенного существования Кыргызской Республики кыргызы не только познали, но и ощутили на себе разного рода испытания в виде локальных конфликтов, которые со временем усиливались и возрастали. Конфликты местного значения перерастали в конфликты государственного масштаба – межнациональные конфликты и два народных бунта, названные революциями [5]. Может быть, они как предупреждение кыргызам, как к тем избранным, кому суждено было быть манасчы, которые не став ими, не стали никем. Может быть и кыргызы, если не примут на себя предназначенную для них духовную миссию и

будут продолжать играть в игры техногенной материальной цивилизации, то могут не только потерять себя как духовную единицу человечества, но и тем самым обречь мир на потерю духовного звена, который может организовать духовное единение всего человечества.

С 7 по 10 сентября 2011 года в Бишкеке (Кыргызстан) состоялся 2-й Всемирный фестиваль эпосов народов мира, под названием: «Традиционные ценности национальной культуры и эпическое наследие», где представитель Национальной академии наук Республики Армения В.Ш.Саакян сделала акцент в своем выступлении на то, что армянский народ не обращал внимания на своих сказителей, что привело к утрате этого пласта культуры армянского народа. Сожаление, с которым она выступила, было неподдельным и искренним. Многие выступающие рассказывали о своих сказителях, но их сказители отличались от наших тем, что их способности не были даром свыше, даром по наитию. В отличие от них кыргызскому народу повезло. У кыргызов и по сегодняшний день есть те, кто стал сказителем не по собственному желанию, а по велению мира Манаса Великодушного.

Благосклонность мира духовного к кыргызам можно заметить через появление в кыргызском обществе послов духовности – манасчы, которые как врачи духа, посланы гармонизировать наше духовное бытие. Такие посланники, посредники двух миров нуждаются в общественной защите и заботе. Создавая им благоприятные материальные условия жизни, общество от них получит более ценное, нежели материальное – это духовный посыл и алгоритмы упорядочивания мира материального. Оберегая эпос «Манас» и манасчы, общество оберегает мир духовности, оберегая мир духовности, общество оберегает себя и создает условия для сохранения и созидания духовных основ своего будущего.

Время шло и оно не только уносило в мир иной манасчы, но и создавало условия появления новых сказителей эпоса «Манас», что дало

основание для утверждения о ложности заключения о конце истинных и великих манасчы. Это обстоятельство ослабило наше внимание к манасчы, что породило неприглядный факт, не красящий ни кыргызов, ни кыргызское общество, ни кыргызское государство. Кыргызы начали забывать об уникальном феномене манасчы и, лишив их материального покровительства, вынудили их работать. И по сегодняшний день многие манасчы вынуждены тянуть непосильную ношу повседневности и добывать свой хлеб в поте лица, что неминуемо отнимает драгоценные дни, часы и минуты из жизни манасчы, которые могли быть посвящены сказительскому мастерству. Ведь предназначение манасчы не работать где-то как обычный человек, а сказывать эпос «Манас» и быть энергоинформационным мостом между двумя мирами, миром человеческим и миром трансцендентным, дающим возможность человеку гармонизировать свое бытие с бытием мира, гармонизировать отношения людей различных культур и вероисповеданий внутри общества. И это главное предназначение манасчы мы не должны забывать и как можно скорее создать всевозможные условия для того, чтобы они могли заниматься только реализацией возложенной на них миром Манаса Великодушного высокой миссии.

Эпос «Манас», манасчи и будущее

Кыргызский народ, только прикоснувшись к истокам своей духовности, к эпосу «Манас» благодаря сказительскому мастерству манасчы, смогут также как и великий манасчы и учитель Талантаалы Бакчиева, Шаабай Азизулуу прозреть и освободиться от дурманящего и отравляющего душу негативного влияния мира материального и снова вернуть издревле присущую кыргызам организованность духовного и материального начал, где материальное начало было направлено на созидание духовного, а духовное начало придавало материальному миру определенную организованность и духовную направленность [6]. Такая

гармоничная соорганизованность двух начал кыргызской культуры вырабатывала и закрепляла шкалу ценностей, чтящих свои духовные основания, которые и по сегодняшний день доносятся до современных кыргызов благодаря сказителям эпоса «Манас». Наша задача сохранить и длить в себе этот голос духовности. Мы не должны также забывать, что великие творцы культуры живут среди нас и наша задача их выявлять и создавать им достойные условия жизни, если хотим жить достойно!

Резюмируя можно сказать, что, сохраняя эпическое наследие и всячески поддерживая и культивируя не только восстановление, но и развитие сакрального отношения к эпосу «Манас» и манасчы на всех уровнях общества, мы создадим условия для рождения и достойной жизни манасчы и тем самым сохраним себя и свою духовную самость. Такое отношение к духовным истокам культуры и будет являться надежным основанием не только духовного, но и материального процветания Кыргызской Республики.

Ценность и цельность кыргызской духовности была и есть в его своеобразной уникальной устной форме хранения и передачи духовного багажа не только до XX века, включая XXI век, но будем надеяться и далее. Тому свидетельство – рождение в наши дни истинных носителей кыргызской духовности – «манасчы», ставших сказителями эпоса «Манас» не по желанию, а по наитию, по велению свыше.

Кыргызы должны не только гордиться и изучать эпос «Манас» и его сказителей манасчы как особый феномен духовности, но и обязаны оберегать и создавать все условия не только для эпоса «Манас», но и для манасчы – истинных носителей кыргызской духовности.

Для начала можно было бы дать возможность сказывать эпос «Манас» на центральной площади Бишкека. В будние дни, к примеру, в семь часов утра включать лучшие фонограммы знаменитых сказителей эпоса «Манас», а в праздничные дни праздник начинать со сказывания эпоса

«Манас» живьем ныне здравствующими манасчы. Для этого было бы не лишне, на основе специального конкурса, соорудить на главной площади столицы, где – то рядом с флагштоком и памятником Манасу Великодушному, трон достойный сказителя Великого Кыргызского эпоса «Манас».

Я абсолютно уверен, что воплощение в жизнь вышесказанного стало бы не только культурным достоянием, но и визитной карточкой нашей столицы, страны.

Литература:

1. Кыргызская матрица. Механизмы духовного самосохранения и развития. Ч.1 /Коллектив авторов: Талантаалы Бакчиев, Советбек Абдрасулов, Индира Раимбердиева, Султан Сарыгулов, Аида Эгембердиева. – Б.: 2010.

2. Б. Шамшиев – “Манасчы” – Саякбай Каралаев; М.Убукеев – “Манасчы” – Саякбай Каралаев; М.Убукеев – “Вселенная Манаса” – Саякбай Каралаев, Шаабай Азизов; И.Котлов – “Рождение Манаса” – Кааба Атабеков;

3. М. Убукеев – “Акыркы манасчы” – Шаабай Азизов; Jos Kuijer (Голландия) – “Акыркы манасчы” – Кааба Атабеков.

4. Ш.Апылов, М.Убукеев – “Музыкальный аил” – Шаабай Азизов;

5. Абдрасулов С.М. Философское осмысление событий 24 марта 2005 года. //Вестник КГУСТА Выпуск 2 (16). – Бишкек 2007. – С.30-34.; Советбек Абдрасулов Философское осмысление событий 24 марта 2005 года и 7 апреля 2010 года. //АКИpress. 06.01.2012. <http://akipress.org/comments/code/>.

6. Абдрасулов С.М. Философское осмысление кыргызской мениальности.// АКИpress.16.06.2010 <http://http://akipress.org/comments/code/> .

*Бакиров А.А.,
к.ф.н., доцент, КРСУ*

ВООРУЖЕНИЕ КЫРГЫЗСКИХ ВОИНОВ ПО МАТЕРИАЛАМ ЭПОСА «МАНАС»

Длительная и бурная история кыргызов, одного из древнейших тюркских народов Центральной Азии, протекавшая в условиях непрерывных межплеменных столкновений и войн с кочевыми империями древности и средневековья, свидетельствует о том, что вооружение кыргызов во все периоды военной истории стояло на уровне

своего времени, что и предопределяло их военные успехи в борьбе с иноземными завоевателями.

Ярким художественным памятником военной истории кыргызского народа является героический эпос «Манас», данные которого позволяют составить довольно реальное представление о вооружении и боевом снаряжении кыргызских воинов в прошлом. Эпос в художественной форме дает яркое изображение процесса изготовления оружия, а также применения его в бою. Достаточное освещение получает в эпосе и защитное вооружение.

Основными видами боевого оружия, применяемого воинами в эпосе «Манас» являются копьё и меч. Хотя дается описание и других видов оружия, в том числе и огнестрельного.

Как видно из эпоса, ударной частью войска Манаса была конница, отборные части которой состояли из воинов облаченных в оборонительные доспехи и имевших на вооружении массивные копыя и мечи.

Обычно во время битв Манас, скача на коне Аккуле, тех, кто оказался перед ним:

Белым копьём валил плашмя,
Кто подальше был, тех доставал копьём,
Тех, кто приближался к нему,
Крушил мечом Ачалбарс. [1, С. 702]

В эпосе «Манас» копьё отведено видное место. Вероятно, это обусловлено развитием тактики конного боя, возросшим значением этого оружия. Массивная пика с железным наконечником была грозным для своего времени оружием и предназначалась исключительно для нанесения сильного удара с коня. Длинная пика давала возможность воинам на полном скаку врезаться в боевые порядки противника и вступать с ним в ближний бой.

Одного угля на обработку прославленного копья Манаса ушло столько, что были уничтожены огромные леса. Знаменитое копьё было сделано из камыша, клея и сухожилий.

Древко его из срезанного желтого камыша,
Высушенного в летний зной,
Искусным мастером изготовлено оно,
Сухожилиями обтянуто оно,
Клеем сверху покрыто,
Предназначено оно для схватки с врагом. [2, С. 701]

Обтянутое сухожилиями копьё Манаса было снабжено «восьмигранным» железным наконечником с острием, точно «волчий язык», окрашенным в двенадцать разных цветов.

Прославленное копьё богатыря Манаса имеет свой постоянный эпитет – «*сыр найза*» (гладкая, полированная найза).

Тяжелая пика – найза - являлась основным наступательным оружием ударной части войска и непременным атрибутом каждого чоро* Манаса.

Битвы в «Манасе» начинаются поединками на пиках между наиболее именитыми богатырями вражеских войск. Суть поединка состояла в том, чтобы на полном скаку ударом пики выбить соперника из седла. Если богатырь Манас наносил удар копьём, никто перед ударом храбреца не мог устоять. О силе удара Манаса говорят следующие строки:

...Копье воткнутое спереди
Вышло у него со спины,
Латы и кольчугу его
Поочередно Манас распорол,
На полтора аршина торча
Наружу высунулось копьё...

Следует отметить, что единоборство двух всадников на пиках – «*эр сайыш*», вплоть до конца XIX века входило в число конных видов

состязаний кыргызов и являлось одним из средств военной подготовки молодежи.

Особенности вооружения кыргызских воинов определили применявшиеся ими боевые порядки и тактические приемы. Они атаковали противника клином или в тесно сомкнутом строю, что давало возможность наилучшим образом использовать преимущества вооружения. В эпосе войска выстраиваются «журавлиным клином».

Если на войско поглядишь,
От его начала до его конца – расстояние в ат чабым,*
Выстроились ряды журавлиным клином,
Кишат на склоне горы... [2, С. 384]

Построенные клином воины на большой скорости врезались во вражеский строй и пиками опрокидывали неприятеля.

Ринулись в бой богатыри,
Пронзая насквозь врагов,
Словно шапку, протыкая их насквозь... [1, С. 703]

Наряду с клинообразным построением, воины, вооруженные пиками могли выстраиваться в линию и атаковать неприятеля тесно сомкнутым строем.

Всадники вдруг показались вдали,
Очертания скачущих коней...
Тут сомкнулись ряды тесней.
Кто же виднеется там вдалеке?
Это – твой летит Алаке,*
Это – твой кабан* Сыргак,
Это – твой арстан* Чубак... [3, С. 325]

Дружина Манаса, хорошо защищенная доспехами и ощетилившаяся пиками представляла собой грозную силу. Двигаясь тесно сомкнутым

строем на большой скорости она сметала все на своем пути. Куда ни свернут богатыри – всюду зажгут красный пожар.

Изготовление богатырского оружия часто приписывается в эпосе особо искусному или волшебному кузнецу. Сказания о волшебных кузнецах встречаются у многих народов. В «Калевале» это кузнец Ильмаренек, в «Давиде Сасунском» -- старший родич армянских богатырей дядюшка Кери Торос, чудесный кузнец, «который знал толк во всех породах лошадей» и много других. [8]

Только для мехов горна при обработке меча Манаса были заколоты целые стада быков. Кузнец Каратаз положил на него всю силу своих могучих рук. Когда клинок в первый раз погрузили в воду для закалки, высохли воды студеного источника. Искусный мастер из Мисра целую зиму и лето вытачивал клинок. Лезвие он сделал выгнутым. А потом закалил его в ядовитом озере города Рум.[4, С. 186]

Богатырский меч Манаса -- Ачалбарс (острый булат) -- рассекает камень. Это сказочное свойство мечей известно из эпоса многих народов.

Если ударить клинком – горы рассечет,
Если замахнуться на врага – снимет голову,
Если положат на траву – вспыхнет пламенем.

Во время битв богатырский меч удлиняется – мотив встречающийся в народной сказке тюркских народов, например в узбекской сказке «Меч-богатырь» в сборнике Буюка Каримова «Узбекские народные сказки». Ташкент 1940. Таким же «удлиняющимся» мечом в узбекском эпосе владеет богатырь Гороглы. Возможно этим сказочным мотивом эпос описывает свойства именно длинного меча, который в отличие от короткого меча был более эффективным в конном бою.

Если вынут из ножен – клинок раскаленным
углем светится,
Накануне битвы – сказочно удлиняется.

Как отмечает военный историк А.М. Хазанов: «Длинные мечи были оружием всадников и применялись<...> для нанесения прямого рубящего удара. Благодаря длине меча и его большому весу этот удар должен был быть весьма эффективным, особенно при борьбе с пехотой противника» или не имевшей такого оружия конницей. [5, С. 16]

Примчался с криком Алмамбет,
Бесчисленному войску, заполнившим землю всю,
Вздымая пыль до небес,
Огромному войску он путь преградил,
Налево-направо воинов крушил мечом... [1, С. 693]

В рукопашном бою воины рубились мечами в конном строю. В качестве вспомогательного оружия ближнего боя служили боевые топоры и секиры – *ай балта*. Обычно во время поединков богатыри применяют в начале свое главное боевое оружие – копьё и мечи. Если же в сражении на пиках и рубке мечами ни один из богатырей не смог взять верх, в ход шли секиры.

Не сумев одолеть врага копьями
Булатные мечи пошли в ход,
Рубились крест-накрест
Обои мечами
До пяти и шестидесяти раз,
Ни один не смог взять верх,
Вконец обессиленные,
Секиры отвязав от пояса,
Распрощавшись с жизнью своей,
Поскакали, призывно крича
На встречу друг друга.
Секирами ударяя по головам
С треском и грохотом бьются
Два богатыря двух народов...

Боевая секира – *ай балта* занимает большое место в снаряжении богатыря. У хана Манаса имеется особый отряд, вооруженный секирами. Эпос дает довольно полное описание этого оружия.

Секира из стали черной была,
Она чеканно-узорной была,
...Схожа с неполной луной была,
Круто загнуты были концы,
Рукоять резной была,
Остра была, как бритва, она,
Многих губила в битвах она. [6, С. 81]

К вспомогательному оружию ближнего радиуса действия относились и различные виды палиц и булав. В арсенале оружия палица занимает следующее место после копья, меча и секиры, но она прочно входит в набор снаряжения богатыря.

Знаменитая булава Манаса весила «пятьсот батманов» и имела «стальной набалдашник, насаженный на железную рукоять». Металлическая булава обычно подвешивалась к луке седла и использовалась в ближнем бою.

Булаву свою, что без малого
Весом в пятьсот батманов*
Сказав: «Всемогущий, поддержи!»
Приготовил Манас,
К луке седла ее прикрепил,
Ногою ее прижал, сев на коня. [2, С. 495]

Как видно из эпоса «Манас», в арсенале оружия кыргызских воинов весьма значительный удельный вес имело наступательное оружие ближнего боя, что определенно указывает на то, что рукопашная схватка играла в их действиях большую роль. Как отмечает российский историк Ю.С. Худяков: «В рукопашной сече кыргызы рубились как гунны, «очертя

голову, мечами» или палашами, либо саблями и боевыми топорами. Рукопашные бои были самыми ожесточенными и кровопролитными». [7, С. 109] Такими же изображены рукопашные бои и в эпосе «Манас». Массовая битва в «Манасе» изображается стереотипными чертами эпического клише: «Ай-балта (секира) стучала по голове шака-шак, найза по богатырской груди така-так, кинжал по спине чака-чак, ружейные выстрелы тапа-тап, удары дубины куп-куп». «Красная кровь растекалась по всему телу, руки покрылись мозолями, мышцы сжались, потеряв силу, ослабли как надломленные крылья. Все чапаны порвались, все подошвы сапог продрались, передние луки седел раскрошились, губы у всех потрескались, сосцы груди исколоты, проколотые глаза вытекли, валялись обрубки рук и ног...» и т.д. [8, С. 98-99]

В качестве оружия дальнего боя, прежде всего, служил лук, который входил в вооружение всех без исключения кочевых народов евразийских степей.

Лук в эпосе, как и любой другой вид оружия, описан гиперболически.

Луки, что навесили на себя бойцы,

Были с туловище молодца-богатыря... [2, С. 430]

Красочно изображаются в эпосе воинские игры, во время которых богатыри демонстрируют свое искусство владения оружием. Так на поминках по Кёкётёю, одному из старших соратников Манаса восемьдесят богатырей, разбившись на четыре группы начинают стрельбу из лука.

Став напротив друг друга богатыри по сигналу Манаса (после удара в золотой барабан) посылают стрелы из своих губительных луков.

В руки взяли луки,

В ярость придя,

Гладкие стрелы с перьями ягнятника-бородача

Приладили к тетиве... [2, С. 430]

Стрелы из луков со свистом летят,
Искусством своим богатыри все народы превзошли,
Попали стрелы, пущенные из луков,
В кисточки, нацепленные на шапки,
И сорвали их.
Видели, как стрелы, пущенные из луков,
Срезали все до одной
Кисточки на шапках их,
А те восемьдесят живы-здоровы... [9, С. 386]

Лук и стрелы прочно входят в набор снаряжения богатыря и являются основным наступательным оружием дальнего боя. Лук использовался в основном на первом этапе боя, во время сближения войска с противником, перед вступлением в рукопашный бой.

Огромное войско – воинов тьма –
С криком нагрянуло туда,
Во весь опор пустили коней –
Если уж скачут, то быстро скачут они, -
Натягивают луки стрелки,
Гремят выстрелы из ружей,
Грохочет походный барабан,
Стрелы, пущенные из луков, свистят... [1, С. 700]
Стрелы кругом свистят,
Куда попадут, все вдребезги разнесут... [2, С. 436]

Интересно отметить, что к традиционному оружию Манаса принадлежит и его знаменитое ружье Аккельте. Огнестрельное оружие появляется в Средней Азии во второй половине XV века. Как отмечает академик В.М. Жирмунский во времена Тимура оно еще не было распространено. [8.] В эпосе «Манас» упоминаются разновидности старинных фитильных, кремневых и пистонных ружей.

У Алмамбета, Чубака и Сыргака храбреца,
Над головой не рассеивался дым,
Не умолкали выстрелы из ружей,
Сыпались пули, словно град,
Фитили у всех – красные угольки... [1, С. 674]

Часто встречающееся в эпосе выражение «фитили у всех – красные угольки» или «зажигают у фитилей красный уголек» означает, что фитиль подпален и поднесен к кремневому ружью для выстрела.

У богатыря Алмамбета ружье более нового типа – *сыр бараң* (полированное пистонное ружье), может встречаться и с другими определениями: «*көк бараң*» -- «синее ружье», «*кара бараң*» -- «черное ружье», «*ак бараң*» -- «белое ружье», что видимо объясняется цветом отделки ружья или его ложа.

Ружье богатыря Алмамбета, как и ружье Манаса имеет собственное имя – Алмабаш.

Взяв сражавшее всех ружье Алмабаш,
Чей ствол – булат, а дуло – сталь,
Дым из него – как туман, из Исфахана оно,
В кого выстрелит – не пощадит, а пуля его – смерть... [1, С. 605]

Эпитет «исфаханский», встречающийся в эпосе обычно служит для передачи высоких качеств вооружения богатыря. В средние века Исфахан – один из крупнейших городов Ирана славился производством оружия из стали.

Прославленный «самопал» Манаса -- Аккельте -- производил оглушительный грохот и был слышен на расстоянии шестидневного пути.

В ружье, которое было у него в руках,
Пригоршнями порох всыпал он,
Свинец с целую печень овцы,
Бронзовый шомпол в руки взяв,

С грохотом в ствол затолкал,
В восточную сторону
Сивогривый нацелил ружье,
Выстрелил, страшный грохот произведя... [1, С. 401-402]

К разновидности большого богатырского ружья относится – *жазайыл*, а так же *очогор*. Упоминает эпос и названия таких ружей как *койчагыр* и *жөкөр*

Десять сотен тысяч палят из ружей очогор –
Какой же раб божий сможет выстоять тут?
Стреляющих из джазайылов не перечесть,
Стреляющих из пушек еще больше... [1, С. 675]

Огнестрельное оружие естественно усиливало огневую мощь войска.

Грохочет ружье Алмабаш,
По пять, по десять человек гибнут от пуль,
Свалившись, землю обнимают они... [1, С. 694]
Выстрел из Аккельте
Был слышен на расстоянии шестидневного пути,
Нечестивцы пулями сражены,
Упало тридцать-сорок человек,
Дым из ружья, как туман, все заволок... [2, С. 497]

В процессе модернизации в эпос «Манас» проникло и огнестрельное оружие, однако это не привело к перевооружению кыргызского войска новыми средствами ведения боя. В основном комплекс вооружения воина, по данным эпоса «Манас», состоял из традиционного набора средств дистанционного, ближнего боя и защиты. Огнестрельное оружие, (в частности ружья), несомненно должно было прочно войти в набор снаряжения богатыря, чтобы стать элементом образной системы в эпосе.

При описании оружия, наряду с тенденцией к гиперболизации эпосу свойственна и реалистичность. Описаны конкретно наконечники пик –

«восьмигранные», с острием, точно «волчий язык», мечи «с выгнутым лезвием», секиры, схожие с «неполной луной», гладкие стрелы с «перьями ягнятника-бородача», ружья «исфаханские» и др. Подробно перечисляются материалы из которых изготовлено оружие (камыш, клей, сухожилия, бронза, сталь и др.).

Разнообразно показано в эпосе защитное вооружение, которое представлено различными видами доспехов. В изготовлении боевой одежды и снаряжения большая роль принадлежала кыргызским женщинам. Эта тема исключительно ярко раскрыта в эпизоде прощания Каныкей с дружиной Манаса перед великим походом на Бейджин.

Перед отправлением в поход на Бейджин Манас решил навестить свою жену Каныкей.

Прозорливая жена Манаса, зная о неизбежности похода заранее подготовила для Манаса и его сорока чоро необходимую для похода боевую одежду и снаряжение.

Все, что нужно для безопасности на себя надеть,
Перед тем, как бесстрашно вы ринетесь на врага, --
Все я найду, чего не хватает вам, -- [1, С. 450]

Так говорит Каныкей обращаясь к Алмамбету, одному из ближайших боевых соратников Манаса.

Каждого спутника твоего, Алмамбет,
Дорогими доспехами одарю. [1, С. 450]

Все до последней казалось бы мелочи предусмотрела Каныкей. Зная о том, что Бейджин – жаркое место Каныкей велела сшить для воинов летние войлочные *калтаки*, чтобы не случилось у них солнечного удара. Под пристальным наблюдением Каныкей искусницы из искусниц сшили *калтаки* с золотыми кисточками.

Если вонзить копье, не проткнуть,
Если рубить мечом, не рассечь. [1. С. 451]

Чтобы в зимнюю стужу воины не отморозили себе уши и носы Каныкей велела сшить зимние шапки-ушанки. Велела куньим мехом подбить их изнутри, а верх покрыть дорогой материей. Скроить их велела из трех кусков.

Подумав: «Нащечник опустив
И поверх шлемов своих
[Шапки] надев, щеки могут прикрыть,
А тесемки – пусть под подбородком
Крест на крест завяжут они,
Чтобы когда жестокую битву начнут
Шапки не слетели с головы. [1, С. 452]

Зная о том, что воинам предстоит длительный поход, умная и дальновидная Каныкей позаботилась о нательном белье для богатырей. По двенадцать рубах из тонкого *батиста* и по десять штанов из белой *бязи* сшила Каныкей.

Для сорока богатырей сорок дорогих кожаных штанов заготовила Каныкей. Из шкуры горных козлов были сшиты те штаны.

Чтобы копьё не смогло их проткнуть,
Велела со стальными опилками их прошить. [1, С. 456]

Когда на прочность испытывали штаны, пуля из полированного пистонного ружья не смогла их пробить, жгли их таволгой, но не прожгли их угольки.

Боевые кожаные штаны – *чалбар* имели орнаментированный низ штанин.

Арууке из рода *пери**
И девяносто девушек, наставляемых ею,
Полные девять месяцев надкусывали орнамент на них,
Искусно прилажена к штанам
Подкладка из материи *буулум**
Мелкой строчкой подшит низ штанин. [1, С. 456]

На ногах богатырей были кожаные сапоги, поверх которых опускались штанины кожаных штанов *чалбар*. Особенно высоко ценились во время походов сапоги изготовленные из выделанной кожи ягнят. Каныкей призвала сто сапожников и велела им сшить сорок пар сапогов – *жеке* с бубенчиками в полых каблуках.

Синие джеке, издающие звон,
Не пробиваемые пулей крепкие джеке,
С каблуками, полыми внутри,
На толстой подошве джеке,
С каблуками, куда вставлено по паре колокольчиков,
Радующие тех, кто будет их носить,
Сорок пар таких сапог для сорока чоро
Изготовленных есть у меня. [1, С. 457]

Для лета Каныкей заготовила для сорока чоро носки из *парчи** и портянки из белого *кадека*.* Для зимы предназначены носки из меха лисы и портянки из шелка *дүрүйө*.*

Заранее сняв мерку с богатырей Каныкей изготовила для сорока чоро Манаса сорок *чопкутов*. Боевой доспех чопкут защищал от стрел, пуль, ударов меча или копья. Он изготовлялся из шелка. Каныкей послала людей объехать многие города, велела разыскать и привести ей дорогой красный шелк. Когда красного шелка достаточно запасла Каныкей шестидесяти молодкам и сорока девушкам велела сложить материю в шесть слоев. Каждый слой они стегали сорок один день.

Целые блюда крупинок стальных
С истолченными алмазами смешав,
Велела насыпать между теми слоями.
Когда неладные мелкой строчкой притачивали их,
Изготовленные из закаленной стали шила
Ломались на десять-пятнадцать частей. [1, С. 454]

Боевая одежда чопкут была с облегающим воротом и рукавами.

Изнутри из *кадека** она, снаружи из *маты*,*

Верх из *торгуна** и из *атласа** у нее,

Ворот отделан золотом, а медью – рукава,

Толщиной в полтора аршина она. [1, С. 454]

Особое место в снаряжении богатыря занимает его боевой пояс. Богато украшенный золотой пояс на котором носят оружие ярко описан в эпосе «Манас».

Когда журча будет литься кровь, --

Для такого тяжкого времени

Есть пояс, чтобы опоясаться им,

Если посмотришь: его нижний край

Плотно прикрывает пах,

А верхний его край прикрывает

Мечевидный отросток грудины,

Из сверкающего чистого золота он,

Человеку шва на нем не отыскать,

Из чистого золота весь,

Глазки на нем из драгоценных камней,

А по краям,

Изречения из аятов и хадисов есть –

Такие ременные пояса приготовлены для сорока чоро. [1, С. 458]

Зная о том, что богатырям предстоит длительный и трудный поход, Каныкей снабжает их достаточным количеством боеприпасов.

Восемьдесят четыре чанача* с порохом в курджуне* есть

Сорок чоро, если туго придется вам,

Для каждого есть еще по сто пуль.

Огнива, ножи, боевые пояса,

Фитили для ружья – все здесь есть. [1, С. 458]

Манас-леопард был доволен своей женой Каныкей.

«Эта женщина Каныкей –
Нарядная негодница,
Если правда то, о чем она говорит,
Если самая расторопная из всех женщин она,
Никогда не унижу отца ее и мать,
Ни разу не коснусь ее камчой,
Не возьму себе вторую жену,
Иначе пусть сразит меня пуля из Аккельте,
Пусть поразит меня искра синего фитиля!» [1, С. 458]

Как видим, Каныкей тщательно готовила снаряжение для кыргызских богатырей, и припасла для них всевозможные подарки.

Когда все сорок богатырей во главе с Кыргызлом, старейшиной своим, вышли из юрты наружу то видят: у коновязи сорок скаковых коней для сорока чоро. Подготовила Каныкей всем сорока богатырям свежих лошадей – чистокровных скакунов. Круп у них у всех покрыт попоной из тигровых шкур, золотая уздечка надета на них, особыми седлами оседланы они. К седлу впереди приторочены синие барабаны с золотым ободком. К седлу позади приторочены – золотые кольчуги.

Не пропускают они холода вьюжным днем,
Не пропускают влагу в дождливый день,
Золотые колечки их с глаз маленькой птички,
Прочные это кольчуги, колечки которых с глаз жаворонка
С глухим воротом золотым кольчуги те,
На пуговицы из самоцветов застегнуты они,
Приторочены они к седлу. [1, С. 460]

Увидев все, что сделала Каныкей, сорок богатырей были изумлены. Простившись с Каныкей следом за сорока чоро, которым она все подготовила вот так, двинулся богатырь Манас.

К числу оборонительных доспехов наиболее часто упоминаемых в эпосе «Манас» относятся металлические или кожаные латы *чарайна* и

кыяк, которые накладывались поверх нательного белья. Латы закреплялись с помощью шнуровки, которая располагалась на спине или крепились застежками по бокам. С их помощью закрывали всю поверхность груди и спины. Поверх лат надевался внутренний металлический панцирь *соот*, который имел ворот, но был без рукавов. Иногда богатыри облачены в *белдемчи* – металлический панцирь, прикрывавший талию и часть ребер. В эпосе говорится о пятиреберном белдемчи – *беш кабырга белдемчи*. На внутренний (исподний) панцирь надевался внешний (верхний) панцирь. К роду боевой верхней одежды относились такие виды доспехов как *чопкут*, *олпок*, *бадана*, *күбө*, *күрөөкө*. Они заменяли панцирь или надевались на него.

Внутренний (исподний) (соот) панцирь,

Внешний (верхний) олпок

Разорван стрелами и пиками... [13, С. 67-68]

Знаменитый олпок Манаса (Аколпок) был сделан мастерами под руководством Каныкей из самой лучшей шерсти и хлопка, изнутри подшит дорогим материалом, между верхом и низом проложены стальные пластины, верх покрыт щелком, ворот украшался золотом, а рукава – медью. Защитная одежда *олпок* предохраняла от ударов меча, копья или вражеской пули.

Часто упоминается в эпосе такое боевое богатырское одеяние как *күбө* типа халата, простеганного с металлической стружкой и потому непроницаемого для пуль и стрел. Встречается с разными эпитетами: «*ак*» -- белый, «*көк*» -- синий, «*кыл*» -- отменный.

Сверкает на нем аккюбё,

Панцирь, латы и кольчуга,

Пули, выпущенные иноверцами,

Для них не страшнее, чем град,

Неприкрытого места на теле нет –

Не думает храбрец, что может погибнуть он,
Страх не закрался даже в мысли его. [1, С. 695]

К роду верхней боевой одежды относилась кольчуга – *бадана*. В эпосе встречается следующая формула характеризующая панцирь. *Ичи жибек, тышы бөз, кош бадана, торгой көз*. (Подкладка шелковая, верх из маты, двойной панцирь с мелкими (букв. как глаз жаворонка) колечками). Упоминаются в эпосе и боевые штаны с панцирной защитой (*бадана шым*).

В эпосе встречаются упоминания о боевых нарукавниках – *карыпчы*, которые надевались на плечевую часть руки. Приведем описание боевого снаряжения девушки Сайкал, которая в поединке сошлась с богатырем Манасом.

Боевые доспехи свои
Все надела, посмотри,
Кольчуга и нарукавники на ней,
Хоть и девушка, но вот ведь что –
Богатырский вид у нее!
У нее щит, шлем на ней,
Из кованного булата, из чистой стали
Все было на ней... [2, С. 361]

Голову богатырей защищал металлический шлем. В походе на богатырях надеты шлемы или меховые шапки. Эпос дает подробное художественное описание шлема Манаса.

Надел блестящий булатный шлем,
Свой громадный, ратный шлем,
Четыре обода он имел,
Чеканные украшения на них,
Искусные изображенья на них.
Наушники были на шлеме том –

Были из меди яркой они,
Горели, как солнце, жарко они –
Каждый величиной с кумган.
Прославленный Бёлёкбай кузнец
По прозванию «Хромец»
Отковал и чеканил тот шлем.
Непревзойден был его чекан. [6, С. 67]

Использовали воины и металлические щиты, но не такие как у пехотинцев, закрывающие человека почти целиком, а небольшие, круглые, защищавшие только верхнюю половину туловища. Щит служил для отражения с коня ударов копья, меча, секиры или палицы.

Увернулся богатырь Манас,
Голову прикрыл щитом,
Палица ударилась о щит,
Черное пламя с гулом взметнулось
Большое пространство охватив... [2, С. 435]

Как видим, в эпосе «Манас» доспех, в целом состоящий из различных частей покрывал тело всадника с головы до ног. У отборных воинов, защитной попоной покрывалось и тело боевого коня. Конский доспех – *кандагай*, делался из грубой, толстой кожи.

На шеи лошадей
Золотые амулеты повешены,
Кандагаями покрыты они,
Все туловище защищено у них,
Все туловище закрыто у них
До самых копыт,
А застежки все из серебра,
Если прицелиться, выстрелить, стрела кандагаи не пробьет,
Если по горящим углям скакать, угли их не прожгут. [2, С. 522]

Как видим, данные эпоса «Манас» дают представление о многообразном ассортименте вооружения и доспехов и говорят о высоком уровне оснащения кыргызских войск. Ударная часть войска Манаса – это не легкие отряды лучников, заманивавшие врага и поражавшие его своими стрелами, а панцирная конница приспособленная исключительно для ведения рукопашного боя, и это стало ее главной и единственной задачей в бою. Выделение из общей массы войска тяжеловооруженных контингентов является общей тенденцией развития, в той или иной степени присущей всем древним кочевникам евразийских степей. В этом смысле панцирная конница кыргызов представляла собой яркий образец знаменитой тяжеловооруженной конницы Востока.

Литература:

1. Манас. Кыргызский героический эпос: в 4 т. Т. 4. М. 1995.
2. Манас. Кыргызский героический эпос: в 4 т. Т. 2. М. 1988.
3. Манас. Кыргызский эпос. Великий поход. М. 1946.
4. Манас. Кыргызский героический эпос (прозаический пересказ сюжета). Б.1999.
5. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. М. 1971.
6. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М. 1984.
7. Худяков Ю.С. Сабля Батыра. М.- Л. 2003.
8. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас» //Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Б. 1995.
9. Манас. Кыргызский героический эпос: в 4 т. Т. 3. М. 1990.
10. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. М: Советская энциклопедия, 1985.

Примечание

- чоро – дружинник
- ат чабым – дистанция в скачках, на которую пускают взрослых лошадей
- Алаке – сокращенный вариант имени богатыря Алмамбета
- каблан – леопард
- арстан – лев
- батман – мера веса у народов Средней Азии и Казахстана, равна 4-16 пудам
- пери – мифическое ангелоподобное существо
- буулум – название дорогой ткани
- парча – название дорогой ткани
- кадек – название китайской ткани
- дүрүйө - сорт шелковой ткани
- мата – хлопчатобумажная ткань
- торгун – сорт дорогой шелковой ткани
- атлас – название дорогой ткани
- чанач – бурдюк
- курджун – перемётная сума

“МАНАС” ЭПОСУ ЖАНА ИСЛАМ ДИНИ: ҮЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИ

Кыргыз элинин оозеки тарыхында, Ырамандын Ырчы уулунун соңунан “Манас” эпосун улап айткан легендарлуу Токтогул ырчы болгондугу тууралуу маалымат эл оозунда кеңири айтылып келүүдө. Токтогул ырчыга кайрыла турган болсок, ырчы, Жаныбек кан (1340-1357-жж.) менен Темирландын (1370-1405-жж.) доорунда жашагандыгы жана алар менен жакын мамиледе болгондугу жөнүндө маалыматтар уламыш катары элден чогултулуп алынган. Алардын айрымдары, учурунда Кыргыз Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар Фондусуна да тапшырылган. Ошол сакталып турган материалдардын биринде:

“...Жер жалмаган неченди,

Көткөн экен Жаныбек.

Жээренче деген чеченди,

Урмат кылып көтөптөр.

Батына ачык эшенди,

Ошол Жаныбек көтөптөр.

Токтогул деген ырчыны,

Толубай деген сынчыны...” [1, 1-б. Курсив Т.Бакчиевдики]

деген саптар аркылуу, Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Жээренче чечен менен Жаныбек кандын ортосундагы урмат-сыйды, жылуу мамилени көрүүгө болот. “Оозеки маалыматтар боюнча акын Жаныбек, Бердибек, Аксак Тимурдун (Темирдин) мезгилинде өмөр сөргөт. Бир учурда Жаныбекке да ырчылык кылат; 1342-1357 (58)-жылдары Жаныбектин, 1357-1359-жылдары Бердибектин Кыпчак-Талаасынын каны болгондугун, Тимурдун 1336-жылы туулуп, 1405-жылы дүйнөдөн кайткандыгын көрүлгөтүтсак, Токтогул 1330-1400-жылдарда өмөр сөргөн болуп чыгат” [2, 64-бет].

Тоголок Молдонун 1938-жылы жазып кеткен дагы бир материалында: “Токтогул ырчы Жучу кандын тукумундагы Жаныбек кандын замандашы болгон экен. Тарыхка кез чакта, Жаныбек кан 1341-жылдан 1357-жылга чейин тактыда отуруп, иниси Бердибек тарабынан элтирип, инисинин эки жыл кандык бийлик жергезгендиги тууралуу айтылат” [3, 125-126-бет]. Ал эми дагы бир маалымат булагында Жаныбек кан тууралуу төмөндөгүдөй материалды кездештиребиз: “Жаныбек кан өзү башка мусулман дининдеги падышалардын ичинен эң кызык адам болгон экен. Ал окумуштууларга жана башка эзгич касиет, эң ээлерине терең урмат көрсөтө билген адам болгон” [4,155-бет]. Ошол эле учурда Жаныбек кандын өзүн жана анын жергезген катаал саясий иш-аракеттерине карата Токтогул ырчы тараптан айтылган сын кез караш, сын пикир, а тегел айрым бир учурларда нааразычылыгы төмөндөгү ыр саптарында чагылдырылат:

“Азжаныбек каныбыз,
Аман жерсиз жаныңыз.
Кан болсо да кабарлап,
Сезге кабар салыңыз.
Азирет каным, кебим бар,
Арзымды угар эби бар.

Арзыгып кылган ишиңе,

Арылбай турган кегиң бар” [5, 22-б. Курсив Т.Бакчиевдики].

Ошондой эле маанидеги ыр саптар Тоголок Молдонун варианты боюнча “Токтогулдун Жаныбек канды табалап ырдаганы” аттуу чыгармада да берилген:

**“Атым менин – Токтогул,
Азжаныбек, соттодуң.
Айтып ырым чача албай,
Армандуу болуп токтодум.**

Азжаныбек тушунда
Армандуу болуп боздодум.
Жалпы журт кѳргѳн жабырды,
Жайын айтып козгодум...
Жаныбек басты белимди,
Калмактыгы билинди,
Калк ичинде сѳйлѳтпѳй,
Кагып салды жинимди.
Арманы кѳп Токтогул
Айнып калдым акылдан...
Зили душман калмактан,
Кѳрдѳк далай кордукту.
Келин-кызга ээ кылбай
Кылып турду зордукту.
Аябады жаныѳды,
Алып турду малыѳды.
Кызы талак ит калмак,
Кызылдай сорду каныѳды!..
Берендигин карматып,
Бердибек болду каныбыз.
Берен тѳркѳн балдары
Тынчыды эми жаныбыз,
Куттуу болсун каныбыз.
Кумардан чыктык баарыбыз.
Атпай тѳрктѳн балдары,
Аман болсун жаныбыз!"

[5, 22-23-б. Курсив Т.Бакчиевдики].

Ал эми Токтогул ырчынын эмне себептен жана качан Темирландын кол алдына барып калгандыгы бизге белгисиз. Бар болгону М.Абдылдаев т[2]зг[2]н т[2]м[2]нд[2]г[2] “Легендарлуу ырчылар жана сынчылар” аттуу китепте: “Токтогул ырчы [2]з[2] Баткен [2]р[2]н[2]н[2]н[2] болгону менен анын тагдыры Самарканга жакын жерден орун алган, атактуу Аксак Темирдин айылы Кожо-Илгар (азыркы Бужун) менен тыгыз байланышкан... Токтогул кыйла мезгил Аксак Темирдин сарайында кол ырчы болуп да ж[2]р[2]т[2]” [5, 19-бет] деген маалымат кездешет. Ошондо, Катаган уруусунан чыккан Темирландын канкор желдети Кудаяндын элге кылган кордугун, Токтогул ырчы, эл ичинде мындай деп ырдаган экен: **“Кудаяндын тушунда куурап калдык,**

Кууругуч баштуу кожону туурап калдык.

Айыпсыз ата-энени кыргын чалып,
Ысар-К[2]л[2]п с[2]р[2]л[2]п чуулап калдык...

Адамзат бул жалганга келген конок.

Динине Мухамеддин киргизем деп,

Конокту кордук кылды[2] боюн тоноп.

Кескени[2] Темир кандын душманы эмес,

Кудаян бул айтканы[2] жалган жомок.

Арбагы Кыргыз кандын сени урар,

Кыргызды кыйын кыйнап салды[2] домок”

[6, 55-б. Курсив Т.Бакчиевдики].

Акындын бул ыры Кудаянга жетип, анын каарын келтирип, Токтогулду жазалоо [2]ч[2]н Самаркандагы Темирланга ж[2]н[2]т[2]т. Ошондо Токтогул Темирланга карай, мындай деген экен:

“Амири[2] к[2]чт[2]т[2] болсо,

Жанымды алары[2] бар.

Бирок, мен жалынбаймын,

Тагдырга таарынбаймын,

Элтерсен Элэрэм бар,

Элбегеч Энэрэм бар.

Астыртса денем калар,

Ырларым оттой жанар”

[6, 53-б. Курсив Т.Бакчиевдики].

Анын мындай тике, таамай айтылган сөзүн ачуусу келген Темирлан эл алдында Токтогулду дарга тарттырып, сөзүн жашырууга тыюу салып, бөрү-кушка жем кылып талаага таштатат. Жогоруда берилген Токтогулдун ырларында, ырчынын энес эмес, жалпы кыргыз элине кылган бийликтин мамилеси айтылууда. Эзгеч, ислам динин кич менен кыргыздарга киргизип иш-аракети, ырчы тараптан катуу сынга алынгандыгы чын, Темирлан Токтогулду элэм жазасына буйруп жатат. Демек бул жагынан алганда, кыргыздар XIV кылымга чейин ислам динин толугу менен кабыл алган эмес деген жыйынтыкка келет болот. Токтогулдун сөзү менен айтканда, ал кездеги кыргыздар чын ислам динин кабыл алуу, кыйноо болгон. Токтогулдун Кудаянга карата айтылган каргыш-сөзүндө да, эне мэмкөн ошол кездеги жалпы кыргыз элинин тешенгендө, кыргыз чын Кыргыз кандын арбагы, ислам дининен алда канча ыйык, кымбат жана жакын экендиги даана байкоого болот.

Жогорудагы мисалдарда берилгендей, Азербайжанды, Арменияны, Грузияны, Түндүк Кавказды, Иранды, Иракты, Ооганстанды, Орто Азияны, Алтын Ордону, Крымды, Индияны, Сирияны, Түркияны, Мисирди багындырып, титиретип турган Темирлан сыяктуу падышанын саясий ишмердүүлүгүнө карата болгон Токтогулдун ыр менен айткан сыны, анын акындык, ырчылык чыгармачылыгынын чеберчилиги катары баалоого болот. Кызык нерсеси, Токтогулдун падышалар тарабынан кыргын мындай кордугу жана элэм анын манасчы эмес, чындыкты бетке айткан

тайманбас акындыгынын, ырчылыгынын натыйжасы иретинде берилип жатат. Ал эми элдин эсинде, Токтогул ырчы, акын эле эмес, манасчы катары да сакталып, эл оозунда манасчы катары айтылып келгендигин да эске алуу абзел. Буга далил катары, Тоголок Молдонун жогоруда аты аталган чыгармасына дагы бир ирет кайрылып көрөлү:

“...Ыраамандын соңунан,

Иши келип оңунан.

Элден таап нускасын,

Арбытып айтып кыскасын.

Толубай сынчы сындаган,

Токтогул ырчы ырдаган.

Токтогул ырдап турганда,

Элдин баары тындаган.

Көрөп туруп көз менен,

Жомок кылып сөз менен.

Ыраамандын Ырчы уул –

Жомокчунун башчысы.

Баарын тизген Токтогул –

Бул жомоктун ачкычы...” [7, 134-б. Курсив Т.Бакчиевдики].

Токтогулду, Тоголок Молдо Ыраамандын Ырчы уулунан кийинки “Манасты” айткан катардагы манасчы эмес, “Манастын” окуяларын иретке салган, “Манас” эпосунун “ачкычы” деп так, даана айтып жатат. Демек, суроо туулат, ошол кездеги бийликтин кыжырын келтирген Токтогулдун ырларыбы же айткан “Манасыбы”? Эгер “Манас” эпосун айткандыгы чечиле жазаланса, анда эмне чечиле Токтогулдун эл оозунда сакталып калган ырларында “Манас” жөнүндө эч нерсе айтылбайт (Тоголок Молдонун мисалын эске албаганда)? Бул маселеге келгенде, так жооп берүү азырынча мүмкүн эмес. Бул тууралуу манастануучу С.Мусаев да

төмөндөгүдөй буз оюн билдирет: “Легенданын турмуш чындыгында канчалык туура келерине кепил болуу кыйын... Элдин бузу оозеки сактап келген маалыматтарга караганда, “Манастын” алгачкы ыр саптарын Ырчы уул тазып, эпостун бузун легендарлуу ырчы Токтогул жараткан экен. “Манас” жөнүндөгү илимдин бөгүнкү деңгээлинде мындан тагыраак жоромол айтуу кыйын” [8, 144-б., 146-б.]. Ачыгын айтканда, “Ыраамандын Ырчы уулунан кийинки “Манасты” иретке салып айткан манасчы Токтогул болгон!” деген ойду, биз Тоголок Молдонун чыгармасындагы ыр саптарына гана таянып айтып келебиз.

Ал эми Токтогул, ырчы катары эле эмес, манасчы катары да жазаланган болсо, анда ал эки оболу ислам дини менен “Манас” эпосунун негизинде жазага тартылышы мүмкүн деген ой келет. Ушундан улам, биз манастануучу М.Мамыровдун пикирин эске алсак, анда ал мындай дейт: “Кыргыздар ислам динин кабыл алганга чейин “Манас” дин катары эсептелип, бериле сыйынып да келишкен. Бизге жеткен элдин ишеним-түшүнүгүндө “Манас” эпосунун колдоочулук-сыйкырдуулук күчү бар мурас деген ынанымдын кадимкидей сакталышы анын дин катары таанылып келгендигин ырастайт. Башкасын айтпаганда, катындар түрөттүн кыйналганда, мал ылаңдаганда элдин “Манас” айттырышы эле эпостун дин болгондугун бузунун-бузу бышыктайт... Адамдар ошондой абалда турганда манасчы келер замат эл – “Башкасын коюп, “Манасты” айт!” деп эпосту угууну каалашып, жакшылыкты чыгына күтүшкөн. Ошо замат ырым-жырым кан буугандай токтотулган. Ырас, “Манас” эпосу дин болсо, христиандар “Библияга”, мусулмандар “Куранга” кандай сыйынса, кыргыздар да “Манас” эпосуна, анын каармандарынын, курал-жарагынын, буюмдарынын, тулпарларынын аттары коюлган жер-сууга, тоо-ташка азыркы учурга чейин куду ошондой сыйынып келиши анын дин болгондугун ого бетер тастыктайт. Акыйкатта “Манас” эпосу дин болсо, ал

Эткэн мезгилдерде кыргыз коомчулугунун идеологиясы, анын мыйзам-закону болуп кызмат кылгандыгынан да кабар берет” [9, 3-бет].

Жыйынтыктап айтканда, легендарлуу Токтогул ырчынын кыргыз кордугуна жана элимиз, ислам дини негизги себепкер болгондугу ачык байкалууда. Тактай келгенде, Токтогул алып жыргыз кыргыздын дүйнөтаанымы, айткан “Манасы”, ырдаган ыры ислам дининин негизги принциптерине кып жагынан карама-каршы турган. Темирлан башында турган Мавераннахр мамлекетинде ислам дини расмий дин катары жарыялангандыктан, диниятчылар тарабынан Темирлан чоң колдоого алынган. Ал эми кылымдар бою “Манастын” идеясы менен жашап келген кыргыз дүйнөтаанымы, ислам динин мажбурлоо менен жайылтып келген Темирлан сыяктуу экимдарга коркунуч жаратпаса да, жыргыз эл жаткан саясатына бөгөт боло турган эле. Ал эми ислам, Темирлан туткан дин эле, эзэн бийлигин сактап, бекемдеп, кейейтте эчэн эте ишенимдөө кечтөө курал жана колдоо эле.

Адабияттар:

1. КФ. Инв. №5116.
2. Кебекова Батма. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери: I китеп. – “Турар”, Б.: 2009.
3. Алиев С., Кулматов Т. Манасчылар жана изилдөөчүлөр. “Кыргыз жибек жолу”. 1995.
4. Абдул Гази. Родословное древо тюрков. Казань. 1914.
5. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар: Ырлар / Түз. М.Абдылдаев. – Б.: “Ала-Тоо”, 1994.
6. КФ. Инв. № 5193.
7. Тоголок Молдо. Чыгармалар II т. Ф.: “Кыргызстан”. 1970.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы: “Манас” ж-а манасчылар. II том. / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. – Б.: “Шам”, 2004.
9. Мамыров М.Ч. “Манас” эпосунун калыптаныш тарыхы. – Б.: Бийиктик, 2005.

*Акмолдоева Ш.Б., д.ф.н., профессор,
ККИ КНУ им. Ж.Баласагына
Кылычбеков А.Б., преподаватель АГУПКР*

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ «МАНАСА»

История кыргызского эпоса «Манас», древнейшего памятника мировой культуры, насчитывающего миллионы стихотворных строк в записях, осуществленных многочисленными собирателями в течение полутора века, может рассматриваться как определенный этап в развитии фольклорной текстологии.

По сведениям, которыми мы располагаем сегодня, впервые тексты «Манаса» были зафиксированы в источнике, составленном в 1503 г. Мы имеем в виду рукопись на таджикском языке Сайф ад-дина Ахсикенти «Маджму ат-таварих» («Собрание историй»). Этот источник сохранился в трех списках. Два из них находятся в Санкт-Петербурге: один – в Институте востоковедения, другой – в Восточном отделении университета, третий список находится в Бишкеке, в отделе рукописей и публикаций (ОРП) Национальной академии наук (НАН) Кыргызской Республики. Все три выше перечисленных списка еще полностью не исследованы. Первым, кто обратил внимание на «Маджму ат-таварих», был В.В. Бартольд, датировавший данную рукопись X веком мусульманского летосчисления (1494-1595гг. н.э.).

Список, находящийся в Санкт-Петербургском университете, описан А.Т. Тагирджановым в 1960 г. Краткое описание другого списка – из Института востоковедения принадлежит В.А. Ромодину.

В «Маджму ат-таварих» повествуется история касанских и ширкентских шейхов и их действительных или легендарных предков, доведенная до начала XVI века. Этот источник чрезвычайно интересен упоминаниями о древних персонажах эпоса: Джакыпе, Джолое, Манасе, сорока витязях и др., восходящими, по всей вероятности, к мифопоэтической традиции. Как показывает анализ «Маджму ат-таварих», в «истории шейхов» использованы эпизоды эпоса, такие как первый подвиг Манаса и его отравления родичами-изменниками (перебежчиками).

Наличие в «Маджму ат-таварих» эпизодов, сходных с более поздними записями эпоса, доказывает устойчивый характер древних сюжетов «Манаса».

Записывать тексты «Манаса» с научной целью стали со второй половины XIX века.

В 1856 году известный казахский ученый Ч.Ч. Валиханов во время своего пребывания среди кыргызов записал один из эпизодов «Манаса» под названием «Смерть Кукотай-хана и его поминки» (прозаический перевод его на русский язык им не был завершен), положив начало записи текстов эпоса. В течение долгих лет остававшийся неизвестным науке кыргызский текст «Манаса», записанный Ч.Ч. Валихановым, был обнаружен в 1960-е годы А.Х. Маргуланом и впервые опубликован им в книге «Шокан жэне «Манас». Свою публикацию А.Х. Маргулан сопроводил обширным предисловием, подробными комментариями. Здесь следует подчеркнуть, что обнаружение и публикация неизвестной записи уже сами по себе являются определенным вкладом в разработку текстологических проблем «Манаса», не говоря уже об аналитическом исследовании этого материала. По мнению А.Х. Маргулана, упомянутые тексты записаны неизвестным лицом, а Ч.Ч. Валихановым внесены некоторые уточнения.

Значение записи Ч.Ч. Валиханова подтверждает и факт публикации отрывка из эпоса на английском языке А. Хатто. В 1977 г. английский исследователь выпустил книгу под названием «The memorial feast for Kokotoy khan (Kokotoy asi) a Kirgiz Epic Poem». Это – вариант Ч.Ч. Валиханова, транслитерированный с арабского алфавита на латинский и снабженный параллельным прозаическим переводом на английский язык.

Первым, кто попытался записать все эпизоды «Манаса» и высказать свои соображения об этом эпосе в научном плане, был русский ученый, тюрколог В.В. Радлов. В 1862 и 1869 годах во время своего путешествия

по Сибири и Центральной Азии В.В. Радлов записал тексты «Манаса», которые охватывают три части эпоса. В 1885 г. эти тексты были опубликованы ученым на кыргызском с русской транскрипцией и немецком языках. Общий объем опубликованных В.В. Радловым на кыргызском языке текстов составляет 12454 стихотворные строки, из которых 9449 относятся к содержанию основной части эпоса, т.е. собственно «Манасу». Важно отметить, что, записывая тексты «Манаса», исследователь особо заботился о сохранении точности слов. По этому поводу сам В.В. Радлов писал: «Так как главная цель моя состояла в собирании необходимого материала для изучения кара-киргизского наречия, я мог довольствоваться записыванием значительного числа текстов в том виде, в каком они были продиктованы певцами. Поэтому я и не обращал внимания на встречающиеся варианты и противоречия и не сокращал диктуемого для избегания повторения. Но я думаю, что я только таким образом мог представить состояние настоящей эпохи».[1, С. 13].

Безусловная научная ценность записей В.В. Радлова и Ч.Ч. Валиханова очевидна. Поэтому, какие бы не высказывались критические замечания, например, об отрывочности этих записей или дефектах исполнения сказителей, которых В.В. Радлову и Ч.Ч. Валиханову довелось слышать, эти записи являются одними из первых и в научном отношении более достоверных.

Интерес к текстам «Манаса» проявил венгерский ученый А. Алмаши, опубликовавший в 1922 г. в журнале «Keleti Szemle» на кыргызском и немецком языках с комментариями эпизод «Прощание Манаса с сыном Семетеем». Место и время записи кыргызского текста автором нигде не оговорены. Отсутствуют также сведения об информаторе-сказителе. Однако краткий энциклопедический словарь по истории Кыргызстана сообщает, что этот отрывок эпоса Г. Алмаши записал в долине Нарына от неизвестного сказителя из племени бугу.

Этот небольшой эпизод в 72 строки ценен тем, что является единственным и в вариантах, записанных после 1920 года, не упоминается. Как видно из данного текста, прощание Манаса происходит перед его отъездом в «Великий поход». Однако по вариантам С. Орозбакова и С. Каралаева, которые считаются наиболее полными и художественно полноценными, Семетей родился после возвращения Манаса из «Великого похода».

Работы по сбору и изучению текстов «Манаса» были продолжены в советское время. В исследование различных проблем эпоса, в том числе и текстологическое, включились ученые разных национальностей. В результате из любительских частных интересов отдельных людей манасоведение превратилось в науку с общенародным значением.

В зарождении и становлении науки о «Манасе» большая заслуга принадлежит М. Ауэзову, В.М. Жирмунскому, Б. Юнусалиеву, А.Н. Бернштаму, П.Н. Беркову, С.М. Абрамзону, С. Мусаеву, Р.З. Кыдырбаевой, Л.А. Петросян и многим другим.

Начало текстологическому исследованию «Манаса» в советскую эпоху было положено статьей П. Фалеева «Как строится кара-киргизская былина», где автор на основе записанных и опубликованных В.В. Радловым материалов высказывает суждение о близости текстов «Манаса» с орхоно-енисейскими руническими письменами.

Особое место среди исследователей текстов «Манаса» принадлежит выдающемуся казахскому писателю, видному ученому М. Ауэзову. Его известная работа «Киргизская народная героическая поэма «Манас» относится к числу фундаментальных исследований «Манаса». Плодотворно работал над текстами «Манаса» и К. Рахматуллин. Глубокие наблюдения и научные обобщения содержатся в исследованиях В.М. Жирмунского, посвященных «Манасу». Вопросы теории и практики

перевода на русский язык были исследованы еще в середине 30-х годов Е.Д. Поливановым.

Из числа кыргызских ученых особое место в изучении текстов «Манаса» принадлежит Б.М. Юнусалиеву. Автор нескольких серьезных трудов, посвященных различным проблемам «Манаса», он был одним из активных инициаторов издания эпоса. До последних дней своей жизни Б.М. Юнусалиев содействовал решению многих вопросов, связанных с подготовкой текстов «Манаса» к публикации. Эта кропотливая текстологическая работа осуществляется теперь его последователем С. Мусаевым и сотрудниками Национального центра манасоведения и художественной культуры НАН Кыргызской Республики.

Текстологическому изучению «Манаса» посвящены монография З. Мамытбекова «Октябрь революцияга чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы», в которой освещается история записи и изучения эпоса до 1917 г., работы Р.З. Кыдырбаевой «Сказительское мастерство манасчи», «Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М. Чокморова», О. Сооронова «Манас» Тоголок Молдонун айтуусунда», в которых рассматриваются вопросы сохранности традиционного сюжета, отношения сказителей к традиции, типологии изменений текста и др.

К исследованиям специальной текстологической тематики относятся работы С. Мусаева «Проблемы научной публикации текстов «Манаса», «Эпос Манас» в двух изданиях. В этих исследованиях ставятся проблемы критического анализа собирательской, издательской работы, выбора основного текста, методических аспектов и норм научного редактирования и др. Ниже мы рассмотрим содержание этих исследований. Однако, в целом, изучение проблем текстологии «Манаса» еще впереди.

В настоящее время имеется свыше 60 записей различных вариантов «Манаса», общий объем которых составляет несколько миллионов

стихотворных строк. Эти записи хранятся в ОРП НАН Кыргызской Республики, а также в архивах музеев и библиотек Санкт-Петербурга. По основной части эпоса, собственно «Манасу» имеется около 40 записей. Из записей собственно «Манаса» по объему и полноте охватываемых эпизодов выделяются следующие варианты:

Вариант, записанный В.В. Радловым. Точно дата записи, а также имя и фамилия сказителя не указаны. Объем «Манаса» (без «Семетей» и «Сейтека» - 9449 стихотворных строк). Хотя почти все традиционные эпизоды даны в очень сокращенном виде, а отдельные вообще отсутствуют, данный вариант имеет большое значение в изучении эпоса.

Вариант Сагымбая Орозбакова, записанный арабской графикой в 1922-1926 гг. в различных местностях нынешней Нарынской области Кыргызской Республики К. Мифтаковым и И. Абдрахмановым. Хранится в ОРП НАН Кыргызской Республики (инд. № 200-211 а). Объем всей рукописи 5505 страниц (180378 стихотворных строк), формат бумаги разный. Данный вариант еще не опубликован полностью. Для массового читателя опубликованы отдельные эпизоды. Вариант С. Орозбакова в сокращенном виде издан в 4- книгах.

Вариант Саякбая Каралаева, записанный в 1935-1937 гг. латинской графикой. Хранится в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики (инв. № 90-103). В записи участвовали К. Джумабаев, И. Абдрахманов и др. Объем «Манаса» по варианту С. Каралаева – 84830 стихотворных строк. От С. Каралаева записаны в 1940-1947 гг. также вторая и третья части эпоса («Семетей» и «Сейтек»), которые тоже хранятся в ОРП НАН Кыргызской Республики («Семетей» - инв. № 104-132, «Сейтек» - инв. № 133-146). Там же находятся и записи трех частей эпоса на магнитофонной ленте, произведенные в 1968 г. (11 кассет по 350 метров или 17948 строк). Вариант С. Каралаева в сокращенном виде издан в 5-ти книгах.

Вариант Шапака Ырысмендеева, записанный в 1935-1948 гг. К. Кыдырбаевой, Т. Байджиевым, О. Кыштобаевым, Ж. Наматовым и др. Материалы, записанные от Ш. Ырысмендеева, хранятся в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики (инв. № 37-39, 49-51). Объем собственно «Манаса» - 24588 стихотворных строк. Рукописи на латинской и русской графике. Формат бумаги различный. Ш. Ырысмендеев исполнял все три части «Манаса». Объем записанного от Ш. Ырысмендеева «Семетей», (инв. № 40-47) – 42338 стихотворных строк, а «Сейтека» (инв. № 48) – 14718 стихотворных строк. Вариант Ш. Ырысмендеева охватывает все традиционные эпизоды эпоса, но даны они в сокращенном виде, по содержанию близки к сагымбаевскому варианту.

Вариант Тоголока Молдо (Байымбета Абдрахманова), записанный самим сказителем в 1936-1941 гг. Записаны «Манас» (инв. № 1-9) и «Семетей» (инв. № 10-14). Материалы хранятся в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики. Объем «Манаса» - 53045 стихотворных строк. Вариант Тоголока Молдо очень близок варианту С. Орозбакова, сходны даже отдельные детали. Это объясняется тем, что оба манасчи обучались у одного мастера – знаменитого сказителя эпоса Тыныбека.

Вариант Багыша Сазанова включает все три части эпоса и записан от него в 1938-1949 гг. В записи участвовали сын сказителя М. Багышев, Т. Абдыраков, И. Мусаев, Б. Токтогулов и др. Материалы хранятся в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики. Объем варианта «Манаса» Б. Сазанова (инв. № 160-164) 1920 страниц или 41147 стихотворных строки. Этот вариант во многом отличается от вариантов Сагымбая и Саякбая, особенно начальные эпизоды эпоса. Подавляющую часть объема варианта составляет «Великий поход», по содержанию близкий к варианту С. Орозбакова.

Вариант «Манаса» и «Семетей» Молдобасана Мусульманкулова записан в 1935-1945 гг. Текст «Семетей» в объеме 43102 стихотворных

строк записан в 1935-1936 гг. Запись хранится в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики (инв. № 77-89) В 1944-1945 гг. С. Байсаловым, А. Тайгуреновым, И. Абдрахмановым записан русской графикой «Манас» в объеме 57718 стихотворных строк. Запись хранится так же (инв. № 65-76). Вариант имеет свои особенности, однако в основном он близок сагымбаевскому варианту.

Вариант Ибраима Абдрахманова записан им самим в 1946-1952 гг. Запись была начата в 1946 г. с последнего эпизода («Поминки по Манасу») первой части эпоса (объем – 3731 стихотворная строка). В 1947-1948 гг. были записаны и материалы «Семетей» (инв. № 184-188), объем – 23364 стихотворные строки, в том же 1948 г. была начата и закончена запись «Сейтека» (инв. № 189, 190 б), объем – 7839 стихотворных строк. В 1952 г. были записаны остальные эпизоды первой части эпоса (инв. № 190, 190 а, 190 г), объем – 14983 стихотворные строки. Вариант И. Абдрахманова в сокращенном виде охватывает все основные события эпоса, по содержанию близок варианту С. Орозбакова.

Вариант Мамбета Чокморова записан в 1959-1972 гг. По объему занимает второе место после варианта С. Каралаева. В записи участвовали сотрудники Национального центра манасоведения и художественной культуры НАН Кыргызской Республики. Общий объем записанных всех трех частей эпоса – 148557 стихотворных строк, кроме того, имеется 28 магнитофонных кассет общим объемом 9700 метров. На магнитофонную ленту записаны эпизоды, не зафиксированные на бумаге. Материалы хранятся в фонде ОРП НАН Кыргызской Республики («Манас» - инв. № 212-217, 219; «Семетей» - инв. № 218, 220-224; «Сейтек» - инв. № 225).

Вариант охватывает почти все основные традиционные события эпоса, система передачи событий соответствует приемам, присущим большинству манасчи, однако по отдельным эпизодам он отличается от вариантов С. Орозбакова и С. Каралаева.

Перечисленные выше варианты можно считать вариантами «Манаса» в полном смысле слова.

Рассмотрим историю записи вариантов эпоса в советский период. В 1922 г. Каюм Мифтаков начал записывать вариант С. Орозбакова. Объем зафиксированного им текста невелик, составляет всего четыре страницы, но из записи очевидно, что К. Мифтаков основным считал содержание произведения и не стремился к точному воспроизведению каждого из записанных слов. Как пишет С. Мусаев, «в этой записи искажены, либо потеряли киргизские формы отдельные слова, окончания. В более поздних его записях таких фактов значительно меньше, а на первых порах записчик фольклора К. Мифтаков, собравший очень много образцов народного творчества киргизов и вложивший огромный труд в это дело, вероятно, еще не знал о необходимости сохранения слов в такой форме, в какой они произносятся, или просто не придавал этому должного значения». [2, С. 22-23].

Дальнейшая запись текстов эпоса от Сагымбая Орозбакова осуществлялась И. Абдрахмановым. Заслуга И. Абдрахманова в записи различных вариантов «Манаса», в упорядочении и хранении рукописей неизмеримо велика. Среди имеющихся ныне записей эпоса нет такой страницы, которой не касалась бы рука этого человека. Особая тщательность, точность, краткость оформления отличают все записи И. Абдрахманова, начиная с варианта Сагымбая Орозбакова, зафиксированного с 1922 г. и кончая всеми записанными в последующий период вариантами. Ценность собранных им материалов очевидна, поскольку они наиболее близки к текстам, исполненным сказителями.

С тридцатых годов, когда в республике были созданы специальные научные учреждения, запись текстов «Манаса» стала осуществляться на основе принятых в фольклористике научных принципов. Однако и на этом этапе уровень собирательской работы еще не отвечал предъявляемым требованиям. В имеющихся материалах наличествуют различные

текстологические дефекты. Правда, они в значительной степени объясняются трудными условиями работы собирателей текстов «Манаса», не располагавших средствами фонозаписи. Ведь манасчи не диктовали текст, они исполняли его для слушателей, а собиратели не всегда успевали точно зафиксировать пропетое. Кроме того, из-за большого объема «Манаса» записывавшие были лишены возможности прослушать эпос с начала до конца, а потом приступить к его фиксации. По этой же причине они не могли возвращаться к записанному, чтобы проверить полноту текста.

Один из характерных дефектов записи связан с тем, что не всегда сохранялись диалектные особенности речи сказители. Нередко собиратели старались согласовать их с нормами современного литературного произношения. Например, известный сказитель Саякбай Каралаев всегда говорил: «Маназ», «айза», а собиратели записывали: «Манас», «найза».

Многие дефекты записей связаны с уровнем знаний собирателей (неправильное написание отдельных слов, например), степенью их внимательности, точностью восприятия текста на слух и т.д.

Одним из существенных дефектов записей, которые хранятся в фондах ОРП НАН Кыргызской Республики, следует считать дописывания. По виду и по характеру они различны: в одних случаях первоначальный текст стерт и на его месте написано другое слово или группа слов, в других – строка или отдельные слова оригинала вырезаны и на это место наклеены новые слова или прежний текст просто зачеркнут и сверху написаны другие слова и т.д. Причины подобного вмешательства в текст оригинала рукописи на неизвестны. Судя по характеру большинства восстановленных уже мест, можно заключить, что побудительным мотивом «редакторов» было стремление «улучшить» эпос», привести его в соответствие с современными представлениями. Однако задача текстологов не только в том, чтобы восстановить сознательно

испорченный текст, но и устранить естественную поврежденность рукописи. Имеются в виду те места в рукописи, где за многие годы обращения стерлись буквы или обветшала бумага. Они представляют интерес для текстологов, т.к. в одних случаях первоначальный текст можно разобрать и, естественно, легко установить его точность, качество реставрации, но в других – текст сегодня прочесть невозможно и трудно определить, насколько достоверно он был восстановлен. Есть и такие места, которые вообще вызывают сомнение.

Специальной оценки заслуживает и издательская работа. Несмотря на неоднократные попытки, предпринимавшиеся с 1935 г., издание полного текста «Манаса» пока еще не состоялось. Причин тому много и одна из главных – необъятный объем этого эпоса. Попытки же более или менее систематической публикации важнейших эпизодов «Манаса» предпринимались с начала 40-х годов, и отдельные эпизоды эпоса в сокращенном виде под общим названием «Серия «Манаса» были опубликованы. В 1940-1942 гг. вышло в свет десять книг этой серии: пять – по варианту С. Орозбакова, две – С Каралаева, две – Тоголока Молдо, одна – А. Ырысмендеева. В 1958 г. были изданы две книги, по первой части «Манаса», а также «Семетей» в 1959 г. и в 1960 г. «Сейтек» [3, С. 15-32].

Бесспорно, вышеуказанные издания сыграли определенную роль в ознакомлении широкого круга читателей с главными событиями «Манаса» и содействовали пропаганде эпоса вообще.

Однако в этих изданиях имеются серьезные недостатки, связанные прежде всего с тем, что в процессе составления материалов публикаций было допущено вмешательство в текст – исправления, сокращения, замена слов, искажения и т.п. Приходится констатировать, что традиции скрупулезной филологической работы с эпическими памятниками осваиваются еще не во всей полноте. Некритическое отношение к

источникам, любительский подход к подготовке изданий изживаются медленно. А это значит, что имеются определенные изъяны в самой документальной основе манасоведения. В рассмотренных выше ситуациях проявляется недостаточно серьезная и тщательная работа с текстами «Манаса». И нужны немалые усилия, чтобы добиться здесь желаемых перемен. Устранение указанных недостатков и совершенствование типа научного издания эпоса – важная и неотложная задача. Этим вопросом составители начали заниматься вплотную в связи с подготовкой публикации «Манаса» в академической серии «Эпос народов Евразии» (до 1992 г. – серия «Эпос народов СССР»).

Приступая к этой работе, составители располагали:

- рукописными записями от сказителей;
- копиями этих записей, снятыми в разное время;
- повторными записями от сказителей отдельных эпизодов;
- записями на магнитной ленте.

Основным текстом были те полые и систематические записи, которые были осуществлены в 20-е и 30-е годы. Остальные материалы использовались при устранении дефектов, о которых говорилось выше. Свою роль сыграли при этом копии, снятые с оригинала в 30-х годах, т.к. большинство «исправлений» в оригинале записи были сделаны после снятия копии. Поэтому при восстановлении первоначального вида основного текста во многих затруднительных случаях текстологии обращались к этим копиям.

Конечно, не все проблемы, связанные с текстологической работой над «Манасом», уже решены. Осталось много нерешенных вопросов. Имеющийся материал, насчитывающий в общем сложности несколько миллионов стихотворных строк, и запись ранее незафиксированных вариантов, которая продолжается по сей день, свидетельствуют о том, что для решения всех проблем, связанных с текстами «Манаса», потребуются

усилия нескольких поколений ученых. Тщательная текстологическая работа над каждым вариантом «Манаса» только началась. Полное научное издание всех вариантов эпоса – дело будущего.

При подготовке публикации текстов «Манаса» в серии «Эпос народов Евразии» перед составителями стояла задача прежде всего выбора одного из многих вариантов эпоса. Как уже отмечалось, записей вариантов «Манаса» много, но самых полных среди них два – С. Орозбакова и С. Каралаева.

Учитывая, что записанный от С. Орозбакова вариант отличается высокой художественностью и считается классическим, составители остановили свой выбор именно на этом варианте. Определенные трудности возникли и при уточнении текста «Манаса». Огромный объем «Манаса» не позволяет издать его целиком – так, как он записан от сказителя: только первая часть эпоса по варианту С. Орозбакова составляет 180378 стихотворных строк. Это и вынуждает составителей при подготовке эпоса к печати производить значительные сокращения текста. Безусловно, сокращения не должны нарушать идейно художественной целостности эпоса. Необходимо сохранить традиционную сюжетику древнего памятника, отсекая не только поздние привнесения, но и многочисленные повторения обусловленные устным бытованием эпоса и многодневным его исполнением перед аудиторией, которая, разумеется, нуждалась в том, чтобы перед исполнением нового эпизода вкратце повторялось спетое накануне.

Сокращая тот или иной отрывок эпизода, составители старались исключить такие места в тексте, без которых не прерывается сюжетная линия повествования. Кроме того, составители стремились к тому, чтобы сокращение в одном эпизоде не повлияло на другие эпизоды.

Прежде всего, сокращению подлежали нетрадиционные эпизоды, к которым у С. Орозбакова относятся эпизоды о походах Манаса на запад и

север с целью покорения живущих там народов (в других вариантах эпоса они отсутствуют).

Кроме того, сокращению подлежали отдельные отрывки, почти не связанные с основным сюжетом эпоса. Их искусственный характер был очевиден.

Осуществляя принцип: перевод, верный оригиналу, но не дословный, переводчики учитывали, что он не расходится с подлинником настолько, что создается новое авторское произведение. Поэтому, следуя оригиналу, переводчикам пришлось проделать тщательную текстологическую работу. Понадобилось обращение к разного рода лингвистическим, историко-этнографическим источникам, чтобы по возможности осуществить адекватное воспроизведение средствами русского языка образных приемов, в частности, метафор, сравнений, эпитетов, традиционных фразеологических оборотов, реалий, архаизмов и др. А в тех случаях, когда в образном эпическом языке отражены нормы древней народной эстетики и в силу этого традиционная обрядность либо могла быть непонятной русскому читателю, либо к ней было невозможно отыскать параллелей, такие образные средства передавались близкими лингвистическими кальками, и каждый раз пояснялись в примечаниях к переводу (равно как и оставленные без переводы реалии, топонимы, этнонимы, термины).

При таком подходе к переводу не создается угроза его русификации и нивелировки в передаче средствами русского языка стиля подлинника.

Таковы в основном те вопросы, которые приходится решать при подготовке публикации текстов «Манаса».

Следует отметить, что за последние годы заметно расширилась и активизировалась работа по изданию и изучению «Манаса». Многие записи эпоса, такие, как варианты Тоголока Молдо, М. Чокморова,

впервые вводятся в научный обиход, С. Орозбакова, С. Каралаева, известные и раньше, получают более полное и верное освещение.

Немало усилий прилагается к переводу эпоса на языки народов мира. Сегодня «Манас» читают на родном языке русские, казахи, узбеки, монголы и др.

Огромен интерес к «Манасу» мировой научной общественности. Материалами кыргызского эпоса широко пользуются зарубежные ученые по общетеоретическим проблемам литературоведения. Неоднократно в своих специальных работах к проблемам «Манаса» обращались английский ученый А. Хатто, турецкий ученый Инан, американские ученые Э. Василевская, И. Лауде-Циртаутас, китайские ученые Лиу Фа Жун, Жан Йан Пин и др.

«Манас» переведен на хинди, на английский, турецкий языки. Отдельные отрывки и эпизоды «Манаса» переведены также на французский, немецкий, венгерский языки.

Переводы «Манаса» на перечисленные языки еще ждут своих исследователей.

Таким образом, выше был сделан краткий обзор исследований, в которых освещается история записи и издания «Манаса», научная критика текстов «Манаса», записанных и изданных, подготовка новых изданий текстов «Манаса» и др.

В заключение мы хотели бы обратить внимание на следующие моменты. На современном этапе манасоведения нужен новый комплексный подход к проблемам текстологии, исходящий из идеи генетической взаимосвязанности всех текстологических фактов в их совокупности и системе в сравнительно-историческом аспекте.

Необходимо, на наш взгляд, объединить усилия санскритологов, иранистов и тюркологов при исследовании текстологических проблем «Манаса», а также использовать опыт работы специалистов по

древнегреческой, древнерусской, немецкой и др. текстологии, их методики и приемов при атрибуции, датировке, локализации текста и т.д.

Необходимо выработать единые принципы научного аппарата издания «Манаса» с целью воспроизведения текста без его модернизации. Единая система исследования «Манаса» необходима еще и потому, что при обнаружении новых записей нужно будет лишь дополнить и уточнить имеющиеся данные по «Манасу», а не подвергать его новой обработке.

Разумеется, прежде чем начать работу над текстом «Манаса», текстолог должен точно знать, кому предназначается его исследование: лингвисту, литературоведу, историку или широкому кругу читателей.

Литература:

1. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПб., 1885. 600 с.
2. Мусаев С. Эпос «Манас». – М. 1977. 205 с.
3. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). Б. 1996. 220 с.

*Жумагулов М.Ж., ф.и.д.,
профессор, КР УИА*

«МАНАСТАГЫ» МЕКЕНЧИЛДИК ИДЕЯСЫ

«Манас» эпосунун терең дуйнө караштык маңызында ар тараптан чагылдырылган эрдик, тайманбастык, айкөлдүк, адилеттүүлүк, намыскөйлүк, мекенчилдик өңдүү атуулдук касиеттер жана асыл адеп-ахлактын баалуулуктардын зоболосуна, эң башкысы-элдин мамлекеттүүлүгүнө карай умтулуусу аздектеп-урматталып келгендиги белгилүү. Азыркы мезгилде мындай аксиологиялык мазмун келечек муундардын жарандыгын калыптандырууда, Кыргызстандын социалдык бүтүндүгүн сактоодо негизги тарыхый-маданий үлгүлөрдөн болуп келүүдө.

Чыгармадагы эпикалык жактан көркөмдөтүлгөн окуялар Манастын өз мүмкүнчүлүгүн, каалоосун, жөндөмүн туура баалоону ишке ашыруусун, калктын биримдигин, бүтүндүгүн, бейпилдигин, эркин өнүгүшүн сактоого, ынтымагын бекемдөөгө умтулуусун көрсөтөт. Бул өңүттө эпосто патриоттуулук же мекенчилдик идеясы – туулган жерди, ата журтту астейдил сүйгөндүк, ага каны-жаны менен берилгендик, бүткүл иш-аракети, ишмердиги менен калкын коргоо, мартабасын көтөрүү, байытуу үчүн жан аябай кызмат кылууну туюнткан. Мекенчилдик адамдардын болумушундагы кеңири чагылдырылган адеп-ахлактык мыкты сапат катары инсандардын өз элинин, жеринин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн жан аябаган күрөштөрүндөгү, кыйын кезеңдериндеги кажыбас кайраттуулуктарынан, майтарылбас эркинен, жалтанбастыгынан, эрдиктеринен таасын байкалат [1]. Мындай касиетти өзүнө сиңирген Манас дайыма душмандарына айкөлдүк менен адилет мамиле жасап, элди-жерди барктап, кыргыз калкы үчүн кам көрүп, өз элин биримдикке, «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга» чакырып, аны чындыкка айландыруу үчүн атуулдук бүтүндөй табиятын, дараметин жумшагандыгы абзел. «Туулган жердин топурагы алтын», «Ата журттун асылдыгы-көөнөрбөс, бөксөрбөс» деген ыйык сезим, түшүнүктөр Манаста эрте ойгонот. Ал он эки жашка толуп, эрезеге жеткенден баштап эле элдин көз карандысыздыгы, өз мекени Ала-Тоого кайтуу үчүн күрөшкө баш коёт. Буга анын Алтай жеринде көрсөткөн эрдик иштери айкын күбө.

Манастын патриоттук сезими, эли-жерин коргоо, улуттук ар-намыс үчүн күрөшүү максаты анын өмүрүндөгү, жашоо турмушундагы негизги баалуулуктардан экендигин көрсөтөт. Ата-бабанын жери-бул кыргыз атуулу үчүн бийик жана ыйык. Эпикалык каарман Манас үчүн жер-бүтүндөй калктын байлыгы, көз каранды эместиктин, мамлекеттин негизги табигый фундаменти.

Энциклопедиялык дастандын терең мазмуну көрсөткөндөй, Манас кыргыз эли-жери үчүн кам көрүп, элдин башын бириктирип, өз мамлекетин калыбына келтирүү, өнүктүрүү базийпасын көздөйт. Ушул өнүктөн алганда Манас калктын мүдөө-талабын билдирген маселелердин баарын эле өзү бийлеп чечип салбайт, кутмандуу калайык менен кеңешип, анан бир терең ойлонулган бүтүмгө келет. Анын Ала-Тоого көчүү жөнүндөгү кандык сөзү кадыресе калк акылмандары тарабынан талкууланат. Мында Манас ата-бабалардын жерине кайтып, намысты коргоп, элди бириктирип, анын бир бүтүндүгүн сактоо, күчөтүү максатын койгон. Бул жерде башкы эпикалык каармандын мекенчилдик сезиминин күчү эң жогорку деңгээлде экени байкалат. Ал өз элинин биримдиги, ынтымагы үчүн кам көрүп, мындай жооптуу иш үчүн бардык болгон дараметин, болумуштук ишмердигин жумшайт.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоодо жана аны көздүн карегиндей сактоодо Манас социомаданий мамилелер системасына «сүңгүп кирип», аны ырааттуу өздөштүрүү аркылуу элдин башын бириктирүү, эзүүдөн кыргыздарды бошотуу, тышкы душмандардан калкты коргоо өңдүү проблемаларды чече алган. Демек, гумандуулукка сиңирилген мекенчилдик аң-сезимдин, жалпы адамзаттык идеялардын өнүгүшүн туюнткан Манастагы негизги идея – бул эркиндик, көз каранды эместик идеясы; көздөгөн максаты – кыргыз элинин суверендүүлүгүн сактап, өздүк мамлекеттүүлүгүнө, өзгөчө өлкө катары өнүгүүсүнө жетишүү болуп саналат. Көчмөндүү турмуштун шарттарында калыптанган анын рухий күч кубаты, бийик атуулдук жаратман дүйнөсү, дарамети Ата журтту, Мекенди, Эл-жерди коргоого, сактоого, этностук, улуттук кайра жаралуу үчүн күрөшүүгө багытталган.

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшү көрсөткөндөй, мекенчилдик менен байланышкан атуулдук парз, милдеттүүлүк жана жоопкерчилик, абийир, ыйман, урмат, ызаат, кең пейилдүүлүк ж.б. жашоодогу негизги

жетишкендиктерден болуп саналат. Ошондуктан, Манас да, ага пейилдеш каармандар да эл алдында мындай имманенттүү касиеттерди адамдык болумуштарынын негизги элементтерине айландырышкан. Манастын өзүнө таандык чечкиндүүлүк, жоопкерчилик, демилгелүүлүк, намыскөйлүк, чыдамдуулук жана башка буларга маанилеш мүнөздөр андагы каармандык, патриоттуулук сапаттарынын калыптанышына өбөлгө түзгөн.

Атуулдук эрктүүлүктү, социалдык акыл-эсти, эли-жери үчүн жоопкерчиликти, милдеткорлукту жана жапакерчиликти өзүнө камтыган. Манастын мекенчилдик сезиминин ойгонушуна бөтөн жерде өткөн катаал турмуш, коомдогу карама-каршылыктардан өзөк алаган жашоо менен катар эле ага алгач тарбия-таалим берген акылман Акбалтанын анын эли-жерин туюнткан санжыргалуу накыл сөздөрү күчтүү таасир берет, эркин курчутат, чечкиндүүлүгүн, жоодон кайра тартпаган тайбастыгын өркүндөтөт. Мекенчилдик жөнүндөгү уюткулуу накыл кептерди, элдик мурастарды эпикалык каарман Кошойдон, Бакайдан башка дагы көптөгөн кутман карыялардан да угат. Ар бир эл өз мекенинде жашагандыгы жана анын гүлдөшү үчүн эмгектенгендиги, жаратмандыгы менен күчтүү, бактылуу экендигин өмүрүнүн лейтмотиви катары эсептеген Манас чачылган, азган жана тозгон калкын ата-журтуна кайра ээ кылгандыгы менен айрыкча баалуулукту өзүнө сиңирген инсан. Бул жагдайда Манастын мекенчилдиги анын бардык үзүрлүү иш-аракеттеринен, Ата журтка болгон таза мамилелеринен, атуулдук ыйык сезимдеринен куралат.

Нечен кылымдарда ата-бабаларыбыздын кийинки урпактарга калтырган улуу-мурасы – бул Кыргыз жерин сүйүү, Ата журт үчүн керек болсо жанды курмандыкка берүүгө даяр атуулдук күчтүү сезимди, жарандарды мекенчилдиктин айныгыс, кебелбес жана бекем сапаттарына ээ болушуна тарбиялашкан. Демек, мекенчилдик элди, жерди коргоо жана сактоо гана эмес, мамлекеттин да бакубаттуулугун орнотуу шарты болуп

саналат. «Чептен эрдик күчү бек», «Баатыр эл үчүн төрөлүп, намыс үчүн өлөт», «Эр сыноосу - эрдик», «Эр жигит эл четинде жоо бетинде» жана башка накыл кептер мекенчил сезимдин уюткусуна жаралган [2].

Социалдык-экономикалык, маданий-нравалык, руханий-саясий өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө ар бир атуул Ата Мекенине карата милдеттерин сезиши, анын кайталангыстыгын, ыйыктыгын, кадырын, баркын туюп, сүйө билүүсү, улуттун, этностун намысын, баалуулугун коргоосу, дүйнө элдеринин системасындагы кыргыз калкынын ордун, абройун аныктай алышы аркылуу ыймандык нарк-насилдерге ээ болот. «Туулган жердин топурагы алтын», «Ата-журттун асылдыгы – калктын көөнөрбөс дөөлөтү» деген ыйык, аруу сезим биз сөз кылып жаткан эпосто негизги орунду ээлейт. Мисалы, анда «Мекен» деген түшүнүк жалпы эле кыргыз жери, Талас, Ала-Тоо аркылуу берилет да, Манастын ысымы жалпы эл-жерди сүйө, барктай билүүнүн символу катары эсептелет. Чындыгында, ал «үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган, өчкөн отту күйгүзгөн, өлгөн жанды тиргизген», «алакандай элинин келечегин, тагдырын ойлогон» хан болуп, көчмөн кыргыз калкы үчүн көп улуу иштерди жасайт. Калайык калк ага таң берип, «өйдө бассак Манасты өбөк кылып алалы, ылдый түшсөк Манасты жөлөк кылып алалы» деп бүткүл үмүт тилегин, мүдөөлөрүн, максаттарын, биримдикте бейкут жашоолорун анын ысымы менен тыгыз байланыштырышат. Булл өңүттө «Мекен» деген түшүнүк кыргыз баласына эненин сүтү, ата-бабалар духу менен тең каралып, элди, жерди сүйүүнү, мекенчилдик сезимди- идеяны ыроолоп келген.

Манастын мекенчил-патриоттуулугу эл-жерин терең сүйгөндүгүндө, бүт өмүрүн калкынын көз карандысыздыгы үчүн күрөшкө арнагандыгында гана эмес, анын башка элдерге, ал түгүл душмандарына жасаган мамилесинен да ачык сезилет. Анын өз эли, жери үчүн тынчтык, бейкутчулук кандай маанилүү болсо, башка элдер үчүн да ошондой эле

маанилүү. Дегеле адам баласын урматтоо, тең кароо Манастын мекенчилдик сезиминин мазмунунун башка мыкты атуулдук сапаттар менен айкалышып турушу бөтөнчө таасирдүү кылып турат, анын акыйкаттыгына, адилеттүүлүгүнө өзүнүн мүдөөсүнөн элдин, мекендин кызыкчылыгын жогору коюусуна душмандары да таң берет [3].

Эпостун мифоэпикалык логикасы көрсөткөндөй, ар дайым элдин камын көргөн айкөл Манас акыйкаттыкты, мекенчилдик идеалын дайым өнүктүрүп, туу тутуп, зордук-зомбулуктарды болтурбай, кыргыз элинин ынтымагын, биримдигин сактоого аракеттенип, этносун кайра жаралуусун камсыз кылып, бөтөн элден алардын намысын коргогон. Манастын чечими адилет, өзү айкөл, калк алдында жүзү жарык, иши үлгү, буйругу ак болгон да даңкы алыска кетип, андан душмандар да, сүрдөп-сестенип турушкан. Өзгөрмөлүү, карама-каршылыктуу социалдык-табигый, социалдык-экономикалык, маданий-рухий чөйрөлөрдүн объективдүү диалектикасына ылайык, алардын таасирлеринин натыйжасында гана эпикалык каарман Манаста моралдык асыл сапаттар, маселен, мекенчилдик, эл-жери үчүн сыймыктануу абройу калыптанып, атуулдук болумушуна атрибуттар, ички руханий дүйнө катары сиңирилген; алардын баалуулуктары уламдан улам артып, тереңдеп, нарктуулук ориентациялары бийик деңгээлге көтөрүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, эпикалык каарман Манастын мекенчилдигинин терең маани-маңызын туюнткан баалуулуктар (ата журтту көздүн карегиндей сактоо, кыргыз элин душмандардан коргоо, калктын биримдигин, ынтымагын бекемдөө, гумандуулук, эрктуулук, патриоттуулук, айкөлдүк, кең пейилдүүлүк, ар-намыстуулук, жоопкерчилик, кемеңгерлик жана башка ушу сыяктуу асылдыктар) кыргыздардын көчмөндүү турмуш-жашоо мейкиндиктеринде калыптанып, кереметтүүлүгүнүн, нарктуулугунун байышы, тереңдеши менен мүнөздөлгөн. Манастагы инсандык сапаттардын өзөгүн түзгөн мекенчилдик идеясы социалдык-маданий, адеп-ахлактык маданий

жагдайлардын баалуулук ориентациясынын өнүгүшүн көрсөтүү менен жалпы эле кыргыз элинин, анын мамлекеттүүлүгүнүн бүгүнкүсү, эртенкиси жана келечеги үчүн стратегиялык маданий-руханий багытка, жарандык ишмердүүлүктү күчөтүүчү ыймандык-тарбиялык башатка айланат.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. Патриоттуулук. 2-том. – Б.: 1995. – 151-б.
2. Биримдик аркылуу өнүгүү – Кыргызстандын жалпы улуттук идеясы. – Б.: 2007. – 18-б.
3. Акмолдоева Б.Ш. «Манас» ааламы». – Б.: 2003. – 136-б.

*Джаныбаева Р.М., к.ф.н., доцент,
ККИ КНУ им. Ж. Баласагына*

РАННИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ
(из опыта преподавания дисциплины «Религиоведение»)

Эпос «Манас» преодолев тысячелетия и продолжая обогащаться событиями вне времени и пространстве исторического генезиса кыргызского народа, является квинтэссенцией пережитого, познанного, глубоко прочувственного и самоосознанного «Я» через «Манас». Вот почему, буквально все манасоведы справедливо отмечают, что в эпосе «Манас» отражается многовековая история кыргызов, где исторические события тесно переплетаются с древними мифами, преданиями, сказками, легендами, что не дает возможности оценить в полной мере отдельные эпизоды, их взаимосвязь, роль и значение в формировании национального самосознания духовной культуры кыргызов.

Во всей пестроте событий и действующих лиц, как в военное, так и в мирное время, в эпосе «Манас» выделяют самые древние слои: архаический, мифологический: циклопов, драконов, мифологических животных, дев-воительниц, магических заговоров, культов по умершим предкам, проявлений поклонений перед явлениями природы.

Все это позволяет сказать о значимости эпоса «Манас» для современных кыргызов, кстати, которые сегодня особенно нуждаются в осмыслении парадигмы культурного и духовного развития как молодого государства на постсоветском пространстве.

Многоаспектность кыргызской культуры еще только ожидает своих исследователей, наиболее актуальной и требующей к себе внимание как философское осмысление основ мировоззрения кыргызов вчера, сегодня и завтра.

Анализ текстового смысла эпоса удивительно сочетает в себе синтез исторических форм мировоззрения: мифологического, религиозного философского. Особый интерес вызывает обильное количество пониманий, определений метафорических символов и другой информации о гармонии с природой, окружающим миром, с особенностями восприятия понимания мира и человека.

Например, образ Манаса выраженный в эпитетах: «Шер, кабылан, аска» «Үн – шамал» (ураган) говорит о неразрывности единства с природой мифологического сознания кыргызов.

Среди других проблем человеческого существования отражаемых в эпосе и оказавших большое влияние на формирование мировоззрения кыргызов, представлены ключевыми проблемами философии как жизнь и смерть, смысл жизни, социально-моральных ценностей: отцовства, родины, земли, народа.

Трагические события в судьбе кыргызского народа испытавших вечные нашествия врагов на землю, изгнание со своей земли, усиливают значимость философских проблем смысла жизни, смерти и бессмертия, свободы и независимости.

Ч. Айтматов, давая свою оценку эпосу «Манас» подчеркивал, что являясь героическим и трагическим произведением, есть воплощение

бесконечного оптимизма народа (кыргызский Р.М.Д.) перед необратимостью жизни и времени[1, С. 563].

Сегодня, эпос «Манас» дошел до нас в форме классического произведения со своими особенностями: наряду с крупными военными баталиями широко освещаются многосторонние аспекты человеческого бытия древних кыргызов. В эпосе переплетаются фантастические, мифические сюжеты, подтверждающие о первоначальных религиозных верованиях кыргызов, которые проявляются в их вере в чудесные свойства животных, вещей, поклонению небу, воде, огню и философские рассуждения о земле, о земном человеке с удивительной верой в магию и волшебство.

Богатый материал о мировоззрении кыргызов родового, патриархально - феодального уклада представляет собой обширный дидактический материал, который я использую в процессе преподавания дисциплины «религиоведение».

Ознакомление студентами теоретического материала концепций возникновения религии первоначально вызывает определенные трудности в освоении материала. Во-первых, дисциплина «религиоведение» преподается на первом курсе, во-вторых, само название дисциплины и его преподавание разрушает «стереотип» в мышлении о религии у вчерашних школьников, тем более прибывших из разных регионов республики.

Использование текста эпоса «Манас» в процессе рассмотрения программного вопроса: «Ранние формы религиозных верований» буквально пробуждает интерес и вызывает оживленный диалог между студентами по вопросам первоначальных религиозных поверий кыргызов. Отмечается это и тем, что нет кыргыза, который с детства не слышал бы об эпизодах из «Манаса», ведь уникальность эпоса состоит и в том, что кыргызы не имея своей письменности, имеют такой шедевр эпической культуры, благодаря сказителям-манасчи всех времен.

В теории религиоведения проблема происхождения религии, ее форм на ранних этапах своего развития является наиболее дискуссионной. Наличие различных взглядов на причины и условия возникновения религии на исторических этапах человеческого развития с позиций теологических и научных концепций имеет право существовать. Среди важных идей можно назвать теорию страха эпохи античности Демокрита (V век до н.э.), голландского философа Б.Спинозы (1632-1677гг.), нового времени З.Фрейда (XX век.), и только с позиции науки религия рассматривается как важный элемент культуры.

Принимая во внимание, что религия с момента своего зарождения характеризуется многообразием форм, мы должны понимать, что религиозные верования первобытных идей складывались постепенно. Как показывает изучение текста эпоса «Манас» первоначальные религиозные формы у кыргызов представляют элементы домусульманских верований, как тотемизм, анимизм, фетишизм, культ предков и природы, тенгрианство, шаманизм и магия.

Эти элементы верований мы обнаруживаем в образах героев, их поступках, бытовом укладе жизни древних кыргызов. Первоначальные религиозные верования проявлялись в форме тотемического мировоззрения.

Кабылан Манас келгенде деп

Кыргыз журту сүйүнүп

Кетчүүдөй кырсык күбүлүп

Шай колдогон олуя

Абаң Кошой карыя

Кошой айткан токтолуп:

Кайраным Манас кабылан

Сырттандык сыны көрүнүп

Астын сала бергенде

Айкөл Манас баатырың
Ажыдаар түрү көрүнүп
Артын сала бергенде
Миң киши сүрү көрүнүп
Жоо жарагын камынып
Көрөр болсоң көк жалың
Көк жолборстой чамынып [5, 55,57-бет]

Поклоняясь силе неба «Тенир» и считая его покровителем в жизни кыргызов в эпосе «Манас» народный богатырь перед Великим походом обратился к небу.

«Улуу Тогоол» - настало.....- особое время, когда небесные тела занимают определенное место по отношению друг к другу и влияют на судьбу людей.

Вера в существование безличной силы и ее покровительства прослеживается в тексте эпоса при совершении Великого Похода Манаса на Бейджин и его исхода.

Көсөө куйрук көк бөрү
Көк жал эрдин жөкөрү
Артынан ээрчип алыптыр
Алп кара куш арбайтып
Асмандан бутун салыптыр
Көк ала кулжа болуптур
Кара чаар жолборсу
Жолду баштап алыптыр [5, 206-бет].

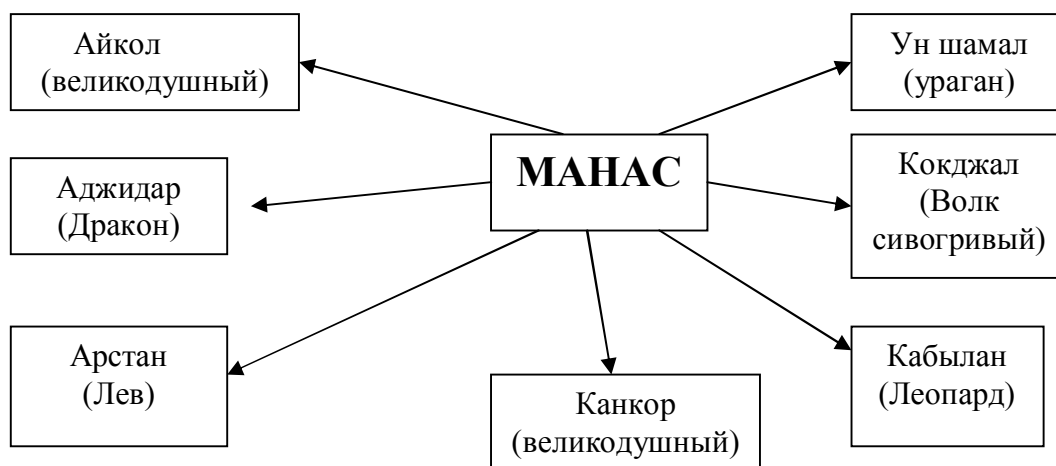
Вера в сверхъестественное родство между человеком животными и растительными миром в тотем является одной из ранних форм осознания единства человека с окружающим миром. В эпосе «Манас» наглядно описывается внешность батыра в сравнении с образом сильных, грозных животных, (ажыдаар, канкор, кокжал). Подобное представление, связанное

с тотемом воспринимались людьми как вера, в то, что жизнь и благополучие рода находится под покровом его защиты, а для врагов он является угрозой, возбуждая страх и покорность.

Рассмотрение этих проявлений тотемизма анализируется студентами в процессе организации самостоятельной работы с преподавателем при чтении текста эпоса и составлении кластера, отображающего множественную характеристику образа Манаса - тотема. Студентами был выделен широкий спектр текстов анализа, приведу лишь некоторые:

Кабылан Манас баатырың
Кең көкүрөк, жайык төш
Келберсиген кара көз
Кара чаар кабылан
Капталынан чамынган
Чолок көк жал арыстан
Жара тартчуу эмедей
Бөйрөгүнөн камынып
Арбагы бийик көк жалың
Асты жагын карасаң
Алты миң эрдин сүрү бар
Артын сала бергенде
Ажыдаардын түрү бар [5, 110-бет].

Для самостоятельного оформления мыслей о тотемическом образе Манаса было предложено студентам составить кластер. Привожу наглядно один из кластеров:

Элементы анимистических представлений у героев эпоса возникали в ходе размышлений над такими явлениями как сон, видения, смерть.

Здесь мы анализируем текст о сне бая Джакыпа для растолкования, которого он собирает сорок семей и, обращаясь к ним, рассказывает свой сон, сопровождая собственными комментариями.

Түшүн Жакып бай айтат

Түк таштабай жай айтат:

Түшүмдө бир куш алыпмын

Түмөндүү жерге салыпмын

Кукулуктап үн чыкса

Куштан бөлөк үнү бар

Куйрук башы жаркылдап

Куудан аппак жүнү бар

Айбат менен караса

Алп кара куш сүрү бар.

Саңоорлору сары алтын

Таканак жүнү баары алтын

Чырымтал жүнү чылк алтын

Текөөрүү болот темир дейт [5, 45-бет].

Если сон обернется явью, кыргызы освободятся от калмаков и доберутся до своей родины Ала-Тоо, до кыргызского народа, который носит

белые калпаки. Далее продолжая рассказ, Джакып описывает, что поймал он птенца беркута, с золотыми оперением, завязав его лапы золотыми нитями, и когда снял с него наглазник, он вмиг растерзал волка и тигра, медведя и кабана. Джакып стоя на самой высокой горе и держа в руках меч, одним махом превратил черные скалы в песок, на правой руке держал солнце, на левой – луну.

В эпосе прослеживаются эпизоды почитания духам предков («ата бабанын арбагы») и приношение в их честь жертвы – кобылицы. В трудных случаях жизни кыргызы обращаются к духам, называя имена предков. В традиционном обществе кыргызов культ предков был связан с культом героев-богатырей, вождей, которые отличались умом, храбростью, воинскими доблестями. Одним из таких духов во всех временах и особенно сегодня является арбак Манаса.

Древние кыргызы считали, что души умерших необходимо снабжать пищей, потому родственниками устраивались пышные угощения. В эпосе «Манас» после смерти хана Кокотея прославленный кыргызский богатырь, легендарный хан Манас устроил небывалые поминки.

Кан Көкөтөй өлгөндө
Калк чогулуп көмгөндө
Калайыктын баары бар
Ошолордун ичинде
Баатыр Кошой дагы бар
Чаба турган тулпардын
Кыл куйругун түйдүрүп
Көкүлдөрүн аземдеп
Көк шайы менен түйдүрүп
Кындырдай белин жаратып
Өөдө төмөн чубатып
Көкөтөйдүн көр байге

Көргөн жанды кубантып
Азууларын аркайтып
Ат күлүгү ээлигип
Муруттарын калкайтып
Алп эрени жээлигип [5, 9,10-беттер].

Наиболее широко распространенной формой ранних верований являются магические действия и обряды, совершаемые с целью повлиять на явления природы, животных и человека.

В эпосе ярко проявляется среди помощников и советников Манаса - гадалщик по лопатке (далычы), Агыдай телгечу - Телек. Следует подчеркнуть, что исполнители магических обрядов искренне верили в свои способности воздействовать на сверхъестественные силы. Но, главное заключается в том, что им верили люди, которые обращались к ним за помощью в самые критические минуты. Поэтому колдуны, предсказатели пользовались особым почетом, Манас в своем окружении среди кырк чоро держал не одного гадалщика.

Баатыр Манас кабылан
Оң далысы кең экен
Каралаган кыргызды
Түркүн болуп ушуга
Күтүп алчуу шер экен.
Ойрон Бакай баш болуп
Оң жагында жыйырма
Бири миңге татыган
Тегиз көк жал жыласы
Эр Алмамбет баш болуп
Сол жагында жыйырма
Айкөлүндүн кырк чоро
Найзакерден ыктуулар

Ал чоронун ичинде
Ажыбай, Чубак мыктуу бар
Көк жалыңдын кырк чоро
Көрсө көңүл бөлүнөт
Сырттандар сонун көрүнөт
Өңкөй кыраан көккашка
Кырк жерден келген кырк башка
Төлөмөндүн Төлгөчү
Төлгө тартып башында
Ырамандын Ырчуулу
Ырдап турат кашындах [5, 41- бет].

Комплекс рассмотренных первобытных верований у кыргызов в эпосе «Манас» показывает, что они отражали специфические для того времени условия обитания, социальные связи, особенности бытового уклада мирных и военных времен.

Таким образом, изучение разных вариантов эпоса дает возможность соприкоснуться с культурой, мировоззрением, религиозными представлениями древних кыргызов.

Литература:

1. Айтматов Ч.Т. П.С.С. в 8 томах.- Алматы, 2008. т.8: статьи, эссе, выступления. 618с.
2. Акаев А.А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас» - Б.: «Учкун», 2003. 528 с.
3. Акмолдоева Ш.Б. Вселенная «Манаса». КГУ им.И.Арабаева – Б. 2009. 166 с.
4. Баялиева Т.Д. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. – Фрунзе, 1981.
5. “Манас” Сагынбай Орозбаковдун варианты (I-II- китеп) Кыргызмамбас. - Фрунзе 1958.
6. Рерих Н.К. Знак эры /Н.К.Рерих: {сост. Н.Ковалева}.- М.: Эксмо, 2011.- 608 с.

*Ниязова Ж. К., к.ф.н., доцент,
КНУ им. Ж. Баласагына*

ЭТИЧЕСКИЕ И ЭТИКЕТНЫЕ НОРМЫ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Духовная культура - это опыт человеческого ума, передающийся из поколения в поколение с помощью языка, знаков, жестов, норм поведения, выражений. Она оказывает мощное и постоянное воздействие на поведение людей, которое осуществляется по многим каналам, зачастую вне сознательного контроля со стороны самого человека.

Общепринятой теории культуры не существует. Каждая культура имеет свои специфические особенности, но при этом ни одна культура не может существовать обособленно. Мораль – это часть культуры, соответственно каждая культура имеет свою мораль. «У каждой культуры есть свой собственный этический масштаб, значение которого ограничено его пределами» [1, С. 238].

Представители различных культур воспринимают одну и ту же ситуацию (контекст) совершенно по-разному и, соответственно, решение проблемы и принимаемые действия будут отличаться от одной культуры к другой. Это связано с тем, что в любой культуре существуют отличные системы ценностей, нормы поведения, одним словом, иная нравственная культура, зависящая от исторического типа нравственности и определяемая социальными характеристиками всей общественной жизни. Нравственность конкретного общества есть показатель его нравственной культуры, а уровень последней зависит от степени воплощения в реальность ее гуманистических идеалов.

Этническая культура обозначает не только образ жизни народа, но и сумму приобретенных им навыков и реакций. При изучении различных культур необходима не просто констатация того, что одни народы пасли овец, а другие охотились, третьи занимались земледелием, что они молились разным богам и организовывали свои сообщества по-разному, но

необходимо раскрыть более глубокие причины, разделяющие культуры и скрытые за всеми этими признаками.

Основными трудностями межкультурной коммуникации являются:

- отсутствие знаний о своей собственной культуре;
- отсутствие знаний о других культурах;
- отсутствие знаний о культурной относительности.

Кочевой образ жизни и утеря письменности у древних кыргызов обусловили возникновение своеобразной философии, выраженной в народном устнопоэтическом творчестве, которая аккумулировала в себе основные проблемы бытия Человека, его мыслительно-философской деятельности и духовности. И в этом плане эпос «Манас», являясь концентрированным выражением народной «философии», есть не только результат творчества многих поколений кыргызов, но он одновременно является доказательством существования древней цивилизации кыргызов.

Известно, что фундаментом каждой культуры являются мифы, легенды, эпосы. Кыргызский народный эпос «Манас» занимает достойное место среди таких выдающихся памятников мировой культуры, как Илиада, Одиссея, Махабхарата, эпос о Гильгамеше, Калевала, Ригведа и многих других. Тюркский эпос «Манас» отличается от западно-европейских, славянских и других эпических произведений тем, что он превосходит другие эпосы не только по объему, но и по длительности охватываемого периода, генеалогизированностью истории и четкой биографической линией жизни главного героя эпоса богатыря Манаса с момента рождения до его смерти, включая описания основных событий всей его жизни: женитьбы и боевых подвигов. Эпическая трилогия – «Манас», «Семетей», «Сейтек» поражает своим поистине энциклопедическим размахом.

Веками кыргызский народ собирал и бережно передавал из уст в уста народную мудрость. Эпос «Манас» является уникальной энциклопедией

нравственности, ибо он представляет не только историческую летопись, но и освещает вопросы этики и этикета кыргызского народа. Значение эпоса «Манас» велико для кыргызов, ибо и сегодня он является источником нравственных ценностей народа, и в этом смысле его значимость можно сравнить с конфуцианским Пятикнижием «Уцзин». Как и в конфуцианской этике, в эпосе отражена модель упорядочения мира. Большое место в нем занимает борьба с хаосом, которая выражается в регулировании отношений между людьми, т.е. в установлении норм поведения, запретов и социальной стратификации.

В эпосе «Манас» отражены этические и эстетические идеалы, которые в совокупности с пословицами, поговорками реконструируют картину духовной жизни кыргызов. В этой связи Чокан Валиханов отмечает: «Изумительно, с какой свежестью сохранили кыргызы свои древние предания и поверья и еще изумительнее то, что во всех отдаленных концах степи, особенно стихотворные саги, передаются одинаково и при сличении были буквально тождественны, как списки одной письменности. Как ни странной кажется подобная невероятность, точность устных источников кочевой, безграмотной орды, тем не менее, это действительный факт, не подлежащий сомнению» [2, С. 470].

Но, к сожалению, традиция передачи устных знаний в народе была постепенно утеряна в течение последнего столетия, когда к концу 19 века кыргызский народ постепенно перешел от устных источников к письменным, тем самым теряя свои устные традиции. Сам феномен устного творчества заключается в схеме «запомнить - передать», т.е. «память - трансляция».

Поэмы, песни, легенды, передающиеся из поколения в поколение, служат в качестве наглядных средств народной педагогики. Уникальность устных традиций заключается в передаче нравственного багажа последующим поколениям в пределах семьи, рода, и, стало быть, в

преемственности духовной жизни, обеспечивающей связь времен. Другим не менее действенным приемом воспитания являлось приобщение к народным обычаям и традициям. Эпос охватывает все стороны жизни народа, начиная с его истории и заканчивая обычаями, ритуалами, правилами этикета. В течение многих веков идеалы народа были связаны с этим эпосом, этические нормы и понятия о добре и зле объяснялись на примерах поступков героев эпоса.

Этические нормы в «Манасе» связываются четырьмя основными добродетелями: ум, терпение, совесть, порядочность, которые воплощены в образах Манаса, Каныкей, мудрого старца Бакая и Алмамбета. Им противопоставляются четыре порока: леность, злобность, алчность и высокомерие отрицательных героев Конурбая, Нескары, Джолая. «Эпос «Манас» напоминает, что разумный человек своими поступками всегда может противопоставить положительные черты отрицательным, победить зло добром, злость терпением, алчность порядочностью, используя лучшее человеческое богатство – свой ум [3, 278-бет]. Следовательно, человек должен приложить усилия, чтобы изменить свой нравственный облик, преодолеть дурные начала и изменить окружающий мир.

Среди личных достоинств человека в кыргызской культуре следует отметить следующие: здоровье и долголетие, трудолюбие, доблесть, долг, честь, скромность и сдержанность, мудрость [4, С.193-204]. Этот набор достоинств и добродетелей, почитаемый у кыргызов, является залогом гармоничного существования личности.

Душевная открытость, чадолубие, гостеприимство, щедрость, гуманизм, терпеливость, стойкость, доброжелательность, уважение к старости и другие присущие характеру кыргызов черты представлены и в традиционном этикете кыргызов.

Чадолубие кыргызов проявляется в трепетном отношении к своим детям, применительно к которым используются такие эпитеты, как

верблюжонок, жеребенок, копытце. Родовой уклад кыргызов предполагает в лице ребенка продолжателя рода, защитника, а отсутствие детей воспринимается как трагедия.

Родоплеменные отношения для кыргыза – это, прежде всего, организация физического и морального существования близких людей по родовому признаку. Генеалогическая преемственность поколений формирует мировоззрение кыргызов, воспитывает чувство сопричастности к нуждам и интересам других, дух коллективизма и взаимопомощи. Родословная выступает как генетическая и духовная опора, определяющая самосознание народа. Память о предках свята, так же, как свято поклонение духу предков. Объяснение этому можно найти в тенгрианской философии, рассматривающей номадическое понимание истории как истории предков, олицетворяющих определенную эпоху. В каждом роду существовала традиция фиксации и передачи этих знаний. Прямая необходимость и их практическая востребованность связаны, прежде всего, с религиозными традициями, с поклонением духам предков и самой Тенгри. Незыблемость генеалогической традиции кыргызов четко проявляется и в том, что каждый кыргыз с семи лет должен был не только знать имена своих предков до седьмого колена, но и знать их подвиги и неудачи. Поэтому честь рода для каждого кыргыза настолько важна, что, совершив проступок, он мог опозорить весь род и наоборот, совершив подвиг - навеки обессмертить его в народе:

Танаптуу жерде бөз калат, На том месте, где ткут, получается ткань,
Андай ишти бир кылсаң Если ты совершишь такие дела,
Кыяматтын журтуна У далеких поколений,
Кыйла сонун сөз калат! [3, 64 бет] которые останутся после нас,
Будет много чего хорошего рассказать!

Именно благодаря генеалогической памяти и родовой воспитательной практике, кыргызский народ не только выжил, но и сохранил свою

самобытность. Кодекс родовой чести, развитый у кочевых народов, предусматривает и соблюдение норм поведения, прежде всего гостеприимства. Гостеприимство – национальная черта кыргызов. Об этом свидетельствуют многочисленные пословицы и поговорки: «Коноктуу үйдө кут бар», «Үйгө канча бут кирсе, мынча кут болот». Гостеприимство у кыргызов выражается в установлении правил приема любого путника. Нарушение же этих установлений и неписаных правил грозило негативной санкцией в форме общественного порицания. Издавна у кыргызов считается, что, достойно приняв гостя, хозяин может рассчитывать на милость бога, а также на почет и уважение окружающих. У кыргызов, как, впрочем, и у всех кочевых народов, трапеза является центральным моментом ритуала гостеприимства.

Любое застолье начинается с ритуала рассаживания и представляет собой, с одной стороны, модель этикетной проксемики, с другой, модель половой и социальной стратификации гостей. Как и в конфуцианской этике, в этикете кыргызов присутствует строгое соблюдение иерархии, по которой каждый человек должен знать свое время и свое место. Таким образом, все члены застолья рассаживаются строго по рангу: почетное место (төр) предлагают самому уважаемому гостю, а за ним в порядке убывания остальные члены застолья. Причем «верх» и правая сторона означают более высокую престижность, а «низ» и левая сторона – более низкую. Из сказанного следует, что ритуал рассаживания на практике является негласным проявлением сегрегации.

На основании краткого опыта исследования этикетных норм в героическом эпосе «Манас» можно сделать некоторые выводы общего характера. Несмотря на известные сложности, определяемые спецификой фольклорного текста, данные эпоса могут служить базой для изучения этикетной системы кыргызов, тесно связанной с социальными институтами древности. Более информативны в этом плане описания

этикетных ситуаций, в контексте (норма - антинорма) уже, как правило, содержится социально-детерминированный характер тех или иных этикетных правил. Как может показаться на первый взгляд, некоторая завуалированность моральной терминологии в эпосе свидетельствует не об отсутствии морали вообще, а о том, что и мораль, и этикет просто органично связаны с самой практической жизнью кыргызов. Эта особенность духовной организации характерна для всего кочевого сознания. Поэтому, использование материала эпоса может иметь место и при изучении традиционной этикетной системы других кочевых народов.

Вышеизложенное подтверждает вывод о том, что «Манас» является «культурной энциклопедией» кыргызского народа, отражающей все стороны общественного сознания и жизни кыргызов: мифологию и религию, нравы и обычаи, философию и эстетику, и, наконец, мораль и нормы поведения. Фактически он представляет нравственно-этический кодекс кочевого мира, из которого и по сей день кыргызский народ черпает уроки нравственности и гуманизма [5, С. 146.].

Литература:

1. Э. Холл. Как понять иностранца без слов. - М., 1995. С. 238.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. - Т.1. - С. 470.
3. Манас: Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – 3 китеп. – 278 б.
4. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (По материалам эпоса «Манас»). Б.. 1998. С.193-204.
5. Акмолдоева Ш.Б. Некоторые проблемы культурологического исследования эпоса «Манас» // труды института целевой подготовки специалистов. – Б., 2001. С. 146.

*Жапаралиева Н. Ж., п.и.к., доцент,
М. Рыскулбеков атындагы КЭУ*

“МАНАС” ЭПОСУ: КЕЧЭЭ, БҮГҮН ЖАНА ЭРТЕҢ

“Манас” баяны- ыйык көркөм сөз өнөрү, өлбөс касиеттери менен айырмаланган, элдин тарыхын, кайгы кубанычын, тилек-үмүтүн кең камтыган улуу дастан! – деп улуу жазуучу, кара сөздүн алпы, академик

Түгөлбай Сыдыкбеков өз кезегинде “Манас” эпосу кара сөз түрүндө жазган Кеңеш Жусуповго баш сөз жазып берген жеринде айтат. Ооба, “Манас” эпосу – оозеки жаралып, миңдеген ашуун жыл өмүрүн оозеки улантып, биздин күнгө чейин жашап келе жаткан чыгарма. Эл арасында анын бүгүн да кагаз бетинде түшүрө элек оозеки жашоосун улантып келе жаткан тексттери бар. Бирок, оозеки өмүрүн улантууга илгеркидей жагдай жок, азыркы учурда мамлекетибиз өнүгүп, жашоо шарт таптакыр башка нукка кетип жаткан учурда, оозеки өмүрү басаңдап, өнүкпөй калышы мыйзам ченемдүү көрүнүш, андыктан кандай гана варианты болбосун кагаз бетине толугу менен түшүрүп калуу ар бирибиздин милдетибиз деп эсептейм. Кыргыз элинин жашоо турмушу, каада-салты, ырым-жырымы, социалдык абалы, маданияты деги койчу ар тараптан алып карасаң баары “Манас” эпосуна топтолгон. Демек, мындай дүйнөдө теңдеши жок, көркөм дүйнө, руханий байлыкты билүүгө ар улуттун илимпоздору кызыктар. Андыктан өзүбүз үчүн адегенде, андан кийин башка элдин өкүлдөрүн тааныштыруу илимий максаттарына пайдалануу, башка тилдерге которуу жана башка көптөгөн иштер үчүн да кагаз бетине түшүрүлгөн текст талап кылынат.

Кыргыз эли жаралгандан тартып сөздү бага билген калк. Улуусунан кичүүсүнө чейин укканын улап, укумдан-тукумга узатып, көргөндүн көөнүн толтуруп келе жаткан жамакчыларыбызга дүйнө эли таң калып келет.

Эгерде кыргыз элинде оозунда сөзү бар тилинде мөөрү бар, сөзгө чебер жамакчы, жомокчулар болбосо “Манас” бизге жетпейт эле. Ушундай зор эмгекти ата-бабадан бизге жеткирген сөз багарлардын “Манас” аттуу мурасты улантып урпактарга өткөрө турган манасчыларыбыз бар. Кыргыздын уучу кур эмес. Себеби, жогоруда биз эскерип кеткендей шарт, жашоо деңгээли өзгөрүп, компьютердик технология, кибернетика ал түгүл, канатехнология оргуштап өнүгүп турган кезде манас айтуучулардын

“Манас” эпопеясынын тагдыры татаал жолдо калаары айдан-ачык эле XIX кылымдын экинчи жарым жылдыгынын башында СССР деген күчтүү державанын учурунда “Манасты” жокко чыгарууга аракет кылган саясатчылар, манасчыларды, изилдөөчүлөрдү катуу куугунтукка алып, керек болсо жоготуудан кайра тартпаган бийлик учурунда да жоголуп, жоюлуп кетпеген “Манас” бүгүн жок болуп кетмек беле. Кечээгиси ал болуп, бүгүнкүсү бул болуп турган кезде өзгөрбөгөн, өчпөгөн “Манас” улуу эпопеясынын келечеги кең экенин айдан ачык. Кечээги күндөрү Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиевдер улуу манасчылардын учугун улап келишсе, бүгүнкү күнү Талантаалы Бакчиев, Дөөлөтбек Сыдыков, Улан Исманов, Замир Баялиев сыяктуу манасчыларыбыз турганда “Айкөл Манастын” жомогу түбөлүк кылымдарга уланары шексиз. Себеби, бүгүнкү күндө келечекке, кам көрүлүп, президент А.Атамбаевдин “Кыргызстандын элинин тарыхын жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү” (27-январь, 2012-жыл) буйругу, Жогорку Кеңеш кабыл алган “Манас” эпосу жөнүндө мыйзамдын талаптарын ишке ашыруу үчүн Кыргызстандын бардык жогорку окуу жайларына “Манастаануу” сабагын өтүү үчүн Кыргыз Республикасынын Билим берүүнүн Мамлекеттик стандартына киргизилип, мурун кээ бир окуу жай окубай, кээ бир окуу жай тандоо курсу катарында окутулуп келсе, азыркы күндө милдеттүү түрдө бардык жогорку окуу жайларда окутулуп, окутуунун түрдүү ыкмалары, технологиялары иштелип чыгууда.

Улуттук руханий сезимдери күчтүү, “Өзүңдү-өзүң сыйласаң, өзгө сыйлайт” – дегендей өзүн сыйлаган ар бир улут, өзүнүн руханий көркөм дөөлөттөрүнүн барктап, баалап, көздүн карегиндей сактап, окутуп-үйрөтүп, ата-бабадан калган элдик улуу, ыйык мурасты бүгүнкү күндүн талабына ылайыктап, технологиянын өсүп-өнүгүп турган урбандаштыруу мезгилиндеги муундарга, жаш өспүрүмдөргө студенттерге алардын

психологиясына ылайыктап, бирок ошол кездеги доордон алыстабастан, кийинки, бүгүнкү биздин мезгилге чейинки доорго көпүрө салып үйрөтүү мына биздин мугалимдердин, окутуучулардын милдети. Бала бакчада тарбиячы, жана атайын адис, мектепте кыргыз адабиятынын мугалими Жогорку окуу жайларда окутуучулар “Айкөл Манас” дастанын аздектеп жеткирүү үчүн кызмат өтөш керек. Ал эми жалпы кыргыз калкына айтылуу манасчылар айтып, өз милдетин өтөп жатышат.

“Манас” эпосун бир эле жолу окуп чыккан адамдын чындап ички дүйнөсү тазарып, жүрөгүндө улуттук аң-сезим ойгонуп, патриоттуулук күч аларын билебиз. Бирок, бүгүнкү жаш муундар, интернет булактарынан маалымат алып, көнүп калган кезде “Манастын” көлөмдүү томдуктарын көрсөтүп, акыркы 7 килограммдык Улуттук Илимдер Академиясынын “Манас” китеби тааныштыруу кээ бирин таң калтырса, көбүнчөсүн коркутарыбыз белгилүү. Андыктан, кызыктырып, алардын ички дүйнөсүн алуу менен гана тартуулаш керек.

Бүгүнкү күн илимдин заманы болуп турганда, улуттук көркөм табылгаларды, мыкты сапаттарды, улуу дөөлөттөрүбүздү даназалап, өсүп келе жаткан муундардын, ал түгүл, өзүбүздүн жан дүйнөбүздү улуттук духка сугарып, мекенчилдик сезимди курчутуп турушубуз абзел.

Азыркы учурда интерактивдүү технология менен окутуу бардык билим берүү мекемелеринде жигердүү жүрүп жатканда алардын ийкемдүү жолдорун ылайыктап, Манастаануу сабагында колдонсо болот.

Бүгүнкү калыптанып калган көз караштан алганда, интерактивдүүлүк – бул студенттин жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн жемиштүүлүгүн арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңыланууга (инновациялоого) багыттап окутууга болгон мамиле дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир системасы.

Интерактивдүүлүк менен окутуу процессинде студенттер бири-бири менен өз ара жана окутуучу менен дайыма пикир алышууда болуусу,

биргелешкен, демилгелүү иш- аракеттери, жыйынтыгында иреттүү белгилүү бир тыянак-корутундуларга келиши. Демек, “Манастаануу” сабагын да азыркы муунга түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү жеңилдейт деп ойлойбуз.

Сынчыл ой жүгүртүү, ой калчоо (мозговой штурм) анын түрлөрү: мисалы: түгөйлөнүп ой калчоо, тайпалык ой калчоо, зигзаг, ролдук оюн сабак, кластер, Венн диаграммасы, ИНСЕРТ, синквейн, Даймонд ыкмасы, “билем, билгим келет, билдим”, ромашка ыкмаларын пайдаланып өтүү менен көлөмдүү “Манас” эпопеясын өлчөнгөн саатта жыйынтыктоо шарт түзүлөт. Мисалы Венн диаграммасын пайдаланууда Манас менен Алоокени, Кошой менен Жолойду Манас менен бардык хандыктын баатырларын бирден салыштырып, айырмачылыгы менен окшоштугун аныктасак.

Кластер жана ромашка гүлү аркылуу Жакыптын балдарын, баатырлардын аялдарын, тулпарларын аныктасак болот. Ал эми “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигинин генеологиялык байланышын жана башка касиеттерин “Ротация” ыкмасына салсак, ал эми “Манас” эпосунун ар түрдүү кырдаалын “билем, билгим келет, билдим” системасына салсак студенттер үчүн жеткиликтүү болот.

Манастаануу сабагын өтүүдө кыргыз тили жана кыргыз адабияты үзөңгүлөш жүрөрүн унутпаш керекпиз. Себеби, классикалык кыргыз тилинин уюткусу “Манас” эпосу.

Жогорку окуу жайлардын филологиялык факультеттери гана кыргыз тили менен адабиятты ала жүрсө. Башка окуу жайлар тактап айтканда табигый жана экономикалык окуу жайлар кыргыз тили менен модернизациялап өтүү мүмкүнчүлүгү бар. Андыктан Манастаануу жана кыргыз тили сабагын интеграциялоодо кырдаалдардан бирин-экин сөз кылуу менен мисалдарга кайрылсак.

Адабияттар:

1. Жусупов К. “Манас” кара сөз менен. – Б., 1995.
2. Жапаралиева Н. “Манастаануу” ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу программасы жана методикалык колдонмо.- Б., 2010.
3. Мусаев С., Турдугулов А.. “Көркөм сөз өнөрү”.-Б., 1999.

*Дуйшеев Ж., профессор,
Ж. Баласагын атындагы КУУ*

МАНАС» ЭПОСУНУН ОНОМАСТИКАСЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Манас деген атты Манастын атасы Жакып төрөлгөндө эле арнап койгон ат деп кароого болобу, же Чоң жинди деп койгон сыяктуу кошумча ысымбы? — деген суроону чечмелеп көрөлү.

Чынында биздин эпопеябыз байыркы болгондуктан, ал эпостун негизги каарманы кыргыз элинин легендарлуу баатыры Манастын атына байланыштуу экендиги өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ал эми ушул мезгилге жете Манастын атын, же анын айрым эрдигин маалымдаган XVI кылымдагы «Таварик» кол жазмасынан башка дагы тарыхый булак жок экендигин билебиз, ошондуктан «Манас» эпосундагы элибиздин XY-XVII кылымдардагы жунгарлар (калмактар) менен кармашын, айрым тарыхый булактарга салыштырып көрүп, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз. Симпатиялык магиянын закону боюнча энчилүү адам аты адамдын эн негизги составдык бөлүгү деп эсептелгендиктен, ошол бөлүмгө да анын чыныгы аты менен атоодо жин-шайтандардын тескери таасири тийип, адам бузулушу мүмкүн деген ишенимге байланыштуу адам аттары бир гана ат менен чектелген эмес. Көп элдер - өзүлөрүнүн балдарына бир эмес бир нече аттарды коюшкан. Ошол берилген аттардын ичинен бирөө анын чыныгы аты болуп эсептелип, калгандары өзүнүн чыныгы атынан башка ылакапка айланган аттар (прозвище, кличка) күнүмдүк атоодо ал адамга сырттан келген тескери таасирлер тийбейт имиш. [1].

Айрым убактарда баланын ата-энеси байкоосуз чыныгы атын атап жиберипсе да ал атты, башка чыныгы атка өзгөртүшкөн. Баланын чыныгы атын бир гана ата-энеси билген, бирок ал эч кимге айтылгыс жашыруун сыр болгондуктан алардын чыныгы аттары аталбай жүрүп унутулуп, анын ордун чыныгы атынан башка аттар (прозвище) басып калган. [2].

Биз жогорудагыдай маалыматтарга, фактыларга таянып, Манастын чыныгы аты бизге жетпеген, анын ордуна же эл тарабынан, же атасы тарабынан коюлган прозвище менен бизге белгилүү болуш керек деген жыйынтыкка келебиз.

Андай болсо «Манас» деген прозवेशини атасы койгонбу, же эл койгонбу? - деген суроо туулат. Ырас, мындай суроого оңой-олтоң жооп бере коюш кыйын, далилдөөчү көп фактылар талап кылынат.

Калмактар менен кыргыз элинин айыгышкан тарыхый күрөшүнүн (согушунун) фонун XV кылымдын башталышынан XVIII кылымдын ортосуна жете Борбордук Азиядагы монгол урууларынан чыккан күчтүү ойроттордун мамлекети (калмактар, 1758) алардын калдыгын кытайлар талкалаганга чейинки убакытты ичине камтыйт. «Манас» эпосунда кыргыз элинин калмактар менен болгон күрөшү негизги орунду ээлейт. Мындай күрөш Орто Азия элдеринин жана Казакстандын эпосторунда да негизги фонду камтыйт. «Манас» эпосу нечен кылымдар бою түзүлүп калыптанган болсо да, эпопея катары так эле ушул биз айткан доордо түзүлө баштаган болуш керек деп болжолдоого болот.

Тарыхый булактардын билдирүүсүнө караганда, XVI кылымдын биринчи жарымында батыш Тянь-Шанда жашаган кыргыздар калмактардын жана монгол ханы Могулустандын башкаруусунда турушуп, аларга каршы айгышкан согушун токтотушпаган. Мусулман тарыхчылары XI-II кылымдарда кыргыздар кошуналарынын кул кылууга жасаган ар кандай аракеттерине каршы сокку бере алган согушчан күчтүү эл деп мүнөздөлөт.[3]. Кыргыздарды Могулустандын "жапайы арстандары" деп

аташат.[4]. «Алар мусулман да, каапыр да эмес, өткөөлү бар бийик тоонун арасында жашашат. Эгерде хан аскерин баштап согушка келе жатса, алар «үй-бүлөлөрүн тоонун аскалуу тереңине көчүрүшүп, өзүлөрү эч кимди өткөрбөс үчүн өткөөлдү тосуп турушат». [5]. Кыргыздар айрыкча XVII кылымдын биринчи жарымынан тартып Батыш Түркестандын чыгыш башатын жана Фергананы өзүнүн контролдуулугу астында кармап турушат.

XVII кылымдарда кыргыздар өзүлөрүнүн бийлигин Памирге, 1658-жылы Каратегинге жана Гиссарага таратып, андан кийин Афганистанга таратат. Азыркы убакта да ал жерлерде кыргыз элинин өкүлдөрү жашайт. [6].

Жогорудай булактардан алган материалдарды эпостогу кыргыз элинин күрөшүнө - салыштырып келип, чынында эле мындай согушчан элдин арасынан чыккан чыныгы эр жүрөк баатырга прозвищени эл бериши мүмкүн деген жыйынтыкка келебиз. "Манас" деген прозвищеден башка кошумча ат берилбеш керек деген ой да туура эмес, анткени айрым прозвищелер өтө эле туруксуз болот. Ал адамдын ар кандай сапатына, же физический жактан начарлыгына жана башка жактарына карата өзгөрө берет. Эпосто Сары таздын кийин хандыкка көтөрүлгөндө Сары-хан болуп аталып калгандыгы жөнүндө айтылган. Прозвищелер ар түрдүү жол менен жасалат. Айрым эл тарабынан берилген прозвищелер өз калыбында сакталып турбастан анын ар кандай сапатына, титулуна, аял болсо турмушка берген жериндеги бактымын, эл ичинде ээлеген, карата, чыныгы атына жардамчы прозвищелер жалгануу жолу менен да жасалат. Жакынкы эле XIX кылымдын башындагы Мөөр жөнүндө сөз кыла турган болсок, ага Ак-Мөөр деп атты Жантай, андан кийин Мөөркан, Каныша деген атты эл берет.

Мөөр

Ак-Мөөр

Мөөркан

Каныша

Мындан биз бир эле адам аты төрт түрлүү аталып, анын үчөөнү эл бергендигин көрүп отурабыз. Акыры бизге Жантай койгон прозвише менен кошулуп Ак-Мөөр болуп жетти. Ооба, эл тарабынан так белгисиз болгон убакта Мөөркан же Каныша деген ат менен аталып калышы толук ыктымал эле.

Жыйынтыктап айтканда, кечээки Мөөргө мынчалык прозвише таандык болгондон кийин, мүмкүн Манаска да бир нече прозвише берилген деп билебиз.

Жогоруда биз Манас деген атты шакап, же кошумча коюлган прозвише деп көрсөттүк. Эгер бул ат прозвише болсо Манаска качан, канча жашында, кайсы убакта берилген деген суроо туулат.

"Манас" эпосу кыргыз элинин бир канча кылымдар бою өзүлөрүнүн эркиндигин, бактысын талашып, душмандарга болгон казаттагы кармашын, көз карандылыкка каршы күрөшүн чагылдырып көрсөткөн байыркы эпос. Эпостогу айтылган өткөн окуялардын ичинде чындыктын негизги бар.

Ооба, эпос-тарых эмес, бирок кыргыз элинин тарыхына байланыштуу айрым окуялар белгилүү даражада эпостон орун алып, ал үчүн талыкпай кызмат кылган бизге табышмактуу адамдардын аттары, шаарлардын, өлкөлөрдүн, уруулардын катышы кокусунан эмес.

Мына ушуга байланыштуу "Манас" эпосундагы адам аттарын байыркы элдерин, уруулардын ат коюу салттарына, каадаларына ж.б. жактарына тарыхый жактан салыштырып көрүп, айрым пикирлерибизди ортого салууну ылайык таптык. Өзүнүн чыгышы жана пайда болуу тарыхы, иликтөөнүн методу жагынан кызыкчылыкты туудуручу лингвистикалык тил илиминин бир тармагы болгон ономастиканын-антропонимика (адам аттары) жана топонимика (жер суу аттары), этнонимика (уруу, урук аттары) сыяктуу бөлүмдөрү бири-бирине

байланыштырылып анализдөөнү талап кылуучу илим экендиги бештен белгилүү. Анткени адам, анын аты эң байыркы. Андыктан, алардын жашоо шартына ылайык коңшу элдер менен өмүрү өткөнчө чиеленишип жанаша жашагандыктан элдин, жердин, андагы жашаган уруу, уруктардын: тарыхый, маданий, социалдык, диний, экономикалык, нравалык, саясий деңгээли коомдук түшүнүгү менен гана шартташып ат коюлганы бизге белгилүү.

Антрономика тил илими үчүн эң, кызыктуу материалдарды берет. Айрыкча, адам аттары байыркы мезгилге мүнөзүү болгон фонетикалык, семантикалык белгилерди, тарыхый аттарды сактап келип, бизге анын сырын ачып берет.

Алгачкы коомдогу жашаган адамдар балдарын ар кандай себептер менен өлтүрө тургандыгын М.И.Кулишер [7] билдирет. Белгилүү топтордо жашашкан айрым адамдардын оорулуу, алсыз, начар, же бир мүчөсү кем балдар төрөлсө, аны багып тарбиялоону токтотуп, өлтүрө турган. Келечекте өзүлөрүнүн ордун басып, өндүрүштө же сырткы душмандардан коргонууда эл ишеничин актай алчу балдарды гана багышкан. Кыскасы, эненин эмгеги кайта турган ден соолугу чың балдарды чоңойтушкан.

Айрым ата-энелер саламатчылыгы чың балдарын да коомдо адамдардын жашоосуна жолтоо кылуучу эл санынын көбөйүшүнө карата, сапатсыз начар жаш балдарды да өлтүрүп турушкан. Алгачкы коомдо жашашкан адамдардын максаты ачкачылыкка, жакырчылыкка учурап калбас үчүн группалардын санын тең салмакта сактоодо ата-энелердин каршылыктары эсепке алынган эмес.

Эгиз төрөлгөндөрдүн бирөөн өлтүрүшүп, жогорудагыдай максатка жетиш үчүн жаш балдарды тарбиялоого, өстүрүүгө чек коюлган.

М.Гентердин сөзү менен айтканда, түндүк америкалык уруулардын көбү ар бир үй-бүлөдө үчтөн-төрттөн ашык бала тарбиялашкан эмес. Кормин, Фате, Жаны Гемнес, Фиджий аралдарында да эки же үчтөн артык

бала багууга уруксат берилбеген. Японияда, Австралияда, Камчаткада, Индияда, Эврейлерде, Грецияда жаш балдарын тагдырга жараша талаага багуусуз ташташкан.

Африкада, Азияда да балдарын өлтүрүшкөн. Перстер сокур, кыйшык көздүү, өңсүз, түссүз балдарын кылыч менен чаап өлтүрүшкөн. Байыркы Грецияда да бир же экиден гана бала кармашкан. "Атасы болуптур менин бир балам болсун, ал ата тамын ээлеп, байлык үйүмө толуп, уулум да бир болсун деген".[7].

Биздин байыркы эпосубуз "Манастын" негизги каарманы Манас да тандалып багылган Жакыптын жалгыз уулу. Ошондуктан Гельвальдта [8] айтылгандай, алгачкы коомдун адамдары балдарын чоң сыноолордон өткөрүп, чыдамдуу кылып тарбиялаган. Көптөгөн мелдештерде женип чыгып, жоону жеңүүгө жетишип, чыныгы баатыр катары көрүнгөндө гана анын чыныгы аты аталышы ыктымал.

Алгачкы коомдо жашашкан адамдар бара-бара балдарын өлтүрө бербестен, саламатчылыгы чың өспүрүмдөрдү белгилүү чекке чейин сындан өткөрүшүп, андан өтпөгөндөрдү начар, жараксыз адам катары эсептешип, тирүүлөй көмө башташкан. Сындан 8 жашында өткөндөрү эр жетип калганда, б.а., он эки жаштын аралыгында белгилүү группалардын сынагына көпчүлүк эл чогулуп, алардын жеңгендерин эркектердин общинасына кабыл алуу үчүн калыстык менен көрүүчүлөрдүн макулдугу менен кошуунун мүчөлүгүнө өтүшкөн.

Түндүк Мексика тарапта жашаган Индеецтер балдарын көптөгөн көрүүчүлөргө үч сыноодон өткөрүшүп, чоңдордун катарына кошууга аракеттенишет. Балдарын чечиндирип, чачынан жулуп, ыргытып, муштап, тепкилеп, сабаганда үн чыгарып, оор дем алса эле экинчи жолку сыноого катышуу укугунан ажыраган. Эгерде ал күлүп көңүлү куунак болуп, кийинки сыноого даярмын десе, бул сыноодо жакын туугандары атасы жырткычтардын сөөктөрү, текенин мүйүзү менен сабап, чычырканакка

бөлөйт, эс учунан танат, бүткөн боюнан кан агат жонунан кайыш тилгенде да онтошу, үн чыгарышы, оор дем алуусу мүмкүн эмес.

Мына ушундай оор сыноодон өткөн жигиттердин ата-энеси, биртуугандары эл чакырып той беришип, баласына жаанын огу менен бычак ж.б. курал жабдык беришип, сырткы душмандардан сактайсың, биздин уруунун чебин бекем сактай алат дешип, чалгынга жөнөтүшөт. Жаңы ат коюшат, элге мыкты уруунун даңазалуу уулу деп, жар салышат. [9].

Ырас, эпосто (Сагымбайдыкы боюнча) "Жараткан сага бала берет, анын атын Манас койгун, бирок он экиге чыкканча атын атаба" дейт. Якуттарда да байыркы убактарда кичине чагында берилген ат сакталбаган, жигит болуп ишке жараганда гана чыныгы ат коюлган. Мындай ат коюу салты, остяктарда, самоедтерде, карагастарда да сакталган.

Адабияттар:

1. Зеленин Д.К. Табу слов у Народов Восточной Европы и Северной Азии. Том IX, II
2. Сборник музея антропология и этнографии. М. 1930, стр.135.
3. Зеленин Д.К. Аталган эмгекте, 137-6.
4. Бернштам А.Н. Историческое прошлое киргизского народа. Фрунзе 1942. стр.23.
5. Бартольд В.В. Киргизы. Фрунзе. 1943. стр.54-57.
6. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья, стр.83, (из анонимного исторического труда 1942 года).
7. Бернштам А.Н. Историческое прошлое киргизского народа. Фрунзе, 1942. стр.23.
8. Кулишерь М.И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. Спб. 1887.
9. Фр. Гельвальд, Естественная история племень и народов. Спб. 1882-89 том I.
10. Очерки сравнительной этнографии и культуры М.И. Кулишера, Спб, Типография И.Н. Скороходова, 1887. глава V. Детоубийство стр. 46-56.

*Торогельдиева Г. А., к.ф.н., доцент,
ККИ КНУ им. Ж. Баласагына*

*Кулаалы таптап куш кылдым,
Курама топтон журт кылдым.
Айкол Манас*

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ПАРАДИГМ НА ОСНОВЕ ЭПОСА «МАНАС»

Исходя из множественности задач воспитания, приходится выделять особо приоритетные. Приоритетными задачами следует считать привитие таких социологических качеств, которые имеют особое свойство, качество, отражающих вечные ценности жизни. Базисной основой считаются абсолютные человеческие добродетели, которые имеют социальную ценность, которые абсолютны всегда во времени. В связи с этим, на современном этапе времени особо выступают социальная и, следовательно, педагогическая проблема – проблема духовности.

Повышение духовности устраняет общую причину невоспитанности человека во всех сферах, и если мы хотим достичь ожидаемого успеха, нужно все воспитательные парадигмы подчинить общей генеральной цели – воспитанию духовности. Сама история кыргызской государственности

сохранила сильнейший опыт и надежные способы решения воспитательных задач. Этнопедагогика по силе духовности и нравственности у кыргызского народа всегда стояла на крепких основаниях жизненной мудрости, гражданской позиции, преемственности в духе самобытных традиций.

С учетом нынешних реалий и будущих стержневых норм, качественных парадигм, эталонов в воспитательном аспекте, исходя из этнопедагогической совокупности мировоззрений, следуют незыблемости жизнеутверждающих основ эпоса «Манас». Образцово - показательной, ценностно-ориентировочной основы при формировании у молодежи ряда вечных, неизменных добродетелей представляет собой особую программу воспитания, в которой представлены:

- неполная характеристика качеств особой ценности и высокого содержания, которые будут сформированы в ходе воспитательного процесса, при условии опоры на стержневые, ключевые позиции, ярко выраженных в эпосе «Манас». Особо следует выделить основополагающие качества человека, которые в тандеме с институтом семьи и рядом социальных институтов будут прививать следующие качества: великодушные, доброжелательность, приветливость, мужество, чувство национальной гордости, долга и патриотизма.

«Киргиз – словам своим хозяин.

Он обещаниям верный раб.

Его ничто не остановит:

Он иль умрет, иль восстановит

Свою поруганную честь...

«Киргизы сорока родов

Так нас повсюду величали. [6, С. 92.]

- Наблюдается пропаганда бережного отношения к природе:

Ошол кундон ушул кун

Коо бузулуп, сай болду,

Асты устуна айланып

Сай бузулуп, тоо болду.

Тоо бузулуп, коо болду,

Калдайып жаткан бул жердин,

Кайсы жери соо болду?

Молодым людям хочется как можно быстрее реализоваться в жизни, обеспечить карьерный рост, но, увы, без этнической культуры, ментального воображения и позитивных, благосклонных деяний нет человеческого роста, а, следовательно, и карьерного. Конструктивные действия молодежи имеют содержательный аспект только в проекции смысловой содержательности, положительной динамики, когда личность хочет развиваться и все жизненные вызовы удовлетворяются самостоятельным трудом, отсюда и эмпирический опыт и рефлексия нашего бытия. Дабы избежать лозунговой педагогики, многословия, надо добиваться практически - мотивированного взаимодействия с воспитанниками, опираясь на ценнейший опыт воспитания, который освещен в эпосе «Манас». Продолжим ряд качеств, которые позволят молодежи обрести социальный опыт, должны пропагандироваться всеми социальными институтами для формирования идеалов истины, добра, красоты и развития умственной, нравственной, эстетической, физической сферы воспитуемых. Ведь работа над нравственным содержанием и совершенствованием, - это особый труд духовного характера и личностного становления. Естественно, фундаментально - базисной установкой в этнопедагогическом арсенале воспитательных средств, выступает сама культура традиций кыргызского народа и сам образ великодушного Манаса, который воодушевляет нас личным примером.

Наш великий пращур в историческом ракурсе, впечатляюще выступает в образе защитника основ государственного строя нашей кыргызской земли, блюстителя нравственных основ и внутреннего порядка в качественном измерении содержательной части человека.

Думай, делай, поступай как великий Манас! – вот тот самый исторический пример, где присутствует принцип педагогической наглядности, высоты человеческих помыслов. В этом случае эпос «Манас» выступает всеобъемлющим источником духовности и богатства духа.

Учитывая тенденции современной картины мира, общественный и экономический прогресс, которые имеют поступательный вектор развития, имеет место для формирования духовного сознания, где основная цель всех воспитательных парадигм обращена в сторону общественной направленности. Если мы продолжим ряд качеств в цикле воспитательных парадигм, то они следующие: культура общения, уважение прав и свобод других людей, правдивость, чуткость, ответственность за свои поступки, целеустремленность, скромность, толерантность. Обретаются новые формы, парадигмы и модели образовательно-воспитательного аспекта:

- Гуманистическая, демократическая, экологическая направленность воспитания и образования;
- Усиление связи с жизнью;
- Формирование национальной системы образования и воспитания;
- Внедрение развивающего, этнокультурного обучения и воспитания

Архиважно избежать риска утери социальности, разрушения, социальной иерархии, отойти от угрозы десоциализации общества, когда наблюдается снижение уровня социальных взаимосвязей, когда происходит смена структуры типов отношений между людьми и сообществами, доминируют их ненормальные конкурентные отношения и превалируют отношения вражды, взаимоуничтожения, поскольку игнорируются правила, не соблюдается культура отношений. В связи с

этим, особую тревогу вызывает обстановка, когда происходит примитивизация и архаизация социальной жизни, биологизация межчеловеческих отношений. И поэтому, настала острая необходимость познания глубины социальных катаклизмов, где имеет место опоры на положительное, выступает единство воспитательных воздействий через социальные институты, через само общество, где в социальном пространстве должны доминировать духовные постулаты, заветы Манаса, где особым лейтмотивом проходит основополагающий принцип национального единства и возрождение национального достоинства.

Семь заветов «Манаса» у кыргызов рассматриваются наиболее чтимыми

этическими и моральными нормами. Каждый из семи заветов служит призывом к консолидации сил и душевного настроя, и имеют аксиологическую ценность воспитательного характера. В этнопедагогической отрасли эпос «Манас» является основополагающим источником развития молодой поросли, потому что основы «Манаса» базируются на многовековом практическом опыте воспитания кыргызского народа, закреплённый в образе размеренно - осмысленной жизни, этнических традициях, закрепляющих ментальность кыргызского народа, в обычаях являющих характер, самобытность, этническую яркость, духовную красоту и силу кыргызского народа. В выработке мировоззрений, убеждений, характера и жизненного самоопределения, именно в этом ключе источником духовности, центром духовной силы выступают основополагающие, фундаментальные семь заветов Манаса:

1. Единство и сплоченность нации
2. Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество
3. Национальная честь и патриотизм
4. Через кропотливый, неустанный труд и знания к процветанию и благосостоянию

5. Гуманизм, великодушие, терпимость
6. Гармония с природой
7. Укрепление и защита кыргызской государственности. [1, С. 15].

Хочется, особо отметить, что эпос «Манас», будучи достоянием мировой культуры, продолжает оставаться не только явлением культурной значимости мирового масштаба, имеющий шедевральный характер, но и много веков служит и продолжает служить мощнейшим идейным инструментом для духовного самоопределения государственной, политической и культурной жизни кыргызов. А также является кладезью народной, педагогической копилки в воспитании молодого поколения нашего гражданского общества, в котором должны быть утверждены мир, согласие и единство.

Литература:

1. Акаев А.А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». - Б., 2002.
2. Жакиев Б. Манас – Кыргыздардын баатырдык эпосу. – Б., 2011.
3. Международно научно – образовательный журнал «Центральная Азия и культура мира». / Мат-лы межд. науч. – практ. конф. «Идентичность и диалог культур в эпоху глобализации». Спец. вып. 1-2 (21-22). - Б., 2007.
4. Мотяшов В.П. Богатство духа и дух богатства. – М., 1985.
5. Подласый И.П. Педагогика. - М., 2011.
6. Поливанов Е.Д. Киргизский героический эпос «Манас». – Б., 1999.

*Апезова Д.У. к.п.н., доцент,
КНУ им Ж. Баласагына*

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО - ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЙ НА ОСНОВЕ ЭПОСА «МАНАС»

Решение проблем современного этапа развития демократического общества в Кыргызстане во многом зависит от эффективного воспитания молодежи. Этим обусловлено внимание исследователей-педагогов к взаимодействию воспитания молодежи с собственной культурой в

решении актуальных проблем современной социальной действительности. Перед педагогической общественностью поставлены задачи создания условий для самореализации личности, овладевшей системой общечеловеческих и национальных ценностей и идеалов; личности, обладающей чувством гражданской ответственности за результаты своей деятельности, за сохранение природы, за судьбы страны и мира [1, С. 12].

Любая воспитательная система ориентирована на определённые ценности. В современной педагогической науке и практике признаны педагогически нецелесообразными идеи построения воспитательного процесса на основе антигуманных ценностей и авторитетного стиля отношений между педагогом и обучающимся. То есть в воспитании молодежи не хватает образовательно-воспитательной системы, которая имеет взаимосвязь с гуманностью. Все эти ценности можно найти в эпосе «Манас».

Наиболее крупный по объему и энциклопедический по содержанию эпос «Манас» — памятник духовной культуры нашего народа, более всего сконцентрировав в себе общественно-философские идеи понимания цельности и единства кыргызов как этнической общности, сыграл важную роль в дальнейшей консолидации кыргызских племен, осознававших свое общее происхождение.

В воспитании нового поколения чрезвычайно важным считается то, что она воплощает заветы, доставшиеся нам от мудростей веков. Обращаясь к современности, размышляя о путях совершенствования общества, ее очистительных процессах, мы все чаще оглядываемся в прошлое — в устно-поэтическое наследие народа — в эпос «Манас» и в его нравственном опыте ищем ответы на сегодняшние болезненные вопросы.

Приступая к изучению эпоса, мы попадаем в мир, веками накопленной народной мудрости, которая удивительнейшим образом

вмещена в поучительные, разящие остроумием слова, отражающие вольнодумство и свободомыслие народа.

Эпос «Манас», как безбрежное море, по капле впитавший в себя мудрость народа, пройдя через фильтрующий слой веков, засиял еще ярче, удивляя нас до сих пор неисчерпаемостью своих богатств.

Это философско-сказовое творение наших предков, наивно-простых и в то же время мужественных, умудренных опытом суровой борьбы за существование, вызывает достойное восхищение наследников, продолжает доставлять художественное наслаждение и, в известном смысле, служит нормой и недостижимым образцом. Опыт и мудрость народа, идейная и художественная сила его устно-поэтического творчества — в сердцах современных художников, ученых, деятелей культуры и искусства. Именно, они, непревзойденные ценности народного гения, вдохновляют их на создание значительных научных исследований, произведений литературы, искусства и живописи.

В эпосе «Манас» отражена непрерывная связь времен и поколений, правдивая и вечно живая история, опыт человеческих отношений. Опыт и мудрость отцов интересны нам не просто как исторические свидетельства — они, являясь примером высокого гуманизма и будучи проникнуты духом человеколюбия, идеями патриотизма, дружбы и взаимопонимания между народами, бережного отношения к окружающей среде, имеют огромное практическое, идейно-художественное, мировоззренческое и воспитательное значение в формировании нравственной личности [1, С. 22].

Достоинство эпоса — это современность его художественно-философского мышления, устойчивые нормы нравственности по отношению к труду и общественному долгу.

Сила эпоса — в его патриотической направленности, интернациональном характере, гражданственности, в утверждении дружбы, братства и взаимопонимания между народами. Патриотические традиции кыргызского народа сложились и окрепли в многовековой

освободительной борьбе против иноземных захватчиков и внутренних поработителей.

Глубоко трагический по своему мироощущению эпос вместе с тем воссоздает оптимистическую картину прозрения и взросления человека, прошедшего пути кровавых битв. В ней звучит глубокая тревога за разрушение человеческого в Человеке и вера в силу человека, противостоящего жестокости и насилию. Идея милосердия, неукротимый гуманистический порыв к укреплению доверия и братства, взаимопонимания между народами, венчающий эпос, это и есть тот самый неугасимый, жизнеутверждающий свет мудрости наших предков. Не менее актуальны сегодня и практические знания народа, его опыт по охране природы. Они ориентируют современного человека, на коренное улучшение экологического мышления, способствуя тем самым решать в единстве три задачи: формирование знаний о природе, развитие эмоционально-положительного отношения к ней, воспитание нравственного отношения к природе.

Поразительные вещи происходят с иными основополагающими нравственными ценностями, завещанными народной мудростью. Чем глубже понимаем мы их сущность, тем очевиднее становится, что современный смысл эпоса состоит в утверждении таких общечеловеческих ценностей, которые являются и нашими идеалами, совпадают с высшими целями нашего молодого демократического общества. Нам кажется, что современность звучания устной сокровищницы народа очевидна: необходимо взаимное уважение, и понимание. Все это надо ставить на службу укрепления нашего духа, наших убеждений и позиций.

В ВУЗах Кыргызстана должны обеспечить учащимся возможность приобщения к общечеловеческим знаниям и ценностям, к богатству и самобытности национальной культуры. Введение в вариативную часть учебного плана общеобразовательных учреждений

специальных часов национально-регионального компонента (дополнительных предметов, факультативных занятий, спецкурсов и т.п.) приводит к перегрузке учащихся и к тому, что культура кыргызского народа становится доступна только для учащихся, которые изучают национальный фольклор, литературу и культуру в рамках предметов по выбору [3, С. 126].

Возникает противоречие между необходимостью познания уникальности национальной культуры региона и реальными возможностями учебного плана общеобразовательного учреждения. Одним из путей приобщения учащихся к национальной культуре может быть дополнение содержания учебных предметов инвариантной части базисного учебного плана материалом, отражающим культурные, исторические, национальные особенности кыргызского народа.

Манасоведение как учебный предмет обладает высокими потенциальными возможностями в реализации поставленных государством задач.

Известно, что фольклор как неотъемлемая часть духовной культуры народа содержит в себе не только информацию об истории народа, его религиозных и нравственных представлениях, но и общечеловеческие духовные ценности.

Изучение фольклора кыргызского народов и эпоса «Манас» дает нам возможность [4, С. 47].

- приобщения учащихся к общечеловеческим ценностям и национальной самобытности культуры кыргызского народа;
- развитие у учащихся духовно-нравственных качеств личности;
- воспитание чувства любви к родной земле, к месту проживания;
- воспитание граждан Кыргызстана, уважающих культуру других народов и на этой основе формирование культуры межнационального общения;

Эпос «Манас» для Кыргызстана – это духовная, нравственная опора нации. *Считаем необходимым* разработать и внедрить в учебные программы дошкольных учреждений, школ и ВУЗов курс «Манасоведение». Инициировать проведение прикладных исследований по тематике эпоса «Манас», восприятию исторических личностей в молодежной среде.

Литература:

1. Богданова И. И.- К вопросы о взаимодействии фольклора и литературы // Социалистический реализм в литературах народов СССР - М.: Изд.-во АН СССР, 1962.
2. Волков Г.Н. Современное функционирование народной педагогики как феномена демократии и гуманизма в сфере воспитания. – Чебоксары. 1993.
3. Барболина А.А. Этнопедагогические средства формирования национального самосознания учащихся. – М.: канд. диссер., 1996. 126 с.
4. Арутюнян С.М. Роль и место языка в этнокультурном развитии общества // Этнические процессы в современном мире. (Отв. Ред. Бромлей Ю.В.) – М., Наука, 1987.

*Шакитов Ш., ф.и.к.,
доцент, ЫМУ*

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ «МАНАСТЫН» ДА ЖОЛУ

Башка чөйрөлөрдөгү ролдорун эске албаганда деле эки Цянь кыргыздардын тарыхый тагдырына баа жеткис башталыштын башатын беришти. Алардын бири - Сыма Цянь, экинчиси-Чжан Цянь. Экөө тең улуу элдин өкүлдөрү; экөө тең биздин заманга чейинки II кылымда жашаган жана эмгектенген; өз Ата мекени үчүн гана эмес, ондогон башка элдер, анын ичинде кыргыздар үчүн да, өчпөс, узак мезгилдин чаң катмарларында калгыс, эки доордун кылымдары четке сүрүп чыгара алгыс из калтырышкан. Сыма Цяньдын «Тарыхый жазмаларынын» негизинде Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы дүйнөлүк деңгээлде чоң салтанат менен белгиленди; кыргыздарга тиешелүү тарых мурда эч болуп көрбөгөндөй кыймылга келди, жанданды, жаңыланды; кеңиди, байыды; эл аралык байланыштарын арттырды; жаңы формаларга, мазмундарга,

мүмкүнчүлүктөргө ээ болду. Чжан Цяньдын кажыбас кайра жанбас эки саякатынын жана таң каларлык, азап-тозоктуу элчилигинин натыйжасында Улуу жибек жолу курулду (мындан ары УЖЖ). Анын үч бутагы болсо, экөө Кыргызстандын түштүк аймагы, үчүнчүсү Көтмалды аркылуу өткөндүгү сыймыктуу, кубанычтуу; көптөгөн кылымдарды кучагына камтыган элибиздин түгөнгүс, көрөңгөлүү тарыхына окумуштуулардын гана эмес, карапайым, катардагы атуулдардын да кызыгуусун арттырат. Батыш менен Чыгышты, Түндүк менен менен Түштүктү бириктирген УЖЖ азыр кайра, жаңы сапатта жаралуу тагдырын башынан өткөрүп келет. Анын мисалдары – Кыргызстандын түштүгү боюнча да (Жалал-Абад-Торугарт-Кашкар), түндүгү менен да (Балыкчы-Кочкор-Таш-Көмүр) темир жолдору курулуп, келечекте Кытайга өтүшү. Ал учурларда УЖЖ Тынч океанды Атлантика менен байланыштырып, өзүнүн эриш-аркагын дагы узартат. Экинчиден, Бишкек-Ош-Эркечтам автожолунун азыркы мезгилдин талаптарына жооп бергидей даражада ремонттолуп жатышы: түздөлгөн, асфальтталган, даңгыр, көп тилкелүү инфраструктурасы мурда ойго келбегендей түрдө өзгөрдү.

УЖЖ биздин заманга чейинки экинчи кылымда Кытай менен алдыңкы жана Борбордук Азия элдеринин өз ара катташкан кербен жолу катары тарыхка кирген. Ал Чыгыш Кытайдын Сиань шаарынан башталып, Дуньхуанга келгенде экиге бөлүнгөн. Түштүк бөлүгү жогоруда белгилегендей, айры ачалуу. Биринчи ачасы: Мерва (азыркы Байрамалиге жакын, Мургаб дарыясынын жээгиндеги байыркы шаар), Балх (Түндүк Афганистандагы шаар чалдыбары), Термез-Вахш -Кызыл-Суу-Алай - Эркечтам -Кашкар; экинчиси (Фергана бутагы), Рабат (арабдардын орто кылымдагы чеби), Замин -Исфара-Сох-Ош. Мындан жол эки багытка ажырайт. Бири-Ош - Чыйырчыктын жана Талдыктын ашуулары-Эркечтам; Экинчиси: - Ош -Жууку ашуусу-Жогорку Барсхан (Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги азыркы Барскоон).

УЖЖнын үчүнчү ачасы (түндүк бутагы): Замин -Бинккет (Ташкент)-Исфижаб (Шымкент)-Тараз-Мерке-Нузкет (Карабалта)-Суяб (Ак-Бешим)-Боом капчыгайы -Көтмалды-Барсхан -Санташ -Каркыра - Жунгария -Алтай -Монголия. Боом капчыгайы өтө татаал болгондуктан УЖЖнын айрым кербендери Көтмалдыга Калмак ашуусу аркылуу түшкөн. Тескерисинче, Турпандан чыккан кербен Каркыра аркылуу Ысык-Көлгө келип, анын күнгөй, тескейи менен өтүп, бир бутагы Көтмалды-Нарын-Фергана. Экинчиси Көтмалды –Боом-Чүйгө жол тарткан.

Тармактарын эске албаганда УЖЖнын магистралдык багыты 7000 км созулуп, XV кылымды кучагына алган. Бул аралыкта кербендер агымы катуу суу кечип, ашуусу бийик тоолордон ашып, мээ кайнаткан чөлдөрдү арытып; тайгак кечүү, таштак жолдордо, алай –дүлөйдө, бороон-чапкында, бурганакта, нөшөрлөрдө калышып, өздөрү ыргайдай, биттери торгойдой болушуп, эки-үч жылда араң басып өтүшкөн. Каракчылар менен кармашкан; ар кандай ооруларга кез келип, жолдо өлгөндөрү да болгон. Бирок УЖЖ кыйынчылыктарды жеңип, өз багытын узарта берген.

УЖЖнын боюндагы карама-каршылыктарды чоң-чоң эки топко бөлсө болот.

Биринчиси -прогрессивдүү жактары:

- адамзат балалыгынын алгачкы мектептеринин бири;
- металл акчалардын пайда болушу;
- акын, жол башчылар, кол башчылар, саясатчылар, философтор, этнографтардын ж.б. тарыхка келиши;
- алфавиттердин өнүгүшү;
- ар түрлүү тагдырлардын калыптанышы;
- архитектура;
- байланыштардын ар кандайынын кеңейиши;
- дыйканчылыктын, жер иштетүүнүн жайылышы;
- жол, көпүрөлөрдүн курулушу;

-илим изилдөө (археология, география, дипломатия, мамлекет жана укук, саясат, урбанизация, тарых, тил, туризм, фольклористика, экономика, этнография ж.б.);

-интеграция;

-кабарлашуу;

-келишимдердин түзүлүшү;

-кербен сарайлардын курулушу;

-кол өнөрчүлүк

-товар өндүрүүнүн булагы;

-кошуна элдерге жакындашуу;

-«Манас» эпосунун тил, көркөм сюжет ж.б. жагынан байышы;

-материалдык жана руханий маданияттын алмашышы;

-миграция;

-миссионерлердин ишмердүүлүгү;

-өз ара жардамдашуу;

-тарыхый эстеликтерди реставрациялоо;

-товар алмашуу, толуктоо;

-урбанизация кыймылы;

-эл аралык кызматташтык;

-эл аралык сооданын күчөшү;

-эл достугунун кеңейиши;

-элчиликтин ролунун жогорулашы;

-чыгыш цивилизациясынын Европа, Америка контингенттерине ж.б.

таралышы.

Экинчиси -регрессивдүү жактары:

-алдамчылыктын түрлөрүнүн көбөйүшү;

-ар кандай чатакташуулардын себепчиси;

-баскынчылык;

-гарнизон, кароол дөбөлөр, чек араларды бекемдөө, жайылтуу жана күчөтүү аракетинде болушу;

-зордук-зомбулуктун көрүнүштөрү;

-көчмөндөрдүн мамлекеттеринин жаралышы, күчтүүлөр тарабынан кайра талкаланышы, элдеринин да тукум курут болушу;

-саясаттагы катаалдык;

-согуштар;

-талоончулук;

-тыңчылык;

-чыккынчылык ж.б.

УЖЖнын жогоруда аталган пункттарынан ар бири өзүнчө изилдөөнү талап кылган актуалдуу проблемалар. Ошондой болсо да айрымдарын учкай эскере кетели.

«Манас» эпосу-бир эле муундун, бир гана жылдын эмес, кылымдардын туяндусу. Улам кийинки окуялар, фактылар, мезгилдер, элдин, коомдун таламдарына ылайык кеңип, узарып, байып, көп пландуу үчилтикке, ал турсун жети атасынан узагыраак өмүрлөрдү кучагына алган эпоско айлана берген. Ошолорго жараша анын тил, көркөмдүк жагы да бийик деңгээлге көтөрүлгөн. Мунун бир нече далилдери бар. Биринчиден, башка тилдерден кирген отуздан ашык жибек кездемелердин аттары «Манас» эпосунда чагылдырылган: абайы (абайы менен үпчүлөп; абайы үртүк жаптырган); алчын байыр (алчын байыр, атылес-аларыңдын баары бар); була (була менен жибекти ала келген турбайбы); буулум (ичин суусар ичтетип, тышын буулум тыштатып; Каныкей, Буурулду берчи минейин; Каныкей, буулумду берчи киейин); дарайы (дарайыдан тиккен көйнөгү жик-жигинен сөгүлдү); дейилде (дейилдеден тиктирген); доолон (доолон, чүчтө бу да бар); кадек (айнеги чаңдап калат деп, ак кадек менен ороткон; кадектеп бутун таңышты); кете (келинге кете кийгизди); кырмызы (кырмызы кийген кыздар); сарпайы; суп (жибектен кылган суп аркан);

торгун (астына жая салууга торгун кытай бул алып; асман көк торгундай тунук); торко (ок өтпөс торко; үстүнө торко жаптырган); тубар (тубардан сарпай кийгизген); чүчтө (ак чүчтө көйнөк кийгизген); ырапыс (көк ырапыс тон кийген, көк ала тулпар ат минген) ж.б. Ушунун өзу, башка товарларды айтпаганда, УЖЖнын аты кокусунан эле пайда боло койбогондугун түшүндүрөт. Экинчиден, байыркы кыргыздар Кытай ж.б. менен соода жүгүртүүсүндө асыл таштарды да пайдаланган. Ошондуктан алардын аттары «Манас» эпосунан табылат: акак - самосветы, сердолик, янтарь (жибек самай, акак таш, салындык кызыл жоолукту; шуру, бермет, акак таш мойнуна бүтүн тагынып); бермет (иранча мербет)-бисер, жемчуг, перламутр (жүгүн чечип караса, зумруд, көөр таш экен, жубар бермет кошо экен; бермет сөзү чачылды); жакут - яхонт (жакут таштай кашка тиш; эки көзүн карасак, жакуттан чара ойгондой); зумруд -изумруд (билериги - зумруд, карк алтынга бөлөнгөн); инжи -жемчуг (инжи тырмак, акак тиш); көөр -каухар, перл; лаал -рубин ж.б.Үчүнчүдөн, «Манас» эпосундагы айрым топонимдердин УЖЖ менен тикеден-тике байланышы бар. Себеби алар улуу жолдун боюнан орун алышкан: Ак-Бешим (Суяб), Алай, Алтай, Ала-Көл, Арпа, Анжиян, Артыш, Балык, Бадакшан, Барскан, Губий-Шаму (Гоби чөлү), Дархан, Жаркенд, Жылдыз, Иле, Кашкар, Кара- Тегин, Көкө-Ноор, Кара-Шаар, Марал- Башы, Лон, (Лобнор көлү), Маргелан, Өркүн (Оркон), Самаркан, Талас, Ташкен, Тебит, (Тибет), Чатыр-Көл, Чүй, Турпан, Эдил (Волга), Эртиш (Иртиш), ж.б. эл жашаган пункттардын «Манас» эпосуна кириши-урбанизация кыймылынын кеңири жайылгандыгын билдирет. Айрым айыл-кыштактардын, шаарлардын аталыштары жогоруда, УЖЖнын (үч ачасында) да белгиленди. Булардан тышкары Көтмалды -Суяб (Ак -Бешим) -Исфижаб -Талас багытында токсонго жакын кербен сарайлар, чептер, айылдар, шаарлар жайгашкандыгын кытай тарыхчысы Сюань Цзан (VIIIк.), М.Кашкари (XIк.) билдиришет.

УЖЖнын үчүнчү бутагы аркылуу өткөн саякатчылар, кербендер ж.б. Ысык-Көлдүн чыгышындагы Чигу (Чигучен) б.з.ч. II к,-орто кылымдардын алгачкы жылдары, Тоңдогу Кан-Дөбө-6-12к., Барсхан (Барсаган, Фарсхан)-8-12к.к. Тору-Айгыр шаарларына -10-12кк, Көтмалды чөлкөмүнө токтобой жолун узартышкан эмес. Анткени алар, айрыкча Чигу жана Барсхан, Чыгыш менен Батыштын ортосундагы соода катнаштарынын ири түйүнү, караханилер, карлук, кидан, түргөш мамлекеттеринин саясий, экономикалык, маданий борборлору катары маанилүү ролдорду ойногон.

Жогорудагы далилдерге байланыштуу айрым тыянактар:

-УЖЖнын кайрадан жаралуу процесси «Манас» эпосунун энциклопедиялык маанисин жаңылап, эларалык азыркы талаптарга ылайыктап, ар тараптуу изилдөөнү талап кылат;

-изилдөөлөргө манастануучуларды гана эмес, илимдердин дээрлик бардык өкүлдөрүн жана чет элдик окумуштуулардын ж.б. да тартуу зарыл;

-географиялык абалына жараша тогуз жолдун тоому, Ысык-Көлдүн түштүк-батыш, батыш дарбазасы аталуу тагдырына Көтмалды биздин заманга чейинки мезгилде эле ээ болгон;

-көп кылымдык тарыхта Көтмалды аркылуу кимдер гана өтпөгөн: акындар, аалымдар, баскынчылар, дин таркатуучулар, жол башчылар, жоокерлер, кербенчилер, комузчулар, манасчылар. Демек, Улуу жибек жолу - «Манастын» да жолу.

*Тургуналиев Т., ф.и.к.,
И. Арабаев атындагы КМУ*

МАНАС - МАМЛЕКЕТТИК УЛУУ ИШМЕР

Сөз башы

Бүгүн «Манас» эпопеясын изилдөө жандана баштады. Буйруса, мындан ары күчөйт деп ойлойм. Мындай пикирге бир катар негиз бар.

Биринчи. Акыркы жыйырма жылдан ашык убакыттын ичинде бийлик өлкөнүн кызыкчылыгы үчүн эмес, башчылар өз чөнтөгүн толтуруу менен алек болуп, элдик үч революциянын жеңиштери шылуундар, шүмшүктөр, шүдүнгүттөр тарабынан улам уурдалып, Кыргызстан туңгуюктан чыкпай жаткан абал коомдук пикирди, калктын мүдөөсүн, талабын кескин өзгөрттү. Өлкө негизинен экиге бөлүндү.

Бир жагынан, татыктуу турмушту, эркиндикти эңсеген, уурулукка-коррупцияга баш-оту менен батып, байлык менен бийликтин кулу болуп калгандардан арылууну көздөгөн **калктын дээрлик көпчүлүгү**- токсон пайыздан ашты. Анын ичинде революциялык кажыбас кайратын көрсөтүп келаткан **эң алдыңкы мекенчилдер, «элим!» деп канын, жанын аябаган көкжалдар, баатырлар.**

Булар, албетте, эртең да жеңет. Кыргызстанды арам саясатчылардан тазалайт, өсүү жолуна салат.

Экинчи жагынан, өлкөнү тоноп, элди бөлүп-жарып жүргөн сасык саясатчылар, эл эшикке кууп чыкса, акчанын күчү, айныган жол менен кайра-кайра тешиктен кирип бийликти ээлеп жаткан айлакерлер.

Бирок, **булардын келечеги жок. Жеңилет. Бийликтен оодарылат. Булар – элдин каарына, каргышына калып аткандар.**

Мына ушундай абалды башынан өткөрүп жаткан эл-журтубуз **«атаңдын көрү, Манастай башчы болсо Кыргызстанды көкөлөтөт эле!»** деп туру. **Ооба, кыйын заман келгенде кыргыз дайыма Манасын эңсейт.**

Экинчи. Өтө кеч болсо да мамлекет «Манаска» - кыргыздын да, бүт адамзаттын да эң улуу руханий мурасына кайрадан көңүл бура баштады. 2011-жылдын кулжа айы, 28-күнү Жогорку Кеңеш «Манас» эпосу жөнүндө мыйзам кабыл алды. Бардык 52 жогорку окуу жайларына **«манастаануу» деген атайын сабак кирди.**

Ал эми И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетте биздин тарыхта биринчи жолу болуп *манастануу адистиги ачылды. Студенттерди кабыл алып окута баштадык. Манастануу институтун түздүк.*

Эмки кезекте манастануу сабагы өлкөнүн бардык 2004 мектептерине, 125 атайын окуу жайларына киргизүү зарыл.

Үчүнчү. «Манас» көөнөрбөс керемет ой-максаттарга толо. Алардын арасында бери дегенде *улуттук үч улуу идея* бүгүнкү-эртенки Кыргызстандын мамлекеттик идеологиясынын, стратегиялык саясатынын уюткусу, пайдубалы болууга тийиш. Кайсы идеялар?

Байыркы кыргыздарга душман кыргын салып калганын бири-бирин эч качан табалбай калсын, ылайым «кыргыз эл» деген аты өчсүн деп чилдей таркаткан бири Каңгайга, бири маңдайга, бири Эренге, дагы бири тереңге айдалган, *адам көрбөгөн азапты башынан өткөргөн кыргыздарды улуу Манас топтогон, кайрадан бирдиктүү, таалайлуу эл кылган.*

Кечээ, бүгүн кыргызды жоо чапкан жок. Бирок улуттук, мамлекеттик айныган саясаттын айынан улутубуз ыдырап, ондогон бөлүктөргө бөлүнүп туру (уруу-уруу ал түгүл урук, үй-бүлөлүк топтор, диний жамааттар; өзүмчүл, маңкурт, кайдыгер, дүжүр, шылуун, сасык саясатчы...)

Кыргыз ичиндеги ынтымакты, биримдикти ойлосо; кыргыз менен башка улуттук топтордун арасында мындан ары кандуу катышуу болбосун, тынчтык болсун; «баарыбыз бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» дегендей, бай, адилеттүү, кең келечек үчүн жапа тырмак аракет кылалы десек, анда *Манас Атабыз кыргызды, кыргыздын айланасына башка элдерди каңдай чогултканын эске алып, ыйык тутуп, мамлекеттик идеологияга, иш жүзүндө саясатка айландыруу абзел.* Бул- биринчи идея деңиз.

Байыркы кыргыз Ата Мекен кылган *Улуу үч бурчтуктун: Алтай – Ала-Тоо –Кең Алай* аймактарынын *кытай, калмак басып алган жерлерин,*

кандык мамлекеттерин боштондукка чыгаруу Манастын дагы бир улуу максаты болгон, боштондукка чыгарган. Муну экинчи идея деңиз.

Акыркы он жылдыктарда эле Акаев-Бакиев баш болгондордун кыргызга чыккынчылыгынын кесепетинде биздин ыйык, «Манаста» даназаланган *«жер сорусу»* деп аталган керемет аймактарыбыз коңшу өлкөлөргө сатылып кетти. Оома төкмө дүнүйө дейт, тиги мамлекеттерде эртең адилеттүү бийлик орносо, анда *биздин жерлерибизди кайра алууга мүмкүн деген үмүтүм бар...*

Ондогон, кээде бири-бири менен кээде кагышып-согушуп турган, ынтымагы жок кыргыздын кандык мамлекеттерин бириктирип, **Улуу кыргыз кофедеративдик мамлекет – империяны түзгөн Манас Атабыз болгон...**

Манас

«Манаска» арналган эчен китептерде Манастын , негизинен, эки улуу касиети айтылып келет: *баатырдыгы, айкөлдүгү.* Ооба, бул туура. Бирок толук эмес.

Манас өз доорунда *теңдеши жок али, улуу батыр экени шексиз. Бетме-бет келгенде Манасты, кыргыз кошуунун, жеңип ала турган душман баатырлар, душман аскер болгон эмес.*

Чоң казаттын экинчи бөлүгүндө Коңурбайдын буйругу менен көзгө атар Шыпшайдар кыргыздын кыраан баатырларын бирден терип окко учурган – ал кездеги салгылашуу жолунан башка, уурданган ыкма менен кыргын салган. Ага чейин Коңурбай өзү да уурданып келип Манасты ууга чыланган найза менен артынан сайып жарадар кылганы адилеттүү күрөш, татыктуу душман эместиги.

«Манастын улуу баатырларын, анын Аккуласын жайлап бердин, Шыпшандар. Эми Манасты тирүү кармап, колго түшүрүп андан **тукум**

алып калалы» деген Коңурбай Манастын теңдеши жок алп баатыр экенин мойнуна алганы.

Манас – Ааламдагы Айкөл Адам. Кыргыз татаал, катаал, карт тарыхында бир гана адамга - **Манасына гана** «Айкөл» деген улуу наам берген.

Анын айкөлдүгү «Манастын» бардык **үлгүлүү- классикалык түрлөрүндө , бардык улуу, гений манасчылар даңазалаган.** «Манастын ичине бүт дүнүйө баткыдай»; бери дегенде «жүктүү төө баткыдай» деп мүнөздөлөт *анын айкөлдүгү, жан дүйнөсүнүн чексиздиги.*

Карапайым калкка, өзгөчө жетим-жесирлерге, катардагы жоокерлерге гана эмес, кыргызга кыргын салган, эки дүйнөдө келишпес душмандарына да айкөлдүгүн көрсөтүп, туткунга түшкөн Алоокени, Нескараны, миңдеген жоокерлерди боштондукка чыгарган, эркиндик берген.

Азаптан азган, кордук көргөн улуу *Алманбеттин кадырын Манас гана чексиз баалаганы, эгиз тууган, ажырагыс дос кылып алганы- айкөлдүгү.*

Кыргыздын бүгүнкү-эртеңки башчылары, албетте, Манастай айкөл боло албаса да, өзүнүн оппозициялык атаандаштарына саясат куугунтук салбай, тымызын көзүн тазалабай адилеттүү мамиле кылууга үйрөнүүгө абзел.

Менимче, **Манастын дагы бир нече асыл сапаттары бар.**

Манас – акылман башчы болгон. *Анын акылмандыгы айкөлдүгүнө, адилеттүүлүгүнө, теңдигине, улуу жол башчылыгына, кол башчылыгына сиңген.*

Чачылган, кор болгон кыргызды топтоо, куткаруу, кайрадан улуу эл касиетине жеткирүү – *Манастын акылмандыгынан.*

Ата Мекендин далай аймактарын душмандан бошотуу, чачыранды кыргыз урууларын, кыргыз кандыктарын, өз ыктыяры менен келген башка

элдердин топторун кыргызга тең ата кылып кошуу – *Манастын акылмандыгын айгинелейт.*

Акылман башчы гана жанына улуу, олуя акылмандарды, көк жал баатырларды топтойт, алардын башын бириктирет. *Мындай улуу касиет Манаста болгон, Манастын акылмандыгын айтып турат.* Улуу кан, улуу баатырларды, дүнүйө дүңүрөткөн алптарды – олуя Кошойду, кыраан Төштүктү, Музбурчакты, дагы-дагы ондогон атактуу кыраан баатырларды бириктирген.

Ооба, **Манас - акылман да, улуу баатыр** да. Бирок, *анын баатырдыгын биринчи айтабыз, ал эми акылман экенин да айта жүрүү абзел.*

Бакай бабабыз олуя акылман, улуу баатыр. Бирок, Бакайдын акылман экени адегенде айтылат, баатыр экени анан айтылат.

Манас – Улуу кыргыз конфедеративдик бирикме мамлекет, империя түзгөн саясий, мамлекеттик, улуу ишмер. Манас мамлекеттик, аскердик улуу стратег, тактик асыл сапаты бар үчүн Улуу бирикме түзгөн, беттешкен душмандарынын баарын жеңген, кыргыз улутун көкөлөтө көтөргөн.

Демек, Манастын акылмандыгын да мамлекеттик улуу ишмердигин да изилдөө, даңазалоо парз.

«Манаста» Манастын дагы бир нече керемет касиеттери айтылат. Ал-дипломатиялык ыкмаларды жогорку деңгээлде өздөштүргөн жетекчи. Эсиңиздеби, каршы чыккан алты канды Манас дипломатиялык жол менен өзүнө тартат, кошот. Алар мойнуна камчы салып келип кечирим сурашат. Эсенкан император менен эл аралык сүйлөшүү жүргүзүп, биротоло багындырат, кыргыздын улуттук кызыкчылыгына ылайык эчен маселелерди чечет.

Сөз акыры.

Азыркы кыргыз, кыргызстандыктар «Манастан» үлгү алуу, сабак алуу абзел. Бирок, андайлар аз. Мамлекеттик саясат деңгээлиндегилердин арасында жокко эсе, жок.

Өткөн кылымда ондогон жылдардын ичинде кыргыздар орусташтырылып, бөтөн рух, башка маданияттын, биздин улутубуздун миңдеген жылдар бою калыптанган кулк-мүнөзүнө жат башка таалим-тарбия жолунда келдик. Көп учурда кыргыздын Улуу мурасынан оолак болдук.

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болду. Эми оңойбуз, оңолобуз деген үмүт өчпөйт. Бирок, өз улутунун баа жеткис руханий байлыгына маңкурттук мамиле кылгандар азыр да көп. Өзгөчө бийлик тарапта. Турмуштун бардык тараптарында.

Улуттук улуу мурасты өздөштүрүү, өстүрүү-өркүндөтүүгө багытталган мамлекеттик саясат начар.

Жогорку жетекчилердин дээрлик көбү «Манастын» жок дегенде бир түрүн, бир китебин окуганынан күмөнүм бар.

Мындан ары кыргыз атпай жамаатына кирген ар бир адам «Манастагы» ыйманды, адилеттикти, тендикти; улуттун кызыкчылыгын ыйык сактап, жан дили менен кызмат кылганды өздөштүрсөк; элибиздин кең келечеги үчүн күрөшсөк оңолобуз, Кыргызстаныбызды гүлдөтөбүз.

Жаңы босогодо турабыз. Кыргыздын эртеңкиси «Манас», Манас менен.

*Ганиева Т.И. к.ю.н., и.о. профессора,
ЮИ КНУ им. Ж. Баласагына
Айдарбекова Г.Б. и.о. доцента,
ЮИ КНУ им. Ж. Баласагына*

БАЗОВЫЕ ЦЕННОСТИ ЭПОСА «МАНАС» КАК ИСТОЧНИК ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ГОСУДАРСТВЕННО - ПРАВОВОЙ ИДЕОЛОГИИ КЫРГЫЗОВ

В отечественной науке Кыргызстана последнего периода наблюдается попытка выработать определенную модель правового развития. И в первую очередь, в качестве подобной модели предлагается европейский вариант развития государств, при этом явно недооценивается самобытность национальной правовой культуры.

В условиях засилья «модных» западных атрибутов государственности обращение к своим национальным истокам имеет важную практическую роль, так как позволяет повысить национальное сознание кыргызского народа и обосновать самобытность новой независимой государственности Кыргызстана.

Идея государственности, патриотизма, национального достоинства, свободы, единения сегодня как никогда нужны нам во имя построения правового и демократического государства как Кыргызская Республика, в которых она нуждается. И в этом контексте роль и место эпоса «Манас» как феномена правовой культуры кыргызского народа, заключается в идее сохранения государственности в частности, данная проблема имеет большое теоретическое и практическое значение при формировании Кыргызстаном правового и демократического государства.

Источником познания социальной и политической жизни кыргызского кочевого общества эпос «Манас» является исторической памятью народа и частью государственной идеологии, переживающего сегодня книжную форму и ставшего объектом тщательного изучения со стороны и юридической науки Кыргызстана.

Родоплеменная структура кыргызского кочевого общества создала своеобразную политико-правовую систему, основу которой составляло обычное право (адат), имевшее важное значение в жизни кыргызского народа, которые складывались веками. Такие правила поведения передавались из поколения в поколение и в силу их неоднократного применения входили в привычки людей, в подавляющем большинстве добровольно, но имея как контролирующую силу - *власть общественного мнения*.

Взаимосвязь государства и права несомненна, поскольку уже в кочевом обществе существовала достаточно развитая нормативная система регуляции обычно-правового характера.

В условиях родового строя правовой обычай был основной формой регулирования поведения. Соблюдение обычаев обеспечивалось мерами общественного воздействия.

Обычай почитания природы, являлся ключевым в мировоззрении кыргызов, регламентировал правила поведения и моральные нормы общения внутри рода. В кочевом обществе соблюдались традиции природопользования, не нарушался кодекс правил и запретов по отношению к природе. При этом каждый член рода не думал об экологической сути своего поступка, он поступал так, как «велит» обычай почитания природы, установленный его предками.

Помимо обычных правил поведения, на протяжении многовекового опыта проживания в горных условиях в кочевой цивилизации вырабатывался и соблюдался традиционный кодекс запретов и правил, т.е. нормы запреты и нормы – дозволения, позволявшие использовать природные ресурсы, не истощая их и не нарушая естественных биологических ритмов воспроизводства. До сих пор, к примеру, у кыргызов сохраняется не писанный обычай охотников, согласно которому в

зимовье все необходимое (сухие дрова, спички, соль, и пр.) оставляют для другого, совершенно незнакомого человека.

У древних кыргызов соблюдение обычаев поддерживались силой мнений старейшин и к нарушителям применялись меры принуждения вплоть до применения в виде наказания смерти или принудительного изгнания из рода, что в те времена часто равнялось смерти, та как в чужой среде без пищи и поддержки трудно было выжить.

Старейшина рода, взрослые члены рода прилагали все усилия к тому, чтобы сохранять порядок внутри рода, между членами рода при решении споров и т.д. Любое нарушение привычного течения жизни, ссоры, драка и другое поведение, нарушающие общепринятые каноны воспринимались с опасением. Джакып, узнав, что у него к пятидесяти годам родился долгожданный сын, был очень обрадован и благодарил небо и своих святых покровителей, духов природы, но после известия о необычном поведении младенца, устранившим его мать и принимавших роды женщин, невольно подумал:

Но не лучше ли правду сказать,
Что, мол, лишусь я богатства всего.
Скажи: это, наверно, коварный ребенок -
Устроит переполох в народе моем!
Может реку крови окрасить он -
Какого-то кровожадного жена родила!
Может, того, кто взбаламутит весь народ!
Какого-то хитрого она родила! [1, С. 262].

Джакып боялся опозориться перед родичами и другими знавшими его родами, что выросший сын нарушит все обычаи предков свои диким нравом.

Другой поучительный пример для воина, который предложен в эпосе. Почему получил рану Манас, сразившись в поединке с богатыршей Сайкал, потому что Манас

Позарился на красоту Сайкал,
Потому осторожно наставил свое копье,
На алые щеки позарился он,
Думал: «Как бы взять ее, не повредив»,
Теперь же хваткой помысли свои изменил,
Желавший ее храбрый Манас
Теперь рассвирепел:
Кто пожалеет врага,
Тому раны не миновать!

Наиболее фундаментальными принципами обычного права кыргызов являлись: принцип верховенства воли предков, принцип социального равенства, принцип коллективной ответственности, принцип объективного мнения, принцип талиона, принцип родовой солидарности, принцип родовой справедливости, принцип общего блага и т.д.

Принцип верховенства воли предков выражался в традиционном сознании в форме императива: «Не делай того, что ненавистно предкам».

Ненавистными (антиобщественными) проступками были: убийство родственника, самоубийство, брак до третьего поколения, дезертирство в бою, нарушение табу, неповиновение родовой власти, оскорбления словесного рода. Все вышеуказанные преступления считались преступлениями против рода. Поэтому до тех пор, пока эти преступления не искупались наказанием виновных, род должен был нести коллективную ответственность за тех, кто совершил правонарушение.

Принцип коллективной ответственности выражался в единении рода и обеспечивал солидарность и взаимопомощь в рамках организации.

Правонарушения и деликты считались гражданскими и вели к имущественной ответственности. Смертная казнь применялась очень редко, являлась прерогативой общего собрания народа - курултая, т.е. на демократических началах. Кочевое право кыргызов обладало синкретичностью, в нем сливались воедино нравственность, религия и мораль, оно не существовало в виде формальных норм, а растворялось в политических, экономических, семейных и прочих институтах и процессах. Главное назначение права заключалось в способности его удержать людей вместе на огромных территориальных пространствах, быть инструментом примирения, а не наказания, сплачивать, а не разъединять людей. Совершение преступления по отношению не к члену рода или племени не являлось по тем временам у кочевников преступлением. Калмыки возмутились по поводу того, что Манас расправился с напавшим на него, девятилетнего мальчика и его друзей - мальчишек, калмыком, их соплеменником. Убийство калмыка в данном случае не являлось преступлением для кыргызов, решение убить Джакыпа за поведение его сына - не преступление для калмыков, но за убийство своего сородича калмыки решили сами наказать Манаса. Кыргызы в данном случае не могли наказывать мальчика, общим наказанием для рода уже было то, что необходимо было уплатить большой выкуп (кун) другому племени за убитого. Тем самым, можно было спасти Манаса, которого калмыки могли убить [1, С. 270]. В прошлом кыргызы, как и многие народы следовали древнему обычаю кровной мести, убийца или виновный в чьей-либо гибели или увечье расплачивался за это своей жизнью.

Манас – вождь не по праву хана, а по праву воина. Прямота и простота, исключительная честность и великодушие, патриотизм отличает его от многих персонажей эпоса, позволяющим его назвать «айкөл» - великодушный [2, С. 63].

Именно на (ажо) Манаса как главе кыргызского государства возлагалась обязанность, историческая миссия любыми путями обеспечить целостность государства, неотчуждаемость его территорий. В случае слабости власти хана кыргызское ханство расшатывалось, происходило феодальное дробление ханства, что неминуемо приводило к кризису. Само существование рода здесь связывалось с личностью хана, обуславливалось его силой и авторитетом.

Самым тяжким преступлением во все времена и у всех народов считалось *измена своему правителю*, и повод не был оправданием. На поминки своего наставленника ташкентского хана Кокотая Манас прибыл с многочисленным сопровождением сам и пригласил много других гостей. Поминки проводились несколько месяцев и стали разорительными, чего не хотел видеть Манас, ибо в такой форме он самоутверждал свою власть перед другими ханами и авторитет своего народа перед соседями. Шесть ханов, оскорбленные тем, что Манас не считался с другими ханами, недовольные его высокомерным и независимым характером, вступают в заговор. Они думали, что могут одолеть Манаса коварством, используя недовольство народа.

Чтобы только не перечить Манасу кыргызский народ бросил свой скот и его приплод, белый кумыс и пчелиный мед и пришел на поминальный пир.

Вместо сурового наказания Манас объявляет явившимся заговорщикам - ханам о походе на Конурбая, вспыхнувшее недовольство поворачивает против врага.

Таким образом, все деликты и правонарушения считались гражданскими и вели к имущественной ответственности. Смертная казнь применялась очень редко, являлась прерогативой общего собрания народа.

У киргизов нередко обреченный на смерть мог внести за пролитую кровь выкуп (*кун*). Кун выплачивали скотом, отдачей девушек или

ценностей. Иногда он выплачивался сообща членами общины в пользу родных умершего, так как обычно был очень высок и поэтому непосилен для одного человека и мог привести к полному разорению даже богатого.

Воинский набег, сопровождавшийся угоном скота (*барымта*) с целью обогащения, который иногда выливался в форму междоусобной борьбы, сведения счетов между отдельными родами и племенами или отмщения за кровь убитого сородича, был широко распространен в прошлом у кочевников - скотоводов.

По существу за поступки сыновей, наносящие ущерб другим или убийство, увечья отвечали отцы, не матери. И потому дело воспитание сына находилось под строгим контролем мужчин, в противном случае весь род страдал за поведение одного. Недаром еще при рождении сыновей отцы смотрели на поведение мальчика и предполагали его будущий характер.

«У киргизов понятие преступления слабо отличалось от понятия гражданского правонарушения. Потерпевший назывался истцом, а преступник ответчиком. Последствия, явившиеся результатом, как преступных действий, так и гражданских правонарушений, назывались зьян (вред)» [3, С. 81]. Такая характеристика вполне подходит для этого вида правоотношений и во времена Манаса.

Основу нравственных и правовых принципов составляли *ценности* - общепризнанные идеи. Важнейшими ценностями являются идеи, выражающие стремление человека служить своему народу, защищать свое отечество, беречь семью, род, честь, совесть; а также такие ценности как инициатива, трудолюбие; целеустремленность, целенаправленность; вдумчивость, философское мышление; красноречие; почитание матери; почитание старших; милосердие, справедливость, истина, единство [4, С. 35-36].

Отметим в качестве правовых ценностей понятия, введенные в правовой оборот кочевой цивилизацией. Это институты, регулирующие споры о чести и достоинстве, споры о куне (выкупе), споры о земле, споры о сиротстве и требования о справедливости биев, о порядке судопроизводства, выраженные в точных, метких, кратких пословицах и поговорках, имеющих значение принципов права [5, С. 24].

В качестве примера приведем некоторые базовые *ценности*, отраженные в эпосе «Манас»: приоритет коллективного над индивидуальным, так как в условиях кочевой жизни люди могли выжить только коллективом; приоритет духовно-ментальных ценностей – ар-намыс, семья, гуманизм, сострадание; культ семьи и семейных отношений, почитание и забота о старших, преемственность и неразрывная связь между поколениями, поддержка молодого поколения на протяжении всей жизни старшего поколения; высокий правовой статус женщин в условиях гражданского общества; главная ценность - свобода во всех ее проявлениях; сила и авторитет общественного мнения; отрицание конфликтов, стремление решать споры на основе мирного компромисса; стремление к гармонии; отрицание насилия, агрессии; почитание природы; убеждение в том, что долг человека - не подчинять себе природу и естество, склонность к философскому мышлению; традиционализм, стремление знать свои корни, привязанность к прошлому; высшая власть никогда не передавалась по наследству и всегда была только выборной с помощью Курултая.

Сегодня в Кыргызстане ученым и практикам необходимо воспринять из практики ханского правления кочевого общества самое ценное - принципы, на которых они основывались - независимость, гласность, авторитетность в обществе, выборность и т.д. Мы попытались на материалах эпоса «Манас» описательно остановиться на некоторых

особенностях правовых ценностей кыргызского традиционного общества по эпосу «Манас».

Общественные отношения в более поздние времена имели другую специфику и особенности правового регулирования в области гражданского, семейного, уголовного права и в определенной степени были проанализированы известным ученым-юристом Нурбековым К.Н., изучившим общественно - политический строй и право дореволюционного Кыргызстана и внесшим значительный вклад в развитие национальной науки юриспруденции.

Вместе с тем, в Юридическом институте КНУ им. Ж. Баласагына ведутся отдельные исследования по истории политико-правовых учений кыргызского народа, вводятся в рабочие учебные программы специальные разделы «Политико-правовая идеология эпоса «Манас», «Социальное движение заманизм», «Политико-правовая идеология басмачества и современность», «Политико-правовые воззрения К. Нурбекова», преподавался также в институте спецкурс «Манас и право», раскрывающие содержание правовой истории кыргызской государственности и права.

Литература:

1. Мукамбаева Г.А. Манас и право. – Б., 2003. С. 262.
2. Омурбеков Т.Н. Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира». – Б., 1995. С. 63.
3. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Б., 1999. С. 81.
4. Айдарбекова Г.Б. Правовая культура кыргызского кочевого общества: аксиологический аспект// Вестник КНУ. Серия 1. Социально-гуманитарные науки. – Вып. 3. – Б., 2010. С. 35-36.
5. Ибраева А.С. Правовая культура: вопросы теории и практики: Автореф. дис...д-ра юр. наук.- С. 24.

«МАНАС» ЭПОСУ – БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ НЕГИЗГИ КУРАЛ

Кыргыз тилинин сөздүгүндө «толеранттуулук – бул башка көз караштарга, көнүмүш адаттарга, жүрүш-туруштарга сабырдуу мамиле жасагандык, кең пейилдик, айкөлдүк» [1] деген түшүнүктү көрсөтөт экен. Азыркы мезгилде оор кырдаал болуп жаткандыктан, жаштарга оң жол көрсөтүү үчүн билим берүү тармагында иштеген адамдар бул көйгөйдү колго алышы керек. Айталы, кыргыз адабиятынын алгачкы окуу китептери түзүлө баштагандан тартып «Манас» эпосунун материалдары кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бийик үлгүсү, жаш муунга билим жана тарбия берүүнү кылымдар бою сыналган натыйжалуу каражаты катары пайдаланылып келатат. Бирок, азыр мезгил башка болгондуктан, окутуунун жаңы усулдары чыгып жатат. Ошол себептен, бардык жерде жаңычыл мугалим Б.Исаковдун «Манас» эпосун окутуу» аттуу усулдук китебин мектептерге жайылтып, эпосубузду тереңирээк, жеткиликтүү окутуу үчүн адабият мугалимдери жапатырмак аракеттенишүүсү абзел.

Эми улуу эпосубузга кайрыла турган болсок, ал кыргыз элинин кеңири белгилүү өзгөчө зор көлөмдүү баатырдык эпосу. Кыргыздардын көптөгөн кылымдар бою өз билгендери менен табылгаларынын алгылыктууларын, басып өткөн жолу менен башынан кечирген окуялар жөнүндөгү маалыматтардын орчундууларын дээрлик бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарып, элдин ыйык тутуп, укумдан-тукумга сактап, улам толукталып келе жаткан улуу мурасы, эл турмушундагы мааниси, орду боюнча улуттук сыймыгы катары баалануучу чыгарма. Көп кылымдар бою кыргыздардын эл катары атын сактап, тукум улоо, биримдигин жоготпоо үчүн жүргүзүп келген тынымсыз жана оор кармашын баяндоого арналган бул чыгармадагы башкы тема – элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөш, сырттан басып кирген

душмандарга каршы салгылаштарда көрсөтүлгөн эрдиктерди даңазалоо, кең пейилдик, ынтымакка, биримдикке чакыруу. Ушуга ылайык эпостун мазмунунда түрдүү мүнөздүү чоң жана чакан ар кандай окуяларды баяндоого негизги орун берилген. Андагы эл турмушунун көпчүлүк бөлүгү согуштарда өтөт; ал согуштардын түрлөрү көп: баскынчыларга каршы күрөш (сырттан келген душмандар – кытай кандары Алооке менен салгылашуу); жайыт үчүн, жер үчүн коңшу уруулар арасындагы чырдашуулар (мунжу, Алтай калмактары менен согуш-тартыштар); зомбулук көрсөтүүлөргө, басмырлоого каршылык көрсөтүү (Нукер дөө менен согуш, он бир Дуу-дууну жазалоо ж.б.); ата-бабалардын туулуп өскөн жерин – ата журтту баскынчылардан бошотуу аракеттери (Ала-Тоону басып алган калмак-кытайлардан бошотуу үчүн Текес кан, Орго кан, Акунбешим шаа ж.б. менен болгон согуш); өзү катылган жоонун мизин кайтарып, сокку берүү (Шоорук кан, Алооке менен кармаштар); көчмөндүү жоодон өч алуу – коркунучтуу жоонун алдын алып, мизин кайтаруу (уйгур кандары менен согуш, Чоң казат); душмандын талоонуна учурап, кордук көрүп, жабыр тарткан уруулаш же кандаш туугандарына жардам берүү (Кошойдун элин чаап кеткен оогандыктарга каршы аттануу), олжо алуу, жылкы тийүү үчүн жортуулдарга чыгуу ж.б. өңдүү согуштар баяндалат. Акыры «Көзкамандар окуясы», «Алмамбеттин элинен кетиши» ж.б. сыяктуу туугандар арасындагы чыр-чатак, өз ара мамилелер да эки жактан көптөгөн адамдар катышкан кандуу кармаш болбосо да, баш кесилип, кан төгүлгөн согуштук эпизоддорго жакын мүнөздөгү окуялар түрүндө берилет. Муну менен катар жай турмушка байланышкан маалыматтар согуштук окуялар арасында айтылган чакан кабарлардан гана эмес, элдин абалы, жашоо шарты, үрп-адаты, көз карашы кеңири баяндалган көлөмдүү эпизоддордон, эпостун окуяларынын өнүгүшүндө зор мааниге ээ чоң-чоң бөлүмдөрдөн да арбын жолугат. Чыгарманын бул мүнөздөгү бөлүмдөрүнүн ар бири калк турмушунун белгилүү бир жагын –

бир үзүмүн чагылдырууга арналып, ошол көрүнүшкө тиешелүү ар тараптуу жана терең эң бай маалыматтарды ичине камтыйт. Мисалы: баласыз улгайган адамдын заарынан тартып, балалуу болуу, ага байланыштуу элдик ырым-жырымдар, ырасмилер, жаш баланы турмуш менен тааныштырып, тарбия берүүгө байланыштуу материалдар негизинен «Манастын туулушу жана балалык чагы» бөлүмүндө берилсе, эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү, атайын башкарылган топко биригүү жөнүндөгү аракеттер, түшүнүктөр «Манастын кан шайланышында» чечмеленет. Кудатүшүү, баласын үйлөнтүүгө байланыштуу каада-салттар «Манастын Каныкейди алганында» чагылдырылса, адам өлүмү, сөөк коюу үрп-адаттары «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» бөлүмдөрүндө баяндалган. Элдик турмуштун көрүнүштөрүнүн аталган бөлүмдөрдүн чегине сыйбаган, алардын сюжеттик нугунан сыртта калган көптөгөн белгилери, салттык, үрп-адаттык расмилер, түшүнүктөр эпостун көптөгөн башка эпизод, бөлүмдөрүндө, ал түгүл жай турмуш элестери кээде жалаң согуштук окуялар арасында да кыстарылып баяндалган учурлар аз эмес. Мисалы: он бир дуу-дууга каршы согуш учурунда Манастын Карабөрккө үйлөнүшү, Ала-Тоону бошотуу үчүн согуштар учурунда Текес кан жеңилгенден кийинки Тейиш кандын тою, Түлкү менен болгон согуштан кийин Түлкүнүн кызы Канышайга куда түшүү ж.б. «Манас» эпосунун эл турмушунун бардык тармактарын камтыган, фактыга өзгөчө бай мазмуну кыргыздын каада-салттарынан тартып, эл тагдырында чоң мааниге ээ орчундуу окуяларга чейин, башынан өткөргөн ар кыл мезгилдеги эл тиричилигинин көрүнүштөрү, жашоо, жаратылыш, коом, жакшылык-жамандык, пайда-зиян жөнүндөгү түшүнүктөрү, ишенимдери, жүрүш-туруш нормалары, медициналык, географиялык ж.б. билимдери, ошондой эле эл аралык соода-сатык мамилелери жөнүндө бай, баалуу маалыматтарды берет. Ошондуктан кыргыз элинин миң жылдан ашуун

мезгилди ичине камтыган тарыхый жолунун көркөм чагылдырылышы болгон «Манас» эпосу – аны жараткан элдин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын медицинасын жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак. Чыгарманын бул өзгөчөлүгүн Ч.Валиханов, В.В.Радлов изилдөөчүлөргө эпосту кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары баалоого негиз болгон.

Дагы айта кетсек, «Манастын» мазмунунда уруу түзүлүшүнүн түрдүү баскычтарына таандык маалыматтар өзгөчө көп. Элдин урууларга бөлүнүшү жана ошого ылайык ынтымакта жашашы, уруулар согуштук уруу союзу аркылуу бир эл мүнөзүнө келтирилиши, тап жана алардын карама-каршылыгы, күрөшү жөнүндө али сөз болбошу жогорку бийликтеги куралданган элдин жалпы чогулушуна таандык экендиги, урууларды жайчылыкта уруу аксакалдары, ал эми согуш учурунда согуштук жетекчи – кол башчынын башкарышы, уруу мүчөлөрү тең ата – укукташ болуп, тууган катары бири-бирине жардамдашууга милдеткерлиги мамлекет жана башкаруунун атайын аппаратынын жоктугу, туруктуу армия болбой, жоого куралданган эр, бүлө бүт каршы турушу, атайын бекитилген мыйзамдын жоктугу, эл башкаруу, адамдар, уруулар арасындагы мамилелер адат-салт эрежелерине ылайык жүргүзүлүшү, жерди уруу мүчөлөрүнүн чогуу пайдаланышы, элдин туруктуу алык-салыкты билбеши, негизги курал темир болуп, акча ордуна мал колдонуу өндүү көптөгөн белгилер чыгарманын мазмунунда уруу түзүлүшүнүн жогорку баскычы болгон аскердик демократия мезгилинин издери арбын экенин айгинелейт.

«Манас» эпосу элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк шедеврлеринин арасында өзгөчө орунду ээлейт, кыргыз мурастарынын жана элдик оозеки чыгармачылыктын кайталангыс энциклопедиялык

жыйнагы болуп саналат, анда кыргыз элинин каада-салты, үрп-адаты, адеп-ахлагы, бай тарыхы жана өз алдынча дүйнө таанымы чагылдырылган. Азыркы учурда, көз каранды эмес кыргыз мамлекетин өнүктүрүүнүн жаңы тарыхый этабында «Манас» эпосу кыргыз элинин биримдигинин жана руханий кайра жаралуусунун, элдик маданияттын, улуттук ар-намыстын жана аң-сезимдин символу болуп калууга тийиш.

«Манас» – кыргыз элинин бай руханий дүйнөсүнүн океаны, андагы каармандар бири-биринен инсандык мыкты касиеттери менен ташка тамга баскандай айырмаланып турган. Алсак: Манастын айкөлдүгү, Бакайдын калыстыгы, Каныкейдин акылдуулугу ж.б. каармандардын портреттери – эмгекчи элдин адам тарбиялоодогу идеалы. Манас өзүнүн алгачкы казаттарын кыргыздарды тыштан келген баскынчылардын эзүүсүнөн кутулуу үчүн жүргүзөт. Манас баатырдын жасаган бардык «майда казаттары» – аны эң чечүүчү, зор окуяга, Бээжинге жасаган чоң казатына даярдык көргөндүгү байкалат. Манастын Кошой менен кезигиши, алардын жекеме-жеке күрөшү, бири-бирин таанышы – бул өндүү эпизоддор Манастын чачылган элди жыйнап, кытайларга чечкиндүү сокку берүү аракетинин бир көрүнүшү.

Калкыбыздын өткөн турмушун тереңдеп үйрөнүү үчүн инсан, коом, тарбия, жашоо жөнүндөгү ата-бабаларыбыздын мурастарын жаш муундарга терең изилдеп үйрөтүп, андан чыгарган тыянагыбызды жашоо тиричилигибиздин күндөлүк турмушунда чыгармачылык менен пайдаланбай туруп азыркы жаш муундарды ийгиликтүү окутуп – тарбиялоо мүмкүн эмес экендигине эми гана толук көзүбүз жетип отурат. Андыктан, Манасты тереңирээк жеткиликтүү кылып окутуп, эпостун сааттарын көбөйтүп, керек болсо бала бакчаларга чейин эпос тууралуу тааныштырып, андагы жакшы идеяларды чыпкап алып, жаш жеткинчектердин ички дүйнөсүнө сиңириш керек.

«Манас» эпосун өнүктүрүү, даңазалоо жана анын көркөм баалуулуктарын түзүү жаш муундарды биримдикти, эркиндикти сүйүүнүн жана айкөлдүктүн рухунда калыптандыруу боюнча эбегейсиз зор материал катары кызмат кылуу менен коомдо демократиялык салттуулук жана толеранттуулук идеяларын чыңдап, улуттук кадыр-барк жана мекенчилдик сезимдерин жаңы муундун аң-сезимине киргизүүгө, билимге умтулууга, кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоого, айлана-чөйрө менен эриш-аркак болууга, өз эмгеги менен бийиктикке жана өсүп-өнүгүүгө жетишүүгө түрткү берет. Айталы: «Манас» эпосунун мотивдери боюнча көркөм, илимий-популярдык, документалдык, мультипликациялык фильмдердин серияларын көбүрөөк тартып эл арасына жайылтып, окуу жайларда көрмө каражаттар менен окутууда программага киргизүү керек. Эпоско көз чаптырганыбызда элдин биримдигин, ынтымагын, кырк чоронун күч-кубатын толук ачып берүүгө аракет кылышыбыз керек. Мындан тышкары эпостон Бакайдын образына кеңири токтолуш керек. Бакай акылман, айлакер, эл башкарган, баатырларга кеңеш берген оор басырыктуу, туруктуу адам. Ансыз эч бир маселе чечилбей, бардык иш ал аркылуу бүткөндүктөн, кыскасы, бардыгы ага баш ийишип, буйругун аткарышкан. Ал Манас баатырдын кеңешчиси, өзүнүн жүрүш-турушу менен башкаларга үлгү болгон акылман карыя.

«Манас» эпосундагы кыргыз урууларын бириктирип, тыштан келген басып алуучуларга каршы күрөшөт. Кошой Кашкардын алты шаарын бошотот. Күнкөш дөөнү жеңет, баскынчылардан Самаркандды тазалайт. Анын кеңешин Манас урмат менен кабыл алат, аны акылман аксакал катары баалайт.

Улуу окумуштуу А.Н Бернштам мындай деп жазат: «Орто Азия элдеринин эпосторунун ичинен кыргыздын эпосу «Манас», мүмкүн, элдин күчүн, анын эркин башкалардан бөтөнчө ачып берет. Башка эпостордон ал

көлөмдүү гана болбостон, («Шах-намеден», алты эсе, «Илиададан» кырк сегиз эсе чоң) баарынан мурун өзүнүн элдик духу менен жогору турат» [2].

Көчмөн турмуштун жана түрдүү тарыхый кырдаалдын натыйжасында кыргыз эли чоң жазма тарыхый эстеликти калтырбаганы менен көптөгөн кылымдар бою эмгекчи элдин башынан кечирген нечен түрдүү кайгы, кубанычтарын бейпил турмушу менен жоокердик күндөрүн чагылдырган кара сөз жана ыр түрүндө түзүлгөн эпосубуз педагогикалык залкар идеяларга жык толгон, тарбиянын элдик тажрыйбасынын соолбос булагы. Демек элдик педагогикабыз ондогон кылымдарды өзүнө камтыган кыргыз тарыхынын жана маданиятынын каймагын калпып өзүнүн тулку боюна сиңирген ата-бабаларыбыздан бизге калган бай мурас, түгөнбөгөн кенч. Биз аларды канчалык ыйык тутуп, туура баалап, терең изилдеп үйрөнгөн сайын алар бизге өзүнүн укмуштуудай купуя сырларын ачып бере берчү өткөндөрдүн керээзи. Бабаларыбыздын мындай залкар педагогикалык идеялары таң каларлык. Ата-бабаларыбыз адеп акыл, эмгек, экологиялык тарбиялардын илимий негизин таамай туя билишкен. Орто кылымдын улуу ойчулу Ибн Сина тарбиянын негизги максаты инсанды акыл жана дене жагынан шайкеш өстүрүү андагы оор басырык, токтоо мүнөздү калыптандыруу деп эсептеген. Ал өзүнүн «Эмчилик илиминин мыйзамы» деген белгилүү эмгегинде туура берилген тарбиядан эки пайда табабыз: биринчиси – баланын ыйманы жашынан пакизалыкка көнсө, жан дүйнөсү, пейли оңолуп, айкөлдүк анын адатына айланат, экинчиси – дене үчүн да пайда, анткени адепсиздик түрдүү бузулган табияттын натыйжасы болгон сыяктуу эле, айныган адеп адатка айланса ал табиятты да сөзсүз айнытат. Алсак, ачуу келгенде адамдын денеси кызыйт, кайгырганда кургайт, көңүл чөккөндө шалдырап бошоңдойт» [3] – деп айткан. Анын сыңарындай жаш жеткинчектерди мыкты сапаттарга тарбиялоо, айкөлдүк, туруктуулук, сабырдуулукту калыптандыруу үчүн «Манас» эпосунун ички табиятын,

андагы каармандарды теренирээк үйрөтсөк, балдарга улуу эпосубуз сөзсүз таасирин тийгизет.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин сөздүгү – Б.: «AVRASYA JAYINCILIK, 2010. – 1193-б.
2. А.Н.Бернштам. Кыргыз элинин эл аралык жана согуштук мамилелеринин тарыхынан – СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалынын кабарлары. 1- чыгышы, 1945;
3. Ибн Сина, Абу Али: Канон врачебной науки, Ташкент. Фан. 1980 – 1982, 5-т.

*Бакиров А.А.,
к.ф.н., доцент, КРСУ*

ВЕЛИКИЙ АЭД

Саякбай Каралаев (1894 – 1971) – выдающийся сказитель эпоса «Манас». Сын своего времени, прошедший трудный и славный жизненный путь, он творил в период постепенного угасания древней традиции эпического сказа. Годы жизни сказителя совпали с эпохой обновления всего привычного уклада жизни кыргызов и зарождения новых форм художественного осмысления прошлого и современности. Зарождалась и расцвела профессиональная письменная литература. В эту эпоху особенно важно было сохранить и записать древнее эпическое сказание предков. Благодаря своей высокой художественности, записанный со слов С. Каралаева полный вариант всей эпической трилогии «Манас», «Семетей», «Сейтек», объемом свыше полумиллиона строк, стал классической версией кыргызского героического эпоса.

Всю жизнь посвятивший искусству «Манаса» Саякбай Каралаев достиг исключительного мастерства исполнения эпоса. Он входил в число сказителей высшего класса, исполнявших «Манас», не повторяясь в течение нескольких месяцев. Крупные сказители являлись, как правило, не просто исполнителями, но и творцами своего варианта «Манаса», конечно – в рамках общей традиции его сюжета и образов, передававшихся из

поколения в поколение. Глубоко уяснив народную эпическую традицию, он хорошо ориентировался во всех тонкостях сюжетной линии грандиозной эпопеи, и чувствовал себя в этой вселенной вполне уверенно. Осваивая технику сказывания эпизодов из эпоса «Манас», Саякбай Каралаев не ограничивался лишь заучиванием их содержания. Наделенный даром поэтической импровизации и высоким артистизмом он прекрасно исполнял разработанные им самим традиционные сюжеты из трилогии эпоса «Манас».

Родился Саякбай Каралаев 20 сентября 1894 года в местности Ак-Өлөң Тонского района Иссык-Кульской области. Интерес к «Манасу» у Саякбая проявился рано, еще в детстве, благодаря его бабушке Дакиш, хорошо знавшей фольклор и часто рассказывавшей внуку все, что знала сама, в том числе и отрывки из эпоса «Манас». Строки из эпоса, повествующие о героической борьбе кыргызского народа за свою свободу и независимость, возглавляемую богатырем Манасом и его сподвижниками, будоражили воображение будущего сказителя, разжигали огонь в его сердце. В трагическом для кыргызов 1916 году будущий сказитель принимал участие в восстании против царского режима, всколыхнувшем весь кыргызский народ и приведшем к исходу его с насиженных мест. Позднее, после свержения царизма, в 1918 году он добровольцем вступает в ряды Красной Армии и до 1922 года сражается в ее рядах в таежных лесах Сибири, степях Казахстана и долинах Средней Азии. Военные дороги провели его по тем местам, где в незапамятные времена совершал свои ратные подвиги его грозный предок – батыр Манас. Этот период жизни явился, очевидно, одним из решающих в становлении будущего сказителя. Суровый воинский дух кыргызской эпопеи как никогда соответствовал атмосфере бурных исторических событий, участником которых он стал. Не раз, побывавший в кровавых сечах, он вынес из них неизгладимые впечатления, которые, без сомнения,

затем были воплощены им в многочисленных, мастерски разработанных батальных сценах, которыми так богат его вариант. Именно в этот период Саякбай начинает сказывать отдельные отрывки из эпоса «Манас», которые, по его воспоминаниям, любили слушать его товарищи по оружию. Во время боевых походов манасчи оказался среди требовательных слушателей. «Ну, Саякбай, ободри наши души и развежь нашу усталость! – подступали ко мне товарищи, - вспоминает он - ... Твой «Манас» словно отвагу бойцам дает, и вот-вот они ринутся на врага и сокрушат его. Рассказывай Саке, и без остановок!...» [1, С. 219]. В суровые военные дни рассказ о легендарных битвах Манаса и его сподвижников вселял мужество в сердца воинов, вдохновляя их на новые боевые подвиги.

Талант Саякбая Каралаева сформировался в Прииссыккулье где творили такие замечательные его предшественники, как Акылбек, Назар, Тыныбек, Балык, Дыйканбай. Важнейшей вехой в творческой биографии сказителя стал 1924 год, когда Саякбай Каралаев знакомится с известным крупным манасчи Чоюке Оморовым, у которого длительное время обучается технике исполнения эпоса, овладевая секретами мастерства. При обучении своему искусству Саякбай заучивал не связный текст, а как бы общий план эпопеи, известную последовательность эпизодов и ситуаций, а также традиционные стилистические формулы, эпитеты, сравнения, фразеологические обороты и др. художественные средства которые были выработаны прежними сказителями и передавались из поколения в поколение. Интересные и высокохудожественные эпизоды, образные стихотворные строки, меткие выражения, крылатые слова из репертуара опытных сказителей эпоса были заимствованы Саякбаем и широко им использовались в процессе самостоятельного сказывания. Лишь после того, как он обучился необходимой технике исполнения эпоса, он приступил к самостоятельному сказыванию «Манаса».

В 1930 году Саякбай Каралаев был приглашен во Фрунзе (Бишкек) как профессиональный манасчы. С 1930 по 1947 год производится полная запись его варианта. Это время следует считать периодом зрелости и расцвета творчества Саякбая Каралаева, когда он сказывал более непосредственно, находился во власти охватившей его эмоции. Это подтверждается наблюдениями над исполнительской манерой С. Каралаева в 50 - 60-х годах, когда он стал проявлять большую сдержанность, известную художественную расчетливость [2, С. 225].

С 1935 по 1954 годы Саякбай Каралаев работает артистом в Кыргызской государственной филармонии. Неоднократно выезжая в составе труппы артистов на гастроли, Саякбай Каралаев везде и всюду покорял сердца слушателей высоким мастерством исполнения эпоса. Саякбай исполнял «Манаса» в Москве на декаде кыргызского искусства (1939), неоднократно выезжал с выступлениями в Алматы, исполнял эпос на двух крупных научных конференциях, посвященных эпосу «Манас». Где бы он ни появлялся, его выступления сопровождались неизменным успехом.

Будучи талантливым от природы, Саякбай Каралаев сполна обладал всеми необходимыми качествами манасчы – феноменальной памятью, широким музыкальным диапазоном, четкой дикцией, импровизаторским даром, богатой мимикой и артистизмом. Волшебной силой своего таланта Саякбай Каралаев погружал слушателей в таинственный мир древнего сказания. Вот как о манере его исполнения вспоминает философ А. Салиев: «Он поет, будто исповедуется, - будто говорит участник каких-то великих драм, изведавший все их треволнения. Какое многообразие интонаций, как варьируются мелодии, меняются ритмы и темпы, строятся речитации! Все нюансы голоса, и мимика, и жесты, и сама плотная, сильная фигура Саякбая – все говорит. И все убеждает настолько, что вами овладевает напряжение описываемых событий, точно они прямо

причастны к вам, - вы всецело взбудоражены. А если бы даже вдруг рядом загрохотали моторы, то и тогда трудно было бы отвлечься: седой старец, все больше и больше вдохновляясь – как будто совсем не старец! – продолжает навлекать на вас захватывающий мир видений» [1, С. 218].

Современником Саякбая Каралаева был и великий кыргызский писатель Ч. Айтматов, который застал еще реально бытующий эпос, непосредственно видел и слышал как творил великий манасчи. «Когда смотришь на Каралаева, - писал Ч. Айтматов, - на пластику его лица, жестов, выражение глаз, когда слушаешь этого человека, обладающего исключительным даром художественного перевоплощения, кажется, что и сам он как бы является олицетворением эпического начала. Весь его облик словно овеян ветрами минувших времен. Тогдашние события, тогдашние переживания людей, тогдашняя мудрость, тогдашнее горе, добро и зло выступают в едином лице. Исполнительская манера Каралаева полна душевного накала: ритмика, страстность, вдохновение – и рядом тоска, горе: переживания, слезы – и рядом мужество, решимость, отвага. И снова раздумья, смех и плач» [3, С. 23]. В другой своей статье Ч. Айтматов отмечает: «Не только исполнение им таких знаменитых событий, как «Скачки Каныкей на Тайтору», «Страдания Алмамбета», но и каждое слово, каждая строка, каждая тирада, каждый штрих в сочетании с невообразимым, неподражаемым артистизмом, выразительными жестами, мимикой, имитациями и голосом манасчи, включая внешний фон, внешнюю среду, составляют как бы органически единое целое, сотканное из одной живой драгоценности высшей пробы» [4, С. 20].

Подобная оценка искусства манасчы идет, разумеется, от беспредельного благоговения писателя перед его талантом.

Творчество Саякбая Каралаева было по достоинству оценено современниками. Крупнейшие специалисты фольклора, ученые с мировыми именами академики В.М. Жирмунский, М.О Ауэзов, А.Н.

Бернштам не раз видевшие выступления Саякбая восторженно называли его не иначе как живым Гомером XX века, поставив его в один ряд с великим аэдом всех времен и всех народов. В 1939 г. С. Каралаев получил звание народного артиста Киргизской ССР. Впоследствии был награжден многими орденами и медалями. Ушел из жизни великий манасчы в 1971 году.

Могучий талант Саякбая Каралаева окреп и расцвел в период, когда устный эпос начал терять свои позиции. Заслуга Саякбая Каралаева состоит в том, что он смог сохранив исконно древнее национальное своеобразие эпоса, создать свой вариант всей эпической трилогии «Манас», «Семетей», «Сейтек», объемом свыше полумиллиона строк, который стал классической версией кыргызского героического эпоса. Его вариант по праву считается одним из наиболее полных, а в поэтическом отношении – из наиболее художественных.

Литература:

1. Салиев А. Старый эпос входит в новый мир // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Б., 1995.
2. В. Виноградов Напевы «Манаса» // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Б., 1995.
3. Ч. Айтматов Он знал миллион строк океаноподобного «Манаса» // Чингиз Айтматов. Статьи, выступления, диалоги, интервью. М., 1988.
4. Ч. Айтматов Сияющая вершина древнекыргызского духа// Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Б., 1995.

ТРАНСЦЕНДЕНТНАЯ ПРИРОДА МАНАСЧЫ

Кто такой манасчы? Сновидения сказителя, а затем и сама импровизация сказания в реальной жизни всегда вызывали особый интерес в слушающей и изучающей среде. Именно после удивительно реалистичных снов, где сказитель встречается с духами из мира Мнаса, начинается каждая сказительская история. Другим интересным аспектом феномена сказывания эпоса “Манас” является то, что живое сказывание погружает самого сказителя и его аудиторию в трансовое состояние. Это говорит о том, что сказывание эпоса “Манас” является трансцендентным процессом, который дарит м сказителям и слушателям незабываемый внутренний духовный опыт. И наконец, в исполнении “Манаса” соединяются миф, история, актуальные события, философия и странствия в иные миры. Этот “перекресток миров” рождает много вопросов... Кто такой манасчы, в чем заключается его трансцендентность и в чем его миссия в жизни кыргызов.

Манасчы сказывает перед публикой не на показ, не ради развлечения. И его выступление – это не самоцель, а лишь средство для достижения цели. Целью является внутреннее очищение себя и слушателей. Он не заучивает текст и не повторяет один и тот же эпизод дословно при каждом его исполнении. И не обязательно зрителю понимать текст, главное слушать. Текст будет понят только тогда, когда слушатель освободится от культа человеческого разума, и будет в изменённом состоянии его сознание.

Исследование сказительского искусства – манасчы в одно время было полузапретной темой. И одной из таких многих тем была и есть «трансцендентные функции» манасчы. Почему тема была запретной?

Оказалось, что в ней слишком много мистического, магического, трансцендентного, антиидеологического для советской науки.

Трансцендентность манасчы заключается в том, что он:

- 1) гармонизирует духовное составляющее человека, вводя его в трансовое состояние;**
- 2) воздействует на окружающую среду и погоду;**
- 3) исцеляет человека от разного рода болезней, воздействуя на его психику;**
- 4) предвидит будущее;**
- 5) прекрасно толкует (интерпретирует) сны;**
- 6) путешествует в другие измерения и пространства.**

Кроме того, он выдающийся знаток духовной культуры своего народа и других родственных народов. Великолепный виртуоз словесности, знаток человеческой психологии, ловчих птиц, скакунов, небесных тел. Манасчы являются мостом между миром духов предков и миром живых, между высшим разумом (по санскриту - МАНАС) и людьми. Учитывая эти основные особенности личности манасчы, можно обнаружить близость их с шаманами. Ведь и шаманы по большому счёту являются носителями и в то же время хранителями народных знаний. Можно со всей уверенностью сказать, что шаман и сказитель два культурных типа, между которыми имеются глубинные связи. Сказитель при помощи исполнения текста эпоса и шаман при помощи исполнения ритуального текста вводит свою аудиторию в трансовое состояние, призывает духов предков и осуществляет чистку внутреннего состояния – духа человека. Также их связывает то, что они оба обретают свой статус и дар при участии духов. И именно духи избирают и направляют их на этот путь – сказителя и шамана.

2. Типы манасчы. Сказителем-манасчы человек не рождается, но он обычно рождается и становится им в семье сказителя. Его предки, отец или кто-либо из старших братьев были сказителями. Таких примеров в

истории кыргызов довольно много: династия Тыныбека, династия Тойчубека, династия Чоюке и т.д.

“Процесс избрания будущего манасчы обычно начинается в детские, в подростковые и в юные годы. Это связано с завершением полного астрологического цикла (мүчөл) в **12-13** лет (первый мүчөл), **24-25** лет (второй мүчөл) и конечный срок избрания кандидата в манасчы на **36-37** году жизни (третий мүчөл)” [3, С. 71].

На этом отрезке жизни человек осваивает чувственно-эмоциональный, эмоционально-психологический, интеллектуально-социальный опыт.

Процесс избрания манасчы обычно происходит именно в первые два этапа жизни (мучель), когда ещё он полностью не сформировался как личность.

Признаком избрания являются сны и наитие (кырг. – аян). К снам кыргызы относятся очень серьезно и считают, что сны это часть их реальной жизни и понимаются как знаки, подаваемые духами. В наитии или во сне он видит Манаса и его приближенных. Часто к нему приходят духи прежних сказителей. В этом случае требуется толкование и подтверждение значения этих снов у опытных сказителей. Сон будущего манасчы является основным знаком его избрания, и подавить его просто невозможно. Подобные примеры обнаруживаются и у других народов Центральной Азии и Сибири.

Сказители считаются избранниками духов. И именно избранные духами мира Манаса являются истинными манасчы.

В качестве примера мы приводим процесс избрания духами мира “Манаса одного из гениальных манасчы прошлого столетия Саякбая Каралаева:

“Я родился в обычной бедняцкой семье, на берегу Иссык-Куля, в айле Ак-Олен (ныне Иссык-Кульская область, Тонский район село Ак-Олен в

1894 году). Мать родила меня недоношенным, наступив босой ногой в горах во время сбора дикой смородины на змею. К 17 годам я ни о каком Манасе и не думал. Рос обычным айльским пареньком, и если у меня были какие-то творческие способности, то только на уровне сочинения примитивных айльских частушек. Однажды во время священного для мусульман месяца Рамазан (орозо) я поехал в Кочкор, чтобы подзаработать там пением жарамазана (колядок). Успех превзошел все ожидания. Я заработал 19 царских рублей! Это большие деньги. Учтите, в то время на один царский рубль можно было купить целого барана! Возвращался домой через лес в урочище Орто-Токой. Сейчас на этом месте водохранилище. Ехать дальше, глядя на ночь, было бессмысленно, И я решил заночевать на опушке леса. Расседлав, привязал коня возле большого валуна. Ночью проснулся от чувства голода. Открыл глаза, смотрю и удивляюсь. Оказывается, в сумерках я не разглядел, что коня привязал не возле валуна, а рядом с прекрасной, белоснежной юртой, через щель входа которой наружу пробивался свет. Недолго думая, я подошел к этой юрте, заглянул вовнутрь. Там сидела, красивая женщина, и вся середина юрты была устлана дастарханом со сказочно обильной и красивой едой, о какой я раньше и не мечтал. Женщина, приветливо улыбнувшись, жестом руки пригласила меня к дастархану. Обрадовавшись, я переступил порог юрты, но, вспомнив о своих цыпках на босых ногах, в смущении остановился у входа. К тому времени я все еще ходил босиком, без всякой обуви. У меня даже сыромятных чокоев не было, так мы бедно жили.

Но женщина ободряюще улыбалась мне, и я, преодолев робость, на коленках пополз к дастархану. Только протянул руку, чтобы взять из руки жены Манаса – Каныкей (о том, что это она, я потом догадался) большое кесе с кумысом, как вдруг раздался оглушительный грохот, поднялся ураганный ветер, и мне в страхе пришлось выскочить из юрты

наружу. То, что я увидел снаружи, напугало меня до смерти. Передо мной гарцевали на конях великаны-всадники, головами упираясь в небо. Из ноздрей их чудо-скакунов временами вырывалось жаркое пламя, а у самого грозного батыра, возвышавшегося в центре, в глазах сверкали молнии. Это был непобедимый Манас. Но в тот момент я еще не знал, кто передо мною. И тут старик с седой бородой до пояса, сидевший на коне рядом с Манасом, вдруг закричал на меня: «На колени, сукин сын!». А я давно уже стоял на коленях, потому что земля ходила ходуном, и удержаться на ногах было невозможно. Но чтобы Бакай (а это был он, Багу – могучий Отец Вселенной – Ааламдын Атасы!) не подумал, что его не слушаются, я лег ничком на землю. Тогда седобородый старик сошел с коня, зачерпнул деревянной миской песок с земли и поднес к моему рту, мол, давай, ешь. Я зубы стиснул, отвернулся, всем видом показывая, что не собираюсь ему подчиняться. Тут Отче наш – Кыргызский Ата, нахмурился, взял мою голову, с силой повернул к себе и, глядя в глаза, сказал: «Ты должен проглотить то, что я тебе даю. Потом ты будешь прославлять Манаса. Открой рот, не бойся». Я разжал зубы, и Бакай высыпал содержимое миски мне в рот. Помню, как горячий песок обжег мне язык и небо, а горло сдавило спазмой. Честно признаюсь, хотелось с честью выдержать испытание, и я попробовал проглотить все сразу одним махом, но не получилось. Песчаный комок застрял у горла, не давая дышать. Из глаз слезы льются ручьем, смотрю на Отца Бакая, вижу, как он сердится, а с собой ничего не могу поделатъ. Тогда грозный старик стал дравком камчи проталкивать песок мне в горло. В какой-то момент я решил, что мне пришел конец. Казалось, еще немного и мое горло разорвется на части, а кнутовище камчи проткнет мое тело насквозь! Мысленно примирившись со смертью, я, теряя сознание, сделал последнее усилие над собой и все-таки проглотил песок. И тут песчаная масса превратилась во что-то сладкое, обволакивая все мои внутренности приятным теплом. Позже, в

1918 г., когда я в составе добровольческого отряда армии М. В. Фрунзе попал в Бухару и впервые в жизни там попробовал мёд (асель), то сразу вспомнил «сладкий песок», проглоченный мною из щедрых рук Отца Бакая.

Когда очнулся, Бакай мне говорит: «Завтра на выезде из Орто-Токоя ты встретишь человека с двумя овцами: белой и черной. Это твои жертвенные овцы. Не скупись, отдай хозяину овец все заработанные в Кочкоре деньги и отправляйся домой. Там этих двух овец зарежь для айльских стариков и попроси у них благословения во имя Служения духу великого и непобедимого Манаса. Затем учти, у тебя на полгода пропадет голос. Не бойся, впоследствии твой голос станет лучше: громким, звучным и неутомимым».

Сказал и исчез. Утром просыпаюсь, оглядываюсь вокруг, думаю, что за чертощина мне приснилась – конь мой привязан у большого валуна, и нет никаких следов сказочной юрты Манаса, как нет и следов от копыт коней всадников-великанов! Умывшись в ручье, отправился в дальнейший путь. На выезде из Орто-Токоя, там, где сейчас створ плотины, на повороте дороги из-за скалы мне вдруг навстречу выходит человек, который гнал впереди себя двух овец. Причем одна была белая, а другая – черная. Я обомлел. Не знаю, что произошло со мной, но все деньги из бельбака (поясной платок) я вывалил хозяину овец на руки без всяких разговоров. Тот, конечно, сильно удивился и поспешно убежал, пряча мои деньги на ходу. Видимо, подумал, что я ненормальный. Дома, как мне наказывал Отец Бакай, в тот же день я устроил угощение для наших айльских стариков. Дармовщинку все любят. И наши старики не были исключением. Они с удовольствием съели моих жертвенных барашков, потом, сытно икая, благословили меня, хотя было видно, что не все поверили моему сбивчивому рассказу о явившемся мне Бакае с Манасом.

Наутро я лишился речи. Шевелю языком, а ничего сказать не могу. Мои домашние стали коситься на меня. Через неделю пришлось покинуть

родной дом – на меня все в аиле стали показывать пальцем, а некоторые мальчишки бросать камни. Да и сам я стал чувствовать, что постепенно схожу с ума. Ушел в горы, питался чем попало: корнями растений, иногда зайчатиной, если удавалось поймать в расставленные силки песчаных толаев. Так прошло шесть месяцев. Однажды утром просыпаюсь, как будто от шума проносящегося где-то горного селя. При этом меня всего трясет и так сильно, словно я припадный. Оказывается, у меня открылась речь, но остановить поток бурных, рокочущих слов не могу. Слова льются из меня неудержимо: о чем пою – разобрать не могу. Понятны только отдельные слова о Манасе. Перепугался я, бросился домой. Там отец схватил камчу и со всей силы стал лупить меня по спине, пока я не остановился. Так я стал манасчи” (по Б.Шамшиеву).

Вот, как по поводу сказительского дара пишет известный российский ученый Б. Путилов: «Дар эпического сказительства, да еще связанного с такими монументальными памятниками, как «Манас», - это необъяснимая загадка. Никто не в силах объяснить, откуда этот дар, как входит он в человека, почему так мучает и так радует его, каким образом обнаруживается и властно требует реализации. Загадка остается, и для разгадки таинственного феномена сказительского дара требуется нечто иное. И это нечто ведет свое начало с незапамятных времен, питается мифом, поддерживается устойчивыми представлениями о власти «сверхъестественного», «сверхобычного», «потустороннего», воспринимаемого, кстати сказать, во-вполне реальных изменениях» [6, С. 51].

Явившиеся к манасчы духи предлагают, просят, порою даже настаивают взять на себя «бремя сказителя» и исполнять эпос перед народом. При этом духи мира “Манаса” угощают своего избранника каким-либо видом продукта:

1) молочный напиток (кобылье, коровье молоко или кумыс, айран);

2) злаковый продукт (пшено, ячмень, пшеница, толокно, проса);

3) мясной продукт;

4) вода;

5) очень редко песок и т.д.

что является их благословением и в то же время тем репертуаром, который должен будет сказывать в будущем манасчы. Тот или иной вид угощения по своему составу имеет очень важное символическое значение.

«После пребывания в руках духов, будущий манасчы, становится как заново рожденным. Он полностью меняется: характером, судьбой, взглядами на жизнь. И первым наставником, покровителем или помощником в его дальнейшей жизни становится дух из мира Манаса.

Соплеменники будущего манасчы и вообще весь кыргызский народ к избранному и к процессу избрания манасчы относятся с огромным почтением и уважением. Для кыргызов быть избранным Манасом, считалось великой честью, но и в то же время огромной ответственностью» [3, С. 77-78].

Исходя из всего того, что было сказано выше, можно определить и типы манасчы. Творческий уровень манасчы зависит от того угощения, которое предоставляется духами. Именно химический состав, вид угощения определяет его уровень сказительского мастерства. Вот, те сказители, которые получили благословение от духов мира Манаса и прошли все этапы, предназначенные для истинных манасчы:

1) **«чала манасчы»** (не достигший самого высшего уровня сказительского мастерства) - это тот тип сказителей, которые создают и сказывают лишь широко известные эпизоды эпоса;

2) **«семетейчи»** - это те сказители, основной репертуар которых составляет вторая часть трилогии эпоса «Манас» - «Семетей», они и являются создателями и сказителями второй части;

3) **«чон манасчы»** (крупные манасчы, великие манасчы) – это сказители, которые создают и сказывают досконально все части и эпизоды эпоса.

Это сказители разного уровня, но они создатели эпоса, носители трансцендентного. **При каждом исполнении они сиюминутно слагают новые тексты - это момент творчества сказителя, процесс создания и исполнения эпоса, традиционное существование эпоса и сказителя.**

Однако письменная культура, со своей загадочностью и соблазном, пришедшая извне в культуру, к которому принадлежал сказитель, стала записывать устные тексты эпоса из уст сказителя, затем эти записи переросли в большие книги, которые издавались большими тиражами. Так возникла книжная форма эпоса, которая до этого жила в памяти сказителей. Сфотографированный один лишь миг творчества сказителя, стал основным письменным текстом. **В подобном письменном варианте эпоса отсутствует живой сказитель, его мастерство и творчество, но сохранился сухой текст.** И теперь, когда из уст сказителя изъят текст, он уже как носитель и создатель текста эпоса не обязателен в жизни народа.

И в связи с этим, появляются новые типы «сказителей», которые заучивают наизусть текст эпоса из книг когда-то изданных, и исполняют, подражая создателю этого текста, не промолвив о нём ни слова. Подобные «сказители» являются лишь исполнителями чужого текста, и ни в коем случае не стоит их причислять к такому носителю гениального искусства, как сказитель. Вот, что пишет по этому поводу американский ученый А. Лорд, на примере югославской устной традиции: «Именно такие «сказители» выступают в национальных костюмах на праздниках народной песни и поют песни, выученные по сборнику. Любой

из нас может сделать то же самое, стоит немного потренироваться и обзавестись национальным костюмом. На самом деле такие «певцы» - мошенники, маскирующиеся под сказителей! Они целиком, с первого до последнего слова, заимствуют песни настоящих сказителей, и их пение можно проверять по книге. Произошло изменение: устойчивость основного сюжета – то к чему стремится устная традиция, - сменилась стабильностью текста, т.е. конкретных слов повествования. Как ни парадоксально, именно фольклористы и, в ещё большей степени, те, кто использовал их собрания в целях просветительской, националистической, политической или религиозной пропаганды, дали обществу, основанному на устной культуре, фиксированную форму его собственных творений. Это – ошибка, сделанная уже на стадии наблюдения, ошибка, которую – увы! – постоянно совершают ученые, пожертвовавшие опытом ради теоретических построений» [4, С.153-157].

С приходом письменности, кроме исполнителей, у кыргызов появился еще один тип «сказителя», который усваивает технику сложения стихотворных строк эпоса и усваивает некоторые эпизоды из устных, письменных источников и объединяя это всё воедино создает свой вариант, который записывает сам. Основной особенностью этого типа является то, что он не сказывает, и не создает текст эпоса экспромтом, как это делают традиционные сказители, именно поэтому их трудно причислить к сказителям. Подобное явление, которое появилось совсем недавно, скорее всего ближе профессиональному литературному поэту, нежели сказителю – носителю устной народной традиции.

3. Место и роль манасчы в жизни кыргызов. Говоря о «Манасе», невозможно не вести речь и о его сказителях, ибо оба являются одним целым – два в одном, как тело и душа, которые друг без друга не могут существовать. Сказание манасчы вызывает духов, духов-союзников,

которые посылают ему поистине Великое Слово о Манасе. Это обладает особой силой, энергетикой – внутренне очищает, как самого сказителя, так и его слушателей. Слово ниспосланное духами мира Манаса, но казалось бы, исходящее изнутри, исцеляет человека.

Феноменальность манасчы заключается в том, что:

1) манасчы создает свой вариант «Манаса» и воссоздает сказание заново, излагая своё видение, он сказывает все части «Манаса».

2) его сказание отличается:

а) высокой эрудицией;

б) поэтической красочностью и философско-поэтическим повествованием;

в) логической завершенностью каждого эпизода и каждой части;

г) высоким мастерством исполнения.

3) сказитель в исполнении эпоса не повторяет варианты других манасчы, хотя на самом деле в вариантах имеются множества повторений, которые логически уместны при каждом его случае, ведь именно поэтому сказание о «Манасе» считается народным, и считать это плагиатом невозможно, таков принцип развития народного сказания.

4) каждый сказитель обладает свойственной только ему голосом, ритмичностью сказания, рифмой и формой изображения;

5) манасчы обладает почтительным признанием не только своего рода, племени, но и всего народа и навсегда остаётся в памяти у народа;

б) величие манасчы определяется не личной гениальностью, а качеством созданного им варианта – сказания.

7) манасчы вносит свой вклад в сохранении традиционной культуры, знаний кыргызов;

8) сказительское искусство передаётся по наследству от отца к сыну.

«Многие народы мира пережили «эпическую эпоху», то есть время интенсивной жизни эпических сказаний в их устной традиции, прекратив ее несколько веков назад и продолжая бережно хранить как факт своей давно ушедшей истории и часть национального культурного наследия. У кыргызов «эпическая эпоха» в ярко выраженной продуктивной форме, протянулась вплоть до середины XX столетия, и что особенно уникально – не оказалась стерта еще и в наши дни благодаря продолжающемуся феномену его исконных хранителей – народных манасчы» [2, С. 187].

Сегодня сказителю-манасчы угрожает опасность. Он стоит на перекрестке кочевой и оседлой жизни, традиционной и массовой, духовной и материальной культур. Он становится чужим среди своих - непонятым в своей собственной среде, где он родился и вырос. Что его ждет в будущем? Какова его судьба? Настоящее и будущее манасчы под вопросом. Трудно сказать, что ожидает его в будущем. Ведь искусство манасчы было создано в эпическую эпоху, в эпоху кочевого образа жизни. И именно эта эпоха стала участником его сотворчества. Современный образ жизни, основанный на антитрадиционных ценностях, доминирует, диктует свои условия, и экспансия массовой культуры стремительна. Ведь с изменением сознания и быта людей, меняется и сказитель. Поэтому, для самозащиты он должен трансформироваться в иную более совершенную форму.

Манасчы и сакральное «Слово о Манасе» с трудом поддаются пониманию, это совершенно непостижимые человеческому разуму явления. Непостижимость их заключается в том, что мы хотим их понять так, как хотим понять. Для этого нам мешает человеческое бытие. Иначе говоря, это закодированный мир, лабиринт, а манасчы есть частица этого мира. Это мощное духовное явление, обладающее огромной энергетикой,

хотя мы всегда об этом слышали из уст старшего поколения, мы не хотели верить этому, считая его одним из народных легенд, а сказителя обычным исполнителем этой легенды.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. Асанканов А., Бекмухамедова Н. Акындар жана манасчылар – кыргыз элинин руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар. – Б.: Мурас, 1999.
3. Бакчиев Т. СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б., 2005.
4. Лорд А. Сказитель. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994.
5. Никонов А. Алтун Битиг. Тенгрианство. Алматы: Издательский Дом «Жибек Жолы», 2000.
6. Путилов Б. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997.
7. Новлева И.М. Философия. Учебное пособие. – М.: Русская Деловая Литература, 1999.
8. Бакчиев Т., Абдрасулов С., Раимбердиева И., Сарыгулов С. Кыргызская матрица. Механизмы духовного самосохранения и развития. Ч.1. – Б.: 2012.

*Жапаралиева Н.Ж., п.и.к., доцент,
М. Рыскулбеков атындагы КЭУ*

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА “МАНАСТААНУУ” КУРСУН ОКУТУУНУН ИЙКЕМДҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖАНА КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Жогорку окуу жайларда “Манастаануу” курсун окутууда илимий-техникалык революциядагы жогорку технологиялык, башкача айтканда, студенттерди маркетингдик ыкма менен билим берүү тармагында тейлөө боюнча дүйнө жүзүндө кеңири таралган билим берүүнүн ийкемдүү жолдору аркылуу окутуу азыркы күндө актуалдуу болуп турат. Бүгүнкү күндөгү компьютердик жана Интернет-технологиялык окутуу аба менен суудай керек экендиги талашсыз.

“Манастаануу” курсун окутуунун өзгөчөлүктөрү жана кээ бир маселелер боюнча токтолсок.

2012-жылдын башынан тартып “Манастаануу” сабагы боюнча Өкмөттүн деңгээлинде чечилип, КРнын билим берүүсүнүн Мамлекеттик стандартына 72 саат өлчөмүндө киргизилди. Андыктан, М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине “Манастаануу” курсу адистигине карабастан бардык багыттагы тайпалардын 1-2-курстарында окутулуп, улуттук ар-намыс, атуулдук парз салтанат куруп турган учур. Бирок, Кыргыз экономикалык университетине 2009-жылдан тартып, “Манастаануу” курсу окутулуп келе жатат. Ал курсту окутууда менин авторлугумдун негизинде 2010-жылы “Манастаануу” курсун ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу программасы жана методикалык колдонмосу” жазылып, ошонун негизинде жумушчу программа даярдалып, окутулуп келе жатат. Ал программа боюнча төмөндөгүдөй өзөктө иш улантылат.

Адегенде эле, Манастаануу илимине киришүү, «Манас» эпосунун дүйнөлүк маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендиги, «Манас» эпосу улуттук идеологиянын башаты болушу, Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу боюнча мыйзамынын кабыл алынышы, анын тарыхый мааниси тууралуу маалымат берилет.

Кылымдарды карыткан тарыхы бар эпикалык чыгарманын фольклористика илиминде фундаменталдуу изилдениши: “Манас” эпосунун тарыхый доорлору, эпостун жалпы структурасы, этнографиялык, филологиялык, философиялык, культурологиялык мааниси, манасчылык өнөрдүн табияты, манасчылардын мектептери, эпостогу каармандардын образдары, эпостун поэтикалык маселелери комплекстүү каралат. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун канондук сюжети андагы адамзаттык бийик идеялар: Ата Журт, анын боштондугу үчүн күрөш, элдин биримдик-бүтүндүгү, акыйкаттуулукка, адилеттүүлүккө негизделген достук, Мекен алдындагы парз, абийир, ата-баба салтын аздектөө, толеранттуулук, ак-караны таануу тууралуу баяндалмакчы.

Эпостогу улуттук педагогика, менталитет, этика жагдайын кенен талдоо жаш муундардын инсан болуп калыптанышында эпостун тарбиялык таасирин түшүндүрүү. “Манас” үчилтик сюжеттеринин искусствонун түрдүү жанларында иштелип чыгышы каралат. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө “Манас” эпосунун саясий-идеологиялык мааниси түшүндүрүлөт.

“Манас” эпосу дүйнөлүк маданияттын казынасына кошулган кайталангыс салым, кыргыз улутунун туу туткан сыймыгы, элдин улуулугунан кабар берген тарыхый мурас. Элдин кылымдар бою калыптанган акыл-ой байлыгын, дүйнө таанымын, этнопедагогикалык көз карашын чагылдырган тендешсиз дидактикалык, педагогикалык каражат.

Жогорудагы айтылгандардын бардыгы лекция түрүндө берилип, ар бир сабак практикалык сабактар менен коштолуп, слайддар жана жандуу тасма (видеоролик) аркылуу “Манастаануу” курсу сунушталат. Бул курста колдонулган аудио жана видео материалдардын берилиши “Болон” системасында билим алган студенттердин аң-сезимин, билимин андан ары өркүндөтүүгө өтө чоң көмөк көрсөтүүсү талашсыз, бул окутуунун ийкемдүү технологияларынын бири десек жаңылышпайбыз.

«Манастаануу» курсунун максаты жана окутуунун милдеттери

Манастаануу курсу кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын, психологиясын, тарыхын чагылдырган "Манас" эпосунун мазмуну менен тааныштыруу аркылуу студенттердин дүйнөгө гуманисттик көз карашын, турмуштук активдүү позициясын, рухий маданиятын, оозеки жана жазуу кебин өстүрүү, эстетикалык табитин тарбиялоо, өз эл – жерин сүйгөн, улутунун салт – санаасын, рухий адеп – ахлак кенчтерин боюна сиңирген, башка калктарды да урматтаган, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, ыймандуу, ишкер инсандарды калыптандыруу максатында өтүлөт. [1, 4-бет]

Курстун жүрүшүндө студенттер “Манас” эпосунун жаралуу доорунан тартып, XIX кылымдагы манастануучулар, түркологдор, этнографтар, тарыхчылар, маданият таануучулар, филологдор, философдор, психологдор тарабынан эпоско карата айтылган маанилүү ой-пикирлери, табылгалары менен кенен тааныша алышат. Ошону менен бирге «Манас» жөнүндө эмес, «Манастын» өзүн окутуп, анын ички дүйнөсүн студенттин аңтарып билишине кеңири жол ачышыбыз керек”, - деп Эл мугалими Б.Исаков белгилегендей, студенттердин эпостун көркөм текстинин өзүн билишине, эпостун тексти боюнча өз алдынча ой жүгүртүп, жыйынтыкка өздөрү келүүсүнө көңүл бурулат. [2, 5-бет]

Кыргыз көчмөн цивилизациясынын керемет кенчи, “кыргыз рухунун туу чокусу” элдик оозеки көркөм сөз өнөрүнүн эң бийик үлгүсү, дүйнөлүк адабияттын улуу классикасы, “Манас” эпосун студенттер менен жаштарга жеткирүү жана эпостун руханий – патриоттук, адеп-ыймандык мазмунун ачып берүү, элин- жерин сүйүп патриотизмге тарбиялоо **максатында** окутулат.

“Манас” эпосу – дүйнөлүк маданияттын көнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендигин түшүндүрүү, “Манас” эпосу улуттук идеялогиябыздын башаты болуп эсептелинерин, Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу боюнча мыйзамын кабыл алышы, анын тарыхый мааниси зор экендигин жеткирүү негизги **милдет** болуп саналат.

Эпостогу улуттук педагогика, менталитет, этика жагдайын кенен талдоо. Жаш муундардын инсан болуп калыптанышында эпостун тарбиялык таасиринин күчтүүлүгүн, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө «Манас» эпосунун саясий-идеологиялык маанисин түшүндүрүү болуп эсептелет.

«Манастануу» сабагын үйрөнүүнүн милдеттери:

1. Көркөм сөз өнөрүнүн дүйнөдө теңдеши жок үлгүсү болгон океан эпосубуздун дүйнөлүк маданияттагы алган орду, маани-маңызы, жазып

алуу, изилдөө, басып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу тарыхын үйрөнүү.

2. "Манас" эпосунда чагылдырылган акыл-ой тажрыйбасын тексттен өздөрү таба билүүгө, турмушунда колдонууга көнүктүрүү.

3. «Манас» эпосунун кыскача мазмуну менен тааныштырып, өзөк окуяларын окутуу, манасчылардын өмүр баяны, чыгармачылыгы менен тааныштыруу. Манасчылык өнөрдүн бөтөнчөлүгүн, уникалдуулугун сезе билүүгө үйрөтүү, эпосту кырааты менен көркөм окууга машыктыруу.

4. «Манастаануу» курсу аркылуу кыргыз тилин терең өздөштүрүүгө көмөк көрсөтүү, кесиптик жана турмуштук кырдаалдарда кеп маданиятын сактоого көнүктүрүү, коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүү.

5. «Манас» эпосу- көчмөн цивилизациянын теңдешсиз эпикалык мурасы, кыргыз рухунун туу чокусу, ар тараптуу билим алуунун, тарбия берүүнүн энциклопедиясы экенин студенттердин аң –сезимине, жан-дүйнөсүнө жеткирүү, улуу эпосубуз менен сыймыктануу сезимин калыптандыруу.

“Манастаануу” курсу табигый жана экономикалык багытта билим алып жаткан студенттерге окутуунун максаты жогоруда айтылгандай, студентти жашаган чөйрөсүндө, түрдүү турмуштук кырдаалдарда өз оюн накыл кептер менен баарлаша билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Сабакта өздөштүргөн кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын, психологиясын, тарыхын чагылдырган "Манас" эпосунун мазмунун айтып, жатка биле алуусуна, маектешип жаткан адамынын сөзүн түшүнө алышына жана баарлаша алышына, студенттердин дүйнөгө гуманисттик көз карашын, турмуштук активдүү позициясын өздөштүрүүгө багытталат.

Бул иш-аракеттер окутууну коммуникативдик багытта уюштурууну көздөйт. Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу студентти

турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө, анын негизинде улуттук маданиятка көнүктүрүүгө болот.

Студенттин «Манастануу» курсун өздөштүрүүнүн натыйжасында калыптануучу компетенциялары:

Курстун мазмунун толук өздөштүргөн студент төмөнкү компетенцияларга ээ болушу керек:

Базалык бөлүмдүн циклдерин үйрөнүү жыйынтыгында окугандар төмөнкүлөрдү билүүсү зарыл:

Билүү:

- «Манас» эпосунун уникалдуулугун, жалпы адамзаттык философиялык мааниси зор жана терең экендигин, ички маңызын түшүнө билүүгө, тексттен үзүндү келтирип, маанисин чечмелеп бере алууга.

- Адам катары калыптануу шартында анын эркиндигин, өмүрүн, жаратылышты, маданиятты сактоо жоопкерчилиги;

- Жан-дүйнөсүнө "Манастын" тил байлыгын сиңирип, өз оюн, пикирин таамай, кыска жана нуска айта билүүгө, көркөмдөп, кооздоп чечен сүйлөй жана жаза билүүгө, эпостун сөз берметтерин өз сөздөрүндө колдонууга, кептик чеберчиликти өнүктүрүүгө.

- Ааламдашуу алкагында кыргыз эли улуттук жүзүн сактай алабы, башка маданияттарга сиңишип жок болуп кетпейби деген эң көйгөйлүү маселеге көңүл буруп, Ата-Журт үчүн күйүп жанган мекенчил болууга.

- “Манас” эпосунан адам баласынын жүрүм-турумундагы зордук-зомбулуктун же анын жоктугунун ролун түшүнүү, адамдын өзүнө же башкага болгон (нравалык) адеп - ахлактык жоопкерчилиги;

- Турмуштук жана кесиптик байланышта элдин алдына чыгып сүйлөөдө кептик ишмердикти колдоно билүү чеберчилиги;

- Адистик боюнча адабияттарды реферат жана аннотациянын негизинде жаза билүү;

- Интернет булактары менен иштей алуу;

- Ааламдашуу алкагында башка маданияттарга сиңишип жок болуп кетпей, улуттук жүзүн сактай алуу, Ата Журт камын ойлогон мекенчил болуу.

Демек, билим алып жаткан студент жогоруда атап өткөн касиеттерге ээ болуш керек. Мындай жол менен окутуунун дагы бир өзгөчөлүгү, бирок, дистанттык окуу боюнча тоталитардык мезгилде “Манас” эпосу тууралуу билим албай калган, руханий байлыктан кабары жок болгон, бирок, адистигин мыкты билген адамдар кайрадан экинчи билим алам дегендер үчүн азыркы учурда мамлекетибизге ар намыстуу, профессионал же кесипкөй адамдар керек болуп турганда бул курстун мааниси өтө зор экендигин айткым келет.

Адабияттар:

1. Жапаралиева Ж.Н “Манастаануу” курсунун программасы жана методикалык колдонмо. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2010.
2. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу.-Б., 1989.

*Шакитов Ш.,
ф.и.к., доцент, БМУ*

ГОМЕР ЖАНА САЯКБАЙ

С.Каралаев жөнүндө көп эле айтылды. Бирок, айтыла тургандары да бар. Маселенин коюлушу катары алардын айрымдарына гана учкай токтоло кетели.

Биринчиден, чоң манасчылардын дээрлик бардыгы "Манасты" түш көрүүдөн кийин айтууга мажбур болгондугун эскеришет. "Сокур тооктун түшүнө таруу" кирсе, алкаштын түшүнө самогон кирет. Манасчылардын түшү булардын түшүнө эч окшобойт... Манасчылардын түшүн жоруп гана коюу аздык кылат. Илим түш көрүүнү түшүндүрсө да манасчылардын түшүн али түшүндүрө албай, ал турсун анча көңүл да бөлбөй келатат. Бул маселени чечүү бир гана илимдин колунан келбечүдөй көрүнөт. Ал үчүн

бир нече илимдин (логика, тарых, тил, психология, физиология, философия, фольклористика ж.б.) баш кошкон жери керек болуп турат. Экинчиден, Саякбайдын варианттарында согуштук эпизоддор айрыкча көп берилип, кеңири мүнөздө өзгөчө күч менен таасирлүү сүрөттөлөт; ушуга ылайык каармандардын башка сапаттарына караганда баатырдык сапаттарын мүнөздөөгө чоң орун берилип, өзгөчө ынтаа менен сыпатталат. Бул өзгөчөлүк Саякбайдын жигит курагында ак гвардиячыларга, басмачыларга каршы салгылаштарга катышып, согуш эпизоддорун жакшы билип, аскерлердин жеке эрдигин аралаша жүрүп көрүп, ошондон катуу таасир алып калганынан да чыкса керек дешип, "гипотеза" түзүшөт, кээ бир изилдөөчүлөр. Андай экен Балык, Келдибек, Найманбай, Сагымбай, Сейдана, Тыныбек, Чойуке, Шапак ж.б. чоң аталарыбыз, чоң энелерибиз граждандык кайсы согушка катышып, кандай түстөгү гвардиячылар менен кармашып, эрдиктерге шыктанып, таасирленип анан манасчы болушкан? Дүйнөлүк 2-согушта моторлошкон миндеген уруштарга катышып, кайталангыс эрдиктерди көрсөткөн жети миллиондон көбүрөөк адам СССРдин орден жана медалдары менен сыйланган; 11603 жоокер "Советтер Союзунун Баатыры" (булардын 86сы аялдар; 104 эки жолу; Г.К.Жуков, И.Н.Кожедуб, А.И.Покрышкин үч жолу) наамына татыктуу болгон. Булардын эр жүрөктүүлүгүн өз көздөрү менен көрүп, эрдигине шыктанышкан, таасирленишкен кыргыз жоокерлеринин бири да фронттон манасчы болуп келишпеди. Азыркы жаш манасчылар Баткен согушуна катышып, таасирленип келишип, манасчы болушту беле?

Ыйынып-ычкынган, жасалма, жаттама, жамакчылар бирөөлөрдүн таасиринде болсо болор. Бирок, "болоор уул богунан" табийгый, чыгаан таланттарга "таасирленүү" методун ыгы жок жармаштыруунун кереги деле жоктур. Деги эле таасирленүү проблемасына жаңыча кароо күн тартибинде тургандай. Үчүнчүдөн, адамзат турганда түбөлүктүү жашай берүүчү, өлбөс-өчпөс Саякбайга салыштырганда жергиликтүү маанидеги окуяларга

деле пьесалар жазылууда. С.Каралаев жөнүндө драма жазуучулар элибизден чыгып калгандыр? "Манас" океан болсо, Саякбай океанды узун-туурасынан сүзгөн, чөкпөй турган улуу кеме. Төртүнчүдөн, айрым изилдөөчүлөр өз мезгилинде Саякбайды "XX кылымдын Гомери" аташты. Гректер, анын ичинде "Илиада" жана "Одиссея" дүйнөлүк маданиятка эбегейсиз зор салым кошту, аны ар тараптан байытты. Мисалы, аталган эпостор боюнча айрым сөздөргө түшүндүрмө берели:

Аид-Зевстин бир тууганы; тиги дүйнөнүн, тозоктун, өлгөндөрдүн падышасы.

Сөздүн маанисин түшүнбөй эле кыздарга "Аида" атын коюу жайылып кетти,

Аполлон-Зевстин уулу; Күн жарыгынын; музыка менен поэзиянын, олуялыктын кудайы; көзү, ачык дарыгер. Аполлон-кичи планета; 1909-1917-жылдарда Петербургда чыккан адабий-көркөм журнал; "Аполлон"-америкалык космос кемелеринин сериясы;

Афина-даанышмандыктын, кол өнөрчүлүктүн, согуш иштеринин кудайы.

Афины-Грециянын борбору; Гелиос (Гелий) – Күндүн кудайы; химэлемент; гелиобиология, гелиогеофизика, гелиотерапия, гелиотехника ж.б.

Елена-Зевстин кызы; аккуунун кейпин кийген, аялдардын ашкан сулуусу (Айчүрөк). Аялдардын аттары.

Зевс-адамдарга жана майда кудайларга чексиз өкүмдүк, үстөмдүк кылуучу эң башкы, жогорку кудай (байыркы римдиктердин мифологиясындагы Юпитер сыяктуу). Юпитер-күн системасындагы 5-планета; күчтүү, дого түрүндөгү электр лампасы.

Кассандра-Троян падышасы Приамдын көзү ачык кызы; ал жаман жөрөлгөлөрдү, коркунуч туудуруучу белгилерди, бактысыздыкты алдын ала айткан. Ч.Айтматовдун "Кассандранын эн тамгасындагы" башкы каармандардын бири.

Крон-Зевстин атасы; адегенде дүйнөгө Уран асман кудайы падышалык кылган; ага Геа титандарды төрөп берген; Уран- химэлемент; Күн системасындагы 8-планета; геа –Жер, геоботаника, геология, геофизика, геомагнетизм; титан-химэлемент; Сатурн планетасынын жандоочуларынын эң ириси; сейрек кезигүүчү, эң таланттуу, акылман, көрүнүктүү ишмер;

Муза-бий, музыка, поэзия, ырдын жана илимдин ж.б. тогуз кудайы. Музалар Парнас тоосунда жашайт; ар бири искусствонун белгилүү бир түрүн башкарат. Алардын атасы-Зевс. Муза-акындык шыктануу булагы; анын чыгармачылыгынын артыкча эле өзгөчөлөнүп турушу.

Нектар-кудайларга өлбөстүк жана түбөлүк жаштык тартуулоочу суусундук. Жыттуу гүлдөрдүн балдуу, канттуу маңызы.

Олимп-миф тоосу. Олимпиадалык конкурстар, спорт оюндары ж.б.;

Орион-таң кудайы. Топ жылдыздардын бири; майда-барат нерселерге атын койушуп, анын маанисин төмөндөтүп жиберешти. Селена-Айдын кудайы; Күндүн кудайы-Гелийдин биртууганы. Селенит-минерал; селенография, селенология;

Фемида-адилеттиктин кудайы. Калыстыктын, сот адилеттүүлүгүнүн символу.

Эгей-Афина падышасы. Эгей деңизи;

Эгида-эчкинин териси; ошондон жасалган эң байыркы калкан. Аны менен Афина жана Зевс коргонгон. Бирөөлөрдүн жактоочусу, колдоочусу, сактоочусу.

Эфир-жаркыраган, күлпөң нур чачкан, аванын кудайлар жашаган жогорку катмары. Радиотолкундар таралуучу чөйрө; органикалык кошулмалар классы; күкүрт эфири техникада эритүүчү; медицинада (ооруптай операция жасоодо) анестезия каражаттары катары колдонулат ж.б.

Жогорудагы айтылгандар кептин бир жагы, эми экинчи жагына кайрылып, салыштырып көрөлү. Гомер Байыркы Грециянын ылакап

(предание) жомокчусу, ырчысы. Анын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө так маалыматтар жок. Уламыштарга караганда Гомер эл кыдырып, эпос айткан рапсод.

Саякбай–конкреттүү, реалдуу манасчы. Анын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө так маалыматтар бар. Уламышы жок эле ХХ кылымда үч муун кыргыздарга ж.б. «Манас» айткан.

II. Гомер Аргос, Афины, Колофон, Родос, Саламин, Смирна, Хиос-Грециянын жети шаарынын биринде төрөлүп, б.з.ч. XVII-XII кылымдарда өмүр сүргөндүгү жөнүндө илимде айтылат. Ушул фактылардын өзүндө эле бүдөмүктүүлүктөр байкалат.

Саякбай 1894-жылы Тондун Ак-Өлөң кыштагында төрөлүп, 1971- ж. Фрунзеде дүйнөдөн кайткан (маркумга биз да топурак салганбыз; сөөк өткөн көчөлөр элге шыкалып, басарга жер жок болуп калган).

III. Адегенде көп сандаган эпостук чыгармаларга Гомер автор деп эсептелсе, кийинчерээк ага "Илиада" жана "Одиссеянын" авторлугу гана ыйгарылган.

Саякбайга чейинки манасчылардын ролун эч ким тана албайт. Бирок, Саякбайдан 1932-1947-жылдары "Манас" үчилтигинин толук варианттары жана "Сейтектин" уландысы Кенен, Алымсарык, Кулансарыктар жөнүндө да ыр саптары жазылып алынган.

IV. "Илиада" менен "Одиссеянын" чыныгы автору ким, качан жаралганы, кантип калыптанганы жөнүндө талаш-тартыштар илимде "Гомер маселесин" туудурган. Бул проблема азыркыга чейин толук чечилелек.

Саякбайдын манасчылыгында мындай проблемалар кезикпейт.

V. Айрым окумуштуулар "Илиаданы" б.з.ч. IX-VIII кылымдарда, "Одиссеяны" андан бир кыйла кийинчерээк калыптанып бүткөн дешет. Андай болсо, Гомер өзүнүн эпосторунан 5-8 кылым мурда жашаган болот???

Бул өңдүү логикалык карама-каршылыктарды Саякбайдан табалбайсың.

VI. "Илиада" жана "Одиссея" чылк мифтерден куралган (айрым бир реалдуулуктарын жокко чыгарууга болбойт). Анткени, алар мифтик жана диний көз караштардын мезгилине туура келет.

"Манаста" да мифтер, диний белгилер кезигет, бирок анда реалдуулук көбүрөөк. "Манас" кыргыз элинин энциклопедиясы, ал эми энциклопедия жалаң гана мифтерден, диний элементтерден түзүлбөйт.

VII. "Илиада" жана "Одиссея" Греция менен Кичи Азиянын ортосундагы майда аралдарда жарыкка келген.

"Манас" бүтүндөй Улуу жибек жолун кучагына алат.

VIII. "Илиада" менен "Одиссея" фольклордук чыгармалардын кагазга түшүрүлгөн гана варианттары эмес-жаңыдан өөрчүй баштаган жазма адабияттын туңгучтарынан. Жазма адабияттарга кошумча-алымча, түзөтүүлөр киргизүүгө эч кимдин укугу жок (тактоо башка маселе).

Чоролор Жайсаң менен Ыраамдын уулу; Жээренче чечен менен Толубай сынчынын замандашы Токтогул ырчыларды ("Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол") Манас жөнүндөгү алгачкы ырларды жаратуучулар деп шарттуу түрдө алсак, алардан бери тарыхка белгисиз жана белгилүү манасчылар улуу эпосту чыгармачылык менен өркүндөтүп, көркөмүнө ажайып дүйнөлөрдү, идеяларына жаңы мазмундарды; көлөмүнө эпикалуу масштабдарды кошуп келишкен.

IX. Гомердин эпостору эки китептен турат. "Манастын" жарыяланбаган жана жарыяланган көптөгөн варианты бар (буга кытайдагы манасчы Ж.Мамайдыкы кирбейт). Саякбайдын варианттары гана 500553 ыр сабын түзөт. Бул дүйнө элдерине белгилүү "Махабхаратадан" эки жарым, "Шах-Намеден" беш, "Илиада" жана "Одиссеядан" жыйырма эсеге көлөмдүү дегенди түшүндүрөт. Мындан тышкары Саякбай "Төштүк" эпосун да айткан жана өзү да чыгармаларды жараткан: "Бүркүттүн

жомогу", "Делдеш баатыр", "Карамолдо", "Кубаттын көргөн азабы", "Томор мерген", "Унутулгус күндөр" ж.б. улуу манасчыга таандык. Ушундай шарттарда Саякбайды "XX кылымдын Гомери" деп атоо аздык кылат. Саякбай-эпосчулардын титаны. Биз С.Каралаевге "эпосчулардын титаны" эпитетин ыйгараар элек. Бул Саякбай ээ болгон бардык сыйлыктардын жогору турмакчы.

"Билбеске сыртынан караса,
Бир жургөн чүкөдөй карыя.
Билгенге бүт элди тамшанткан,
Жомоктон жаралган дарыя.

Кээде мен таң калам өзүмчө,
Бул адам адамбы, башкабы?
Канткенде сыйды экен башына,
"Манастын" миллион саптары.

Дарт келсе өмүргө айыкпас,
Табабыз сакайтар дарыны.
Бирок биз таппайбыз жоготсок,
Сакемдей океан карыны"

Эми океандай Сакемди гана эмес, бул ырдын авторун, тунук башаттай Байдылданы да таппай калдык-«оома-төкмө дүнүйө оодарылат күнүгө, ким жеткен анын түбүнө?" Жогоруда айтылгандар менен Саякбайдын Балыкчыдагы эстелигин салыштырса, ал эң арзан, эң жеңил, эң жөнөкөй бүткөрүлгөн, титандын элесин чагылдырбайт. Болгону чүкөдөй бир карыяга тургузулган эстелик.

Саякбайга тиешелүү айрым маселелерди объективдүү түрдө кайрадан карап чыгуу ХХI кылымдын гана эмес, ХХII кылымдын муундарынын да милдеттерине жатаар.

С.Каралаевдин сөөгүн жашыруудагы Ч.Айтматовдун сөздөрү али да кулагыбызда: "Сакадай бою сары алтын Сакемди тирүүсүндө толук баалай алдык бекен... Үмүтүбүздү үзбөйлү - эл бар эмеспи. Элден Сакем өңдүү манасчы чыгып калаар!" Саякбайдай манасчы болуу кайда? Бирок, жаш манасчылардын катары көптөн үмүттөндүрөт. Улуу өнөрчүлөрдү татыктуу шакирттери ээрчишет.

Алп манасчы дүйнөдөн кайткан жылы Талантаалы Бакчиевдин төрөлүшү- символикалуу. Булар кандаштар, Карала менен Талантаалынын кубары жатындаштар. Талантаалы Манастын жети атасынан баштап, баатырдын өлгөнүнө чейинки окуяларды жана "Семетейди" өз варианты менен айтат. "Манастын" кульминациясы "Чоң казат". Т.Бакчиевдин "Чоң казаты" сегиз басма табакты же 7600 ыр сабын түзөт. Ал "Манастын" миң жылдыгына карата Караколдон 1995-ж. жарык көргөн. Китепчеге биз баш сөз жазганбыз жана редактордун милдетин да аткарганбыз. Ал кездерде Т.Бакчиев ЫМУнун студенти болучу, азыр "Манас" боюнча изилдөөчүлөрдөн. Бир эле мезгилде манасчы жана "Манас" боюнча илимпоз болуу мүмкүнчүлүгү буга чейин эч кимде жок эле, ал азырынча кайталангыс көрүнүш! Жаш манасчы 2005-жылдын октябрында А.Жакыпбектин "Теңири Манас" чыгармасынын негизинде диссертация жактап, филология илимдеринин кандидаты даражасына ээ болду. Эми докторлук теманын үстүндө иштөөдө. Жетекчиси-академик К.Исаев.

Элге таанылган, Балыкчы боюнча Саякбайдын жердештеринин, жолун жолдоочуларынын бири-Сапарбек Касмамбетов. Биринчиден, баарыдан мурда, ал 50 жылга жакын, бай тажрыйбасы бар өрнөктүү педагог "Манасты" окутуу программаларын түзүүчүлөрдөн; "Тил башаты макалда" усулдук сунуштардын автору. Экинчиден, төкмө акын. Эң соңку

жетишкендигинин бири Т.Сатылгановдун 140 жылдыгына арналган төкмө акындардын республикалык конкурсунда С. Касмамбетов байгелүү орунга татыды. Үчүнчүдөн, төкмөлүктү манасчылык менен айкалыштырып тим болбостон, Манастагы каармандар жөнүндө китептер чыгарып келет: "Эр Кошой" дастаны жана "Билерик" аттуу баатырдык поэмасы экинчи жолу жарык көрдү. Кезекте "Жар Манасты" жаратуу милдети турат. Андан кийин элге анча белгилүү эмес чоролор Жалгыз ээк (Кошойдун уулу), Дагар кыз, Култаң, Нургузарлар жөнүндө да эпизоддук окуяларды өөрчүтүп, элдик баатырлардын образдарын түзүп, өзүнчө чыгармалар жаратсам деген илгери үмүттөрүн ишке ашырууда. Төртүнчүдөн, "Бала кыялы", "Балыкчы баяны", "Балдардын бала Манасы" китептери окурмандарын таап, С. Касмамбетовдун атын Балыкчыдан ары сүрөп, республикага, дүйнөгө чыгарды. Ал эми кызы Акчолпон Сапарбектин фамилиясын жер шарына күн сайын жарыялап турду. Ал БиБиСиде продюссер, радиоберүүлөрдүн кыргыз бөлүмүн тейледі; Элдин, жердин атын уулдар гана эмес, кыздарыбыз да чыгарганы чоң сыймык! Кызынын жардамы менен С. Касмамбетов Лондондо «Манас айтып, англичандарды таңдантты. Демек, улуттук маданиятыбыз элдик жана кесиптик маданиятты айкалыштырып, анын эки жагына тең көңүл бөлүп келет. Жер шарына «Манастын» кеңири тарала башташы-улуттук аң-сезимди өркүндөтүүдөгү улуу каражаттын эң орчундууларынан болуу милдетин аткарууда.

Т. БАКЧИЕВДИН ВАРИАНТЫНДАГЫ “МАНАСТЫН АШЫ” ЭПИЗОДУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

«Манас» кыргыз элинин өз энчисине жаралган көөнөрбөс нарк – насили, улуу доордун – улуу сөзү, улуу замандын улуу баяны. Кыргыз кыргыз болуп жаралып, сөз кудуретин түшүнүп, көөдөнүнө сөз батырып, сөз баккандан тарта өзүнүн бүтүндөй жашоо-шартын ой-жорумун, кыял-чабытын, салт-санаасын, дүйнөтаанымын дегеле тагдырындагы тынымсыз аккан түйшүгүнүн баарын ушул сөзгө жалгады.

Уламадан уккан Сөз,

Угуту өнүп чыккан Сөз.

Карылардан алган Сөз,

Калк ичинде калган Сөз.

Арбын жомок толгон сөз,

Ат көтөргүс болгон сөз.

дешип, жашынан карысына чейин, улуусунан кичүүсүнө дейре сөз эшитишип, жомогун жолго, орогун орго таштабай, көргөндүн көөдөнүн толтуруп, уккандын уламасын ойготуп, «Улуу сөзүн» укумдан-тукумга, атадан балага ыроолоп багып келди. Эми бир ууч элдин ааламды багынткан укмуштуу улуу жомокту жаратканына дүйнө эле эмес, кыргыз өзү да таң. «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйын журт кылдым» дегендей Манас атабыз кыргызды жыйып журт кылып жатканда эле ага кантип уламаны улап, кураманы курашты канына сиңирип, дээрине уютуп койгон окшойт. Болбосо сакадай болгон боюна акыл жеткис Манастын ааламын батырып миллиондогон саптарды куюлуштуруп айтып, жадысына тутуп, миңдеген жылдар бою жазуу маданияты жок болсо да көчмөн турмуштун катаал шарттарында улуу сөздүн учугун кемитпей, кайра байытып, эстен тана таң калаарлык, ушу турушунда бизге жомокчу кантип жеткирмек. Чынында эле «Манастын» ар бир сөзү, ар бир мууну, ар

бабабыздын деми, жаны анын жашаган доорунун илебине айлангандай. Себеби манасчынын жомогун угуп жатканда сен анын ууртунан төгүлгөн сөз берметтери менен кыймыл-аракет, бирде бийик, бирде пас коңур үнүнүн айкалышкан гармониясына гана моокумуң кана угуп кумарланбастан сенин ошол укмуштуу окуяга да түздөн-түз тиешендин бардыгын, ал сенин жашоондун бир бөлүгү экенин каныңдын кызып, денеңдин бирде балкыса, бирде сенектей болуп бир нерсени күтүп тургансыган абалынан сезип турасың. Арийне Манас – Манас болгону жомоктун бутагына бутак, сөзүнө сөз, оюна ой кошулуп, кыргыз журту пайда болгондон тарта анын бүткүл турмушу, күч-кубаты, чыгармачылык дарамети жалгыз ушул жомокчунун кан-тамырынан өтүп, дилине сиңгендей. Бирок акыркы ааламдашуу процесси, илим, техниканын өсүшү, коомдогу чукул өнүгүүлөр, адамзат кыйла кылымдардан бери асыл тутуп, кастарлап багып келген баалуулуктарды, улуу дөөлөттөрдү шылый чаап жокко чыгарууда. Белгилүү акыныбыз Шайлообек Дүйшеев:

Түшүнбөймүн

ырыңды,

макалыңды,

Кошоюңду, Бакайыңды,

Башка калктын тарыхын билген менен

билбеймин Манасыңды -

деп жазгандай арабызда манасчы эмес, Манасты да тангандарыбыз жок эмес. Арийне мындай пикирлердин эл арасында пайда болушунда илимдин да салымы бардай. Өзгөчө Айкөл анын доорун иликтөөдө, манасчылык өнөргө түшүнүк берүүдө бир беткей ой-жүгүртүүнүн орун алышы негизги себептерден болгонун мойнубузга алышыбыз керек.

Биринчи жаңылыштык. Манастын тарыхый прототибин издөө, анын доорун кыргыз элинин тарыхындагы орчундуу тарыхый кырдаалдарга салыштырып, аны таңуулоо.

Экинчи жаңылыштык. Манасчынын табиятын ачып берүүдө материалистик гана канондорго таянып, бир беткей пикирдин орун алышы. Маселен, манасчы – «Манас» баянын жараткан, толуктаган азыркы көлөмгө, көркөмдүк деңгээлге жеткирген элдик талант. Ал дастандын негизги өзөк окуясын сактап, өзүнүн жеке көркөм кыялына чыгармачылык дараметине жараша ага алымча-кошумчаларды кошуп, өзгөртүүлөрдү киргизип элге жеткирген. «Аян» маселеси болсо, бул убагында манасчылык касиетти ислам дининин куугунтуктоосунан сактап, башка касиеттерден обочолонтуп кароо менен дастанды устаттан үйрөнүү фактысын тануу муктаждыгынан келип чыккан көрүнүш деген тыянактын чыгарылышы. Албетте мындай пикирди эл кубаттап ээрчибей койгон жок. Түпкүрүндө толук кошула алышпаса да бул жооп аларды канагаттандырды. Натыйжада «Манас» тарыхтын бир учурунда кыргыздарды душмандардан коргогон бир баатыр инсан же элдин кыялынан жаралган каарман, манасчы ошол доорду даңазалап айткан ырчы, акын импровизатор катары каралып калды жана да бул кубулуш илимий прогресстин, глобализациянын күч алышы менен өзүнүн жашоосун токтотот деген тагдыр буйрулду. Бирок мезгил өзүнүн бүтүмүн чыгарды. Кечээси бүгүнкүгө, бүгүнү эртеңине окшобогон жашоонун кирген суудай оргуштаган, ылдам агымында генетика, кибернетика, нанатехнология дегеле илимий прогресс күн өткөзбөй таң калдырып турган учурда, биз, манасчылардын XXI кылымга кадамдарын ишенимдүү кенен таштап, качандыр бир Айкөл менен манасчынын ортосунда түзүлгөн келишим, “тандем” азыр да өз доорун кылы кыйшайбай сүрө тургандыгына күбө болдук. Талантаалы Бакчиев (1971), Дөөлөтбек Сыдыков (1982), Улан Исмаилов (1984) сыяктуу манасчыларыбыз турганда Айкөлдүн жомогу уланаарына Ырчы Ыраман уулу (Манастын кырк чоросунун бири), Чоңбаш (18-19-к.), Назар Болот уулу (1828-1893), Тыныбек Жапый уулу (1846-1902), Чоюке Өмүр уулу (1863-1925), Кайдуу

Сопу уулу (1865-1950), Сагымбай Орозбак уулу (1867-1930), Дыйканбай Тойчубек уулу (1873-1923), Дуңкана Кочуке уулу (1886-1981), Алмабек Тойчубек уулу (1888-1962), Саякбай Карала уулу (1894-1971), Мамбет Чокмор уулу (1896-1973), Мамбетаалы Ашымбай уулу (1897-1969), Шаабай Азиз уулу (1927(1924)-2004), Кааба Атабек уулу (1924(1926)-2008) аркалаган касиеттүү өнөр дагы эл ичин аралап, өзүнүн шыбагасын чачаарына ишеним артык. Мунун далили катары Талантаалынын 1995-жылы “Манас” дастанынын 1000 жылдыгына карата китеп болуп, 4553 сап ырдан турган “Алмамбеттин жомогу” аттуу окуясы чыккан. Азыр колубузда анын өз вариантындагы “Манастын ашы” аттуу дастандын окуясы турат. Биз Сагымбай, Саякбай сыяктуу залкар манасчылар гана вариант жарата алат деген жаңылыш ойдон оолак болушубуз керек. Себеби бизде бар жетимиштен ашуун варианттын баары эле “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигинин толук версиясынан турбайт. Анда деле үчилтиктин толук эмес ар кыл эпизоддору, бөлүмдөрү деле жолугат жана ал бөлүмдөргө манасчы жомоктун салттуу мыйзамдарын бузбай, ага өзүнүн шыгына, чыгармачылык изденүүсүнө, уккан-көргөнүнө, алган аянына жараша өзүнүн версиясын сунуштайт. Ошого ылайык манасчынын жараткан жомогу өзүнчө вариант катары жашоого толук укугу бар.

Талантаалы да башка жомокчулардай эле бул жолго түшүүнүн негизги себеби катары, касиеттүү кайыптардын түшүнө кирип, аян бериши менен түшүндүрөт. “Адаттагыдай эле мен коюмду айдап, Жыргалаң суусунун боюна жайып чыктым. Түш оогондон кийин бир аз тамактынып, чычырканактын түбүнө ныксырап жатып, көзүм илинип кетиптир. Жыргалаңда бери дөбө ылдый мени эки адам жетелеп келип, суу боюдагы чоң ак боз үйдүн ичине түртүп киргизип жиберешти. Тизелеп барып отуруп калдым. Башымды көтөрүп айланамды карадым. Коломтодо бүлбүлдөп күйгөн оттун жарыгынан улам, керегеде илинген илбирс, жолборс, аюунун терилерин жана алты кездей келген болот кылыч,

капкадай кара калкандын илинип турганын даана көрдүм. Аңгыча эки аял киши жаныма басып келип, колтугумдан сүйөй, төрдөгү жыгач тактанын үстүндө жаткан дырдай жылаңач наристенин жанына жетелеп келишти. Мунун бири Айкөлдү тапкан Чыйырды, экинчиси Айкөлдү Айкөл кылган айтылуу Каныкей энелер экенин баамдадым. Анан Каныкей: “Оо айланайын кулунум, айла таппай курудум. Ойной турган чагымда, Ооматым келген маалында Айкөлдү жуттум мен шордуу. Олдо-бүлдө дүнүйө ай! Эми көк жалымдын белеги, эл журтумдун желеги кыймылсыз жатат дени чок, эчкирсем угаар киши жок” – деп көзүнүн жашын көл кылып мага кайрылды. Эмнегедир ошол учурда мени кандайдыр бир күч башкаргансып, тактанын үстүндө жаткан баланын тулку боюн ушалап, оозун ачып, үйлөп кирдим. Үйлөгөн сайын менин оозуман көк нур чыгып, баланын оозуна кирип жатты. Айтор канча убакыт өткөнүн билбейм. Бир убакта эки көзү ачылып, эмелеки кыймылсыз жаткан баланын денесине жан кирип, оозунан ак көбүк оргуштап чыгып жатты. Мен буркурап ыйлап, тактанын үстүнөн шыпырылып барып, жердеги аюу талпактын үстүнө отуруп калдым. Аңгыча башында карасы бар Каныкей эне жыгач аяк сунду. Мен аяктагы кымызды тартып жибердим: “Кагылайын каралдым, жомокчулукка жарадың. Кайыптан бизге туш болдуң. Карааны бийик куш болдуң. Ак бата бердик кабыл ал, Айкөл атаң эрдигин ай-алаамга салгын жар! Эми биз тээ тетиги аяшым Алмам түнөгөн мазарлуу дөбө Боз-Учукка барабыз” – деп, көздөн кайым болушту” – дейт манасчы. Кийинки түштөрүндө да Манас, Алмамбет, Коңурбай, Чубак, Ырчы уул, Сыргак, Семетейлер киришет. Саякбай атасы батасын берип, Шаабай устаты түшүндө үч кап тарууну жонуна жүктөп бергенин айтат.

Негизинен манасчылардын “түш көрүү”, “аян алуусу” бул ааламдагы кайталангыс уникалдуу кубулуш. Окумуштуулар мурдагы калыптанып калган сенек ой-жүгүртүүлөрүнөн кайтып, жең учунан кайдыгер мамиле жасабастан жаңы өңүттө илимдеги бардык жетишкендиктерди пайдалануу

менен изилдөө жүргүзүп бул феноменге тиешелүү баасын бериши керек. Эгерде манасчы “Манас” менен бизди байланыштырып турган көпүрө болсо, түш да ошондой эле “Манас” менен жомокчунун байланышын камсыз кылып турган сыр. Талантаалынын манасчылыкты айныбай аркалашына бир жагы Саякбайдын жакын тууганы болуп калышы болсо, экинчи жагынан устаты Шаабайдын жанында он беш жылга жакын жүрүп андан айтуучулуктун сырларын өздөштүрүшү болгон. Аккан арыктан суу агат дегендей Чоюкеден Саякбай, Саякбайдан Шаабай, Шаабайдан Талантаалы таалим алып, манасчылык касиет ошентип уланып келүүдө. Талантаалы манасчынын чыгармачылыгына буга дейин белгилүү кыргыз окумуштуулары – Ш.Шакитов, С.Бегалиев, Г.Байсабаева, К.Дүйшалиев, К.Жумалиев, Г.Айтпаева жана голланд окумуштуусу – Ниенке ван дер Хейде, А.Эгембердиева кайрылып кеңири сөз козгоп келишкен.

Талантаалынын бизге тартуулаган “Манастын ашы” аттуу эпизод анын репертуарындагы негизги окуялардын бири. “Манастын ашы” дастандын башка окуяларынан айырмаланып, ал элдин элегинен эленип, мотив, сюжеттик бирдик, композициялык курулушу сыдыргыдан өтпөгөнү, жомокчулар тарабынан көп аткарылбаганы менен маалым. Бул эпизодду негизинен Тыныбек Жапый уулу, Чоюке Өмүр уулу, Багыш Сазан уулу, Дыйканбай Тойчубек уулу, Алмабек Тойчубек уулу, Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдырахман уулу айткан экен. Бирок бизге жетип, Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталып турганы Багыш Сазан уулу, Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдырахман уулунун варианты. Белгилүү болгондой Тоголок Молдонун, Сагымбай Орозбак уулунун устаты Тыныбек Жапый уулу болгон. Ал эми Ыбырайым Абдырахман уулу болсо өмүрүндө бир катар жомокчуну өз көзү менен көрүп, айткандарын угуп, а түгүл Сагымбай баш болгон жомокчулардын варианттарын өз колу менен кагазга түшүргөн эле. Бул жагынан алып караганда, Тоголок Молдо менен Сагымбай Орозбак уулунун варианты

Тыныбек жомокчунун вариантына окшош болушу толук ыктымал. Ал эми жогоруда айтылган варианттардагы “Манастын ашы” аттуу окуянын дастанда жайгашкан ордун салыштыра келгенде, Багыш Сазан уулу менен Тоголок Молдодо биринчи бөлүмдө жолукса, Ыбырайым Абдырахман уулунун вариантында дастандын экинчи бөлүмүндө баяндалат.

Тоголок Молдонун вариантында: Манастын күмбөзү тургузулуп, өлгөнүнөн туура бир жыл өткөн соң Каныкей Айкөлгө аш бермек болуп, Абыке, Көбөшкө кеңешип, акыры аларды көндүрүшүп, чакырыкка катышкандардын ичинде Ырчы уул да болуп, аш башында Үрбү турат. Ашта Каныкейдин кошогу айтылып, салтка айланган ар кандай оюн-зооктор: эр эңиш, күрөш, эр сайыш, жамбы атыш, ат чабыш, төө чечмейлер өткөрүлөт. Агыш эр сайышта, жамбы атууда женишке ээ болот. Төө чечмейге Көкөтөйдүн ашындагы Ороңгунун синдиси Ордокан чыгат. Ат чабышка алты жүз ат айдалып, ага Семетейдин Тайбуурулу да кошулат. Үрбүнүн Кыйды кара аты алдыга чыгып келе жатканда Каныкей укса уят дешип, Тайбуурулду алдыга өткөрүшөт. Кошой Манастын ашына баа берип, “Көкөтөйдүн ашына аш жетпейт, анткени аны Манас башкарган. Манастын ашы чыр-чатаксыз тынч өтгү, бул жакшы жагы, бирок жыйнаган элиң аз болду. Жакшылап аш бергенге өз балаң жаш болду” – деп Каныкейге кайрылат. Аштын соңунда Каныкей келген меймандарга ат мингизип, тон жабат. Акэркеч менен Көкчө атайын кеч аттанышып, Абыкеге Каныкейди алып берип, башын кошуп кетүүнү ойлошот, бирок Абыке макулдугун бербей аш ошону менен аяктайт. Тоголок Молдодон айырмаланып, Ыбырайым Абдырахман уулунун вариантында Семетей эр жетип, Абыке менен Көбөштү көргө кийирип, кылмышы үчүн кырк чорону кырып, Чыңкожо менен Толтойго о дүйнө бетин көргөзүп, атасы берен Манастын кунун кууп бүткөндөн кийин ата конушуна конуп Чүйгө келип аш берет. Талантаалыга чейин “Манастын ашы” жөнүндөгү окуя биз жогоруда кеп кылган манасчылардын варианттарында жолугат жана

өзүнүздөр байкагандай, варианттардын ортосунда мейкин жана мезгилдик жагынан кыйла айырмачылыктар бар. Талантаалынын айтуусундагы “Манастын ашы” негизинен Ыбырайым Абдырахман уулунун вариантындагыдай дастандын “Семетей” бөлүмүндө, Семетей эр жетип, жоосунун далайын майтарып, атасынын кунун алгандан кийин башталат. Семетей атасынын киндик кан тамган жери айтылуу Алтайда жоолашарга жоосу, доолашарга душманы жок байма-бай төрдөп жаткан учурунда түнү бир түйшүктүү түш көрөт. Түшүндө Манастын туулгасы үч жеринен оюлуу, зооту дал-дал жыртылуу, өргө чыгаар алы жок, Семетейден аш сурап, Канчородон баш сурап, Гүлчородон жаш сурап жүрөт. Чочуп ойгонуп көргөнүнө ишенип-ишенбей, аны Бакайга жорутуп, Айкөлдүн ашын беришмек болушуп, Алтайдан Бакай көч баштап Ала-Тоого көчүшөт.

Жомокчуга таандык касиет анын ой жүгүртүүсүнүн кенендигинде, кыял чабытынын байлыгында, талантынын көөнөрбөстүгүндө. Ал окуяларды улам кайталап айткан сайын анын жаңы деталдык белгилер менен толуктап, кеңейтип, өзөктүү окуянын чегинен чыкпай тема менен идеянын багытына доо келтирбей мурда айтылбаган материалдарды кошуп, алып, образдарга жаңы боёкторду берип, угармандын көңүлүн дайыма өзүнө бура алгандыгында. Муну эске салганыбыз, Талантаалы “Семетейдин түшүн” мындан туура жети жыл мурда уктап жатып, түшүндө айтканы бар экен. Анда Семетей менен катар Айчүрөк да түш көрүп, түшүндө Кумайык көктү карап улуп, түштү Бакай эмес, Жамгырчы жоруйт, көчтүн башында ал өзү турган экен [1, 71-76-беттер]. Бизди кызыктырганы Талантаалынын бир эле окуяны айрым өзгөртүүлөр менен айтканында эмес, манасчынын түшүндө жана түйшөлүп изденүү процессинин үстүндөгү абалы болду. Негизинен Талантаалынын айтканы менен Ыбырайым Абдырахман уулунун, Тоголок Молдонун варианттарынын биз белгилегендей көп жагынан айырмачылыктарга ээ.

Маселен Тоголок Молдодо аш берүү үчүн Каныкей Абыкеге, Көбөштөн кеңеш сурап, ал Үрбүнүн башкаруусунда өтүп, жамбы атуу эр сайышта Агыш жеңишке ээ болот. Ал эми Талантаалынын вариантында аш Семетейдин эр жетип Абыке, Көбөштөрдүн көзү тазаланып, атасынын кунун куугандан кийин кеңешке Кошой чакыртылат. Эгерде жогоруда айтылган варианттарда аш бир гана Манаска берилип жатса. Талантаалынын айтуусунда аш Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак – төрт беренге арналып берилип жатат. Аш Көкөтөйдүн ашы өткөн Каркырада Семетейдин өзүнүн башкаруусунда өтөт. Жамбы атууда Коңурбайдын уулу Боролдой ийгиликке жетишсе, Боролдой менен болгон эр сайышта Семетей жеңишке ээ болот. Негизинен, биз жогоруда белгилеп өткөндөй, бул окуя манасчылар тарабынан дээрлик көп айтылган эмес жана Ыбырайым Абдырахман уулу менен Тоголок Молдонун варианттары кол жазма үлгүлөр болуп, бул жагдайынан алып караганда, Талантаалынын айтуусундагы варианты бизге жаңылык окуя, бул келечегинде терең илимий изилдөөнүн объектисине айланышы зарыл. Биз негизинен манасчылардын варианттары жөнүндө кеп кылганыбызда эң ириде алардын көркөм сөз чеберчилигинин, сюжеттин мыкты курулушунун, философиялык ойдун бийиктигинин, тарыхый-этнографиялык табылгаларынын баалуулуктары тууралуу оозанабыз. Өзгөчө поэтикалык ыкмаларды – рефрен, аллитерация, антитеза, метафора, метонимия, гиперболо ж.б. кандай, канчалык деңгээлде кенен колдонулганына кызыгабыз. Ал эми Талантаалы да чоң манасчылардай эле, өзүнүн устаттарынан кем калышпай айтылган ыкмаларды кеңири колдонуу аркылуу вариантын жогорку көркөмдүк деңгээлге жеткире алган. Маселен,

“Туйгундан таптап куш кылдың,

Туш-туштан келген аз элдин.

Тушоосун кесип журт кылдың,

Тынчы кетип аз элди,

Тынчтыкка үндөп журт кылдың.

Тентиген элдин баарына

Тенизим өзүң кан болдуң” [2, 149-бет].

Мында эң байыркы поэтикалык ыкмалардын бири аллитерация жогорку көркөм чеберчиликте баатырдын образын ачып берүүдө колдонулууда.

“Күндүн нуру көрүнүп,

Курунан нуру бөлүнүп,

Алтымыш кез сур жылан

Ышкырып чыгып алыптыр,

Оңду карап ооз ачса,

Шыркыраган от чыгат.

Солду карап ооз ачса,

Мөндүрдөй жааган чок чыгат” [2, 219-бет]

деп, көркөм адабиятта, өзгөчө элдик оозеки чыгармалардын предмети, каарманды адаттан тышкары ашыра сүрөттөөдө колдонулуучу гипербола да жомокчулардын табиятына мүнөздүү болгондуктан, кенен колдонулганын байкайбыз. Ошондой эле окуялардын өнүгүү ыргагын түзүүдө, аны өнүктүрүүдө, каармандардын образын ачып берүүдө деги эле сюжеттин курулушунда диалог да негизги ролдорду ойноорун Семетей менен Бакайдын, Кошой менен Байтайлактын, Төштүк менен Жоодарбешим жана башкалардын аңгемелеринен көрөбүз.

Сөз сонунда айтаарыбыз, “Манастын ашы” аттуу окуянын стилистикалык каражаттары, курулмалары ар кыл жана бай. Бул маселе биз жогоруда белгилегендей атайы өзүнчө изилдөөлөрдү талап кылган проблемалардан. Эпизод мурда көп айтылбагандыктан, келечекте көп кызыктуу талаш-тартыш, полемикаларды жаратат деген ишенимдебиз. Биз, “Манастын” доорун кыргыз элинин тарыхындагы кайсы бир урунттуу учуруна салыштырып, окшоштуктарын табууга далалат кылып, айрым бир

кездерде тануулап келебиз. Балким бул биз билген тарыхтан сырткары турган сырдыр? Мүмкүн аны акыл менен андап, сезим менен туюу али эртедир? А балким бул шыпаа, касиет азырынча манасчыларыбызга гана таандык дүйнөдүр? Ошондуктан булардын оозунан чыккан ар бир сөз, ар бир сап улуттук дааматка, анын энчисине айланышы шарт болушу керек. Баары эле “Манасты айта бербейт. “Манасты” манасчы гана айтып келген. Бул түшүнүк илгертеден бери ар бир кыргызга белгилүү болуп келген. Манасчынын “Манас” айтып калышына аян-сыр себеп болгон. А демек, “Манастын” сырын сезип, туюу үчүн биз эң оболу манасчыны сезип, түшүнүшүбүз керектир?

Манасчы Талантаалы Бакчиев тартуулаган “Манас” дастанындагы “Манастын ашы” аттуу бул окуя кыргыз маданиятындагы, манастануу илиминдеги чоң саамалык. Бул анын манасчылык жолундагы репертуарындагы дагы бир үзүмү, дагы бир шингили, манасчылык озуйпасындагы жаңырыгы.

Адабияттар:

1. Эгембердиева А.А. Манасчы менен мезгил. – Б., 2005.
2. Манастын ашы: Баатырдык эпос. Т. Бакчиевдин варианты б-ча / Сөздүктөрдү даярдаган С. Дүйшөнбиев. Сүрөтчүсү З. Илипов. – Б.: “Турар”, 2011.

*Узбекова Г.А. и.о. доцента,
КЭУ им. М. Рыскулбекова*

ИЗУЧЕНИЕ ЭПОСА “МАНАС” И ЕГО НАСЛЕДИЕ

«Памятник литературы, как и всякий памятник культуры и истории, нуждается в охране, в защите его текста. И чем древнее он - тем эта защита необходимее». Д. С. Лихачев

«Эпос «Манас» — подлинная энциклопедия кыргызской жизни в историческом времени» [6].

Законодательное закрепление статуса кыргызского и русского языков как государственного и официального создает почвенную основу для сохранения, развития и укрепления национальной культуры кыргызского, русского народов. Повышение уровня и качества преподавания кыргызского и русского языков и литератур в образовательных учреждениях республики, предполагает поиск новых путей и решений в работе по изучению родного и русского языков. В программе изучения русского языка несколько часов отводится изучению темы «Манас». Но, к сожалению, за такое количество часов невозможно изучить эпос.

В программу обучения для школ и вузов Кыргызстана введен предмет «Манасоведение». Очень примечательно, что предмет этот будет занимать у обучающихся какое-то количество учебных часов. И изучение произведения «Манас» в учебных заведениях не случайно. Содержание дисциплины направлено на выполнение тех целей и задач, которые способствуют активному развитию всех видов речевой деятельности студентов (чтение, письмо, говорение, аудирование).

Эпос "Манас" является произведением устного народного творчества, передает педагогическую мудрость кыргызского народа, его народно-педагогические средства воспитания. Эпос «Манас» зеркально отражает в художественных образах, главной теме, идее, в раскрытии характеров и поступков героев основные проблемы воспитания, которые были предметом особого внимания деятелей времен Манаса. Идеи и образы, представленные в эпосе "Манас", создают у обучающихся особый настрой в восприятии текстов, приучают их к размышлению, оставляют в их сознании неизгладимые впечатления.

Эпос является лучшим образцом устного народного творчества для развития образного художественного мышления, совершенствования коммуникативной деятельности и речевой культуры, а главное, приобщения к традиционной культуре воспитания доблести и гордости.

Изучение устного народного творчества и эпоса «Манас» являются средствами приобщения к традиционной национальной культуре воспитания; понимания идеи произведения, его содержания, подтекста; развития речи, совершенствования их знаний по кыргызскому и русскому языкам и литературе.

Изучение произведений устного народного творчества, эпоса «Манас», усвоение их смысла и нравственных ценностей, совершенствование навыков речевой культуры, овладение культурой общения являются основой воспитания любви и интереса к эпосу, познанию художественного отражения реальной основы народного бытия на различных этапах его истории.

Эпос занимает определенное место в ряду бесценных мировых культурных памятников. Эпос «Манас» является первым по времени известным нам памятником литературы и вместе с тем вообще первым памятником литературы в мире. Эпос "Манас", передававшийся из поколения в поколение, от предков к потомкам - это бессмертное, нестареющее культурное наследие человечества. В эпосе от начала до конца безраздельно воспевается и прославляется одна единственная главная идея – идея свободы и независимости, единение кыргызов, призыв к объединению разрозненных родов и племен во имя торжества свободы и независимости народа, которая и сегодня остается актуальной. Именно этим идейно-художественным свойством связаны бессмертие и неистребимость эпоса "Манас" и то, что он занимает подобающее место в ряду бесценных мировых культурных памятников.

Огромная популярность эпоса "Манас" и то место, которое он занимает в культурной жизни кыргызов, издавна привлекали к нему внимание ученых всего мира. Кыргызский эпос богат своим объемом, превышающим все известные шедевры мирового устного народного творчества, уникален своей живучестью - он живет в памяти народа,

людей, передавая текст из уст в уста. В эпосе освещена жизнь народа - от древнейших мифических преданий до художественного отражения реальной основы народного бытия на различных этапах его истории.

Пропагандирование к изучению эпоса «Манас» решает следующие задачи: - создание теоретической основы и приобретение практических навыков. На основе изучения эпоса обучающиеся знакомятся и приобретают определенным количеством слов. Их изумляет богатство и разнообразие состав киргизских слов и словосочетаний. Таких, как, например:

Айбалта — секира.

Ак-олпок — боевая верхняя одежда.

Ак-келте — ружье Манаса.

Аламан-байге — скачки на приз.

Ала-кийиз — нерасшитая кошма из войлока.

Алас — окуривание дымом арчи.

Аргымак (аргамак) — скакун.

Бакан — шест.

Балтыркан — горное растение.

Батман — масса в четыре пуда.

Боз-кисе — мешочек для огнива.

Бичик (калмыц.) — святая книга.

Буудан — могучий конь.

Бурут — так китайцы и калмыки называли кыргызов.

Дамбылда — священнослужитель.

Добулбас — боевой барабан.

Дулдул — крылатый конь.

Жамбы — пластина из серебра или золота, мишень для стрельбы.

Жасол — слуга хана.

Зам-зам — святая вода из Мекки.

Зекет — налог со скота.
Зындан — тюремная яма.
Ичиги — легкие женские сапоги.
Какан — китайский правитель.
Калча — так кыргызы называют калмыков.
Кандагай — спортивные брюки из сыромятной кожи.
Капыр — иноверец, не мусульманин.
Киндик эне — повивальная бабка.
Кереге — решетчатые стены юрты.
Керней — боевая труба.
Куна — вира, плата за убитого.
Ордо — игра с выбиванием альчигов за круг.
Святой Хызыр (Кыдыр) — исламский святой, оберегающий от бед.
Там-там — боевой барабан.
Тердик — потник под седлом.
Түлөө — трапеза в честь какого-либо события.
Түндүк — дымоход юрты.
Укурук — жердь с петлей.
Чанач — кожаный мешок для кумыса, то же что и бурдюк.
Чапан — халат.
Чөйчөк — деревянная чашечка.
Чылбыр — поводок коня.
Шер — лев.
Шырдак — расшитый ковер из войлока.
Эжигей — молочное блюдо.
Эр-сайыш — спортивная битва всадников на копьях.

Практическая значимость изучения эпоса состоит в том, что у обучающихся вырабатываются:

- память, необходимая для запоминания интересных мест, терминов эпоса;

- поэтическое чутье и умение, которое в определенное время помогает уложить набор слов и понятий в рифмованную и осознанную строку;

- оперативность мышления, в нужное время суметь настроить себя или на отдых, или на кульминационную суть изложения;

- артистизм с применением диапазона голоса, жестов и мимики для сказывания структурных частей эпоса в духе событийности, нужного ритма, ситуативного разнообразия;

- энергичность и пластичность при исполнении, необходимая для непрерывного сказывания эпоса, умения дать себе передышку во время сказывания.

В эпосе отражены элементы воспитания (подготовка к труду, развитие ума, воспитание чувства ответственности, любви к родине, формирование нравственных черт), методы воспитания (убеждение, пример, пожелание, благословление, запрет, просьба и т.д.), средства воспитания (половицы, поговорки, фразеологизмы, загадки ит.д.) Всем обучающимся нужно знать общее содержание эпоса, его значение, суть, историю изучения, признания, забвения эпоса «Манас». В эпосе описан один из основных символов государственной власти – знамя. У каждого предводителя было свое знамя, которое являлось знаком власти, символом чести и славы. Знамя имело четыре элемента:

1) бунчук – байрак, цвет зависит от масти, принесенной в жертву лошади;

2) наконечник – желек, желтого цвета;

3) древко – туу, красного цвета;

4) полотнище – асаба, было четырех цветов: голубого – цвет неба, белого – священный, зеленого – цвет жизни, черного – цвет траура.

«Эпос «Манас» – подлинно эпическое произведение, где в широком плане отображены не только история, но и все стороны жизни кыргызского народа: его этнический состав, хозяйство, быт, обычаи, нравы, эстетические вкусы, этические нормы, суждения о человеческих достоинствах и пороках, представления об окружающей природе, религиозные понятия, медицинские, географические и другие знания. В нем нашли яркое отражение поэтика и язык народа. «Манас» по праву называют «энциклопедией жизни кыргызского народа» [6].

Древность эпоса подтверждается историческими сведениями, содержащимися в «Маджму-ат-таварих» – письменном памятнике XVI в. Среди исследователей пока нет единого мнения о том, когда начал формироваться эпос. М. Ауэзов и А.Н. Бернштам считали, что истоки его восходят к VII–IX вв., академик Б.М. Юнусалиев полагал, что «Манас» начал слагаться в X–XI вв. Другие склонны считать, что основные сюжеты эпоса связаны с XVII–XVIII вв., когда кыргызский народ отстаивал независимость в борьбе с Джунгарским ханством. Вероятно, все они по-своему правы. Эпос многослоен, в нем нашли отражение основные этапы истории народа – с глубокой древности по XVIII в. включительно. В отличие от эпосов многих других народов «Манас» от начала до конца сложен стихами. Усилиями народных сказителей – манасчи он разрастался в грандиозную поэму, включающую в себя все новые и новые исторические события и персонажи, усложняясь в сюжетосложении. Современная эпопея – результат художественного воплощения многими поколениями талантливых акынов-манасчи почти тысячелетней истории кыргызского народа [3, С. 170-173].

В настоящее время актуальность эпоса «Манас» приобретает все большее и большее значение. Ежегодно в Кыргызском драматическом академическом театре идут театральная постановка «Манастын уулу Семетей». Проводятся городские, областные республиканские конкурсы

«манасчы», на республиканском и городских конкурсах «Студенческая весна Ала-Тоо» одним из номеров является конкурс на лучшее исполнение отрывка из эпоса «Манас».

Ежегодно в общеобразовательных школах, в средних профессиональных учебных заведениях и в вузах республики организовываются и проводятся конкурсы рисунков, плакатов, эссе и сочинений по тематике «Манас». Его значение состоит еще в том, что он содержит сведения по истории, этнографии, философии, языку, дипломатии, военному делу, народной педагогике и множеству других сторон жизни кыргызского народа. В 1995 году, состоялось празднование тысячелетия эпоса «Манас». Празднование 2200-летия кыргызской государственности также основывалось на наших фольклорных традициях, на семи заветах Манаса.

Литература:

1. <http://manas.kyrgyz.ru/>
2. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). Б., 1996. С.16.
3. Бакиева Г.А. «Манас» и самосознание кыргызской культуры. Оригинальная версия: Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". – Б., 1995. - С. 170-173
4. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения кыргызского эпоса «Манас»//Энциклопедический феномен эпоса «Манас», Б., 1995.
5. Дононбаев А.Д. Эпос «Манас»: судьба народа в жизни эпоса и судьба эпоса в жизни народа//Политика и общество. Общественно-политический журнал. Б. 2001. №3 (7). Стр. 62-76.
6. Манас. Эпизоды из кыргызского народного эпоса. М., 1960.
7. Молдобаев И.Б. «Манас» историко-культурный памятник кыр .Б., 1995.С. 14.
8. Урустанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык создук. – Фрунзе. –1973 ж.

ЗАПОВЕДИ МАНАСА КАК ИСТОКИ НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ИДЕОЛОГИИ

В настоящее время общественно-политическая и общественно-правовая мысль Кыргызстана единодушна в том, что сохранение единого кыргызского государства, преодоление последствий экономического кризиса, упрочение позиций Кыргызстана на международной арене невозможно без опоры на национальные традиции, выступающие в качестве духовной основы правовой культуры нашей страны.

Оценивая эпос "Манас" с точки зрения содержащихся в нем государственно-правовых идей, можно увидеть, что для древних кыргызских родов и племен эпос являлся:

- прообразом народной Конституции;
- сводом законов и моральных декретов;
- кодексом чести и нравственности;
- завещанием, будущим поколениям кыргызов:

Описанный в нем государственно-политический строй относится к традиционной в Центральной Азии для древних веков военной демократии с выборностью лидеров. В межличностных и межродовых отношениях господствовали правила и нормы, выход за пределы которых жестоко карался. Внешние отношения выстраивались по принципу обеспечения безопасности, прежде всего за счет выстраивания родственных отношений с соседними народами. Что касается идеологических, эпических и моральных установок, то они черпались творцами эпоса из жизни. А далее в рамках эпоса со временем происходила своеобразная кодификация этих норм, создавался кодекс поведения современника тех прошедших эпох [1, С. 234-235].

Картина мира предков древних кыргызов, как и у всех народов мира антропоморфна, язык ее символичен (словесно-образен, метафоричен), а идеологической установкой служат ритуалы, повторяемые из поколения в поколение, затем, утрачивая свою былую доказательность, превращаются в простые просительные заклинания типа «Тенир колдой кор!», «Окажи благодеяние Тенир!» [2]. Тенир как идеология древних кыргызов «конструировала» мифологическую Вселенную. Такое понимание было сформулировано еще в античности в известном изречении Протагора: «Человек есть мера всех вещей». Отсюда, по-видимому, и ведет свое происхождение представление о человеке как о микрокосме, который заключал в себе всю Вселенную (макрокосм).

В 1995 году на торжественном заседании, посвященном 1000-летию эпоса "Манас" были сформулированы *семь уроков*, которые мы можем из него извлечь [3, С. 420-422]:

1. Единство и сплоченность.

Смысл всех свершений Манаса заключался в объединении своего народа. Когда эта цель была достигнута, ярко взошла звезда кыргызов. Когда же их одолели раздоры и междоусобицы, пала Манасова ставка. Отвернулась тогда удача от кыргызов, погасла их звезда. Сквозь дымку веков доносится до нас голос мудрого прозорливца Бакая, который будто именно для нас сказал слова предостережения от распрей и междоусобиц.

2. Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество.

Это одна из стержневых идей эпоса. Величие Манаса состоит в его благородстве и великодушии, замечательном его свойстве находить все лучшее в представителях других народов, протягивать им руку помощи в трудные времена. В этом смысле дружба Манаса и Алмамбета - для нас немеркнущий пример и образец. И наш святой долг - сделать все для того, чтобы сыны и дочери разных народов, волею судьбы, живущие на кыргызской земле, чувствовали себя здесь действительно дома, среди

родных людей, стали подлинными гражданами Кыргызстана, душой болеющими за свою страну. Мы должны быть всегда открытыми для развития самых дружественных отношений с любыми странами дальними и ближними, как это было завещано нашим великим предком Манасом.

3. Национальная честь и патриотизм.

Именно эти святые понятия руководили Манасом и его сподвижниками в самые суровые времена. "Да стану я жертвой ради тебя, родной мой кыргызский народ» - только такой принцип самопожертвования, преданности и любви к Отчизне исповедовали эти героические натуры.

4. Через кропотливый, неустанный труд и знания - к процветанию и благосостоянию.

Манас собрал вокруг себя лучших, знающих людей своего времени. И с их помощью всегда достигал успехов. Он хорошо понимал, что смысл бытия заключается в труде, которым обеспечивается всякое существование. И нашими сегодняшними главными ориентирами тоже должны быть труд, знания, передовая техника и технология. Добросовестный труд - святой долг каждого гражданина, без этого человек не выполнит своего главного предназначения в этом мире, а страна никогда не достигнет процветания.

5. Гуманизм, великодушие, терпимость.

Одна из главных заповедей Манаса - человечность и человеколюбие. В эпосе человек рассматривается как мост, соединяющий предков с потомками, и оценивается, прежде всего, по своим нравственным качествам. Эпос - настоящий гимн женщине - жене и матери, их святому труду. Вековая мудрость заключается в том, что здоровье общества определяется здоровьем семьи, благосостоянием народа и состоянием нравов. "Манас" - это кодекс чести и ода великодушию.

6. Гармония с природой.

Кочевая цивилизация культивировала - впервые в истории человечества - трепетное, благоговейное отношение к матери-природе. Сызмальства воспитывалось умение жить в согласии с природой. И если мы сумели бы возродить в наши дни былое отношение к природе, известное во времена Манаса, мы смогли бы стать носителями наивысшей в мире философско-экологической культуры. И смогли бы передать нашим потомкам Ала-Тоо, приумножив его красу. Проведение Года гор является наилучшим вкладом в осуществление этого урока Манаса.

7. Укрепление и защита кыргызской государственности.

Жизнь наших предков была всецело подчинена этой благородной задаче. Они основали могущественное и процветающее в древности кыргызское государство. Ныне кыргызский народ обрел самостоятельную государственность и уже во второй раз в своей истории выступает в великий поход за достойную жизнь, И сегодня святой долг каждого из нас - всеми силами беречь нашу государственность и достижения демократии. В нынешних условиях национальная идея "Кыргызстан - страна прав человека" является наиболее эффективным средством реализовать этот седьмой урок «Манаса». Стану я жертвой ради тебя, родной мой кыргызский народ", - только такой моральный принцип самопожертвования, преданности и любви к Отчизне исповедовали эти героические натуры.

Конечно, кыргызы жили не по демократическим правилам и установкам в современном понимании этого термина. Но несомненно, что в основе бытия народа с древних времен лежали реальные, подлинно демократические принципы. Именно это обстоятельство в значительной степени формировало кыргызскую ментальность. С нашей точки зрения, демократия, будучи политической формой народного бытия, имеет своей основой не политические идеалы и цели, систему права и даже политическую практику, а преобладающий психологический тип, т.е.

правовой менталитет народа, который либо предрасположен к демократии, либо, наоборот, склонен отвергать демократические формы бытия. Военный образ бытования, постоянная необходимость защиты интересов и жизни сородичей обусловили тот факт, что *жизнь каждого отдельного человека древние кыргызы стали рассматривать как важнейшую ценность!* [4, С. 9]. В дальнейшем это стало прочной и долговременной основой народовластия и ныне закреплено Конституцией КР.

Таким образом, сам Манас, легендарный герой эпического произведения и его сорок богатырей, своими деяниями выполняют как бы двуединую задачу – единение и консолидацию кыргызского народа на основе общечеловеческих ценностей и отраженных в исторической памяти народа в уникальном явлении, эпосе «Манас».

Литература:

1. Мукамбаева Г.А. Манас и право. – Б., 2003. С. 234-235.
2. См.: Акмолдоева Ш.Б. «Манас» – форма духовного освоения действительности древними кыргызами. Автореф. дис. ... док. филос. наук. – Б., 1998.
3. Акаев А.А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас».- Б., 2003. С. 420-422.
4. Кормазов О.М. Правовые проблемы становления местного самоуправления в Кыргызстане: Автореф. дис... канд. юрид. наук.- Б., 2011. С. 9.

*Осмоналиева Г.К., к.ф.н., доцент,
ИИМОП КНУ им. Ж. Баласагына
Жумабек кызы Г., аспирант
КНУ им. Ж. Баласагына*

«ОСОБЕННОСТИ СВАДЕБНЫХ ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА НА ПРИМЕРЕ ЭПОСА «МАНАС»

У каждого, даже маленького народа существуют свои обычаи и обряды, которые сохраняются и передаются из поколения в поколение.

В целом эти обычаи и обряды становятся традиционным явлением всего народа, но прогресс, изменения менталитета и другие жизненные факторы приводят к тому, что меняются также и формы в традициях.

Несомненно, обычаи и обряды тесно связаны с сознанием, историей и мироощущением не только какого-то поколения в определенном отрезке времени, но и народа в целом. Вместе с тем влияние соседнего народа также считается явлением естественным, подчиняющимся своим правилам и законам, не зависящим от нас. В этом плане традиции кыргызского народа во многом схожи с обычаями и обрядами многих народов Центральной Азии (казахами, узбеками, таджиками, туркменами, татарами и др.)

Рассматривая, наиболее важную и часто встречающуюся в жизни человечества сторону, как **свадьба или «обряд бракосочетания»**, мы наблюдаем комплексный подход народа к этому вопросу. Так как, в этом аспекте важным является, не только отношения молодых, но и взаимоотношения их родственников, (соседей по деревне), близких друзей (курбу-курдаштар), а также влияние родоплеменных связей и многое другое. То есть кыргызская свадьба, как «сказочный калейдоскоп», на которой можно увидеть все интересное, красочное, непонятное и удивительное одновременно.

Это и материальное благосостояние будущих родственников, их затраты на свадьбу и статус родителей, и ближайших родственников.

Это и красноречие (чечендик ёнёр) выступающих с тостами для молодых, национальные костюмы, игры, словесные состязания (айтыш), свадебные песни (жар-жар), словом вся уникальная палитра многообразия обычаев и обрядов данного события.

На самом деле использование свадебных обрядов, обычаев, примет, а также активное участие в этом процессе всех участников свадьбы, развивает не только какие-то человеческие взаимоотношения, чувства, но и способствует возникновению в свадебном фольклоре новых жанров *синкретического характера*.

Следует отметить, что в свадебном фольклоре тесно переплетены такие понятия как лирика, драма и эпика, и ни одно из них не уступает место другому. Насколько сильны в свадебном фольклоре внутренние чувства, лирические мотивы, в такой же степени здесь присутствуют сильные, *актуальные драматические и эпические мотивы.*

Говоря простым языком, Свадьба для кыргызов - это праздник для всех, невзирая на возраст, в нем участвуют и дети и взрослые. Каждый может поздравить и выразить свои пожелания молодым, даже незнакомые друг другу ранее люди становятся свидетелями и участниками такого великого события, таинства соединения пары.

Также это - *свод обычаев наших предков*, который, в процессе жизни видоизменяется, но в целом это начало человеческого рода и источник воспитания нового, будущего поколения.

И, наконец - это жизненно важный шаг, состоящий не только из радости, счастья, проблем и трудностей бытового характера, но и истории возникновения семьи, а значит всего рода в целом...

Таким образом, понятие свадьбы содержит в себе много нюансов и шагов предшествующих бракосочетанию, таких как: 1) *Кудалашуу* – *сватовство* (бел куда, бешик куда - сватовство с младенчества, буквально с пеленок; кыз тандоо- смотрины невест; жуучу жибер - засылание свах; кеңешүү - совещание, совет по предстоящему тою; сөйкө салуу – одевание сережек невесте; кыз узатуу үлпөтү – проводы невесты; калын төлөө - выкуп за невесту; чачыла – угощение сладостями во время церемонии бракосочетания, и т.п.);

2) *Күйөөлөө* (жар көрүшүү – *встреча жениха и невесты*; нике кыюу - бракосочетание по мусульмански; келин тоюу - свадьба в доме жениха)

3) *Кыз тою* – проводы невесты (кыз оюндары, төшөк талашуу, өпкө чабуу, такыя салу, кыз кыншылатуу, көрүшүү, той баштар – начало свадьбы, пачин)

4) *Келин тою* – свадьба, *той в доме жениха* (бет ачар - буквально открывание лица невесты смотрины; отко киргизүү - приобщение к огню, энчи - презент, подарок родителей, родственников (лошадь, корова, бараны); сеп көрүү - смотрины приданного невесты) и др.

Обычаи и обряды кыргызского народа, связанные с вопросом сватовства и предстоящей свадьбы интересны и разнообразны не только в житейском плане, но в целом все они имеют глубокий философский смысл, древнюю историю. Она со временем преобразуется или меняется в зависимости от периода, дополняется, совершенствуется, но всегда сохраняет главное призвание и смысл.

Рассмотрим некоторые из них:

Например – *«Жуучу жиберүү»*

Как указывалось выше *жуучу жиберүү* – это старинный кыргызский обычай «засылания сватов» в дом родителей будущей невестки.

В этом обычае заключается не только древний, философский смысл, но и народная дипломатия. Так как на роль свата подходил не каждый человек, то на семейном совете кандидатуру свата обсуждали очень серьезно. Сват или сваха должны были обладать талантом красноречия, даром убеждения, терпеливостью, внутренней харизмой и внешней привлекательностью. Также сваты должны были быть известными в округе людьми, достойными семьянинами, из хорошего рода, то есть не только успешными во всех отношениях людьми, а своего рода *народными посланцами*. Такие посланцы должны обладать даром убеждения и красноречия, знать много пословиц и поговорок, для того чтобы успешно опелировать родственникам невесты, которые в свою очередь также готовятся для встречи гостей. Недаром существуют такие пословицы как:

«Эшигин көрүп төргө өт, энесин көрүп кызын ал»

Смотри на мать и женись на дочери,

«Кыздын бараар жери күйөө»

Рано или поздно девушка выйдет замуж, У девушки одна дорога – к мужу,

«Кымызды ичкенге, кызды сураганга бер»

Кумыз давай тому, кто жаждет, а дочку тому кто просит,

«Кызы бардын назы бар»

У кого дочь в доме – там и капризы,

«Кызы бардын ыраматы бар»

У кого есть дочь - у того есть наслаждение,

«Кыз - конок» -Дочь гость (в доме родителей)

«Куш канаты менен аял эри менен»

Птица с перьями, а жена с мужем,

«Кыздын сырын төркүнү билет» (төркүнгө маалым)

Секреты девушек знает ее родня,

«Жакшы кызга жаман кыз багы менен тенелет»

Не всякая хорошая девушка бывает счастливой

(не всякой девушке везет с женихом).

Такого рода пословицы и поговорки являются обязательным атрибутом процесса сватовства даже в наше современное время.

В эпосе «Манас» по варианту С. Орозбакова отец Манаса хан Жакып ищет невесту своему сыну, ищет долго и тщательно. Она должна обладать не только особой красотой и статью, но должна быть умной, верной, нежной, подстать их роду богатой, сильной, а в трудный момент должна выручить своего мужа. Долго искал хан Жакып невесту Манасу. Однажды он пришел свататься к хану Атемиру, но тот был наслышан уже о проделках Манаса и заранее придумал множество причин для отказа, лишь бы не отдавать свою дочь за Манаса. Одна из причин огромный калым, который и отпугнул скупого Манаса:

«Оюна келген малды сал, оозуна келген пулду сал».

... Ошо алтымыш төөнүн отузу болсун ургаачы

Баштары кара, өнгөсү ак,
Баатырлар муну ойлоп бак.
Эркек болсун отузу,
Жамы бою капкара,
Жалан башы ак болсун...
...Салган беш жүз аспиден (лошади)

Но поиски невесты для Манаса все же стали удачными Хан Жакып, нашел именно ту, которая отвечала всем требованиям хана, дочь Темерхана Санирабигу:

Ботодой бели ийилип
Чийдей кашы чийилип
Жазы мандай, кара көз,
Жатык тилдүү ширин сөз,
Аркасы кайкы, аркар төш,
Ай чырайлуу бото көз
Кызыл жүзү нурданган,
Кыпча бели буралган

В эпосе «Манас» по варианту С. Каралаева – сватать невесту за Манаса, дочку Темиркана Санирабигу отправился сам хан Бакай, который был главным наставником и советником Манаса. Как известно, хан Бакай отличался редким умом, красноречивостью и дипломатичностью.

Обращаясь, к Темирхану хан Бакай, подчеркивает все достоинства Манаса, его отца и его достойного рода. По С. Каралаеву речь хана Бакая лаконичная, убедительная и в тоже время охватывает все необходимые моменты по такому случаю. Не забывает хан Бакай подчеркнуть и достоинства свата хана Темиркана и его дочери, невестки Санирабиги (Каныкей)

Туура сөздүн кыскасы
Азыр көрдүм Темиркан!
Жуучу келдим десемби,
Каалап келдим өзөндү
Кан Темирим эсенби?
Сексен нарга дилде артып,
Жуучу болгон жерим бар,
Сизге күйөө болуучу
Арстан Манас шерим бар
Сексен төөгө дилде артып
Он эки кыздын кенжеси
Кудайдын сүйгөн мендеси
Олуя балан Каныкей
Сөйкө салар жерим бар...

Темиркан, в свою очередь, после того как внял речам новых родственников и уточнил размер калыма (Золото на восьмидесяти верблюдах), то с уважением согласился на их предложение породниться:

«Ушу балам Каныкей,
касиеттүү бала эле,
Кабылан Манас султанга,
Ылайыктуу жан эле»

В целом, процесс сватовства - это довольно сложный процесс, состоящий из предварительных переговоров, волнений и обсуждений предстоящего события почти всеми родственниками. Лишь, после того как две стороны изучили друг друга, наладили взаимоотношения, обменялись мнениями и согласились на родство – следует уже более конкретный процесс подготовки к свадьбе «той бычуу» или тойго камынуу, тогда уже обсуждаются предстоящие расходы на свадьбу и *размер калыма*.

В этом случае звучат уже другие по смыслу и содержанию речи, в том числе пословицы и поговорки. Например:

«Кудай кошкон куда болот»

Роднятся только те - кого соединил бог,

«Жакшыга жуучу келет, жаманга доочу келет»

К хорошим людям - приходят свататься, к плохим ругаться

(долг требовать),

«Эки жакшы жайлоого чыкса кудалашып түшөт, эки жаман жайлоого чыкса кубалашып түшөт»

Хорошие люди с жайлоо сватами возвращаются, плохие врагами спускаются,

«Элчилиге өлүм жок, жуучуга кордук жок»

Послов не убивают, сватов не ругают,

«Куда болгуча кулу - бийин сураш, куда болгон сон кул болсо да сыйлаш»

Пока не сват спрашивай обо всем, (какого рода, племени), а когда сосватались уважай даже бедняка,

«Куда-сөөктүн кызыгы- барыш-келиш»

Сваты (и сваты) хороши тем, что друг к другу в гости ходят,

«Куданын эң эле начары суу кечирет»

Даже самый плохой сват через речку переправит.

«Калымсыз кыз болсо да каадасыз кыз болбойт»,

Даже если невеста (девушка) без калыма, а без свадебных церемоний не обойтись.

Калым (калын) – является своего рода выкупом за невесту, и размеры калыма порой решали судьбу древних кыргызов.

Родители жениха зачастую не могли заплатить калым за невесту в виде скота, денег и родителям девушек часто приходилось отдавать своих любимых дочерей замуж за старых, но богатых женихов. В истории

кыргызов очень много примеров, когда влюбленные лишали себя жизни из-за этого обычая. А девушкам, родители которых насильно выдали замуж, затем приходилось терпеть всю жизнь упреки мужа, за заплаченный за нее калым.

В общем, от калыма или от того, кто больше заплатил, исходила мощь и уверенность, такой муж мог кормить весь род своей жены или спасти от голодной смерти ее родителей и ее саму.

Таким образом, часто у кыргызов калым являлся проблемой неравных браков. Если же говорить о народе Центральной Азии в целом, то калым настолько закрепился в их сознании, что даже сегодня является главным атрибутом в жизни людей. Несомненно, у каждого народа в зависимости от его менталитета и уровня благосостояния различаются формы и размеры калыма. Но, сам факт, что калым был источником дохода и торга говорит уже сам за себя.

«Развитие института калыма, превращение его в те формы, в которых известен у народов Средней Азии и Казахстана, как нам кажется, невозможно рассматривать только в рамках брака и семьи, вне связи с экономической структурой общества, с развитием самих патриархально-феодалных отношений» [1, С. 234] – писал С.М. Абрамзон.

Действительно, проблема калыма, его решение и участие в торгах на этой почве очень колоритно и достаточно четко описывается во многих произведениях устного народного творчества кыргызов, таких как: «Саринжи, Бёкёй», «Акмёёр», «Олжобай менен Кишимжан» и др. Также во многих произведениях устного народного творчества описывается, как торговцы, купцы из городов Центральной Азии - Маргелана, Андижана, Намангана, прибыв со своим товаром на землю кыргызов, очарованные красотой, умом местных красавиц сватались к ним. Предлагали родителям юных красавиц хороший выкуп за невест (калым) и после всех полагающихся церемоний увозили их к себе на родину.

Немало кыргызских батыров, а также людей высшего сословия также старались привезти из дальних походов прекрасных чужестранок, из далекой Бухары, Хивы, Самарканда. Примером тому является вышеуказанный брак хана Манаса.

В фольклорных произведениях нередко встречается особый, можно сказать странный вид сватовства двух родителей с еще не родившимися детьми – **(бел куда)**. Как показывают фольклорные источники «бел куда» и «бешик куда» - это обычай, который имел свое начало еще в древние времена, когда были распространены родоплеменные междоусобицы и распри. Проходил он таким образом: родители еще не родившихся младенцев в знак верности своим словам – клятвам «ант» обменивались слюнями, кусали пули друг у друга, резали ножом мизинец и сосали друг у друга кровь, отрывали веточки и на них клялись друг другу в верности и родстве. Считалось, что после таких манипуляций никто и ничто их не разлучит, даже если они умрут на поле битвы, то их дети продлят их род. Отныне и навсегда они уже родственники и отношения между их семьями, племенами будут теперь родственными и теплыми. В любой момент, сват «куда» придет на помощь и вместе они свергнут врага. В знак уважения вновь образовавшаяся большая семья праздновала и обменивалась ценными подарками в виде лошадей, баранов, фамильных серебряных украшений. Существовали такие обряды до Октябрьской революции 1917 года.

С одной стороны, такой обычай сейчас кажется диким и примитивным, но с другой стороны в те времена люди верили в чудо и укрепляли свою безопасность для сохранения и продолжения своего рода.

Так в эпосе «Манас» на поминках Кокетая во время разговора - хан Манас предложил хану Акуну поженить своих будущих, еще не появившихся на свет детей Семетея и Айчурек. Кыргызы преподносят Акуну табун лошадей в знак принятия сватовства:

Пусть Аллах укрепит наш союз, сказав,
Доброе пожелание произнесли.
Вчерашние враги, а сегодня дружественный народ,
С радостью воссоединились.

Кан Кокотай ашында
Калын жайын кашында
Канкор Манас Акунга
Бел куда болгон жери бар

Таким образом, сватовство двух враждующих народов стало признаком дальнейшего мира. Такой обычай не существовал ни в одном другом народе и был единичным.

Второй вариант такого сватовства, (бешик куда - сватовство с младенчества, с пеленок), когда младенцы еще в колыбельке и ни о чем не подозревают. Такой обычай описывается в малом эпосе «Саринжи Бокой»:

Бел куда болгон атасы-
Берметтин ушул куесу-
Баркына жетпес жан болсо,
Башканы Бермет суебу?

Но, самым распространенным и постоянным видом сватовства – является сватовство на момент психологического и биологического развития детей. То есть когда формируется человек, как личность, как индивидуальность – родители со всех сторон начинают атаку в плане выбора партнера по браку. Затевают разговоры об этом намеренно, рассказывают о свадьбах, тоях своих знакомых, рассуждают о будущих родственниках, тем самым готовят подростков к браку. Особое значение этому уделяют в доме девушки. Ее готовят к замужеству заранее, учат рукоделию, манерам, вкусу одеваться, готовить, уважать мужа и его

родню, то есть как вести себя в чужом доме. По этому поводу в эпосе «Манас» по С. Каралаеву встречаются следующие строки:

Ырымдап чачын өрүнүз

Күн белгисин он күнү

Каныкейди көрүнүз

Действительно подготовка девушки к замужеству, к свадебным церемониям, подготовка ее приданного – это целая интересная история.

Но и родители жениха не сидят без дела, они в поиске хорошей невесты.

В этом плане особое место занимает схожесть некоторых обрядов, церемоний кыргызского и казахского народов. Например, такая свадебная церемония, как (*«Той баштар» у казахов той бастар*) (начало свадьбы), в основном встречалась и сейчас применяется у кыргызов и казахов.

Основным смыслом данной церемонии являлось восхваление жениха, невесты, также воспевание и восхваление их родителей. Песни исполнялись певцами акынами (бардами) под аккомпанемент народных музыкальных инструментов, комуза (у кыргызов) и домбры (у казахов).

В песнях акыны подчеркивали самые лучшие и достойные качества жениха и невесты, родителей, родственников. Песни и наигрыши были веселыми, ритмичными и поднимали всем присутствующим настроение. Мелодия и слова в песне периодически повторялись, поэтому каждый мог вспомнить свою свадьбу, свою «историю любви», от этого песня казалась еще лиричнее и затрагивала душу каждого участника торжества.

Песни «Той баштар» исполнялись в разной форме, разными авторами, но содержание их, несомненно, было общим, где основными мотивами были: любовь и чистота, непорочность и верность, высокие чувства и семейные ценности:

Кутуну кийген боюнуз

Куттуу болсун тоюнуз

Бачайи кийген боюңуз

Маараке болсун тоюңуз...

Под исполнение таких песен проводились всевозможные игры и состязания, такие как «Жар кёръшьъ» (свидание молодоженов), «Токмок» (игра с переплетенным мокрым платком), «Селкинчек» (качели), «Такыя салуу» (игра между двумя командами жениха и невесты на ловкость), «Кыз куумай» и др.

Как говорил когда-то великий Айтматов: *«Эпос Манас вобрал весь менталитет кыргызского духа... Как я представляю, подвергнуть сознание художественного мышления глубокому комплексному исследованию со всеми его философскими, эстетическими, психологическими, фольклорно-филологическими аспектами и параметрами – это предстоящая задача ученых»* [2].

Безусловно, в рамках данной статьи невозможно рассмотреть даже малую часть интересных, самобытных и присущих кыргызам, а также другим народностям Центральной Азии обычаев и обрядов, поэтому автор ограничивается лишь некоторыми, наиболее редкими и теряющими свою первоначальную функцию особенностями свадебного бракосочетания. Следует отметить, что данная тема актуальна не только как научно-исследовательский материал в области этнологии и этнографии народов Центральной Азии, но и отдельно взятого кыргызского народа и его истории в целом.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историкокультурные связи. – Фрунзе, 1989. С 234.
2. Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. – Бишкек, 2000.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгырмачылыгынын жанрлары. Фолклористика, 1 том. Бишкек – 2002. 109-б.
4. Орузбаева Б.О, Хван Р.П. и др. Русско-киргизский словарь. – Фрунзе. 1988.
5. Тысяча кыргызских пословиц и поговорок из собрания академика К.К. Юдахина., Бишкек - 1999.
6. Сулайманов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. - Ош, 1992.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТОО ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТЕМАСЫНЫН СЕМИОТИКАСЫ

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, манасчы, лингвокультура, тоо концепти, улуттук тилдик сүрөттөмө, концептосфера, семиотика.

«Лингводидактикалык энциклопедиялык сөздүктө» (А.Н.Щукин, 2008) семиотика илими белгилердин жана алардын системасын изилдегени тууралуу аныктама берилген. Ошону менен бирге семиотика негизинен табигый (естественный) жана жасалма (искусственный) тилдеринин белги системаларын изилдейт. Биздин изилдөөлөрүбүздүн объектиси катарында кыргыз тилин карайбыз, ал эми предмети болсо: **тоо** лексемасынын кошумча семалары, коннотациялары аркылуу лингвокультурага айланышы, ошол лексеманын предметтик, буюмдук семантикасынын элестери менен бириккенде кандай семиотика пайда болушун аныктап чыгуу. Тилдин жана адабият семиотикасын европалык структурализмдин өкүлдөрү ХХ кылымдын 20-30-жылдарында негиздешкен [1, 297-бет]. **Семиотика** сөзүн кенен чөйрөдө биз көбүнесе **символ** сөзү менен синоним катарында колдонобуз.

Изилдөөбүздө **тоо** лексемасын ар башка контекстте карап, анын маанисин интерпретациялоо аркылуу семиотикасын аныктап чыгабыз. Лингвомаданият семиотикасы деген соң, сөзсүз, талдоого көркөм тексттин тартылышы зарыл. Ошондуктан негизги көркөм текст катары Уркаш Мамбетаалы уулунун «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» (2011-ж.), «Көкөтөйдүн ашы» (2012-ж.) жана Мамбеталиев К.У. «Манасчынын көктөмү» (2012-ж.) аттуу чыгармалары алынды.

Залкар манасчы Уркаш Мамбетаалы уулунун чыгармасына кайрылсак, Жакып кандын:

Санаасы сайлап бөлүнүп,
Камчы жебей, ок тийбей,

Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Туташкан кара тоо жакка,
Туучунагын теминип.

Мазар чынар ошондо

Чын олуядай көрүнүп. [2, 12-бет].

Жогорудагы үзүндүнү жана башка тексттерди талдоо үчүн илимий салыштырма методун колдонобуз. Бул метод кыргыз тексттерин дүйнөлүк маданиятынын контекстинде кароону шарттайт.

Орусия окумуштууларынын «Дүйнө элдеринин мифтери» аттуу фундаменталдуу энциклопедиялык эмгегинде «Тоо» аталышындагы макалада [3, 311-314-беттер] дүйнөлүк (же космостук) тоонун жана дүйнөлүк дарактын элестери бири-бирин сүрүп чыгаруу же, тескерисинче, айкалашып сүрөттөлгөнү тууралуу айтылат. Мисалы: кытай мифиндеги Нефрит тоосу жана өлбөстүктү туюндурган шабдаалы багы. Андан тышкары индуисттик мифологиясындагы эң башкы Меру тоосун курчап төрт тоо турса, ар биринде зор бак бар. (2, 311-бет). Жогорудагы текстте бул эки кыргыз архетип улуттук тилдик сүрөттөмөдө айкалышкан типте берилген: **туташкан кара тоо** жана **мазар чынар**. Бул үзүндүдөн тоо лексемасын ыйык тоону, жогорку сферадагы керемет күчтөрдү, башкача айтканда, сакралдуу туюмдун семиотикасын көрүп турабыз.

Байыркы цивилизацияларда, алардын тексттеринде андай албаган (подсознательный), генетикалык деңгээлдеги архетиптер сакталып калгандыгы маалым. Ага мисал: Манас баатыр төрөлгөндөгү, үнү төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Тоо көчүрүп баркырап,

Баланын үнү жаңырды, (2, 30-бет). Индуисттик мифология менен салыштырсак: Меру тоосунда жашаган кудайларга алардын башчысы Вишну өлбөстүктүн (бессмертие) суусундугун океандан бышып алуу үчүн бишкек катары Мандара тоосун пайдаланууга кеңешин берет: (3, 312-бет).

Кыргыз текстинде болсо **Манастын үнү эле тоо көчүрүүгө жетиштүү болчудай**. Демек, бул текстте кыргыз улутунун байыркы культтарынын издери калган. Ошондуктан биз манасчыларды кыргыз маданиятынын жайылтуусу катары гана эмес, **сактоочусу** катары кабылдайбыз. Бул оюбузга дагы мисал: кытай салттуу маданиятында тоолордун пайда болуусу, алардын жайлануусу улуу Юянын ишмердүүлүгү менен байланыштуу. Байыркы топон сууну токтотуш үчүн Юя тоолорду кесип, бөлүп, жылдырып жатып токтоткон имиш [3, 312-бет]. Албетте, салттуу кыргыз жана кытай маданияттары географиялык шартка байланыштуу ар убакта бир-бирин байытып келген. Анда эмесе, кылымдар бою антитеза катары каралып келе жаткан «Чыгыш-Батыш» көз караштан, илимий парадигма турумунан салыштырып көрөлү. Буга мисал: сегиз жашындагы Манас баатырдын элеси (образы) «оролмо тоонун бүркүттөй» [2, 43-бет], же төрө болуп шайлангандагы салыштырманы алсак:

Карала барчын куш болуп,

Кара тоону айланып,- деп айтылат. Жогорудагы мисалды биздин заманга чейин жаралган, бүтүндөй батыш цивилизациясына пайдубал болгон грек мифтери менен салыштырсак да, аналогия пайда болгонун көрө алабыз.

Байыркы гректердин кудайлары жашаган тоосу - **Олимп**, ал эми алардын каганы, же башкача айтканда, төрөсү Зевс болгон. Зевс Тифон менен жоолашканда **Этна тоосун** көтөрүп туруп Тифондун үстүнө коюп койгон. Дагы бир гректердин мифи боюнча: Адам баласына жардам бергендиги үчүн Прометей чынжыр менен **Кавказ же Скиф тоолорунда** көп жылдар бою асылып турган. Прометейдин боорун чокуганга, бир версия боюнча, кудайлардын төрөсү, Зевс бүркүткө айланып, учуп келип жүрөт [3, 332-бет]. Аналогиясы эмнеде? **Тоо** менен **бүркүт** элестери ажырагыс бүтүндүк. Андан тышкары, бүркүт семиотикасы: ал падыша,

элдин жана жердин ээси. Кыргыз улутунун концептосфорасында Ата Журттун символу: **тоо** жана тоо менен бир алкакта болгон концепттер.

Демек, залкар манасчы Уркаш Мамбетаалы уулунун тексттиндеги **тоо** лексемасынын коннотациясындагы негизги сема – **Ата Журт**. Андан тышкары, дүйнөдөгү башка байыркы цивилизацияларында болгон: **ыйык тоо** символу да орун алган. Мисалы, Кыргызстанда: Теңир-**Тоо**, Кан-**Тоо**, Сулайман-**Тоо**; Кытайда: Хеншань, Шаньси, Тайшань; Грецияда – Олимп; Арменияда **Арарат тоосу**; Японияда – Фудзияма, Литвада Перкунаса тоолору ж.б. Буга улай жаңы чыгармалардан мисал келтирели:

Ыйык жерге барабыз,

Бийик тоого чыгабыз

Эми Уркаш чыгалы

Кара-Үңкүр мазарды,

Бийик тоодон табалы [4, 60,63-беттер].

Тоо лексемасынын лингвомаданияттык талаасын аныктаганда, албетте, **илимий стилдеги** тексттерди талдоого тартышыбыз зарыл. Ж.Баласагын атындгы КУУ жана Мамлекеттик тил энциклопедия борбору биргелешип чыгарган «Кыргызстандын географиясы» аталыштагы фундаменталдуу эмгекти ачсак, төмөнкүдөй маалыматты табабыз: «Кыргызстан Теңир-Тоо системасынын батыш бөлүгүнүн жана Памирдин түндүк-чыгышындагы бир аз аймакты ээлейт. Жеринин бети өтө татаал жана бийиктик абалы кескин өзгөрүлмө (400 метрден 7000метрге чейин). Орфографиясы кендик багытындагы катар-катар созулган бийик тоо кыркалар менен аларды бөлүп турган тоо аралык өрөөндөрдөн турат. Аймагынын деңиз деңгээлинин орточо бийиктиги 2750м. Кыргызстандын аймагынын 94% тен ашыгы деңиз деңгээлинин 1000 метрден, 71% тен ашык аянты 2000 метрден жогору жайгашкан, абсолюттук бийиктиги чыгыштан батышка карай жапыздайт. (5500-5000 метрден 3500-4000 метрге чейин). Кырка тоолор 60-65% аятын ээлейт.» [5, 17-бет].

Тарыхый булактарга көз чаптырсак да кыргыз этносунун эң байыркы доордон бери жашоосу **тоолуу аймактар** менен байланышта болгондугун көрө алабыз: Кангай, Саян, Алтай, Теңир-Тоо, Орол-Тоо ж.б. Кийинки изилдөөлөрдө Альп, Балкан тоолору да байыркы кыргыздарга, алардын аскерий ишмердүүлүгүнө байланыштуу экени тууралуу илимий гипотезалар жарыкка чыгууда. [7, 26, 55-беттер]. Этностордун генезисин изилдеген Л.Н.Гумилевдун жазганына көңүл буралы: «Этносы, наоборот всегда связаны с природным окружением благодаря активной хозяйственной деятельности. Последняя проявляется в двух направлениях: приспособлении себя к ландшафту и ландшафта себе. А затем наступает привычка к создавшейся обстановке, которая для потомков становится близкой и дорогой. Отрицание этого неизбежно ведет к выводу, что у народов нет родины, понимание здесь как любимое всем сердцем сочетание ландшафтных элементов. Вряд ли кто с этим согласится» [7, 55-56-беттер].

Демек жогорудагы тексттерди талдап чыккандан кийин биз төмөнкүдөй тыянакка келе алабыз:

I. Кыргыз улуттук тил сүрөттөмөсүндө **тоо** лингвокультуремасынын семиотикасы анын түз, предметтик маанисине төп келет. Тактап айтканда, **тоо** – бул локалдуу географиялык объект, ландшафт.

II. Кыргыз улуттук тилдик сүрөттөмөгө улуттук концептосферадан өткөн **тоо** концепти бара-бара элестүүлүк аркылуу мифологемага айланган. Башка дүйнөлүк байыркы цивилизациялардагыдай эле кыргыз байыркы көчмөн цивилизациясында да **ыйык тоо** концепти болгон, азыр да бар. Ошондуктан “Манас” эпосунан биз **ыйык тоо** лингвокультуремасын негизгилердин бири деп аныктап чыктык.

III. Жогорку эки семиотикадан **тоо** лингвокультуремасынын кыргыз улуттук тилдик сүрөттөмөсүнүн негизги семиотикасы пайда болгон. Ал семиотиканын мазмуну: туулган жер, Ата Журт.

Белгилеп кете турган нерсе: жогоруда биз аныктап чыккан **тоо** лингвокультуремасынын 3 гана семиотикасы. **Тоо** лингвокультуремасынын семиотикасы абдан мол болгондуктан дагы изилдөөнү талап кылат. Ал изилдөөлөр алдыда.

Адабияттар:

1. Щукин А.Н. Лингводидактический-энциклопедический словарь. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007,- 746с.
2. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы./ У.Мамбеталиевдин варианты боюнча: Республикалык “Манас” жаштар ордосу. – Б.: “Кут Бер”, 2011-72б.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т./ Гл. Ред. С.А.Токарев.- М: НИ “Большая российская энциклопедия”, 1997, - Т.1. АК-671с.
4. Мамбеталиев К.У. Манасчынын көктөмү: “Манас” эпосунун обонунда ыр-баян.- Б.: Нур-Ас, 2012.-112б.
5. Кыргызстандын географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. / Башкы ред. Ү.Асанов; Ред.кеңеш К.Оторбаев (төрага) ж.б.-Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедиялык борбор.- 2004-704б.
6. Бекбалаев А.А. Атилла – предок кыргызов: научно-популярный исторический очерк. Б.: КРСУ,2011. 116с.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли./ Л.Гумилев.- М.: АСТ: АСТ. Москва, 2007-548с.

*Жапаралиева Н.Ж., п.и.к., доцент,
М. Рыскулбеков атындагы КЭУ*

“МАНАС” ЭПОПЕЯСЫ БАРДЫК ИЛИМДЕРДИН БАШАТЫ

“Манас” эпосунун 232г2нд2 бардык илимдерди 232н2 топтоп, 2000 жылдан ашуун убакытты ичине камтырын тарыхчылар далилдеп келе жатышат. Антсе да 1995-жылы “Манас” эпосуна 1000 жыл деп д2йн2 ж2з2н д22г2р2т2п, маараке 2тк2рд2к.

Демек, бардык илимдердин башаты демекчи, медицина, архитектура, дипломатия, маданият, спорт, темирдей тартип сактаган аскердик тактика, астрология, соода-сатык, ж.б. илимдерден башаты катары кыргыз эли сабаттуу, маданияттуу калк экенинен кабар берет. Ошондой эле ийин келиштире кийирип жасаган тери, булгаары кийимдери, аземдеп – жасалгалап, тиккен кийим-кечектери, зоот кийимдери, курал-жарактары,

ат жабыктары, алтындан бакан кѳтѳртѳп, манаттан жапкан ак ѳргѳлѳлѳ боз ѳйлѳр, музыкалык аспаптары деги койчу кол ѳнѳрчѳлѳктѳн ѳсѳп-ѳнгѳн туу чокусунда туруп колунан кѳѳрѳ тѳгѳлгѳн усталарыбыз, уз аялзаттарыбыз, бийик деѳгѳэлде ѳнѳктѳрѳп, ата-бабабыз муундан-муунга ѳткѳрѳп келишкен.

Жогоруда айткандай ар бир илимден кабар берген маалыматтарга токтолсок, азыркы учурда экономикалык абал актуалдуу болуп турганда эсеп-кысап боюнча кеп кылсак “Манас” эпосунда айтылгандай миллиардга чейин санашканын билебиз. Аскердик санды же колду санаганда он миѳден – тѳмѳн, жѳз миѳден – илек, миллионду – он жѳз миѳ, же он илек деп, миллиардды – милек деп аташкан.

Мисалы: Манастын чоѳ атасы Ногой хандын тушунда кыргыздар кашкардан тартып, батышы Сармаркан, Бухара, Анжиян, Ташкентти бѳт ээлеп турган бирдиктѳлѳ чоѳ мамлекет болгон.

Эч нерседен камы жок, бейпил жатканда кытайдан элѳлѳ жѳз миѳ (беш миллион) кол келип кыргыздарды чаап кетет.

Мисалы: Эл кадырын биле албай,

Эндейинки турганда.

Эсенкандын элинен,

Элүү жүз миң кол келди.

Чаап түштү талкалап,

Биз тараткан көп элди.

Эндекей жатып эзилдик

Кенебей жатып кесилдик.

Манас Аккуланы көргөндө, суктанып туруп айткандагысы:

Токсон илек кол алып,

Торгуулга минээр мал экен.

Сексен илек кол алып,

Серпишке минээр мал экен. дейт.

илек – миллион дегенди түшүндүрөрүн жогоруда айттык. Дагы бир мисал: Манас Алтайда жашаган элге каттоо жүргүзүп:

Антайда жаткан эл
Аяк-башың жыйналып,
Эсебиң канча бер – деди.
Эл эсебин алышып,
Элди катка салышып,
Антайлыкты санаса
Аяк-башын караса
Токсон алты миң болду.

Архитектурасын кеп кылсак ата-бабабыз тээ атам-заманда эле кыш бышырып, чоң шаарларда, кабат-кабат үйлөрдү салдырып жашагандыгынан маалымат берилет:

Көргөнгө сонун ушу бар,
Көгарт суунун бого шаар.
Үйдүн үстү үй болгон,
Үйгө жери карк толгон.
Таш үстүнө таш болгон,
Талаасында чолоо жок.
Мейманканалары: Мейманкана беш сарай,
Бекемдиги бир далай.
Түркүгүн сууруп алды эми,
Дүмөктү башка салды эми.

Жакып Темирханга барганда кыргыздарды жашы билген. Бухардын ханы коркуп кетип:

Мейманкана сарайга
Даам бергилге далайга
Бектер кирип отурган

Мейманкана киргизгин деп буйрук берет.

Жакыпты коноктогондон кийин, Темиркан менен сүйлөшүүгө ордо мейманканага алып киришет. Демек, мейманкананын түрлөрү айтылат.

Деги эле илим-билим боюнча манастын доорунда кат кат ыйык тутулуп: “Кудайлашкан аят урсун, курга тейгэн кат урсун” – деп катка да карганышкан.

Эпосто Шууту, Кошой Багдадга барып, беш жыл окуп, билим алат Кошой, Чубак, Ажыбай, Бакай беш-он жылдан окуп келген билимдүү адамдар болот. Ал эми, айтылуу Алмамбет кытайдын ханы Эсенкандын жарыясы менен алты миң баланын ичинен алты бала кат окуп калат. Анын ичинде Алмамбет да болот. Ал бардык илимден кабары бар, ажыдаардан билим алган болот.

Медицина жаатында да эпосто көп сүрөттөлөт. Чоң казатта кырылгандан калган жарадарлардын сүрөттөлүшү:

Кылыч тийип колуна

Чолойгону дагы бар.

Шыпыра чаап кулагын

Молойгону дагы бар

Найза тийип көрүнө

Олойгону дагы бар.

Медициналык жардам төмөнкүчө сүрөттөлөт.

Жарааттын оозун буушуп.

Урушка кийген тондорун

Каткан канын жуушуп,

Соолору тынч алып

Созулуп уктап калыптыр деп баяндалат.

Океандай чалкыган “Айкөл Манасты” кеп кылып жатып, андагы спорт тууралуу айтууну жөндүү деп таптык.

“Манас” эпопеясында улуттук спорттун гүлдөп, өсүп турганы көп эпизоддо баяндалат. Алар: Эр сайыш, ат чабыш, эр күрөш, жамбы атыш, кыз куумай, тыйын энмей, ордо, чатыраш, тогуз коргоол, көк бөрү, балбан күрөш ж.б.

Улуттук оюн-зооктун эң бир апегейине жеткирилген жери бул “Көкөтөйдүн ашы”. Анда ар улуттун өкүлдөрү келип, кыргыздын сыйын көрүшөт. “Көкөтөйдүн ашындагы” улуттук оюндардын ичинен эң көп ойнолгону “Жамбы атыш” болот. Андагы “Жамбы атышта” деги эле байге сайылган оюндардын же спорттун түрүн бүт кыргыздар утуп алат. Кекенип калган кытай, калмактар узашып, кол жыйнай башташат. “Көкөтөйдүн ашы, көп чатактын башы” дегендей “Манас” баатырыбыз Чоң казатка аттанат. Андагы салгылашуулардагы Манас баш болгон, кырк чоро төш болгон кыргыз жоокерлеринин эрдиги, баатырдыгы чагылдырылып, спорттун чеберлери экенин айгинелейт.

Кыргызда мындан сырткары “жөө жарыш” дегени болгон. Аны илгертеден эле үчкө бөлүп чуркаткан. Кичинекей ойноо балдардын жарышын: “Жөө тай чабыш” – деп, тестиер чоңоюп калган балдардын жарышын – “Жөө кунан чабыш”, чоңдордун жарышын: - “Жөө жарыш” деп аташкан “Манас” дастанында “жөө кунан чабыш” жөнүндө эскерилет Манас өтө эрке, ээнбаш чыгып, элден көп нааразычылыкты уккан Жакып, койчусу Ошпурга жардамчылыкка берет. Ал жакта Манас жөн жатпай, жанына кырк баланы жыйнап, чоро кылып, спорттун түрүнө машыктырып, козуну чекесинен союп, курсактарын этке тойгузуп, шишкебекти отко кактап, курсактары айрылганча жешип, оюн куруп жаткан жери:

Этке тойгон кырк бала
Жөө кунан чаап бакырат.
Алдыга келген ал балдар,
Манастап ураан чакырат.

Андан сырткары ошол эле эпизоддо Манас шишкебек бышыралы деп от жагалы десе оттугу жок отурганда калмактын отунчу чалы өтүп бара жаткан болот. Андан оттук сураса, бербестен каарын-капчып, ээн талаада от койгон кандай ээн баш баласың деп калмакча сөгүп кирген чалды Манас сакалдан алып, көтөрүп жерге чаап, оттугун алып, жүктөп келе жаткан отунун алып, чалды өгүзгө жүктөп, “Өлбөсө аман калаар, Өлсө өгүзү жеткизип салаар” – деп айдап жиберет. Отунчусун көргөн калмактын жылкычысы жини келип, чоо-жайын угуп, Манастын сазайын бермек болуп барып адегенде, чалгынды баягы кырк баласы ар жерде оюн салып жүрөт дейт. Ошондо сууда жүргөн балдар жөнүндө:

Сууга түшүп чулпулдап,

Кулач уруп кулпулдап.

Чубап жүргөн андан көп – деп баяндалат.

“Кулач уруу”, “Итбалдан уруу”, “Чабак уруу” тууралуу да эпосто эскерилет:

Ошол чакта Карагул

Чалыштап аты токтолду,

Ит кечпестин Кара-Суу

Итбалдак уруп жоголду деп айтылат.

Деги эле “Манас” эпосунда улуттук спорт оюндары жогорку деңгээлде сүрөттөлүп айтылат. Демек, атам-замандан эле кыргыз эли, ат үстүндө ойногон, карысынан жашына чейин ат минип, жер которуп, көчүп-конуп жүргөн кыргыз калкында улуттук спорт өнүккөн десек жаңылышпайбыз.

Дүйнөдө теңдеши жок “Манас” эпосундагы ар тараптуу илимдердин уюткусу болгон, кыргыз элинин рухий дөөлөтүн бир сааттык иш-чарада чечип, жыйынтыкка келүү акылга сыйбаган нерсе. “Манас” эпосунун изилденбеген жактары да толтура. Үзгүлтүксүз иштөөнү, изилдөөнү талап

кылат. Ушундай иш-чараларды өткөрүп, жыйынтыктуу, илимий көз караштарды топтой берсек, жыйынтык чыгарууга болот деп ойлойм

Адабияттар:

1. Исаков Б. “Манас” эпосун окутуу. – Б., 1989.
2. Жапаралиева Н. “Манастаануу” ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу программасы жана методикалык колдонмо. - Б., 2010.
3. Жекшалаев К. “Манастаануу”. - Б., 2011.

*Байсалбекова З. А., улук окутуучу,
ККИ Ж.Баласагын атындагы КУУ*

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕ “МАНАСТААНУУ” БОЮНЧА МААЛЫМАТТАРДЫН БЕРИЛИШИ ЖӨНҮНДӨ

“Калкым кыргыз, сен үчүн курман болуп кетейин!”-дейт эл бактысына туулган, чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган, жоголгон жокту тапкан, жеңиштин туусун желбиретип, Алтайдан айтылуу Ала-Тоосун көздөй жол тарткан, кара жанын карч уруп намыска бек турган, атадан тың чыккан Жакыптын уулу Манас. “Жакшыдан жаман туулса-чыгаша, жамандан жакшы туулса-киреше”демекчи, баатырдын жарык дүйнөгө келиши өчкөн кыргыздын жылдызынын жанышы белем. Өзөктүү окуялардын тереңине сүңгүп кирип отуруп, атадан-балага, муундан-муунга, укумдан-тукумга оозеки түрдө өтүп, өзүнүн купуялыгын, улуулугун, ыйыктыгын, миң сырлуу табышмактуулугун тулку боюна сиңирген сөз кереметинен, сөз сыйкырынан жаралган эпостун ааламы-акыл-эсиңди, жан дүйнөңдү аруулантып, улуттугунду көздүн карегиндей сактоого, аны ыйык тутуп баалоого чакыргансыйт.

“Манас”-улуу эпос катары кыргыз элинин тарыхын, дүйнө таанымын, жаратылышка болгон көз карашын, адамдардын өз ара мамилелерин жана тарбиялык маселелерди кеңири козгойт. Мисалы, ата менен баланы, эне менен кызды, улуу менен кичүүнү алсак болот. Арийне, эпостун көркөмдүүлүгү өтө жогору болгондуктан, мектеп курагындагы кенжетайларга үйрөтүү, алар окуган кыргыз тили окуу китебинде грамматикалык тапшырмаларды аткарууда бир топ эле кыйынчылыктарды

жаратпай койбойт. Балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алып, дүйнө кабылдоосуна ыңгайлаштырып, үзүндү түрүндө жеңилдетилип, жөндөмдүүлүгүнө жараша берүү аракети каралат. Баланын кыялына жакын катары жаратылыштын көрүнүшү, баатырдын сырткы келбети, апалардын сымбаты, албетте, апыртуу, салыштыруу мүнөздөгү кыска тексттер келтирилет.

Эпостогу уйкаштык, көркөмдүк кыялкеч, оюнкараак, чарчоону билбеген, дүйнө тааным чексиз, эске тутуусу тез, баё дүйнөлүү баланын аң-сезимине, жөндөмдүүлүгүнө таасирин терең тийгизе алат. Натыйжада, рухий азыктын үзүмүн жөнөкөйлөштүрүп берүү менен мыкты натыйжага ээ болорубуз айдан ачык.

Башталгыч класстардын кыргыз тили окуу китептериндеги “Манастануу” боюнча берилген тексттерге токтолсок.

1. Педагогика илимдеринин доктору, профессор С. Рысбаевдин кыргыз тили окуу китеби кыргыз орто мектептеринин 2-класстары үчүн жазылган. Биринчи басылышы-2000-жылы 40000 нускада, экинчи басылышы-2004-жылы 35000 нускада жарыкка чыккан.

Окуу китебинде “Манас” деген аталыштагы текст кездешет. Бөбөктөргө 6-беттеги

5-көнүгүүдө тыныш белгилерин туура коюу боюнча тапшырма сунушталат:

“Манас кыргыз элинин баатыры болгон. Ал элибизди кас душмандардан коргогон. Кыргыз элин баши коштуруп, биримдикке чакырган.

Анын чоролору: Алманбет, Сыргак, Чубак. Алар Манастан кем калбаган баатырлар болгон. Манаска хан Кошой жана Бакай абасы акыл-кеңештерин айтып турган.

Кыргыз эли Манас жөнүндө улуу дастан жараткан”.

Автор Манастын ким болгондугу тууралуу баяндап берет. Анын таасири менен окуучу бала баатыр болгусу келет. Ойносо өзүн Манас деп, досторун, курдаштарын чоролору деп кыялданат. Балалык кыялында өзүнүн “Манасын” жаратып алат да, согуш оюнун ойнойт. Албетте, дагы бир зарылчылык жөнүндө баса белгилегим келет: баатырдын образын теренирээк ачууга мугалимдин көмөктөшүүсү зарыл, анын түшүндүрмөсү, оозеки же кыймылдуу аракеттери буларга кошумча болушу мүмкүн.

Эпос менен 34-беттеги, 76-көнүгүүдө дагы жолугушабыз.

“Бала Манастын турпаты” деген аталыштагы көркөм окууга берилген текст.

“Маңдайы жазы, башы кууш,

Кочкор тумшук, кош кирпич.

Жалаяк ооз, жар кабак,.

Жаагы жазы, ээги кууш.

Эрди калың, көзү өткүр,

Эр мүнөзү көрүнөт.

Алакан жазы, колу ачык,

Аттанып чыкса жолу ачык

Алп мүнөзү көрүнөт”. (Саякбай Каралаевдин вариантында)

Мугалим ыр саптарын жаттап, Манасты элестетип айтуу тапшырмасын берет. Элестетүү менен баланын ой жүгүртүүсү чабыттайт. Арийне, өзүн Манас деп ойноп жүргөн бала эми анын сүрөтүн тартат. Же кыялында бала баатырдын элесин жаратат. Анткени баланын кыялы күлүк, ою курч, элестетүүсү таамай келет. Төмөнкү үзүндүнүн көркөмдүк жагына токтолуу абзел.

Манас: “Оюмда жүргөн кызды алам, керемети кеңди алам, мени менен теңди алам, алты жылдык зыянды, биле турган кызды алам, акыл кошуп жанымда, жүрө турган кызды алам”-деп, тилек кылганындай баатырдын эң жакыны, колунан көөрү төгүлгөн узу, акылга дыйкан шериги, аялзаттын

пашаасы Каныкей апа тууралуу текст менен балдар 161-беттеги 331-көнүгүүдө кезигишет.

“Балдар, силер “Манас” эпосун угуп жүрөсүңөрбү? Мүмкүн Манастын жубайы Каныкей энеңер жөнүндө да уккандырсыңар? Каныкей Манас баатырдын жубайы гана эмес, акылман кеңешчиси болгон.

Алар ар кандай жакшылык, жамандыкты алдын ала билген касиети да күчтүү эле. Манастын эл алдындагы абройун көтөргөн. Ага керектүү буюмдарын, жарак-жабдыктарын айттырбай эле даярдап койчу. Манасты эле эмес, Манастын кырк чоросун да урматтаган. Кырк чоро да Каныкейди өз энесиндей көрүп кадырлаган.

Каныкейдин билермандыгына, сарамжалдыгына жана акылмандыгына Кошой карыя да баа берген. Кошой карыянын батасы тийип Каныкей менен Манас баатыр уулдуу болот. Ал Семетей эле. Семетей болсо Манастын жолун жолдоп, өчүн алып, душмандарды талкалаган.

(А. Жакыпбековдун “Теңири Манас” чыгармасынан) Мугалим эми келтирилген текст боюнча тактоолорго, кайталоолорго орун берип, үзүндүнүн мазмунун талдоого киришет.

Маселен:

1. Каныкей апанын кандай жакшы сапаттары бар? Андан эмнелерди үйрөнүүгө болот?

2. Эл башы, баатыр Манастын жубайынын мындай сапаттарынын мааниси эмнеде?

3. Эне, жубай, аброй, чоро, билерман, акылман ж.б. сөздөрдүн маанисин айтып бергиле (2-3-суроонун берилишине өзгөртүү киргизилди).

Суроолорго жооп берүү менен Каныкей апанын өмүрлүк жар, акылман кеңешчи, уз, касиеттүү аял, кыраакы, мээримдүү, билерман, сарамжал, ыймандуу, кайратман эне болгондугу тууралуу кабар алышат.

Албетте, Каныкей ападагы асыл сапаттарды мотурайган балдар дароо эле кучагына эркелетип, чексиз мээримине бөлөгөн өз энелеринен издейт, же болбосо окшош болуусун тилейт.

190-беттеги практикалык тапшырмаларга карата берилген текстти көркөм окутуп, мазмунун айтып берүүгө сунуштоого болот.

Бала Манастын жетилиши

I

Манас ойноо бала кезинде өтө тентек чыккан экен. Ал үчүн атасы Жакып аны өзүнүн койчусу Ошпурга берет. Ошпур бала Манасты жанына алып, тарбиялап жүрөт. Кой кайтартат. Оокатка бышыктырат.

Ошпурдун көп койчусу бар экен. Ошол койчулардын ичинен Манастың чыгып, аларга башчы болуп, баатырдык өнөр көрсөтөт. Марттыгын билдирип, сараң атасынын койлорунан көрсөтпөй союп, бат эле кырк жигит курап, өмүрлүк достошууга антташат. Ошентип, Алтайга качып келген кыргыздарга атагы жайылат. Кыргыздардын малына кол салгандардын катыгын берип, малын ажыратып калып жүрөт.

II

Бат эле бала Манас аты калып, Баатыр Манас атка конот. Курал-жарактуу да боло баштайт. Ок өтпөс кийимдерди да табат. Алардын ичине кийиз салып, кумдан шыкап тиккен, темир тордон соккон зоот кийимдери да болот. Ал кийими бала баатырды суук күнү сууктан, жаандуу күнү суудан сактайт.

Ошентип, бала Манас Алтайда жүрүп эр жетет. Ал жердеги кыргыздар Манасты өзүлөрүнө башчылыкка көтөрөт, өзүнөн жашы улуу, акылман Бакайды акылчы кылып алат. Манас 18 жашка чыкканда чачылган кыргызды жыйнап, үзүлгөндү улап, кыргыз элин Ата мекени Ала-Тоого баштап келет.

(А. Жакыпбековдун «Теңири Манас» чыгармасынан)

Текст боюнча тапшырмалар:

1. Манас баатыр бала кезинде кандай болгон? Анын баатырдыгы эмнеден билинет?

Кантип кырк жигит курап, эл-жерин коргоптур? Силерге бала Манастын эмнеси жакты?

2. Энчилүү жана жалпы аттарды тексттен тапкыла, суроолорду коюп, жооп бергиле?

Ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү жазгыла.

Болжолдуу жооптор:

Баланын кылык-жоругуна окшоп Манас да тентек чыгыптыр, бирок акылдуу тентек. Достукка бек, марттыгы кенен, бала да болсо, душманга каршы турган айбаты бар. Атасына окшоп мал туягын санабай, элдин камын ойлогон шер болуп чыга келет. Тайманбастыгынан, эр жүрөктүгүнөн баатыр Манас атка конот. Жоо кийимдүү болот. Эр жетип хан шайланат.

Бул текст менен иштөөдө баланын кыялындагы өзүнүн Манасы чыныгы түйшүк тарткан баатыр Манаска айланат. Демек, баланын жан дүйнөсүндө образ андан да күчтүү, андан да зор таасирлүү болуп чыгышы мүмкүн. Анткени Манасы-эл башкарган хан.

2. С. Шаелдаева. Кыргыз тили. Кыргыз орто мектептеринин 4-классы үчүн жазылган окуу китеби. Экинчи басылышы-2007-жылы жарыкка чыккан.

1-көнүгүү “Манастын жети осуяты” аттуу текст менен башталат. Окуучулар осуятты чечмелешип, пикир алмашышат. Патриоттук духту көтөрүп, окуу жылынын башы Манастын баалуулуктарын туя билүүгө чакырылат.

Төмөнкү үзүндүдөн эсептик сан атооч сөздөрдүн кандай колдонгонун байкоо тапшырмасы берилген.

*Орозду деген кишинин,
Он баласы бар экен.
Ону бирдей караса,
Оңбогондой жар экен.
Аксакалы Чагатай,
Экинчиси Чегетай,
Үчүнчүсү Көбөтай,
Төртүнчүсү Бөбөтай,
Алтынчысы Бабатай,
Жетинчиси Сабатай,
Сегизинчиси Кабатай,
Тогузунчусу Табатай,
Онунчусу Ордобай,
Ошол тоонун ар жагы,
Бираңдыны жайлаган,
Атасы Ороз баи болуп,
Алтымыш бээ байлаган.*

Мында окуучу Орозду байдын балдары тууралуу маалымат алууда. Азыркы күндө бир үй-бүлөдө он балалуу болгон көрүнүштөр аз кездешет. Бирок байыркы учурда көп балалуу болуу үй-бүлөнүн келечеги, тышкы жана ички душмандарга каршы туруучу күч, ата-эненин жана уруунун үмүтү болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Эпостун материалдарын кыргыз адабияты, же манастануу сабактарында гана эмес, башка гуманитардык жана табигый илимдер тармагында да колдонсок болот. Анткени “турмуштук энциклопедия” деп табылган улуу мурас кеңири жана терең мазмунга өтө бай.

“Манас”-түбөлүктүү тема, түгөнбөгөн кенч, рухий мурас, улуулуктун, ыйыктыктын үлгүсү. Андан сузуп алган ар бир идеяны, ар бир үзүндүнү туура багытта колдоно билүүнү үйрөтүү маанилүү милдет. Кыргыздын

улутман, мекенчил, акыл токтотуп, ар-намысын сактаган, калк камын ойлогон эр-азаматтарына татыктуу тарбия берүүдө “Манас” эпосунун мисалдары өзгөчө мааниге ээ.

Ата-бабабыз барктап, сөз кудуретине терең ишенип, сөз багып, сөз кадырына жетип келишкендигин бала бакчадан, мектеп партасынан, ар бир үй-бүлөдөн баштоо зарылдыгын тарбиянын негизи деп түшүнүү максатка ылайык келет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Асаналиев М.М. “Манас”-рух гүл азыгы.- Б., 2008.
2. Осмонкулов Ж. Манас:Өспүрүмдөр үчүн.- Б., 2011.
3. Рысбаев С.К. Кыргыз тили: Кыргыз орто мектептеринин 2-кл.үчүн окуу китеби.-Б., 2004.
4. Рысбаев С.К., Исакова Ч.Б. Кыргыз тили: Кыргыз орто мектептеринин 3-кл.үчүн окуу китеби.- Б., 2001.
5. Шаелдаева С. Кыргыз тили: Кыргыз орто мектептеринин 4-кл.үчүн окуу китеби.-Б., 2007.

*Молдобаева Н. Б., улук окутуучу,
ККИ Ж. Баласагын атындагы КУУ*

“МАНАС” ЭПОСУ – ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН БАШАТЫ

“Манас” эпосу - кыргыз элинин тарыхын гана эмес анын турмушунун жашоо тиричилигинин түрдүү жагын: этникалык курамын, чарбасын, күндөлүк тиричилигин, салт-санаасын, адеп-ахлагын, эстетикалык табиятын, жүрүм-турумунун жол жобосун, адамдык оң, тер сапаттар жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата мамилесин, көз карашын, диндик түшүнүгүн, астраномиялык, географиялык ж.б. билимдерин, элдик поэтикасын жана тилин кеңири арымда чагылдырган нукура эпикалык чыгарма [4, 8-бет].

“Манас” эпосун азыркы муундарга окутуп үйрөтүүдө биз элдик педагогиканын негизине таянышыбыз керек. Манасты жөн эле миф же фантазия деп кабылдоодон чыга албай келе жатышат. “Манаста” кыргыз

элинин бүтүндөй фольклорунун жыйындысы, элибиздин басып өткөн тарыхынын издери, социалдык турмушу, каада-салты, нарк-дөөлөттөрү жатат.

“Манас” эпосу миңдеген жылдар бою элдин мүдөөсү, басып өткөн жолу, келечек турмушу, кыялдануусу, үмүт тилеги болгондуктан эпосто этнопедагогика тарбиясы кеңири жайгашкан.

Биз жаш муундарга эпосту окутууда төмөндөгүдөй классификацияга бөлүп кароого туура келет:

1. Манастагы мамлекеттүүлүк – Мамлекеттүүлүктүн толук атрибуттары бар;

2. Манастагы улут аралык биримдик - “Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым”;

3. Манастагы улуу көч – кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү;

4. Манастагы нарк-дөөлөттөр – каада-салттар, жөрөлгөлөр, улуттук оюндар;

5. Манастагы топонимика–жер суу аттарынын бүгүнкү күнгө чейин сакталып аталышы;

6. Манастагы улуттук жоокердик салт–жоокердик турмуш, баатырлардын жүрүштөрү;

7. Манастагы ариет ар намыстын курч берилиши – адеп-ахлак, элди, жерди коргоо.

Мына ушул классификацияларды ачып берүү менен биз азыркы муундарга “Манас” кыргыз элинин адабиятынын, тарыхынын энциклопедиясы катары нускалуу бал китебибиз деп айтсак болот. Бабаларыбыздын калтырып кеткен бай мурасын азыркы интеллигенция өкүлдөрү терең өздөштүрө албай, биз учурда көп нерседен аксап жатабыз. Мамлекеттик ишмердүүлүктүн нускасын Манастан гана үйрөнүшүбүз

керек. “Манас” эпосу – бийик гуманизмге сугарылган эпос” деп залкар жазуучубуз Ч.Айтматов айткан [5, 13-бет].

Азыркы муундарга “Манасты” окутуп, үйрөтүүдө биз элдик педагогиканын негизине таянабыз. Ар бир сюжетти кыска жана нуска үлгүсүн даярдап, тарыхый баяндамаларга, окуяларга айкалыштырып, интернеттерге киргизүү менен аларга кызыктыруу иштерин жүргүзүшүбүз керек. Манастын өзүндө берилген эбегейсиз чоң үлгүсүн бир нече тематикаларга бөлүп, сюжетти айрыкча, өзөктүү сюжеттерди иштеп чыгып, интернет сайттарга киргизүүнү тез арада уюштуруу зарыл. Ушул макалада биз жогорку айтылган пикирге ылайыкташтырып, бир нече тарыхый окуялардын үзүндүсүн берүүгө аракет жасадык.

“Манас” дастанында Манастын төрөлүшү эле өзүнчө өзөктүү окуяларды ээлейт. Жакыптын как баш аталып жүрүшү, баланын зарын тартышы, Жакыптын түш көрүшү, болочок баатырдын жарык дүйнөгө келээринен кабар берет. Эмесе, Жакыптын түшү кандай болгон? ушундан кабар берсек:

Жакып: “Көргөн болсоң түшүңдү,
Оңдосун Алла ишинди.
Бүгүнкү түнүм кандай түн?
Кечеки күнүм кандай күн?
Айран болуп турамын,
Кемпирдин айткан ишине.
Арбыныраак мал союп,
Жоорутсак белем бул түштү.
Жараткан өзү жар болуп,
Көңүлгө келген жумушту”. [1, 19-бет]

Түштү жорутуу үчүн жөрөлгөлөрдү жасоо элдик педагогикада кеңири айтылат. Жакыптын түшү эпостогу ишенимдүү чыккан сюжеттердин бири.

Ал эми бул жөрөлгө жөнүндө төмөндөгүдөй Жакыптын айтканына көңүл бөлсөк:

“Эми кемпир макул,-деп,-
Айтканыңды эп көрдүм,
Акбалтаны чакыр”-деп-
Баштуу, көздүү адамдар,
Бери келсин мында-деп-
Бечара менен карыпка,
Береринди чында,-деп,-

Камбарбоздун үйрүнөн,
Кармап келгин бир бээни.
Тогуз кара бээ болсун,
Токсон кара кой болсун,
Ушунун баарын сойгон соң,
Толуп жаткан той болсун.
Ак баш инген төө болсун,
Айлыңа келген эл тойсун”. [1, 20-бет]

Чын эле Манас баатыр болгонбу? Ал жөнүндө баатырдык сапаттарды билдирүүчү төмөндөгүдөй белгилерди мисал келтирүүгө болот:

Тойдон кийин токтолуп,
Тогуз айдай өтүптүр;
Манас бойго бүткөнү
Бир нече айга жетиптир.
Байбиче болсо бул күндө, бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт.
Жесем дейт жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт;

Же табылбайт жолборс жүрөгү.
Челкейип басып байбиче,
Челектеп сууну алганы,-
Эки жүрөк салганы.
Чала-була бышырып,
Жанга бербей жалмады.
“Сонун экен бу да,-деп,-
Сорпосун ичем мына”-деп,
Эки аяктай сорпосун калтырбай ичип алганы.
Байбиченин талгагы
Магдырап канып калганы. [1, 21-22-беттер]

Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болгону, келечекте төрөлүүчү баланын баатыр болчу сапаттык белгисинен кабар берет.

Кыргыз эли купуя сырды сактап келген жана ага аяр мамиле жасаган. “Талгак кандырган адам чоң соопко калат” деп кыргыз ишенимди бек кармаган.

Манас төрөлгөндө кыргыздын нукура каада-салты, жөрөлгөлөрү төмөндөгүдөй ырааттуулукта берилген. Мисалы: сүйүнчү айтуу, киндик эне, оозантуу, ыраазычылык билдирүү, тобо кылуу, сүйүнчү берүү, жээнтек той, куттук айтуу, бата берүү ж.б. мындай жөрөлгөлөрдүн бардыгы элди эл кылып сактап, салттуу түрдө уланып, биздин күнгө чейин жетти.

Манас төрөлгөндө Жакыпка Акбалта сүйүнчү айтканы:

Айтканымды туюнчу,
Арстаным Жакып, сүйүнчү!
Дегенимди туюнчу,
Дегдеген Жакып, сүйүнчү!
Карыганда байбиче,
Кабылан тапты, сүйүнчү!

Жобогондо байбиче
Жолборс тапты, сүйүнчү!
Жоголгондо байбиче
Жолдош тапты, сүйүнчү!
Эриккенде байбиче
Эрмек тапты, сүйүнчү!
Карыганда байбиче
Кыраан тапты, сүйүнчү! [2, 30-бет]

Киндик эне

“Антаңдабай катындар,
Жерден алгын тез,-деди,-
Акбалтанын зайыбы
Киндигин өзүң кес”-деди.

Оозантуу

“Сандык толо май,-деди,-
Салган кошо бал,-деди-
Эки-үч карын май алып,
Эми оозуна сал,- деди[1, 24-бет]

Кыргыздарда эмне үчүн “киндик эне” деп аздектеп айтышат? Себеби кыргызда: “Жети атама окшошпойм, жерден алганга окшошом”- деген сөз бар. Ошону менен бирге ата-бабаларыбыз “Жакшы тилек жарым ырыс” деп жарык дүйнөгө келген ымыркайга ак тилек, аруу жашоо каалап, сары май менен оозандырып келген.

Ыраазычылык билгизүү

Канымжандын алганы
“Эки элечек, бир чапан,
Мына менин олжом”- дейт.

Кыргыз эли эзелтен жакшылык кылган адамды эч куру койгон эмес, ар дайым өз ыраазылыгын билгизип, мындай жөрөлгөлөргө колунан келгенин аябаган.

Тобо кылуу

Көздүн жашы он талаа, Турарын тилейм кудайдан.

Көрдүмбү, -деди, -бир бала? Муңканган бойдон өтөм, - деп-

Тууганына сүйүнбөй, Ойлодум эле бу жайдан”. [1, 25-26-беттер]

“Бакытты томоголоп эмес, тобо кылып токтот” же “Пайгамбар барына ыраазы” дегендей, кандай жакшылык болсо да кыргыз эли кудайга кулдук уруп, тобо келтирип турган.

Куттук айтуу

“Бешик боосу бек болсун,

Кундагым боосу кут болсун!”.

Айтып Жакып бул сөздү,

Үйгө кирди бүгүлүп. [1, 27-бет]

Элибиз бир-биринин жакшылыгын тең бөлүшүп, кандай жакшылык болбосун сөзсүз куттук айтышкан. Мисалы: бала төрөлгөндө – “бешик бооң бек болсун”, өргөө көтөргөндө – “чамгарагың бийик болсун”, келин алганда – “коңшу куттуу болсун” ж.б.

Жээнтектөй

Тоюма кел деп айтайын Маңгулдун жыйып баарысын,

Уругу толгон калмакты Кытайдын жыйып кыйласын,

Коңшу олтурат бул дагы Казынамды ачайын

Кабар берип кайтайын Кара малды чачайын. [1, 28-бет]

Сүйүнчү берүү

Камборбоздун үйрүнөн

Каалап туруп тогузду ал,

Төөдөн түлүк малдан төрт тогуз.

Балтам сага жетеби?

Калганы болсо Акбалтам,
Катындардан калкып ал. [2, 31-бет].

Сүйүнчү айткан адамды кыргыз баласы эч кур койгон эмес, ар дайым ыраазы кылган. “Сүйүнчү”- адам баласынын кубануусунун жеткен чеги.

“Манас” дастанынан биз нукура кыргыз тилинин көркөм касиетин, улуттук каада-салттардын, жөрөлгөлөрдүн, адеп-ахлактын көрөнгөсүн үйрөнөбүз.

Эпостогу этнопедагогиканын берилишин Чыңгыз Айтматов төмөндөгүдөй белгилейт: «Манас-кыргыз элинин тарыхый жана маданий энциклопедиясы». Демек, элибиздин салты, үрп-адатынын калыптанышынын башатын “Манас” эпосунан көрүүгө болот. “Бөтөн элде Султан болгончо, өз элинде ултан бол!” дегендей кыргыз элинин өз жерин сагынып, Алтайдан Ала-Тоого көчүү окуясынан мисал келтиребиз:

Өлсө болбойт түк арман, Былкылдап куурай бышкыча,
Өлө берсин көп балбан. Мыйзамдын гүлү учкуча,
Капаланба сен Жакып, Мыктап алты ай урушуп,
Кармалашып көрөбүз, Жыйгандын баарын чачалы,
Каза жетсе өлөбүз. Жылыштап жүрүп олтуруп,
Эрте өлгөндүн бирибиз, Бул Алтайдан качалы.
Ит урушун салалы Эми көп кечигип нетели
Берен Манас баланы Кыргыз таппай калган жан
Белге таңуу кылалы. Кыргызга жете кетели. [1, 45-бет]

Манастын баатырдык касиети өтө гиперболаштырылып кеткен деп кээ бир адабиятчылар сын пикир менен айтышат. Бул жерден Манастын чыныгы баатырдык касиетинин жана Манастан калган далилдүү фактыларды мисал келтирсек: “Манастын төлгө ташы”, “ат мамысы”, “кароол чокусу”, “күмбөзү”, “Каныкейдин булагы”, “Айчүрөктүн булагы”,

“Нылды аскасы жана булактарын” айтууга болот. Манас кытай менен манжудан Ала-Тоону сактап калып, кытайларды чет Бээжинге чейин сүрүп, чет Бээжинге хан ордосун орнотуп, ал жерде бийлик жүргүзгөнүнүн өзү эле канча эрдик.

Кыргыздын башка фольклордук чыгармаларында мынчалык деңгээлде сүрөттөлгөн эмес.

Кызыталак буруттун Беттешкен аман калабы,
Ок өтпөгөн тону бар, Манас менен кармашса?
Ок жетпеген аты бар. Каарды катуу баштады,
Бет алып бенде барабы, Эки жүздүн баш башын.
Берен Манас бурутка? Ышкындай үзүп таштады. [1, 45-бет]

Катылгын адам жөн калбасын баяндаган бул окуя жаш муундарды эр жүрөктүүлүккө тарбиялайт.

Манастын өзүн сүрөттөөдө мындай эпитет колдонулат:

Бир караса, миң киши,
Бир караса, баатырың-
Эсеп жеткис сан киши. [1, 47-бет]

Манастын элесин окурмандарга жеткирүү үчүн же аларга элестүү образ калтыруу үчүн биз төмөндөгүдөй мисалды келтиребиз:

Капырай, адамдан бөлөк сүрү бар, Билеги жоон таш жүрөк,
Арыстандай түрү бар. Пил мүчөлүү бадирек.
Кара чаар кабылан, Кайраты бийик, заары күч,
Капталында чамынат, Катылышкан адамды
Чолок көк жал жолборсу Кыла турган жылма түз.
Аркасында камынат. Үйдөй кара бөркү бар,
Бир караса, миң киши Өчөшкөндүн баарысын
Калмакты андып тургандай, Жеке кырчу эрки бар. [1, 50-бет]
Туш жагынан жабылат.

Манас дастанында кыргыз элин журт кылып куроодо Манастын өзүнүн сөзү бар: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» - дейт. Анткени улутту улут кылып куроодо, бир эле кыргыз эмес, бир нече этностордун башын кошуп, улуттук биримдикти чыңдаган. Ар бир уруунун башына чоролордун атынан жетекчи койгон. Ар бир уруунун эн тамгасы тууга басылган. Себеби, ошол туудагы эн тамга аркылуу уруулардын катарын санын билген. Түрк руна жазууларында уруулардын эн тамгасы ташка чегип берилген. Төмөндө Манастын эл куроодогу аракети тууралуу мисал келтиребиз:

Жайсаңбайдын эрени, Нескарага окшогон,

Жан-жабыла Жакыптын Жоо келсе эсен койбойт,-деп.-

Маңдайына келгени. Чалыбай аттуу балам,-деп,-

“Эл кылыңыз бизди,-деп,- Жолдош болсун Манаска,

Эндекей жүрүш болбойт,-деп,- Жоролош болсун кыргызга. [1, 63-бет]

Жогорудагы саптардан бир канча этностордун Манаска өзү келип кошулганынан кабар берип турат. Жаш муундарды ытымакка, биримдикке чакырат.

«Манас» - өзүбүздү-өзүбүзгө далил кылган улуу зат. «Манас» аркылуу биз өзүбүздү-өзүбүз бекемдейбиз, ким экендигибизди далилдейбиз жана келечекке көз таштайбыз. «Манас» бирөөлөр үчүн жөн эле окуя, алыста жаткан жомок сыяктуу. Канча айтса да, бул улуу санжыра бизге али космостук түшүнүк. Ал ар бир урпак үчүн руханий кубат. Ала-Тоо койнундагы кыргыздар ааламга эмне берди, адамзаттын өнөрүнө, маданиятына эмне кошту дегенде дүйнөгө теңдеши жок «Манасты» тартуулады»- деп залкар жазуучубуз Ч.Айтматов айткан. [3, 10 б.]

“Манас”-кыргыздардын салттуу маданиятынын эң көрүнүктүү эстеликтеринин бири, аны интеграциялоонун, аңдап туюнуунун каражаты жана ыкмасы. Ал гана эмес, эпос-этностун эстутумун сактап калуунун

жана туюндуруунун каражаты, кыргыздардын маданиятын муундан-муунга өткөрүп берүүнүн эзелки замандагы эң маанилүү ыкмасы” [6, 146-бет] - деп ф.и.д., профессор Ш.Б.Акмолдоева белгилеген. Чындыгында куйма кулак адамдар бир укканда жаттап алып, кайрадан өркүндөтүп айтууга жөндөмдүү болушкан. Бул ыкма бир гана кыргыз элине таандык деп тастыкталган.

“Манас” эпосунан биз келечек муундарга этнопедагогиканын негизги булагын алабыз деп жогоруда бир нече далилдүү фактылар менен мисалдарды келтирип кеттик. Ушул күнү, дал мына ушул учурларда, келечек муундарыбыздын инсандык калыптануусунда аба, суудай эң керектүү идеологияларды так ушул эпостон мисал келтирип, окуучуларды жана студенттерди адептик-ыйманга тарбиялоого зор мүмкүнчүлүк ачылат.

«Манас» эпосундагы этнопедагогиканы окутуп-үйрөтүүдө атайын институт иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Манасты өздөштүрсөк биз байыркы кыргыз рухунун туу чокусун өздөштүргөн болор элек. Байыркыдан келе жаткан баба салтыбызда адеп–ахлактын тарбиялык башаты жатат. Андыктан мектеп окуучуларына жана жогорку окуу жайынын студенттерин инсандык руханий жактан калыптануусуна негизги булак болуп берет.

«Манас» эпосу – түгөнгүс кенч, чалкыган океан, чексиз аалам. Ошондон улам ар бирибиз андан азык алуубуз зарыл.

Адабияттар:

1. Манас Биринчи бөлүм 1-китеп. Кыргызмамбас, Фрунзе-1958-ж
2. Исаков Бектур «Манас сабагы». 1994-ж.
3. Биялиев Абак «Улуу манасчы феномен Сагынбай Орозбаков» Бишкек. 1996-ж.
4. Манас. Энциклопедия 1-том Бишкек 1995-ж.
5. Ч.Айтматов 8-том Бишкек “Учкун” – 2009-ж.
6. Ш.Б.Акмолдоева “Манас” ааламы”. Бишкек “Илим” 2003-ж.

ЭПОС «МАНАС» – КУЛЬТУРНЫЙ ПАМЯТНИК УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА КЫРГЫЗОВ

«Культура — это огромное целостное явление, которое делает людей, населяющих определенное пространство, из просто населения -нацией...».

Д.С. Лихачев.

Число определений понятие культура в одной только научной литературе множество. Характер употребления слова культура различен. В повседневной жизни культура бывает материальной, духовной, музыкальной, культура производства, торговли, поведения. В научном понимании культурой называют совокупность результатов и процессов любой социальной деятельности человека. Таким образом, окружающая человека действительность дана в виде природы и культуры.

Духовная культура есть производство, распределение и потребление духовных ценностей; она является единым процессом созидания и освоения всего духовного богатства. Необходимо подчеркнуть, что человек складывается всегда как член определенной общности людей, т.е. формирование его внутреннего мира под воздействием норм и ценностей, свойственных определенному социальному коллективу. Культурные ценности не «изнашиваются», не стареют, а постоянно умножают духовное богатство общества. Большую роль в актуальном присутствии в духовной жизни общества и отдельного человека играет специальный механизм наследования культуры из поколения в поколение.

Следует отметить, что культура изучается не в одной науке, а в целом ряде научных дисциплин. Природные условия образуют неперенный естественный фон культуры, а они описываются в географии. Производственные и торговые отношения – предмет экономики. Культурное наследие в событийном аспекте анализируется исторической

наукой, а материальные и духовные ценности прошлого – **этнографией и художественным творчеством** в различных своих планах [2].

Академик РАН Д.С. Лихачев в «**Декларации прав культуры**» справедливо отмечал, что *никакие экономические и политические реформы невозможны без культуры, без духовной силы народа, которая преодолевает любые трудности*. Далее отмечает, что культура является определяющим условием реализации созидательного потенциала личности и общества, формой утверждения самобытности народа и основой душевного здоровья нации, гуманистическим ориентиром и критерием развития человека и цивилизации. Вне культуры настоящее и будущее народов, этносов и государств лишается смысла. Вся совокупность явлений и продуктов материальной и духовной культуры народа составляет органичное единство, нарушение которого ведет к утрате гармоничной целостности всей национальной культуры»[3].

К примеру, возьмем наших ближайших соседей – китайцев, которые в начале своих исторических реформ привели страну к нынешнему высокому уровню развития, в основу своих действий положили духовные принципы, провозглашенные в 1978 году великим китайским лидером Дэн Сяопином: возрождение древней китайской культуры, тысячелетнего философского наследия и создание условий для свободного проявления лучших качеств китайского народа.

В современном мире мы сами того, не замечая, теряем свои культурные ценности, это происходит благодаря Интернету, который в корне изменил представления о структуре и функциях культуры, а также широкой пропаганде западной киноиндустрии. Они заполнили весь рынок бессмысленными фильмами. Западная система стала воздействовать на умы элементарными детскими компьютерными играми, мультфильмами, а затем и фильмами в которых кроме жестокости ничего нет. Безусловно, человек подражая западной культуре, хочет быть

свободным во всем. Но мы не должны забывать, о том, что в отличие от западной культуры, кыргызская культура имеет свой национальный язык, традиции и обычаи, многовековую историю, **исторические памятники литературы**. Именно они являются достоянием народа. Либеральный индивидуализм человека, т.е. жить так, как он хочет, при условии уважения прав других людей характерен для западных интеллектуалов, многие из которых желают освободиться от партийных, сословных, классовых, профессиональных уз и обязательств. Однако, как справедливо отмечал В. И. Ленин, «жить в обществе и быть свободным от общества нельзя».

Люди должны осознавать, что мы постоянно находимся в обществе. А в каждом обществе предписаны свои нормы и правила с учетом культурных ценностей, особенностей. Соблюдение этих культурных норм и правил необходимо каждой личности.

Культура каждого народа уникальна, бесценна, она нуждается в сохранении и возрождении. В свое время известный писатель М. Горький высказал замечательную мысль: «Надо хорошо знать прошлое, чтобы смотреть на будущее», другой древнекитайский мыслитель Конфуций сказал: «Тот, кто способен обратиться к старому способен познать новое...» Эти гениальные мысли на сегодняшний день, я думаю, звучат актуально.

Культурное наследие каждого народа сохранились в литературных источниках. Я глубоко убеждена в том, что в каждой культуре существуют человеческие ценности. Эти общечеловеческие ценности культуры в настоящее время нужно искать в литературных памятниках. Они требуют возрождения, переосмысления и развития. Русская культура, прежде всего, отражена в древнерусской литературе «В повести временных лет», «В житие Аввакума», «Слово о полку Игореве», «Илья Муромец» и мн.др. А культура среднеазиатского народа (узбеков, казахов, каракалпаков)

отражена в таких литературных памятниках как эпос «Алпамыш», туркменов, таджиков – «Кер Оглы», азербайджанцев - «Китаби деде Горгуд», иранцев «Шах – наме», индусов «Махабхарат» и многие другие.

Что касается, культуры кыргызского народа, то следует, прежде всего, отметить, что кыргызский народ является одним из древнейших этнических образований сложившихся в Центральной Азии. Духовный облик кыргызов складывался в процессе длительного исторического формирования; духовные ценности существовавших ранее родов и племен с течением большого времени трансформировались в национальный образ кыргызов, основанный на преемственной связи поколений. Историчность, древность кыргызской культуры демонстрируют исторические тексты, художественные творения прошедших эпох, изучение которых поднимает проблему исторического понимания, и в этом случае исследовательский интерес вновь приводит к понятию диалога. Как известно, нет будущего без прошлого, соответственно национальная культура кыргызов самоопределяет себя в исторических источниках, воплощающих в себе традиционную культуру мышления и своеобразие национально-духовных ценностей.

Сопоставляя кыргызский эпос «Манас» с эпическими произведениями других народов, легко увидеть единство сюжетных построений и жанровых особенностей, общность художественных средств и приемов. Это означает единство и целостность в восприятии окружающего мира у всех народов на определенных этапах исторического развития, независимо от места их расселения, этнической или расовой принадлежности. В отличие от других героико – эпических произведений эпос «Манас» много веков развивался как устное сказание и передавался из поколения в поколение талантами кыргызского народа - **манасчи**, способных запоминать сотни тысяч стихотворных строк, творчески импровизировать

по ходу выступлений, тем самым развивая и обогащая великое творение кыргызского народа.

Устное народное творчество стало одним из основных источников кыргызской профессиональной литературы. Об этом свидетельствуют до нас дошедшая традиция устной поэзии – от лирических жанров до эпоса. Колыбельные песни «Бешик ырлары», пастушеские песни «Бекбекей», «Шырылдан», трудовые песни «Оп майда», лирические песни «Секетбай», «Ак селки», игровые песни «Селкинчек», обрядовые песни (кошоки), песни - жалобы (арманы), различные прения (айтышы) «Акыйа», «Жар – жар ай», небылицы (апыртмалар), пословицы – поговорки (макал – лакаптар), загадки (табышмактар), скороговорки (жанылмачтар) и многое другое.

Эпос объединил и синтезировал многие жанры кыргызского фольклора: от обрядовых плачей по умершим, песен-жалоб на судьбу до песен-завещаний и песен-назиданий.

Долго не думая, Каныкей
Доблестных сорок друзей
Догнала уже в пути...
Сдержать чоро коней
Сам Лев повернулся к ней,
Стал слушать ее Манас,
Заплакала Каныкей:
Мощь страны в народе живет
Мощь дыйкана в работе живет
Мощь кобылы в гриве живет
Мощь супруги в муже живет
Мощь моя в Арстане живет
В Манасе – мощь Каныкей...

Аяш мой, Алмамбет,
Если над Манасовой головой
Совершая свой путь кривой
Сверкнет клинок роковой, -
Постарайся его спасти,
Посильно его защити,
Постоянный спутник его![4] ... (пер. М. Тарловского)

К бесценному духовному достоянию относятся великое наследие кыргызского народа – грандиозный героический эпос «Манас». В отличие от эпосов других народов эпос «Манас» сложен от начала до конца в стихах, что свидетельствует об особом уважении кыргызов к искусству стихосложения. Эпос состоит из полумиллиона стихотворных строк и превосходит по объему все известные мировые эпосы – в 20 раз «Илиаду» и «Одиссею», в 5 раз «Шах намэ», 2,5 раза индийской «Махабхарат». Эпос «Манас» назван известным казахским этнографом Чоканом Валихановым «...как энциклопедия кыргызского народа». Кыргызский известный всему миру, писатель Ч. Т. Айтматов писал: *«Если другие народы свою прошлую культуру, свою прошлую историю сохранили в письменной литературе, скульптуре, архитектуре, театральном и изобразительном искусстве, то кыргызы, лишённые названных форм художественного творчества, всю мощь своего народного духа, свою честь и совесть, свою героическую борьбу, свои устремления и мечты, повседневные события реальной жизни воплотили в устно - поэтических жанрах эпоса. Океаноподобный «Манас» вобрал в свою огромную массу больших и малых событий происходивших в течение веков тысячелетние страдания, испытания, радостные дни народа, разнообразнейшие нравы, обычаи, семейные и общенародные традиции, воинские доблести, словом, все миропонимание и весь менталитет кыргызского духа – всеми экстраординарными*

качествами и компонентами принадлежит к редчайшим шедеврам высших поэтических памятников общемировой культуры и цивилизации. Эпос «Манас» ценен и дорог нам именно тем, что он донес до нас идеалы народа о свободе и независимости, его философию, его нравственные критерии, донес, не подвергая искажениям, не растворив ни в чем, в том виде, в каком они создавались...»[7].

Кыргызский народ свято хранит память о тех ученых, которые помогли сделать "Манас" памятником мировой письменной культуры. В середине девятнадцатого века казахский ученый и просветитель Чокан Валиханов в первом путешествии на Иссык-Куль в 1856 году собрал большой по объёму материал для словаря киргизского языка, записал и перевел много местных былин и песен. Важным результатом его поездки стало открытие учёному миру и широкой общественности величайшего памятника кыргызского устного народного творчества, насчитывающего полмиллиона строк, — эпоса «Манас». Он явился первым исследователем, который записал (26 мая 1856 года), а впоследствии перевёл на русский язык отдельные главы эпоса. Валиханов оценил его как выдающееся произведение восточной устной традиции, киргизского фольклора. Он назвал «Манас» «степной Илиадой». А продолжение «Манаса» — поэму «Семетей» — он охарактеризовал как восточную «Одиссею». Результаты этих поездок были им написаны в трудах «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Записки о кыргызах», «Очерки Джунгарии». Казахскому исследователю в знак уважения и признания установлен памятник в Бишкеке.

Другой не менее известный русский ученый – исследователь В.В. Радлов в 1862 и 1869 годах записал эпос, а в 1885 году опубликовал эти записи. В этом же году он перевел эпос на немецкий язык и издал в Лейпциге.

Интерес к кыргызской художественной культуре вышел за рамки ориентальной традиции в 20-е годы. Качественные же изменения в духовном взаимопознании соотносятся с деятельностью Е. Д. Поливанова. Вклад гениально одаренного филолога в переводоведческое исследование и в перевод эпоса «Манас» имел определяющее значение для становления принципов перевода кыргызской поэзии.

Как переводчик Поливанов оставил довольно значительный материал «русского» «Манаса», из которого лишь малая часть публиковалась в 1935—36 годы. Как исследователь он, кроме известных в последние десятилетия стиховедческих статей, оставил ценнейший труд — «О принципах русского перевода эпоса «Манас» (Тезисы доклада)», также опубликованный много позже (1968) [6, С. 101-103]... В своих научных исследованиях отмечает, что эпос *«Манас»* *бесспорно занимает первое место среди памятников устно-литературного творчества тюркских народов, как по художественному, так и по научному своему значению (в качестве ценнейшего объекта литературного исследования). А, по своему объему этот колоссальный эпос, в несколько десятков раз превосходящий "Илиаду" должен занять и мировое первенство, как самый длинный (и представляющий собою, вместе с тем, единое сюжетное построение) эпос из всех известных нам народных эпосов других национальностей»*[5].

В 30-е годы к эпосу обращаются русские переводчики. Был объявлен закрытый конкурс на лучший перевод отдельных глав из эпоса. Из 20 участников конкурса стали победителями Л. Пеньковский, М. Тарловский и С. Липкин. «Великий поход» — один из значительных эпизодов эпоса, объемом в тридцать тысяч строк, удалось издать спустя 10 лет.

В 1946 году в Москве вышла в свет книга на русском языке «Манас киргизский эпос» в переводе Семена Липкина, Льва Пеньковского, Марка Тарловского.

Позже С. Липкин по мотивам эпоса, освобождаясь от жестких условий и требований перевода, написал повесть «Великодушный Манас», которая тут же была переведена на литовский, чешский и немецкий языки. Первые переводчики отметили специфические особенности киргизского эпоса. Например, присутствие манасчи и его образа, создавало ряд трудностей в процессе перевода. Один из первопроходцев — Л. Пеньковский отмечал, что нельзя переводить «Манас», не прослушав импровизаторского исполнения. Только слушая манасчи, можно постичь внутреннюю тональность эпоса и усвоить своеобразную ритмику и фонетический строй киргизского языка, что является необходимым условием в переводе. Главными принципами, которым следовали переводчики, были:

- а) стремление воссоздать точный перевод подлинника;
- б) воспроизведение народно-эпического стиля, ориентируясь на стиль сказителя;
- в) передача национального колорита оригинала.

А кашгарскому Джамгырчи

И всем полчищам Джамгырчи

Дед Бакай закричал: «Прошу!»

Приглашаю на тамашу,

Наши гости сегодня вы,

Бурдюков пейте сотни вы,

Курдюков ешьте сотни вы,

Угоститесь тут плотно вы,

Выспитесь беззаботно вы» [4]. (Пер. М. Тарловского)

Тот, кто движется, - победит.

Храбрые не должны стоять, -

Храбрые должны побеждать, -

Храбрых труба победы зовет,-

Дайте же храбрым идти вперед...[4] (Пер. С Липкина)

Обращаясь к кыргызскому героическому эпосу «Манас» как этнографическому памятнику традиционной культуры кыргызов С. М. Абрамзон исследовал разные стороны этнографии кыргызов, их традиционные занятия, социальную организацию, материальную и духовную культуру. С.М. Абрамзон отмечает: *"Такого памятника, как трилогия "Манас", нет больше ни у одного народа. Эпос является ценным вкладом, который кыргызский народ вносит в сокровищницу мировой культуры"*.

Список исследователей эпоса «Манас» можно было бы продолжить, но суть заключается в том, что такой устно - поэтический шедевр кыргызской культуры не мог оставаться незамеченным видными исследователями науки и культуры ближнего и дальнего зарубежья. Нам в наследство досталось уникальное литературное сокровище - эпос «Манас». Учитывая безграничную ценность этого замечательного произведения устного народного творчества, следует и в дальнейшем продолжать его научное исследование и популяризацию, бережно храня как сокровище историко-культурного наследия кыргызов.

Необходимо, чтобы молодое поколение, живущее в новых исторических реалиях, могло в полной мере изучать историю своих предков, уходящую в века; иметь сумму определенных знаний по истории создания эпоса «Манас», его форме и содержанию, исполнителях и исследователях, значении и месте в системе общечеловеческих и культурных ценностях мирового сообщества. Необходимо широкая пропаганда эпоса «Манас» среди молодежи, детей - детскими книжками с

иллюстрациями, мультфильмами, а затем и фильмами. В последнее время в России Слово, литературным памятникам уделяют больше внимания, для примера возьмем новые детские мультфильмы «Алеша Попович», «Илья Муромец и Соловей разбойник», «Иван Царевич и Серый волк» и др. Где доступно для детского мышления отражена русская культура и история. Это и есть начальный этап возрождения и развития культуры. Для формирования гармонично развитой активной творческой культурной личности, способной отвечать за будущее своей страны, необходимо приобщать на каждом этапе становления личности, его к национально - культурным элементам из истории, литературы, музыки, живописи, при этом учитывая различные методы и приемы подачи материала.

Следует особо отметить, что исторические войны между народами, описываемые в эпосах должны остаться в прошлом. Эпоха глобализации - это процесс переосмысления культурных ценностей каждого народа. Это век, когда мы должны искать новые пути сотрудничества между народами, со старыми стереотипами разных народностей мы должны распрощаться. В современном мире мы должны смотреть друг на друга как на человека думающего, чувствующего и любящего.

"Если жить только для себя... то от прожитого не останется и следа.

Если же жить для других, то другие сэберегут то, чему служил, чему отдавал силы".

Д.С. Лихачев

Литература:

1. Воробьев В.В., Саяхова Л.Г. Русский язык в диалоге культур. М.: Ладомир, 2006
2. Верещагин Е М, Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.,1990.
3. Лихачев Д.С. Русская культура. СПб., 2007.
4. Манас: Великий поход. Кыргызский эпос / Пер.С. Липкина и др. 2 – ое изд.- Б., 1994 С. 404
5. Поливанов Е.Д. Устно-литературное творчество турецких народов. - М., 1983.

6. Шаповалов В.И. Эпос «Манас» и русский филолог Е. Поливанов. Становление творческой методологии русского перевода кыргызской эпической поэзии // Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". – Б., 1995. С. 101-103

7. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». Сост. С. 8. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев.- Б., 1995.

*Эралиева Т.,
Ош ТУнун окутуучусу*

«МАНАСТААНУУ» КУРСУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Жогорку окуу жайларына окутууга киргизилген «Манастаануу» курсу ал курсту окутуунун методологиялык, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздерин туура андап билүүсүз ишке ашпайт. «Методология» грек сөзүнөн алынган, - деп жазат С.Батаканова [1], - «methodos» – таанып-билүү же изилдөөнүн жолу, теория, окуу, «logos» – сөз, түшүнүк дегенди билдирет. Ал – ишмердүүлүктүн структурасы, логикалык уюштурулушу, методдору жана каражаттары жөнүндөгү окуу; илимдин методологиясы – илимий таанымдын түзүлүү принциптери, формалары жана ыктары жөнүндөгү окуу. Дагы тагыраак айтканда, ал: теориялык жана практикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн принциптеринин жана ыктарынын, жолдорунун системасы (1); таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндөгү окуу (2); тигил же бул илимге колдонуучу бардык методдордун жыйындысы (3); Методологиянын пайдаланышына байланыштуу гносеологиялык (а), алдын-ала билүү, айтуу (б), кайра түзүү (в) жана уюштуруу (г) милдеттери бар».

Демек, методология «Манастаануу» курсун окутуучу адистин эн биринчи өздөштүрө турган нерсеси. «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясында» эпосту окутуунун методологиялык негизги катары мындай ойду айтат: «Улуу окумуштуу-

изилдөөчүлөр «Манаста» адабий фантазиянын, адабий апыртуулардын, гиперболанын үлүш-элементтери болсо да, эпос түпкүлүгүндө кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн болгон күрөшүн, кыргыз тарыхынын конкреттүү окуяларын ыр менен чагылдырган тарыхый, көркөм баян экендигин, реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгын, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык, кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы «Манастын» өзгөчөлүгүнө жатарын тастыкташкан (А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев). Залкар илимпоздордун бул концептуалдык көз караштары «Манастын» генезисине жана эпосту окутууга бизге методологиялык ачкыч катары кызмат кылат. Демек, биз, билим берүүдө «Манасты» жомок катары карап эмес, калайык-калкыбыздын реалдуу тарыхын көркөм образдар аркылуу өздөштүргөн, түпкүлүгүндө өзүнүн социологиялык-маданий тамыры бар улуу дастан катары, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары эсептеп, ага тарыхый методологиянын оңутунан жана адабий-эстетикалык категориялардын ыңгайынан мамиле жасап, окутууга тийишпиз» [2].

Бул жерде көңүлгө алынуучу методологиялык негиз «Манас» адабий чыгарма, элдик эпикалык дастан экендиги, анда кыргыз элинин ой жүгүртүүсү көркөм өнөр формасына өтүп чагылдырылгандыгы. Улуттук фольклор жана анын эстетикасы боюнча эмгектерде, мисалы, философ-эстетиктер М.М.Бахтиндин «Вопросы литературы и эстетики», «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса», «Эстетика словесного творчества», С.Ф.Анисимовдун «Духовные ценности: производство и потребление», В.Ф.Асмустун «Вопросы теории и истории эстетики» деген макалалар топтомунда, орус ойчулу жана культурологу Д.С.Лихачевдин «О филологии», «Слово о полку Игореве» и культура его времени», «Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси», А.А.Потебнянын

«Слово и миф», «Теоретическая поэтика», В.Я.Проптун «Поэтика фольклора», «Фольклор и действительность», А.А.Петросяндын «История народа и его эпос» ж.б. эмгектерде фольклордук чыгармалардын эл турмушу менен карым-катышын, элдик философиянын жана эстетиканын, поэтиканын чагылышын кандайча түшүнүү жана түшүндүрүү керектигин көрсөтүп беришкен.

Ал эми түрк элдеринин фольклору, алардын ичинде «Манас» эпосунун орду тууралуу В.М.Жирмунский нагыз окумуштуулук ойлорун «Введение в изучение эпоса «Манас» деген 1948-жылы чыккан эмгегинде таамай айтып, эпостук сюжеттерди, мотивдерди, образдарды дүйнөлүк башка чыгармалар менен салыштырат, алар анын «Тюркский героический эпос» «Сравнительное литературоведение» эмгектеринде методологиялык багыт катары көрсөтүлөт. Е.М.Мелетинский «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники» деген эмгегинде «Манаста» чагылдырылган окуялар кыргыздар менен кара кытайлардын (кидандардын) ортосундагы кагылышуулардан алынганын айтып, түрк-монгол эпикалык дастандары менен типологиялык байланыштары каралат. Бул жагынан дагы бир советтик окумуштуу А.Н.Бернштамдын эмгеги чоң мааниге ээ болгон. Ал «Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» деген жана ушул темадагы жыйырмадай макаласында эпосту кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы, археологиясы менен тыгыз байланышта караган. Ал эми С.М.Абрамзон элдик оозеки чыгармаларды, анын ичинде «Манас» эпосуна кыргыздардын турмуш-тиричилиги, салт-санаасын, үрп-адатын үйрөнүүнүн булагы катары бир катар эмгектеринде атайын изилдөөгө алган.

«Манас» эпосу биринчи кезекте улуттук фольклор, демек, ал адабияттаануу илиминин талдоосунан өтөт. Бул багытта эпостун идеясы, темасы, образдары, поэтикасы С.Мусаевдин, эпостун тарыхый басып

өткөн жолу, андагы историзм проблемалары Э.Абдылдаевдин, стили, анын ичинен тилдик байлыктары К.Кырбашевдин, баатырдык мотивдер жана Алмамбеттин образы Р.Сарыпбековдун, эпостун генезиси Р.З.Кыдырбаеванын, «Семетей» жана «Сейтек» эпосунун мазмуну жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү А.Жайнакованын, эпикалык окуялардын сүрөттөлүшү О.Соороновдун, эрдиктин идеалдары А.Сыдыковдун эмгектеринде изилденген. Бул изилдөөлөр «Манастаануу» курсунун адабий-теориялык базасы болу менен окутуучунун сабагында ар дайым колдонулууга тийиш. Алардагы идеялар лекциялардын жана практикалык сабактардын илимий базасын бекемдеп, студенттердин эпос боюнча теориялык көз караштарын тереңдетүүгө көмөктөшөт.

Кыргыз эпосун тарых, этнография, философия, культурология аспектинен караган И.Б.Молдобаевдин, К.Айдаркуловдун, Ж.Бактыгуловдун, Г.А.Бакиеванын, Ж.К.Урмамбетованын, Ш.Б.Акмолдоеванын ж.б. эмгектери азыркы студенттерди манастаануу багытында билим берүүдө алардын дүйнө таанымын, эпосту тарых менен, эл турмушу менен салыштыра билүү компетенттүүлүктөрүн жогорулатат.

«Манас» эпосунун методологиясы эпосту окуп-үйрөнүүдө төмөнкүдөй багыттарды аныктап берет:

- эпостун элдүүлүгүн, анын ээси кыргыз эли экендигин;
- «Манастын» сюжетиде элдин башынан өткөн тарыхый окуялар синдирилгендигин, бирок ал толук тарых эмес экендигин, көптөгөн ойдон чыгарылган окуялар, каармандар кошулган адабий чыгарма экендигин;
- «Манас» ошол эле кезде адабий чыгарма болуу менен анда эл турмушунун бүтүндөй катмары, тарыхы чагылдырылгандыгын;
- эпостун улуулугун жана уникалдуулугун, анын авторлору гениалдуу инсандар экендигин;
- эпостун идеяларынын гумандуулугун, жалпы адамзаттык гуманисттик ойлор менен айкалышкандыгын.

«Манастаануу» курсун окутуу классик педагогдордун элдик оозеки чыгармалардын педагогикалык табиятын үйрөнүүнүн зарылдыгы, тарбиялоодо элдик булактарды колдонуу боюнча ойлорун сөзсүз эске алуусу керек. И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский ж.б. педагогдор элдин традициялары, сөз өнөрү жаштарды окутуп-тарбиялоодо, өзгөчө алардын адептик сапатын калыптандырууда өлчөөсүз чоң кызмат аткаарарын белгилешет.

Ал эми психологдор Л.И.Божович, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, С.Г.Якобсон, М.Г.Яновская инсандык сапаттардын калыптануусунда окутуунун жана тарбиялоонун ролун белгилеп, адамдын турмушунда сөз өнөрүнүн таасирин өзгөчө белгилешет. Кыргыз этнопсихологу Т.Коңурабаевдин изилдөөсүндө элдик нуктагы таалим-тарбия адамдын баалуулук сапаттарын калыпташтырууда чечүүчү орунда болору айтылат.

«Манас» эпосу – элдик чыгарма, демек, анда элдик педагогиканын эреже-нормалары, элдик эмпирикалык билимдер жана тажрыйбалар топтолгон, бул жагынан этнопедагогдор Г.Н.Волковдун бир катар эмгектеринде, А.Алимбековдун «Кыргыз этнопедагогикасы» жана «Кыргыз элинин билим берүү салттары» деген китептеринде, И.Бекбоевдин «Элдик педагогика – тарбиянын булагы» аттуу макаласында, Б.Апышовдун китептеринде, С.Иптаровдун изилдөөлөрүндө, С.Рысбаевдин диссертациясында жана монографияларында, А.Э.Измайловдун, К.Кыдыралиевдин, А.Муратовдун кыргыз этнопедагогикасы боюнча монографияларында, М.Р.Рахимова менен Т.В.Панкованын окуу китебинде, Ж.Бешимовдун, Т.Ормоновдун, С.М.Саипбаевдин, Б.С.Чыныбаевдин, К.Ж.Садыковдун, Г.А.Абдымомунованын диссертацияларында «Манастаануу» курсун окутууда эпосту элдик тарбиялык каражат катары кароонун методологиялык базасы чагылдырылган.

«Манастаануу» курсунда материалдардын мазмунун үйрөтүү, студент менен окутуучунун чыгармачылык байланышы педагогикалык процессте турат, ал эми педагогикалык процесстин өзгөчөлүктөрү, соңку учурдагы динамикалык кыймылы орус педагогдорунун жогорку жана орто окуу жайлары үчүн окуу китептеринде (Б.Т.Лихачев, И.П.Пидкасистый, И.П.Подласый, И.Ф.Харламов, В.А.Сластенин ж.б.) үйрөнөр үлгү катары жол көрсөтүлгөн.

Мурдагы СССРдин жана кийинки постсоветтик мамлекеттердин окумуштуулары элдик эпикалык чыгармаларды жана жалпы эле фольклордук элдик мурастарды окуу процессинде, жаштарды тарбиялоодо колдонуу боюнча «Манастаануу» курсуна өрнөк болор эмгектердин жазып, жарыялашкан.

«Манастаануу» курсун окутуунун дидактикалык негиздери советтик, орус жана кыргыз дидактиктеринин эмгектерине таянылганда гана эффективдүү болорлугу биздин тажрыйбалардан байкалды. Дидактика боюнча Ю.К.Бабанскийдин, И.Б.Бекбоевдин, М.И.Махмудовдун, И.Я.Лернердин, Г.К.Селевконун, В.П.Беспалконун, В.К.Дьяченконун ж.б. окумуштуулардын эмгектерине таянганда «Манастаануу» курсун окутуунун дидактикалык принциптери төмөнкүлөр: жөнөкөйдөн татаалга, уланмалуулук, көрсөтмөлүүлүк, турмуш менен байланыштуулук, жеткиликтүүлүк, илимийлүүлүк деген сыяктуу классикалык дидактикалык принциптерден тышкары:

- илимий билимдерди (табигый жана гуманитардык) интеграциялоо принциби;
- кыргыз адабиятынын, кыргыз тилинин, тарыхтын материалдарын салыштыруу принциби;
- тилдик-коммуникативдик принцип, б.а., «Манастаануу» курсун окутуу менен студенттердин жазуу жана оозеки кеп маданиятын өнүктүрүү;

- окуу материалдарын этномаданий багытта үйрөнүү жана окутуу принциби;

- окуу материалдарын өлкө таануу негизинде тандоо жана окутуу принциби;

- билим берүүдө студенттин болочок адистигин (келечектеги кесибине ылайык материалдарды уюштуруу) эске алуу принциби ж.б.

«Манастаануу» курсун окутуучу адистерге мындай талаптарды коюлат:

- адабий чыгарманы, анын ичинде фольклордук эпикалык дастанды талдай алуу көндүмүнө ээ болуу;

- чыгармаларды тектер (эпика, лирика, драма), түрлөр (проза, поэзия, драма) боюнча анализдей жана ошолорго ылайык окутуу технологияларын колдоно алуу компетенттүүлүктөрүнө жетишүү;

- эпосту үйрөнтүү үчүн жалпы дүйнөлүк эпикалык фольклордун негизги чыгармалары менен тааныш болуу;

- кыргыз элинин улуттук маданиятын, кыргыз тилин жакшы билүү жана эпоско тарыхый-культурологиялык, адабий жана лингвистикалык талдоонун ыкмаларын жана жолдорун практикалык ишинде пайдалана алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишүү;

- манасчылардын чыгармачылыгын жакшы билүү же эпостон үзүндүнү кырааты менен көркөм окуй алуу;

- көркөм тексттеги эски (архаикалык), тарыхый, диалектилик лексиканы ажырата алуу;

- тексти түшүндүүнүн бардык түрлөрүн колдоно алуу;

- студенттердин оозеки жана жазуу кебин түшүнүү жана оңдоо;

- манастаануу илиминен тарыхы жана соңку жетишкендиктери менен тааныш болуу;

- заманбап техникалык каражаттарды, компьютерди, интернетти колдоно билүүсү ж.б.

«Манастаануу» курсун окутуу адабиятты үйрөтүүнүн советтик жана кыргыз методисттеринин эмгектерине таянууну талап кылат. Алардын ичинен адабий чыгармаларды окутуунун жалпы проблемалары М.А.Рыбникованын, В.А.Никольскийдин, Н.И.Кудряшовдун, В.Г.Маранцмандын, ал предметти окутуунун психологиялык-педагогикалык негиздери В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазандын, фольклордук чыгармаларды окутуунун өзгөчөлүктөрү, методикалык системасы В.И.Бекоевдин, Ф.Г.Бежаевдин, Т.Молдогазиевдин, Е.А.Самойлованын, Н.Н.Шарипованын, Ф.Ю.Юсифовдун, Т.И.Ягудиндин диссертациялык изилдөөлөрүндө жана китептеринде ар тараптуу каралган. Булар негизинен адабий чыгармаларды мектепте үйрөнүүнүн методикасын изилдешкени менен алардын көпчүлүгүн жогорку окуу жайында «Манастаануу» курсунда пайдаланууга толук мүмкүн экендигин практика көрсөттү. Бул жагынан Б.Исаковдун методикалык тажрыйбалары да кеңири колдонууга толук татыктуу.

Ошентип көптөгөн адабияттарды талдоо менен жогорку окуу жайларындагы «Манастаануу» курсунун методологиялык, педагогикалык, психологиялык, адабияттаануучулук негиздери катары төмөнкүлөрдү аныктадык.

Адабияттаануучулук негизи боюнча:

- «Манас» эпосунун идея, темасынын толук ачылышы;
- студенттердин чыгарманын мазмунун, каармандарын толук билишине жетишүү;
- «Манастын» сюжеттик-композициялык бүтүнүгүн талдоо;
- эпостун поэтикасын, тилин лингвистикалык жана адабий талдоо;
- «Манас» эпосун башка элдик эпикалык мурастар менен типологиялык байланышын көрө билүү;
- «Манас» эпосун адабий-теориялык жактан түшүнүү;
- Манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн билүү ж.б.

Педагогикалык жана методикалык негиздери боюнча:

- «Манас» эпосу, анын кыргыз маданиятындагы орду боюнча окутуучунун түшүнүгүнүн жогору болушу;
- «Манастаануу» курсун эффективдүү окутуу үчүн мугалимдин технологияларынын көп түрдүүлүгү;
- азыркы жаштарга эпосту жеткирүү үчүн зарыл болгон педагогикалык шарттардын түзүлүшү;
- текст – окутуучу – студент байланышын түзүү ишмердүүлүгүнүн чыгармачылык негизде ишке ашырылышы;
- окутуучу жана студент байланышынын ар дайым кызматташтыкка жана бири-бирин түшүнүүгө негизделиши, алардын эркин баарлашуусу, окутуу процессинин демократизими;
- «Манасты» жараткан жана аны сактап келген улуттун наркнасилин, салт-санаасын, маданиятын, психологиясын, элдик педагогикасын окутуучунун жогорку деңгээлде өздөштүрүүсү;
- «Манас» темасындагы адабияттар, окутуунун кошумча каражаттары менен иштөөнүн технологияларын чыгармачылык менен колдоно билүүсү;
- «Манаска» байланыштуу жер-суу аттары, тарыхый жайлар менен тааныштыгы жана аларды студенттерге жеткире алышы;
- «Манас» эпосунун негизиндеги искусство чыгармалары менен кабардар экендиги.

Биз бул изилдөөбүздө баатырдык эпостор тууралуу фольклористтердин (К.С.Аникин, Е.В.Баранникова, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, А.И.Никифоров, Э.В.Померанцева, В.Я.Пропп, С.С.Суразаков ж.б.); психологдордун (Б.Г.Ананьев, П.С.Выготский, А.А. Леонтьев, А.К.Марков ж.б.); билим берүү системасын гумандаштыруу боюнча педагогдордун (Ш.А.Амоношвили, Е.Н.Ильина, В.А.Сухомлинский, Б.Исаков, С.Байгазиев ж.б.), адабий

чыгармаларды маданий негизде, маданиятта диалогуна таянып окутуу боюнча методисттердин (М.Г.Ахметзянов, И.Х.Майорова, М.В.Черкезова, К.М.Нартов, Л.А.Шейман, И.Исамидинов, Н.Ишекеев, А.Муратов, С.Рысбаев ж.б.) методологиялык жол көрсөтүүчү үлгү катары карадык.

Ошентип «Манастаануу» курсунун методологиялык, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздери туура табылса, анда окутуучунун ишмердүүлүгү оң багытка түшүп, өзүнүн натыйжасын көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. – Б.: 2010. – 10-б.

2. Байгазиев С. Улутту сактап келген улуу наркты окуталы: «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы // Кыргыз туусу, 2012, 8-май

*Босумбаева Ч. Д. ст. преподаватель,
Восточный университет им. М. Кашигари*

ОХРАНА ЭПОСА «МАНАС» В РАМКАХ КОНВЕНЦИИ ЮНЕСКО ОБ ОХРАНЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

17 октября 2003 года Генеральной конференцией Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) была принята Конвенция об охране нематериального культурного наследия [1].

Целями Конвенции являются:

- охрана нематериального культурного наследия;
- уважение нематериального культурного наследия соответствующих сообществ, групп и отдельных лиц;
- привлечение внимания на местном, национальном и

международном уровнях к важности нематериального культурного наследия и его взаимного признания;

- международное сотрудничество и помощь.

Согласно ст. 2 Конвенции «Нематериальное культурное наследие» означает обычаи, формы представления и выражения, знания и навыки, - а также связанные с ними инструменты, предметы, артефакты и культурные пространства, - признанные сообществами, группами и, в некоторых случаях, отдельными лицами в качестве части их культурного наследия. Такое нематериальное культурное наследие, передаваемое из поколения в поколение, постоянно воссоздается сообществами и группами в зависимости от истории, от окружающей их среды, их взаимодействия с природой и они формируют у них чувство самобытности и преемственности, содействуя тем самым уважению культурного разнообразия и творчеству человека. Для целей Конвенции принимается во внимание только то нематериальное культурное наследие, которое согласуется с существующими международно-правовыми актами по правам человека и требованиями взаимного уважения между сообществами, группами и отдельными лицами, а также устойчивого развития. «Нематериальное культурное наследие», как оно определено выше, проявляется, в частности, в следующих областях:

- a) устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия;
- b) исполнительские искусства;
- c) обычаи, обряды, празднества;
- d) знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной;
- e) знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами.

Конвенцией (ст.5) при ЮНЕСКО был учрежден Межправительственный комитет по охране нематериального культурного наследия. Государства - члены Комитета избираются на срок в четыре года

государствами - участниками Конвенции, собравшимися на Генеральную ассамблею. Каждые два года Генеральная ассамблея обновляет наполовину состав государств - членов Комитета. Государство - член Комитета не может быть избрано на два срока полномочий подряд.

Согласно ст.11 каждому государству-участнику надлежит:

- принимать необходимые меры для обеспечения охраны нематериального культурного наследия, имеющегося на его территории;

- в рамках мер по охране идентифицировать и определять различные элементы нематериального культурного наследия, имеющегося на его территории, при участии сообществ, групп и соответствующих неправительственных организаций.

Для обеспечения идентификации с целью охраны каждое государство-участник с учетом сложившейся ситуации составляет один или несколько перечней нематериального культурного наследия, имеющегося на его территории. Такие перечни подлежат регулярному обновлению.

Для обеспечения охраны, развития и повышения роли нематериального культурного наследия, имеющегося на его территории, каждое государство-участник прилагает усилия с целью:

- a) принятия общей политики, направленной на повышение роли нематериального культурного наследия в обществе и включение охраны этого наследия в программы планирования;

- b) определения или создания одного или нескольких компетентных органов по охране нематериального культурного наследия, имеющегося на его территории;

- c) содействия научным, техническим и искусствоведческим исследованиям, а также разработке научно-исследовательских методологий с целью эффективной охраны нематериального культурного наследия, в частности нематериального культурного наследия, находящегося в опасности;

d) принятия соответствующих юридических, технических, административных и финансовых мер, направленных на:

❖ содействие созданию или укреплению учреждений по подготовке кадров в области управления нематериальным культурным наследием, а также передаче этого наследия через форумы и пространства, предназначенные для его представления и выражения;

❖ обеспечение доступа к нематериальному культурному наследию при соблюдении принятой практики, определяющей порядок доступа к тем или иным аспектам такого наследия;

❖ создание учреждений, занимающихся документацией по нематериальному культурному наследию, и облегчение доступа к ним.

Для обеспечения большей наглядности нематериального культурного наследия, содействия углублению осознания его значения и поощрения диалога на основе уважения культурного разнообразия Комитет, по предложению соответствующих государств-участников, составляет, обновляет и публикует Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества (ст.16).

Комитет разрабатывает и представляет на утверждение Генеральной ассамблеи критерии составления, обновления и публикации указанного Репрезентативного списка.

С целью принятия соответствующих мер охраны Комитет составляет, обновляет и публикует Список нематериального культурного наследия, нуждающегося в срочной охране, и включает такое наследие в этот Список по просьбе соответствующего государства-участника (ст.17). Комитет разрабатывает и представляет на утверждение Генеральной ассамблеи критерии составления, обновления и публикации указанного Списка.

В случаях чрезвычайной срочности, - объективные критерии которых утверждаются Генеральной ассамблеей на основе предложения Комитета, - он может в консультации с заинтересованным государством-участником

включить элемент соответствующего наследия в Список, упомянутый выше.

Кыргызская Республика ратифицировала Конвенцию в 2006г. Дата сдачи в секретариат ООН на хранение документа о ратификации 06/11/2006.

В июне 2012 г. Кыргызстан стал членом комитета ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия [2]. С 4 по 8 июня в Париже (Франция) состоялось 4-ое собрание Генеральной ассамблеи ЮНЕСКО, в котором приняла участие делегация из Кыргызстана. В ее состав вошли представители национальной комиссии по делам ЮНЕСКО, Министерство иностранных дел и Жогорку Кенеша.

Специалист в области искусства и культуры, член межправительственного комитета Конвенции ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия Динара Чочунбаева рассказала, что эта победа дает Кыргызстану очень большие преимущества.

«В последние годы мы уделяем очень мало внимания развитию культуры, а теперь у нас появится больше возможностей представлять для внесения в список нематериального культурного наследия эпос «Манас», кыргызскую юрту и другие культурные ценности», - добавила она [2].

Теперь Кыргызстан будет членом межправительственного комитета, который состоит из 24 представителей государств-участников, в течение 4 лет. В задачи органа входит рассмотрение номинационных файлов, представляемых в репрезентативный список нематериального культурного наследия, обсуждение вопросов по регистрации и охране наследия.

Ратификация Конвенции об охране нематериального культурного наследия для Правительства Кыргызстана стала стимулом принятия мер по сохранению, стимулированию и популяризации нематериального наследия, в том числе посредством законодательства. «Искусство акынов-сказителей эпосов» в 2003 г. было провозглашено «Шедевром всемирного

культурного наследия», а в 2008 г. элемент включен в репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества.

Праздник «Нооруз» был включен в 2009 г. в репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества (совместно с Индией, Азербайджаном, Ираном, Пакистаном, Турцией, Узбекистаном).

Разработан проект закона “О нематериальном культурном наследии Кыргызской Республики”, на стадии принятия находится проект Национальной программы, коррелирующей с положениями закона. В 2012 г. принят закон «Об эпосе Манас». Были открыты школы манасчы, на базе которых проводится обучение опытными манасчы – наставниками, организовываются различные конкурсы, фестивали, тренинги. Значительную работу в области сохранения наследия проводят общественный фонд “Айтыш” и общественное движение “Манас – эл кыймылы”: международные, республиканские и региональные конкурсы и фестивали Фонд “Айтыш” оказывает финансовую поддержку носителям нематериального культурного наследия. Ревитализируются традиционные праздники, обряды, ритуалы, спортивные игры и др [3].

В конце 2012 г. кыргызские традиционные войлочные ковры алакийиз и шырдак были также включены в список нематериального культурного наследия человечества. Решение было принято на седьмой сессии Межгосударственного комитета по нематериальному культурному наследию, которая прошла в Париже. Национальные предметы быта в столице Франции представляли ремесленники и депутаты Жогорку Кенеша.

Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО призван свидетельствовать о культурном многообразии человечества, и способствует привлечению внимания широкой общественности к народным традициям. По словам депутата ЖК Карганбека Самакова, за номинацию пришлось побороться, так как аналогичные шырдакам

предметы быта представляли и народы Алтая. К. Самаков также отметил, что: «Быть членом ЮНЕСКО - это большая гордость для нашей страны. Надо признаться, что, к сожалению, немногие за рубежом знают о нашей стране. Этот шаг является для нас большим успехом и шансом прославиться» [4].

Литература:

1. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml
2. Дарья Мамонтова. Кыргызстан стал членом комитета ЮНЕСКО по охране нематериального культурного наследия. <http://www.knews.kg/ru/society/17559/>.
3. <http://www.evrazes.com/docs/view/590> Информация о состоянии работы, проводимой в странах ЕвразЭС по сохранению нематериального культурного наследия.
4. Акипресс. 2012.

*Калыбекова А.М., ст. преподаватель,
КЭУ им. М.Р. Рыскулбекова*

«МАНАС» - КУЛЬТУРНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Кыргызский народ вправе гордится богатством и многообразием устного поэтического творчества, вершиной которого является эпос «Манас». Манас представляет собой наиболее полное и широкое художественное отображение многовековой борьбы кыргызского народа за свою независимость, за справедливость и счастливую жизнь.

«Манас» - это поистине энциклопедия исторического развития кыргызов на протяжении длительного времени. В нем нашли свое отражение все стороны духовной жизни всех слоев кыргызского народа. Каждый этап развития и формирования кыргызского народа как единой нации на протяжении сотен лет оставят свой отпечаток и свои следы в идейно-художественном содержании эпоса. Каждый народ имеет свою историю и культуру, воспевающуюся в мировую сокровищницу общечеловеческих духовных ценностей.

Отдельные памятники в силу своей значимости становятся достоянием всех народов. Именно к таким памятникам и относится кыргызский героический эпос «Манас», который созрел как явление художественной культуры в среде народа на протяжении тысячелетия и передаваясь от поколения к поколению в устном виде достиг такой высокой художественной формы и широты охвата народной жизни, что вызывает изумление слушателей и читателей.

Манас – уникальный памятник духовной культуры кыргызского народа олицетворяющий свободлюбивый дух кыргызов за свое существование, их нелегкую борьбу против иноземных захватчиков.

Уникальность эпоса охватывает все стороны жизни народа, от деталей быта до больших событий в его судьбе.

«Манас» - представляет собой эпопею-энциклопедию, в которой отражены в художественной форме многовековая история кыргызского народа его хозяйство, быт обычаи, нравы, эстетическое вкусы, этическое нормы, его медицинские, географические и иные представления, международные, торговые связи и многое другое. Его значение ценно в том, что он содержит сведения по истории, этнографии, философии, языку, дипломатии, военному делу, народной педагогике и множество других сторон жизни кыргызского народа.

Поэтому «Манас» является богатейшим источником для изучения духовной и социальной жизни кыргызского народа.

Кыргызский героический народ относится к эпосу и его героям не как к художественному произведению и образам, а как действительно имевшим место фактам и историческим личностям.

В течение веков многие идеалы народа были связаны с этим эпосом. Этические нормы и понятия о добре и зле объяснялись на примерах поступков героев эпоса такие качества Манаса и его соратников, как

любовь к родине, самоотверженное служение народу, свободолюбие, отвага, боевая дружба служат образцами для молодого поколения.

В эпосе наряду с крупными эпизодами, повествующими о народной героике, есть эпизоды, объектом которых является мирная жизнь народа, раскрывающие быт, обычаи, нравы народа.

О «Манасе» следовало бы говорить не как об отдельном памятнике, а как о целой литературе в устной форме, так как в нем синтезированы многие жанры кыргызского фольклора от обрядовых плачей по умершим («кошок»), песен жалоб на судьбу («арман»), завещательных песен («керез»), до народных назидательных песен («нагат-насият»).

В эпосе «Манас» описываются различные обряды:

- женитьба, пиршество, сватовство,
- поминки по умершим,
- угощения в честь прикочевавших или откочевавших родичей, соседей и т.д.
- эпизоды, отображавшие раздел земельных угодий (пастбищ), переход из одного географического района в другой и т.д.

Эти факты еще раз утверждают, что «Манас» – культурная энциклопедия кыргызского народа.

По эпосу можно проследить элементы государственного строя. «Манас» является важным источником по изучению вопросов этнической истории и этнокультурных связей кыргызов, о чем говорят упоминаемые в нем более ста этнонимов. Отраженные в его строках названия таких народов, как шибээ (шивей), солон, кара кытай, манжу, найман и др. говорят о действительных ранних контактах кыргызов. Судя по эпосу, кыргызы имели этнические и культурные взаимосвязи с народами Сибири, в том числе тунгусо-маньчжурскими, Средней Азии и Казахстана, Южного Урала, Северного Кавказа, Крыма и других сопредельных территорий.

«Манас» запечатлел в своих строках сведения о хозяйстве и торговле кыргызов. В нем упоминаются почти все маршруты Великого Шелкового пути. В пользу этого говорят упоминания эпосом множества названий тканей, в том числе различных шелковых тканей. А, торгун и тубар прямо называются китайским шелком. Кроме того, названия различных драгоценных камней, золотых и серебряных изделий, встречающихся в нем, также являются реальным фактом знакомства кыргызов с Великой дорогой.

Обширны сведения эпоса о культуре кыргызов. По части материальной культуры вызывают интерес типы жилищ, разнообразная одежда, конское снаряжение, пища и т.д. Особого внимания заслуживает сообщение эпоса по военному делу, вооружению и боевой одежде. «Манас» содержит обширную информацию по духовной культуре, народным знаниям (особенно, народной медицине) мифах, религиозных верованиях, народных играх и развлечениях, музыкальных инструментах и т.д.

«Манас» - плод, творения многих поколений народных певцов. Великий ученый Ч.Валиханов написал: «Манас» есть энциклопедическое собрание всех кыргызских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица – богатыря Манаса. Это нечто вроде степной Илиады. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинское познания кыргызов и международные отношения их нашли себя выражение в этой эпопее.

В жизни кыргызского народа «Манас» играет большую роль не только в художественно-эстетическом плане, но и в идейно-политическом, воспитательном, познавательном. В силу своей большой популярности великий эпос «Манас» не утратил своего значения и в наши дни. «Манас» веками служил и будет служить кыргызскому народу своеобразной копилкой куда складывалось-собиралось все лучшее, что было создано им

и по словам академика Ч. Айтматова является исторической памятью, закодированной на века в поэтическом слове, останется вершиной всех видов кыргызского искусства.

Таким образом, эпос «Манас» повествует о том, что кыргызы прошли сложный путь. Их этнокультурная история проходила не изолированно, а в тесной взаимосвязи с Центральноазиатской, Южносибирской и другими цивилизациями. Он является достоянием не только кыргызской, но и мировой эпической культуры.

Литература:

1. Мусаев С. «Научно-популярный очерк» Илим 1984.
2. Байжиев М. «Сказание о Манасе» Б.2010.
3. «Кыргызский героический эпос Манас». Издательство Академия наук СССР М. 1961.
4. «Манас» Энциклопедия. Б. 1995.

*Амалканова Б., улук окутуучу,
ККИ Ж. Баласагын атындагы КУУ*

ИДЕОЛОГИЯ ТҮЗҮҮ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА «МАНАСТАГЫ» УЛУТТУК РУХИЙ ИДЕАЛДАР

Учурда Кыргызстан өткөөл мезгилди башынан кечирип жатат. Бул мезгил мазмуну, этаптары, катышуучулары боюнча өтө кыйын жана татаал кезең. Ушул тапта Кыргызстанга идеологиялык пайдубалдар керек. Мына ушул пайдубалдар кыргыз элинин маданий уюткусу болгон улуу «Манас» эпосунда. Ушундай пайдубалдардын бири болгон улуттук идея – Кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоо. Улуу эпосто айкөл Манас кыргыз мамлекетин түптөгөн жана негиздеген. Манас жана анын чоролору кыргыз мамлекетин курууда эч нерседен аянышкан эмес. Алар мамлекеттин кызыкчылыгын өз жеке кызыкчылыгынан жогору коюшкан. Азыркы тапта бул улуттук идеянын мааниси зор. Учурдун талабы бул, жаш эгемендүү Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана өнүктүрүү. Азыркы саясатчылар Манастай жана

анын чоролорундай болуп Кыргыз мамлекетине иштесе, анда бизде чоң-чоң ийгиликтер жаралмак. Тилекке каршы, азыркы саясий турмуш мындан өтө алыс. Атка минер болобу, же жөн саясатчы болобу, көпчүлүгү, өз жеке кызыкчылыгын же өз саясий партиясынын кызыкчылыгын, мамлекеттин, жалпы коомдун кызыкчылыгынан жогору коюп жатышат. «Манас» эпосунда мындай көрүнүштөр эл, коомчулук тарабынан катуу сынга алынып, күнөөлүүлөр катуу жазага тартылган.

Азыркы биздин коомдо, тескерисинче өз кызыкчылыктарын элдин кызыкчылыгынан жогору коюп, элге каршы чыккан мамлекет башчыларыбыз, мамлекетти таштап кетүүгө аргасыз болушту. Ошондой болсо дагы кыргыз улуту өз мамлекетин өнүктүрүү жолунда.

Азыркы идеологиянын пайдубалын түзө турган «Манас» эпосундагы улуттук идеялардын бири бул кыргыз элинин биримдиги жана ынтымагы. «Манас» эпосунда Манас баатыр ар жакка чачылган, бөлүнгөн кыргыз урууларын чогултуп эл кылган. Эпосто Манас уруучулуктун негизинде өз ара араздашууга, чатакташууга жол берген эмес. Ошол замандарда эле кыргыздар көптөгөн уруулардан турса дагы, эл биримдиги бекем болгон. Жалпы кыргыздардын кызыкчылыгы, жеке уруулардын кызыкчылыгынан жогору турган. Азыркы учурда кыргыз элинин биримдиги жана ынтымагы актуалдуу маселелердин бири. Уруучулук жана регионализмдин негизинде бир катар проблемалар чыгып жатат. Бул проблемалар коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнө олуттуу тоскоолдуктарды түзүп жатат. Биз, Манас атадан калган кызыл тууну мамлекеттик тууга айландырдык. Бирок, «Манас» эпосундагыдай кыргыз элинин ынтымагына жана биримдигине жетише албай жатабыз. Демек, «Манас» эпосунда баса көрсөтүлгөн кыргыз элинин биримдиги жана ынтымагы азыркы улуттук идеологиянын пайдубалы болуп эсептелинет. Бул проблема ийгиликтүү чечилсе анда азыркы тапта, Кыргызстанда жашап жаткан башка улуттар үчүн дагы жакшы үлгү болоор эле. Тескерисинче, уруучулуктун кайрадан коомдо

жанданышы кыргыздардын өз ара бөлүнүшүнө алып келүүдө. Бул бөлүнүү саясий аренага дагы чыгып кетүүдө.

Мамлекеттик идеологияны түзүүдө «Манас» эпосунда айтылган патриоттуулук идеясынын мааниси чоң. Бул идея «Манас» эпосунда өтө баса көрсөтүлгөн. Патриотизм идеясы «Манас» эпосунда дайыма айтылат. Бул идея чыгарманын негизги компоненттеринин бири. Азыркы тапта патриотизм идеологиянын пайдубалдарынын бири десек болот. Манастын жана анын чоролорунун кылган эрдиктери азыркы жаштарды патриоттуулукка чакырат. Бул эпосто патриотизм намыскөйлүк менен тыгыз байланышкан. «Манас» эпосундагы оң каармандар эң жогорку деңгээлдеги намыскөй, кыргыз эли жана кыргыз жери үчүн чын дили менен күйгөн патриоттор. Эпосто бул жөнүндө төмөндөгүдөй саптар бар:

«Кытайга кыргын салалы,
Кыйратып жерди алалы!
Кызыктуу жерди алдырып,
Кыяматта жүргөнчө,
Кыргыз уулу болгону,
Кырылып жатып калалы»[1].

Бул каармандар азыркы Кыргызстандын атуулдарын коомдогу терс көрүнүштөргө кайдыгер карабоого чакырат. Азыркы кыйын өткөөл мезгилде бул маселе абдан актуалдуу.

«Манастагы» улуттук рухий идеалдардын бири-Каныкейде көрсөтүлгөн эненин жана аялдын образы. Каныкей бул идеал. Кыргыз аялдары жана энелери ушул Каныкейдей болушу керек. Сулуулугу, акылдуулугу, элге жана жары Манаска анын чоролоруна болгон мамилесин алганда да Каныкей үлгү. Алсак, Каныкей эпосто төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

«Санирабига кыз экен,
Сап сулуунун өзү экен,
Жыла сүйлөп, шыңк этип,
Акыл толгон кези экен.
Ботодой бели ийилип,
Чийдей кашы чийилип,
Жазык маңдай, кара көз,
Жатык тилдүү, ширин сөз,
Аркасы кайкы, аркар төш,
Ай чырайлуу бото көз,
Кызыл жүзү нурданган,
Кымча бели буралган»...[4, 248-бет]

Каныкейдин образы бул улуттук идеал. Бул идеал кыргыз аялдарынын өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Эпосто кыргыздын каада-салттары кеңири көрсөтүлгөн. Каныкейдин дагы бир даанышмандуулугу бул анын кыргыздын каада-салттарын сыйлап жана сактай билгендигинде. Бул каада-салттардын азыркы заманда ролу чоң. Азыр кыргыз эли глобалдаштыруу заманында батыштын «массалык маданиятынын» тынымсыз чабуулуна дуушар болууда. Бул маданият кыргыздын каада-салттарына карама-каршы келет. Булар адамдарды терс багыттарга үндөйт. Ушул тапта «Манас»эпосундагы кыргыздын нукура каада-салттарын жандандыруу керек. Бул каада-салттардын үй-бүлөнү бекемдөөдө мааниси зор. Себеби булар үй-бүлөнү ынтымакка чакырып, балдардын ата-энесин урматтоого үндөйт.

Бул жагынан алганда азыркы жогорку окуу жайларда окулуп жаткан «Манас таануу» сабагынын тарбиялык мааниси чоң.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш.Б. «Манас» ааламы», - Б. 2009-ж.
2. Биялиев А. «Манас» эпосунун тили жана стили.- Б.,2004.
3. Байгазиев С.О. Манастаануу Б.,2010.
4. «Манас». 1978-1982 – жылдар. – Фрунзе. II т..

“МАНАС” ЭПОСУ-КӨП КЫРДУУ ТАРБИЯНЫН БУЛАГЫ

Улуу “Манас” эпосу жаштарды кыргыз эли аздектеп келген асыл дөөлөттөр менен ички дүйнөсүн байытууга, атуулдук намыска, патриоттулукка тарбиялайт.

“Өзгөдөн издегениң өзүңдөн табылат” – деп бекеринен айтылбаса керек. Бүгүнкү күндө, өзүбүздүн тегибизди, тарыхыбызды билип, намыс козголуп, бир тилекке биригип, азыркы заман талабына төп келген кубаттуу эл болуу зарылчылыгы турат. Байыркы бабалардан мурасталып, укумдан-тукумга улантылып келе жаткан каада-салт, керемет тил, көркөм сөз өнөрү, Мекенди сүйүү, коргоо, намыс сыяктуу мааниси зор керемет табылгыс таалим – тарбия “Манас” эпосунда топтолгон.

Эпос кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолдоруна, топтогон тажрыйбаларын түшүнүү жана анын керектүү, орчундуу негиздерин колдонуу, маданиятынын өзгөчө баалуулуктарын таанып-билүү менен азыркы турмушубузду байланыштыруу, бүгүнкү муундарды ойготуу, ойлонтуу, таасирлентүү менен улуттук аң-сезимдин, намыстын өнүгүшүнө түрткү берет.

Уюткулуу кыргыз эли келечек муундарына таалим берүүдө чоң, башкаларга үлгү болор тажрыйбаларды топтоп, тарбиялык маанидеги каада-салт, үрп- адат, табиятка болгон көз караш, ага аяр мамиле жасоо, ата-энени сыйлоо, урматтоо, меймандостук сыяктуу жашоодогу баалуу асыл дөөлөттөргө бай келген. Бүгүн, тилекке каршы, мына ушундай адамдык асыл сапаттарга тарбиялоо жагынан аксап бараткансыйбыз. Ыйман, чын дили менен мекенине күйүү, коргоо, адамгерчилик деген түшүнүктөр кургак сөз, куру бекер убада, жел сөз болуп жаткандыгына күн сайын күбө болуп келе жатабыз. Бүгүн “жан дүйнөнүн байлыгы,

тазалыгы” деген сөз жат болуп бийлик, мансап кымбат болуп турган учур. Мындай терс көрүнүштөрдөн дил, ниет бузулуп, адамдар ортосунда түшүнбөстүк, көрө албастык, айбанчылык мамилелер күч алып жаткансыйт.

Ошондуктан, убакыттан уттурбай, өтө кеч болуп “бармагыбызды тиштеп” калбас үчүн, акылман кыргыз калкынын таасирдүү ыйык мурастарына кайрылуу, окуп үйрөнүү учурдун маанилүү талабы. Алардын катарына “Манас- кыргыз рухунун туу чокусу” – деп чыгаан жазуучубуз Чынгыз Айтматов айткандай “Манас” эпосунун орду баа жеткис. Айрыкча, жаш патриот, өз элине, Мекенине күйгөн эр азамат жигиттерибизди чынчылдык, адилеттик, чыдамкайлык, айкөлдүк жана эр жүрөктүүлүккө тарбиялоодо маани-маңызы зор.

Бүгүнкү күнгө белгилүү болгон каада-салт, үрп-адаттар: ымыркайдын төрөлүшү, ат коюу, бата берүү, аш, той өткөрүү, улуттук оюндар, куда түшүү, нике кыюу, акыркы сапарга узатуу, керээз айтуу жана башка көптөгөн үлгүлөр эпостун мазмунунда орун алган. Ар бир эпизоддун күчү, таасири өзгөчө мааниге ээ.

Мисалы, сүйүнчүлөө: Акбалта көрүп Жакыпты,

“Сүйүнчү!” деп бакырды:

-Айтканымды туюнчу,

Бактылуу Жакып, сүйүнчү!

Карыганда байбичең

Кабылан тапты, сүйүнчү!..

Аны уккканда бай Жакып

Акылдан танып оңолду:

-Сүйүнчүңө, Акбалта,

Алтындан алчы бир калта.

Камбарбоздун үйрүнөн

Каалап туруп тогузду ал!..

Куда түшүү:

Бай Жакыптын айтканы:

-Менин мында келишим

Жараткандын буйругу

Кыдырдым далай жер кезип,

Уулума ылайык кыз издеп.

Көңүлгө толду көргөндө

Сиздин кичүү кызыңыз

Куда-сөөк болуп калалы!

Падышам, кулдук урамын,

Алдыңызга чөгөлөп,

Кулдук уруп турамын!...

“Чоң Казатта” кыраандарынан ажырап, Манастын Таласка келип,
ыйлап турган жери:

Бөйрөккө таяк жиберип,

Коңгурап үндү салды эми.

“ Аккула окко учурдум, аяш!

Алтын айдар, чок белбоо

Алманбет шейит кетирдим, аяш!

Канатымдан кайрылдым,

Караан кылып отурган,

Эр Чубактан айрылдым, аяш!

Кытайга каршы жол тартып,

Бээлесе, жанга табылбас,

Сыргагымды жеп алдым, аяш!...

Ошондой эле эпосто туулган жерине, оюн-зоокторго, жаратылыштын сулуулугуна болгон мамилелердин түрдүү көрүнүштөрү камтылган. Андан сырткары, эпостогу каармандардын адамдык мыкты сапаттары: айкөлдүк,

берешендик, чеберчилик ж.б.; жердин асылдыгы, кооздугу жөн гана сулуулукту эмес, элдин эркин, бакубат жашоосуна да керек экендиги баяндалат.

Ал эми эпостогу Каныкейдин образында кыргыз кыз-келиндерине таандык ийменүү, мээримдүүлүк, акылмандык, узчулук сыяктуу мыкты сапаттар көрсөтүлөт. Сарамжалдуулугу, берген кеңеши менен эпосто түздөн-түз айтылбаса да, камкордугу, көрөгөчтүгү боюнча бардык эпизоддордо байкалат. Анын колунан көөрү төгүлгөн уз, чеберчилиги баатырлардын бойлоруна, өңдөрүнө, жаш курактарына карата тиккен ок өтпөс жоо кийимдерин тиккенде, даярдаган курал-жарактарында, арып-ачканда жей турган күл азык камдаганда, түрдүү чөптөрдөн жасаган дары-дармектеринде байкалат.

Каныкейдин баатырларды “Чоң Казатка” узаткандыгы жана чеберчилиги жөнүндө:

-Сапарга чыксаң, жол болсун,
Жараткан эгем колдосун!..
Басташып душман жеңбеген,
Барса келбес жер деген,
Уругу кытай улуу журт,
Көптүгүн көрсөң, кара курт...
Кыйын жоого бет алып,
Кыраандар, чыктың аттанып.
Кара жан үчүн кийээрге,
Кажыбай жоого тийээрге,
Жолдошуң үчүн бир-бирден
Сарпайы кийим жабайын.
Бээжин ысык жер деген,...
Кырк чорого кырк калпак,
Кыш кийээрге тумагын,
Ичин суусар ичтеттим!...

Бекеринен дүйнө илимпоздору Манаска жогорку баа беришпесе керек. Аны кандай гана жагынан карабагын, кайсы эпизодду албагынын, ар биринде тарбиялык мааниси жагынан да, руханий байлык катары да, аң-сезимибизге керек күч-кубат, толуктоо ала алабыз.

Жаштарга достук, патриоттулук, кайратмандык, айкөлдүк деген сөздөрдүн түпкү маанисин түшүндүрүүдө, ой жүгүртүп анализ жасоо менен бүгүнкү күндү салыштырып кароодо, ишке жоопкерчилик менен мамиле кылуу кичине болсо да үй-бүлөгө, мекенге пайда келтирүү ар бир инсандын колунан келе тургандыгын, жакшы сапаттарды алууга умтулуу өз колубузда жана ага өз арактибиз менен жетүүгө мүмкүн экендигин жана башка материалдарды эпостон алууга болот.

Студенттерге чыныгы адам болууга суудай, абадай зарыл болгон акыл- эстүүлүк, асыл идеялар, баалуу нарктарды берүү эртеңки күндүн келечеги үчүн бекем тирек боло тургандыгы талашсыз нерсе. Ошондуктан, аларга байыркы бабаларыбыз калтырып кеткен насаат сөздөрүн, тажрыйбасын күчтүү ишеним, эрк менен түптөп, биримдикте, бир кишидей аракетте болуп улантсак ишибиздин аягы сөзсүз жеңиш менен аяктарына ишенем.

Адабияттар:

1. КСЭ. - Фрунзе, 1983 .
2. “Манас” Энциклопедия. – Б, 1995.
3. А.Жакыпбек. Теңири Манас. – Б. “Кыргызстан”, 1995.
4. М.Байжиев . “Манас, Семетей, Сейтек дастаны”. – Бишкек, 2011.

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗЫ

Кыргыз элинде аялдарды сулуулугу менен эмес, алгач көчмөн кыргыз элинин турмушуна ылайыктуу кол билги, көрөгөчтүгүн, акылдуулугун, мүнөзүн анан гана келбетин баалашкан. Мына ушундай критерийлер “Манас” эпосунда да сакталган.

Улуу эпосто аялдардын галереясын түзгөн каармандар адамгерчилик сапаттары менен касиеттери, кылык-жоруктары менен мүнөздөрү, ички рухий дүйнөсү менен сырткы келбети, сулуулугу бири-бирине төп келишкен, эр-бүлөөнүн жакшылык менен жамандыгын тең бөлүшүп, күлсө күлүп, ыйласа ыйлап, ийгиликтерине маңдайы жарыла сүйүнгөн, ошондой эле жамандыктарына кабыргасы кайышканын билдирген чыныгы жан жолдош, өмүрлүк жубай, акыреттик жарлар болгон.

Алар үй-бүлөнүн куту, ырыс-кешиги, эр-азаматтын башына каран күн түшкөндө таянаар тоосу, жардамчысы жана кеңешчиси. Бул аялдар жакшылык менен жамандыкты алдын-ала сезген акылман, кара кылды как жарган калыс, уз, мээрман, кайрымдуу, адилет, боорукер, март адамдар.

Эпостогу аялдардын кайталангыс образдары үй-бүлөдө, коомдо алган орду ар тараптуу жана кеңири чагылдырылган. Өзгөчө сүйкүмдүүсү эпостогу башкы каармандын жары – Каныкей. Мисалы, Манастын зайыбы Каныкейдин образы аялзатынын идеалы катары мындайча айтылат:

Кабылан жеңең Каныкей
Зайып аттын паашасы,
Кең көйнөктүн тазасы.
Кара сурдун сулуусу,
Адамзаттын нурдуусу,
Ургаачынын узу эле,
Берен Манас көк жалдын,

Чачылганын жыйнаган,
Үзүлгөнүн улаган
Санжыралуу Манасты,
Аалам журтка кан кылган,
Калдай башын туу кылган

Катын башын эр кылган, [2, 87-бет] - деп, жакшылык менен жамандыкты, кубаныч менен азапты тең бөлүшкөн адам катары сүрөттөлөт. Ал Манастын акылдуу кеңешчиси. Өзү – тажик элинин кызы болсо да кыргыз элине эне катары болуп калган. Эненин, зайыптын, достун, аялдын акылмандыгынын үлгүсү. Ал баласын чындыкка, эрктүүлүккө гана тарбиялабастан, Ата Мекенди чексиз сүйүүгө, ага кызмат кылууга үгүттөгөн. Ошону менен өзү да эл үчүн, элдин кызыкчылыгы үчүн курмандыкка барууга даяр экендигин көрсөтө алган. Каныкейдин образы андан бетер кенен, андан бетер терең. Анын кандын тукумунан экендиги эпосто формалдык эсепте Каныкейдин кыймыл аракеттери аркылуу берилген мүнөздөрүндө кандык, аристократтык кылык жоруктар байкалбайт. Ал дайыма эл менен, эл үчүн, тууган жер үчүн өзүн курман кылууга даяр. Ошондуктан кыргыздардын Манас баштаган колу "Чоң казатка" аттанганда, элди чаап, малды олжолоп кеткен жоону жеңип келүүнү тилеп, Каныкей өзүнүн бардык чеберчилигин, ишмерлигин, билермандыгын жумшап жасаган ок өтпөс кийим-кечектерин Манаска, анын кырк чоросуна тартуу кылат. Кыргыздар өз ичинен чыккан чыккынчы душмандар менен күрөшкөндө да Каныкей жоо-жарагын асынып, эркек алп-баатырлардан кем калышпай, тулпарга минип, кан майданга кирет. Көзкамандар алдап барып Манасты ууктуруп өлтүрө турган болгондо, эч ким козголто албас тоодой Манасты баатыр Каныкей өңөрө качып, өлүмдөн куткарат. Каныкей аркылуу жөн билгич, келечекти баамдагыч билерман, акылман аялдын образы берилген. Каныкейдин бул сапаты келечекте Көкөтөйдүн ашында кыргыздар менен калмактардын

ортосунда намыс талашкан чоң мелдеште Кошойго керек боло турган Кандагайды күн мурун даярдашы, Манастын кош канаты болгон Аккуланы багып тапташы аркылуу да жакшы берилген. Ошондой эле көркөмдүктүн жайын билген мыкты архитектордун ролун аткарып, Манаска адамды айран калтырган күмбөз салдырышы, Семетейди алып качып барып, элин сүйгөн баатыр кылып тарбиялашы сыяктуу фактылар аркылуу көрсөтүлгөн.

Эркин махабат темасы да эпосто Каныкейдин образы аркылуу жүзөгө ашырылат. Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле – бирин бири чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси. Ал эми эпосто кездешкен бирин-бири бычак менен сайып, камчы менен тартып жиберүү сыяктуу майда учурлар алардын чыныгы мамилесине мүнөздүү эмес: алар эски үрп-адатка байланыштуу тез унутулуучу эпизоддор катарында көңүлгө алынбай, унутулуп кала берет, Эл баштаган баатыр жолдошун айныгыс сүйгөн, анын оор иштерине баа жеткис жардам көрсөткөн, башка түшкөн кыйынчылыктарын тең бөлүшкөн адилетчил жаркын аялдын образы.

Ошол эле аялдын образы "Семетейде" романтикалык стилде сүрөттөлгөн кызыктуу окуялардын фонунда Айчүрөк аркылуу өзгөчө ык, менен бир кыйла терең чечилген. Эски салт боюнча бел кудалык мотивировка олуттуу мааниге ээ болбой калат да, ак куу болуп учкан Айчүрөк толгон элдерди аралап жүрүп, нечен түрдүү укмуштуу алптарды сынга алып жүрүп отуруп, кыргыздан чыккан Семетейдей баатырды өзү таап, өзү каалап тиет. Каныкей сыяктуу, Айчүрөк да – узун чачтын акылдуусу, эл башкарган баатырга кеңеш берип туруучу биринчи жардамчы.

Жомоктогу оң каармандардын ролундагы эркектердин да, аялдардын да кулк-мүнөзүндөгү эң күчтүү сезим – өз мезгилине жараша берилген патриоттук сезим. Башына абдан оор күн түшкөндө алардын эсине,

биринчи кезекте, эл түшөт, алар баарыдан мурун элдин тагдыры жөнүндө ойлонушат. "Манас" эпосун дүйнөлүк эпостордун катарына кошуучу жогорку идеялдуулук, көркөмдүк касиеттеринин бири – мына ушул чексиз патриоттук сезимдин чоң орун алышы деп билебиз. Патриоттук сезимдин күчү натыйжасында Манас баштаган кыргыз уруулары, жолдо кызыл кыргынга карабай, Алтайдан Ала-Тоого келет. Семетей менен Сейтектин жанын сактап калуу үчүн качып кеткен Чыйырды, Каныкей, Айчүрөктөрдү нечен жылдар элин, жерин сагынтып, зарлатып жүрүп, кайра Таласка алып келген күч да – ошол патриоттук сезим. Өскөн жерди, тууган элди сүйүү мотиви эпостун он каармандарынын ар биринин кылган аракеттерине, кулк-мүнөзүнө ар дайым жетекчилик кылат. Өзүнүн өмүрүн бүт бойдон элдин тагдырына багыштаган баатыр баланы, неберени тарбиялоого жумшаган патриот эненин образы эл самаган баатырды тапкан кең пейил, токтоо, бир калып мүнөздүү Чыйырды аркылуу көрсөтүлөт, Манаска адал дос болсом, кыргыздар үчүн ак ниетим менен кызмат өтөйм деп келген Алманбетке Чыйырды эне ак сүтүн татытат, өз элине чыккынчылык кылган чалы Жакыпты таштап, чыккынчыларга наалат айтып, келечектеги элдик баатырды аман алып калуу үчүн, Каныкейге кошулуп, алыскы Букарга жөө сапар алат. Чыйырды – элин, жерин сүйгөн балдарды тарбиялоонун бардык кыйынчылыгына чыдаган, дайыма адилеттик тарабында болгон патриот эненин элеси.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы 1-2-томдор.- Б.,1995.
2. «Манас» (С. Каралаевтин варианты боюнча) - Ф.,1984.
3. Молдобаев И. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа - Ф.,1989.
4. Юнусалиев Б. Предисловие. «Манас» КН. 1. Фрунзе. 1958.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЫЙЫК САНДАР ЖАНА АЗЫРКЫ МЕЗГИЛ

Орто Азияда жана Түштүк Сибирде жашаган калктардын ичинен эзелки тарыхта аты чыгып, кабары тарап келаткан байыркы элдердин бири - кыргыздар. Көчмөн турмушта жашаган эмгекчи элдин кылымдар бою башынан өткөргөн нечендеген түрдүү кайгысы менен кубанычтары, тынчтык турмушу менен жоопкерчилик күндөрү, эмгектин жыргалы жана душмандардан көргөн кордугу унутулуп калган жок. Булар жөнүндө эл арасында атадан балага калган оозеки адабий эстеликтер жашап келүүдө. Узак окуялуу баатырдык жомоктор, чоң - чоң эпостор. Кыргыз эпосторун окуянын берилишине карай кенже жана улуу эпостор деп бөлөбүз. Мына ошол улуу эпостордун бири - «Манас» эпосу.

Бул статьяда кыргыз элинин улуу эпосу болуп эсептелген «Манас» эпосунда, кээ бир «Манас» изилдөөчүлөрдүн айтымына караганда «ыйык» деп эсептелген сандар тууралуу ой толгоону туура көрдүм. Анткени чындыгында эле эпосто «кырк», «жети», «төрт», «тогуз», деген сандарды өтө эле көп учуратабыз. Далил иретинде «Баатырдын төрөлүшү» жана «Манастын бала чагы» деген бөлүмдөрдү алып карап көрөлү.

«Баатырдын төрөлүшү»

Баатырдын төрөлөөр алдында бай Жакып түш көрөт. Түшүн жорутмакка кырк үйлүү кыргызды бүт чогултат, куйругу казандай ириктен кыркын сойдуртуп, жетим менен жесирге таратып берет. Арадан төрт жыл учкан куштай өтүп, Чыйырды байбиче:

«Кабылындын этин тапкыла,

Казаныма салгыла.

Аябай мыктап тойбосом,

Талгагымды койбосом» [3, 6-бет] - деп кан какшап кырк үйлүү кыргызды буй кылды. Бай Жакып төрт түлүк малын, нечен жылдан бери

сактап келген асыл буюмдарын сарптап, кырк мергенчи таап төгөрөктүн төрт бурчуна жөнөттү.

Айы-күнү жетип омуртка сөөгү зыркырап, кырк кабырга кыйрап кетчүдөй, байбиченин жаны көзүнө көрүндү. Жети күнү толгоо тартып кыйналып, акыры баланын үнүнөн он эки канат үй солкулдап, кырк кереге кычырап тоо көчкөндөй болду. Бай Жакып сүйүнчү айтып барган Акбалтага «төөдөн төрт, төрт түлүк малдан төрт тогуз» - болсун деп, мал энчилеп берди.

Туяктуу болгонуна кубанган Жакып жети күнү катары менен той берип, биринчи келген кырк атка байге сайдырат.

Ал эми «Манастын бала чагы» бөлүмүндө:

«Айдан айдан ай өтүп,

Ай мезгили келиптир.

Ошо кезде Эр Манас,

Жетиге жашы толуптур.

Кырк баланы кырк үйдөн,

Манас бир күнү жыйнап алыптыр.

Чоң Алтайдын талаага,

Чогулуп оюн салыптыр.

Кара кытай манжуудан,

Сексен бала барыптыр.

Сексен бала качырып,

Кырк балага асылып.

Сексен бала оңбоду,

Жети чокмор төрт муштум,

Төбөсүнө орноду.

Кырк балага дем болуп,

Кыркын баштап оңдолуп,

Кызык мушташ салыптыр»[3, 10-16 беттер] - деп айтылат.

Койчулардын кырк баласына башчы болгон Манас тентеги ашынып, кырк таман ордо чийдирип, кырк баглан козу сойдурат. Кырк баланын баарысы Манасты тегеректеп алган. Ошондо баатыр:

«-Атаңдын көрү кырк бала,
Менин айтканымдай болгула,
Баарың тең мага чоро болгула!» - дейт.

«-Болобуз, Болобуз!» [3, 10-16-беттер] - балдар чурулдай түшөт.

Төмөндө биз эпостогу эки бөлүмдөн эле кырк, жети жана төрт деген сандардын бир нече ирет колдонулганын байкадык. Ушундан улам «Манас» изилдөөчүлөрдүн «ыйык» сандар деп атаганы деле бекеринен болбосо керек деген бүтүмгө келебиз. «Манас» эпосунда бул сандар көп-көп ирет колдонулат. Ошол кырк жана жети саны баатырдын колдоочу саны болгонбу деген да ой кетет. Себеби, ошол учурда кырк үйлүү кыргыздын акылмандары чогулуп, чоң маселелерди талкуулап бир бүтүмгө келишкен, кырк мал сойдуруп, кыз узатуу болобу, той – топурларда кырк күн той беришкен. Биринчи келген кырк атка байге сайылган.

Андан сырткары Манас баатырдын ар дайым кырк берени жанында жүргөн. Шай ата баш болгон кырк чилтен (сүйгөн кишилерин колдоп, дүйнөнү кыдырып жүрчү олуялар) баатырга кеңешин айтып, кол алышып турушкан.

Балким «кырк» саны бүткүл кыргыз элинин ыйык саныдыр. Азыркы убактагы кээ бир көрүнүктүү тарыхчыларыбыз далилдегендей «Кыргыз» термини ошол «кырк кыз» деген сөздөн алынган чыгар.

Азыркы учурда кырк саны өзүнүн маанисин жоготкон жок деп айтсам болот. Анткени бүгүнкү күндө деле кыргыз элинин эгемендигин чагылдырган байрагында Манас бабабыздын кырк чоросун чагылдырган кырк шоола бар. Аны окумуштуулар баатырдын колдоочулары бизди да

колдоп жүрөт деп айтып келишет. Эпосто да баатырдын кырк берени жети асаба туу көтөрүп жүргөнү айтылган.

Быйык ай деп эсептелген Рамазан айында орозо кармоо мөөнөтү да кырк күн. Ошол сыңары бала төрөлгөндө эне – бала кырк күндө өзүнө келет деп эсептеп келебиз. Бул көрүнүштөрдү эпосто мурун эле билип, эне баланы кырк жума көтөрөт, кырк күндө эне өз калыбына келет деп билишкен.

А жети санычы? Чыйырды байбиче жети күн, жети түн толгоо тартып төрөп, Манастын салмагы жети сайдын ташындый болуп, жети күнү той берилет жана баатыр жетиге чыкканда кырк чоролуу болот. Демек, «жети» менен «кырк» саны баатырды колдоп жүргөн сандар деп айтуу туура деп эсептейм.

Жети санынын бүгүнкү күндөгү мааниси да ошол улуу эпостон алынган. Бүгүнкү күндө биз колдонгон жети үйгө айттап баруу, кырсыктаганда жети тооч нан жасоо ошол бабаларыбыздан калган көрөңгө болсо керек. Жети санынын ыйыктыгынан улам «Жетинин бири кыдыр», «Жети өлчөп бир кес», «Жети атаңды бил» деп келебиз. Чындыгында эле жети ата укумдан-тукум улап кеткен жети атанын саны. Ошол убактагы кыргыз элинин акылмандуулугуна, көрөгөчтүгүнө таң калбай коюуга болбойт. Анткени, азыркы илимдин жетишкендиги менен медицина илиминде далилденгендей, жети ата өткөндөн кийин гана гендин бири – биринен ажырашы, ошол убакта кыргыз элине маалым болгон. Уул үйлөнтөр алдында сөзсүз кыздын жети атасын билип, анан жуучуга барган.

Эпостогу жети санынын негизинде «Манастын жети осуяты» негизделген. Жети осуяттын жети идеясы бар. Бул жөн гана айтылган сөздөр эмес. «Манас» эпосундагы кыргыз элинин жашоо турмушу: табият менен таттуу мамиледе болуп, эл журттун биримдигин сактап, атуулдук ариетти аткарып, арыбас мээнет алдында бакубат дөөлөткө умтулуусу, айкөлдүк, кечиримдүүлүк менен улут аралык ынтымак, кызматташтыкка

жетишип, кыргыз уруусун чыңдап аны көздүн карегиндей сактап келгендиги айтылат.

Корутунду сөз катары бабаларыбыздын көрөгөчтүгүн, билгичтигин белгилеп кетсек болот. Эпосто «Чоң казат» бөлүмүн алып карасак, ошол убакта эле кыргыз эли миллиардга чейин санаганына күбө болобуз.

Жүз колду топтоп - түмөн башы,

Миң колду топтоп – илек башы,

Жүз миң колду башкарган адам – он илек башы,

Миллион колдун башчысы – он жүз миң башы,

Миллиард колдун башчысы – милек башы деп билишкен [2, 36-бет].

Сөзүбүздүн аягында, биздин жашообузда кандайдыр бир мааниге ээ болгон «кырк» жана «жети» саны улуу эпос «Манаста» да колдонулат.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш.Б “Манас” ааламы”, Б – 2003.
2. Байгазиев С.О «Манастаануу», Б – 2010.
3. Ашым Жакыпбек “ Теңири Манас” эпос өзөктүү роман, Б – Кыргызстан 1995.
4. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, У. Мамбеталиевдин Варианты боюнча: Республикалык “ Манас” жаштар ордосу, Б – “Кут Бер”, 2011.

*Жамгырчиева Г.Т.,
ОшМУнун окутуучусу*

АРХАЙКАЛЫК ЭПОСТОГУ БААТЫРДЫ СЫПАТТООНУН АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ("МАНАС" ЭПОСУНУН МИСАЛЫНДА)

Адамзаттын өнүгүүсүнүн байыркы доорлорунда ал тарабынан жаратылган оозеки адабияттын үлгүлөрү көркөм чыгармачылыктын алгачкы туундусу катары кездешип, аны илимий изилдөө түпкү маданиятты билүүгө кызыктуу жагдайларды ачат. Алардын бири катары кыргыз эпосу “Манастын” жаралыш тарыхы дүйнөнүн башка элдериндеги байыркы эпостордун түзүлүү жолуна аздыр-көптүр окшош. Алар сыяктуу эле, “Манас” нечен кылымдап жашап келген ар башка доорлордо ар түрдүү

оозеки адабий материалдарды өз боюна сиңирип алып, көп сандагы белгилүү жана белгисиз айтуучулардын эмгеги жана кыялы менен байып, өнүгүп-өсүп калыптанып келген. Бирок кыргыз эпосунун тарыхын жалаң гана оозеки адабий материалдардын ширелүүсүнөн жаралган тарых катары кароо туура болбойт. “Манас” эпосу тарыхый, укуктук, философиялык жана эпикалык билимдердин баары топтоштурулган компендиум болуп эсептелет [1, 9-бет].

Кайсы бир байыркы доордо жасалган “жердеги биринчи адамдын”, баатырдын эрдигинин айланасында улам кийинки доорлордо катмарлана берген архаикалык сюжет мифологиялык сыпаттан реалдуулук белгилерине чейин трансформациялануунун узак жолун басып өттү. Бул байыркы баатырлардын пайда болушунун башатында архетип, “дүйнө жаралгандагы алгачкы адамдын” образы турганы байкалат.

Архетип (грек тилинен которгондо “алгачкы образ”) – мифологиялык теориялык талдоосунда кеңири колдонулган түшүнүк, алгачкы жолу швейцариялык психоаналитик жана миф изилдөөчү К.Г.Юнг тарабынан киргизилген. Юнгда архетип түшүнүгү элестөөнүн активдүүлүгүн априордуу калыптандырган жана бейаң таратылган. Ошондуктан мифтерде жана ишенимдерде, адабият жана искусство чыгармаларында, түш көрүүлөрдө жана фантазияларда көрүнгөн образдардын алгачкы схемасы дегенди билдирет... Архетиптер – образдардын өзү эмес, образдардын схемалары, алардын психологиялык өбөлгөлөрү, алардын мүмкүнчүлүктөрү... Мифжаратуучулук жараяны ошол себептүү архетиптердин образдарга трансформацияланышы, “жан дүйнөнүн бейаң окуялары тууралуу” тышкы дүйнөнүн объектилеринин тилинде эркисиз баяндоо. Өзүнүн бардык формалдуулугуна, мазмунсуздугуна, өтө жалпылангандыгына карабастан архетиптер “алардын тактала баштоосунун деңгээлине карай башкача жанданган эмоционалдуу тондор менен коштоло баштайт, алар таасирлентүүгө,

ынандырууга, кызыктырууга жөндөмдүү”, анткени адам табиятындагы универсалдуу-туруктуу башталмаларга барып такалат [8, 110-111-беттер].

Байыркы элдердин эпикалык чыгармаларында мифологиялык дүйнө тааным түшүнүгү, анын алкагында “жердеги биринчи адамдын” образы берилет. Ал жогоруда белгилегендей, алгач абстракттуу, жалпыланган формада болуп, бара-бара бир баатырдын мисалында конкреттешүүгө чейин өсүп жетет. “Манас” эпосунун окумуштуу В.В.Радлов жазып алган үзүндүлөрүндө буга ачык мисал кездешет:

Жер, жер болгондо,

Суу, суу болгондо... [4, 6-бет].

Мында дүйнөнүн жаралышы, элдик айтым менен алганда “жердин каймакташы”, андагы жашоонун пайда болушу, баатырдын, “биринчи адамдын” бул дүйнөгө келиши, б.а. байыркы кыргыздардын аалам, жер жана андагы адам тууралуу космогоникалык мифтик түшүнүгү берилет.

Эпостун сюжети көптөгөн байыркылык (архаикалык) белгилердин сакталып калгандыгы адегенде эле көзгө урунат, атап айтканда эпикалык чыгармачылыктагы эң архаикалык мотивдерден болгон, анын борбордук окуясын түзгөн баатырдык үйлөнүү, дөөлөр менен күрөшүү, ажыдаар менен кармаш ж.б. Бул тууралуу манастануучу Р.З.Кыдырбаева: “Манас” эпосунун байыркы сюжетикалык (мазмундук) тутуму жөнүндө сөз кылсак, биз эң биринчи образдардын портреттик сыпаттамаларын, ыкмаларын талдап чыгуубуз зарыл. Бул жагдайда кыргыз эпосундагы белгилүү жана майда көркөм деталдарды, каражаттарды карап, аларды түрк элдеринин эпостору менен салыштырып чыгуу өзүнчө кызыгууну туудурмакчы. Мындай иликтөө эпостордун таралуусу, бири-бири менен байланышы, поэтикалык ыкмалар кайсы доорго туура келери жана эпостордо өзүнчөлүгүн аныктоого жардамдашат”, - деп белгилейт [3, 3-бет]. “Манаста” баатыр:

Кирпиги жалын, көзү чок,

Кишиден мындай сонун жок.

Бир өзүнүн башында

Миң балбандын күчү бар.

Жолборс маңдай, таш жүрөк,

Жоруну калың, пил билек...

Беттешкени мерт болбой

Кетүүчүдөй көрүнбөйт [6, 189-190-беттер].

Бет алган жагы кызыл өрт [7, 219-бет] деп сүрөттөлсө, алтай эпосу “Алып-Манашта” баатыр:

Кызарып алар каны жок,

Кыйылып омор тыны жок,

Коо кырланг бу тумчукту,

Кош аркадый кабакту,

Зарын бойдо жаптары жок,

Омурткада уйези жок,

Эки жаак кып-кызыл,

Эки кози от жалбыштый,

Ак-обро ат минген

Алып-Манаш баатыр болды [5, 14-бет].

Окумуштуу Ш.Акмолдоева белгилегендей “Манас” кыргыздардын ата-бабаларынын мифологиясын калыбына келтирүү үчүн эң маанилүү жана жетиштүү булак болуп саналат. Азыр көп изилдөөчүлөр “Манас” эпосун баатырдык дастандын өнүккөн классикалык формасына таандык деген пикирди айтышканы менен, “Манастын” текстинин өзүнөн көрүнүп тургандай, анда мамлекетке чейинки эпостун, б.а., алгачкы уруулук коомдун архаикалык сөз өнөрүнүн өтө байыркы катмарларынын орун алмашышын төгүнгө чыгарбайт [1, 219-бет]. Ушул эле ойду манастануучу Р.З.Кыдырбаева тастыктайт: “Анын тексттеринин материалдарына, археологиялык, этнографиялык, лингвистикалык кошумча булактарга

таянып, байыркы кыргыздардын дүйнө түшүнүүсүнө саресеп салууга, алардын көркөм ой жүгүртүүсүнүн айрым этаптарын калыбына келтирүүгө болот” [3, 17-бет].

“Манас ” эпосу түпкүлүгүндө Сибирдин түштүгүндөгү элдердин байыркы эпикалык чыгармалары менен тамырлаш экендиги белгилүү. Бул анын сюжеттик курулушунан, образдык системасынан, стилинен ж.б. байкалып турат. Түштүк Сибирде жашаган элдер менен кыргыз элинин каны бир, ал эми тили - бир тил уясына (Алтай тил уясы) таандык жакынкы жана алыскы тектеш тилдер. Каармандарды сыпаттоодо кара күчтү, эрдикти, эркиндикти, баса белгилеп көрсөтүү бул элдердин эпикалык чыгармачылыгындагы салттуу белги болуп, андагы туруктуу клишеге айланган сүрөттөөлөр башаты бир түрк элдеринин байыркы бирдиктүү поэтикалык ыкмаларынын булагы катары жашап келет. Кыргыз, якут, алтай эпосторундагы окшоштук, катыш алардын орток территорияда бирдей жашоо образы жана көчмөн, жарым көчмөн турмушта, жоокердик замандарда жашагандыгы, көбүнчө мал чарбачылык менен алектенип күн көргөндүгү, ошондой эле алардын космогониялык түшүнүктөрү, диний ишенимдеринин да бир нукта өнүккөндүгү аңсезимдин көркөм чагылышы болгон элдин оозеки чыгармачылыгынан даана байкалат. Алсак, “Манас” эпосундагы Манаска же Семетейге карата айтылган “өчкөн отту тамыздың, өлгөн жанды тиргиздиң” деген айтым алтай эпосу “Барчын-Бөкөдө” Кан-Көкөлөңгө карата да “өлгөндөрүн тиргисти, өчкөндөрүн камысты” делип айтылат [2, 56-бет].

Ал эми кийинки доорлордогу эволюциялык өнүгүүсүндө “Манас” эпосу улам тематикалык-сюжеттик бутактанууга идеялык-көркөмдүк деңгээли каармандардын психологизминин өсүшү, драматизм ж.б. өсүштөргө ээ болуп, элдин жалпы эле дүйнө таанымынын өсүшү менен поэтикалык жогорулоого жетишкен.

Жыйынтыктап айтканда, мифтер, мифологиялык башталышка ээ болгон мифологиялык эпикалык чыгармалар адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө мааниге ээ. Элдик оозеки чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостордо, улуу “Манас” эпосунда да мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек жаңылышпайбыз. Буга “Манас” эпосунда кездешкен көптөгөн мифологиялык сюжеттердин, каармандардын кездешери далил. Бул аракеттерди илимий изилдөө, үйрөнүү ата-бабалардын дүйнө түшүнүмүн дагы конкреттештирип билүүгө мүмкүнчүлүк ачат. Эзелки элдик оозеки адабиятыбызды тереңдеп кабылдоо аркылуу руханий маданиятыбыздын өзгөчөлүгүн кенен түшүнүүгө шарт түзүлөрү белгилүү. “Манас” эпосунун архаикалык мотивдери анын мифологиялык тутумдары менен шартталарын эске алсак, бул чакан иликтөө “Манастагы” айрым мифтик сюжеттер жана андагы архетип, “алгачкы адам түшүнүгүн” талдоого багытталат. “Манас” эпосунун архаикалык катмарларын изилдөө иштери табигый түрдө эпостун келип чыгуу башаттарына тиешелүү маселелерге алып келет. Эпосто алгачкы жааматтык коомго тиешелүү байыркы архаикалык мотивдер кездешери, айрыкча анын түштүк варианттарында баатырдын укмуштуу төрөлүшү, тез өсүүсү, өлүп кайра тирилиши, канаттуу тулпарлар, дөөлөр менен согушуу сыяктуу мифтик элементтер анын көөнөлүгүнөн кабар берип турат. “Манас” эпосундагы архетип, “жердеги алгачкы адам” түшүнүгү эпикалык дүйнөтааным мыйзамченемдерине ылайык чыгарманын архаикалуулугун далилдөөчү орду бар. Эпостогу антропоморфтук, зооморфтук жандыктар тууралуу мифтик түшүнүктөр байыркы адамдардын дүйнөгө көз карашынан мүнөздөөгө ачык мисал боло алат. Эпос айтуучулары кийинки доорлордогу дүйнө кабылдоосуна ылайык мифтик мотивдердин акырындап жоюла башташы байкалат жана айрым мифтик персонаждар баштапкы касиетинин ажырап реалдуу турмуштагы кадимки кейипкерлери

өткөндүгү көрүнөт. Манасчылардын эс тутумунан мифологиялык мотивдер улам сүрүлүп чыгып олтуруп, алардын трансформацияланышынын натыйжасында негизинен көркөмдүк функцияларын аткаргандары гана сакталып калган деп белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш.Б. “Манас” ааламы”. –Б.: Илим, 2003.
2. Басилов Н.А. Диалект черневых татар. Эпос “Барчын -Боко”. –М., 1965.
3. Кыдырбаева Р.З. Эпос “Манас” Генезис. Поэтика. Сказительство. –Б., 1996.
4. Радлов В.В. Опыт словарей тюркских наречий, т. IV. Санкт-Петербург, 1956.
5. Улагашев Н.У. Алып-Манаш. Горно-Алтайск. 1985.
6. “Манас”. Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча, т. II, -Ф., 1982.
7. “Манас”. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча. т. II, -Ф., 1982.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия. т 1. –М., 2002.

*Эралиева Т.,
Ош ТУнун окутуучусу*

«МАНАСТААНУУ» КУРСУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Улутту улут, элди эл катары сактап кала алабызбы, улутубуз кылымдар бою топтон келген, улам кийинки муундарга синдирип отурган руханий мурастарын дагы кийинки муундарга өткөрүп бере алабызбы деген маселе азыркы интеллигенциянын алдына курч коюлууда. Анын ар кандай жолдору изилденип, практикага киргизилип жатканы менен учурдагы Ала-Тоолук балдарды байыркы руханий мурастар эмес, ааламдашуу доорунун сырттан кирип жаткан батыштык таасири көбүрөөк тартып кетип жатат. «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» улуттук казынадагы таалим-тарбиянын мазмундук булагы жана башкы урааны катары эки ыйык идея-дөөлөт көрсөтүлөт, ошол экөө «мекенчил, гуманист атуул-гражданиндин моделин реалдуулукка айландыруучу тарбия ишмердигине мазмундук кор, фундамент, база болуп бере алары» айтылып, «дүйнөнүн өнүккөн алдыңкы

өлкөлөрү өз жарандарын эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты өздөштүрүүнүн жана улуттук рух дөлөөттөрдүн духунда тарбиялоо философиясына таянары» белгиленип, ошол эки нерсе мындайча көрсөтүлөт:

«Биринчиден. Ошондой улуттук ыйык идея-дөлөөттөрдүн бири, бул – Ата Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы идеясы. Кыргызстандыктын ыйык дөлөтү – Эгемендүү Ата Мекен, Ала-Тоо. Ата журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Ата журттун азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакыбаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас бабабыздын анты:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!!!

Манас атанын ушул улуу идеясы менен мекенибиздин уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен Ала-Тоо атуулу өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Ала-Тоомсуз, мен киммин? - Ата-энесиз жетиммин!» - деген ал. Ата журттун эгемендүүлүгү улуттук идеясы жогоруда айтылгандай, ала-

тоолуктун канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереинде «жүрөк кагып» турат.

Бүгүнкү «Устаранын мизинде оодарылган заманда» (Арстанбек) Ата журттун эгемендүүлүгүн, көз карандысыз өз алдынчалыгын Манас ата сыяктуу көздүн карегиндей сактоо, бир боор өлкөбүздү өнүктүрүү үчүн тикесинен тик туруп күрөшүү – дал ушул мекенчил менталитет, тагдырды ата журт кызыкчылыгына байлаган патриоттук принцип, эл-журттун боштондугун ыйык санаган улут идеясы бүгүнкү таалим-тарбиянын негизинде жатууга тийиш.

Экинчиден. Таалим-тарбиянын пайдубалында жата турган дагы бир улуу идея-дөөлөт бар. Бул – бүгүнкү күндө актуалдуулугу күчөп турган биримдик, ынтымак философиясы. Өзүнүн тарыхый тагдырында калкыбыз ички бытырандылыктан, бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштарынан далай азап чеккен, бүгүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» («Манас») деген патриоттук даанышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчип өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген. Дал ушундай философиядан улам кыйын-кезең кырдаалдарда калайык-калк бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, бир туунун алдында биригишип, тарыхтын бороон-чапкындарынан аман-эсен чыккан учурлары көп болгон. IX кылымда Азияда өкүм сүргөн айтылуу кыргыз империясынын ийгилиги биримдик улуттук идеясына негизденгендигинде болгон. Алдыңкы акылман акыл-эс өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан улуттук биримдиктин, калк аралык ынтымактын («Бирдик болбой – тирдик болбойт» – эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык» – Бакай. «Ырыс алды – ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так» – Калыгул. «Бакыт –

чыгаандардыкы, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы» – Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык мааниге ээ экендигин терең туюнган. Улуттук биримдик идеясын бүгүн республиканын ички монолиттүүлүгүн чыңдоонун фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык ориентири жана мазмундук философиялык базасы катары таалим-тарбияда активдүү жашатышыбыз зарыл» [1].

Демек, биздин азыркы жаштарды мекенчил, интерноционалист, гуманист, эмгекчил, адептүү ж.б. оң сапаттарга тарбиялоодо фольклордук бай мурасыбыз, анын ичинде Ч.Айтматов «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп айткан, «тарыхы жана реалдуу окуялардын негизинде Кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, толук боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма», [2] - деген баага татыган улуу «Манас» эпосу бар.

«Манас» чынчынында гениалдуу чыгарма, аны жаратып, бүгүнкү күнгө оозеки формада коротпой алып келип, жазуу маданиятыбызга жеткирген элибиз дагы гениалдуу. Бул эпостун Кыргызстанда гана 80ге жакын варианты жазылып алынган. Алардын ар бири уникалдуу, мисалы, Сагынбай Орозбаковдун «Манас» варианты 1922-1926-жылдар жазылып алынган, анын көлөмү 180378 сап ыр. Тилекке каршы, бул кишиден үчилтиктин бир гана бөлүмү «Манас» гана жазылып алынып, калган бөлүмдөрүнө жазып жетишилбей калган, айтуудан анын «Семетейи» өзгөчө бай сюжеттүү, уккулуктуу жана көркөмдүк дарамети жогору болгон экен. Саякбай Каралаевдин «Манас» варианты 1935-1937-жылдарда жазылган, көлөмү 84513 сап ыр. Ал киши үч мууну менен гана токтобой кийинки урпактарын да айта билген экен, алар да жазылбай калды. Шапак Рысмендиевдин айтуусуна эпос 1935-1938-жылдарда кагазга түшүрүлгөн,

анын көлөмү 24588 сап. Тоголок Молдо өзү жазып өткөргөн варианттын көлөмү 53045 сап. Багыш Сазановдун «Манасы» 1938-1940-жылдарда жазылган, ал 41147 саптан турат. Молдобосан Мусулманкуловдун айтуусундагы «Манас» 1944-1945- жылдарда жазылган, жалпысы 57718 саптан турат. Андан башка да көптөгөн варианттар жазылган бойдон китеп болуп чыкпай турат. Кыргызстандан башка «Манастын» варианттары Кытайдагы, Өзбекстандагы, Тажикстандагы, Ооганстандагы кыргыздардын арасында айтылып келе жаткандыгы, кытайлык Жусуп Мамайдын варианты он сегиз том китеп болуп чыккандыгы белгилүү. «Манас» көлөмү жагынан, варианттарынын көптүгү, таралыш географиясынын кеңдиги боюнча дүйнөдө теңдешсиз чыгарма, демек, ал чыгарманынын таалим-тарбиясын азыркы муундарга жеткирүү биздин чоң милдеттерибиздин бири болуп эсептелет.

«Манас» буга чейин дүйнөлүк маданиятта эң көлөмдүү деп эсептелинип келген гректердин «Илиада» менен «Одессея» экөөнү бириктирип кошкондо алардан 20 эсе, индустардын «Махабхарата» поэмасынын 2,5 эсе чоң, эң көлөмдүүлүгү боюнча «Манас» рекорддордун Гиннес китебине кирген. Демек, бул жагынан да ал азыркы жаштарга таасир этет, аларды сыймыктандырат.

Дагы бир кызыктуу факт – эпостун жаралыш мезгили боюнча. Биринчи пикирдегилер (М.Ауэзов, А.Н.Бернштам, В.В.Радлов, К.Рахматуллин, П.Фалеев ж.б.) V-VI кылымдарда болгон тарыхый окуялар чыгарманын негизин түзөт, экинчи пикирдегилер (Б.Юнусалиев, Р.З.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, И.Молдобаев, Т.Абдыракунов ж.б.) эпостун сюжети IX-X кылымдардагы согуш окуяларын камтыйт дейт, үчүнчү пикирдегилердин (В.М.Жирмунский, А.К.Боровков, И.Л.Климович, Т.Чоротегин ж.б.) ою боюнча эпостун жаралышы XV-XVIII кылымдагы окуялардан келип чыккан делет.

Мындан башка да анын чыгышын байыркы мифологиялык доорго алып баргандар (П.Н.Берков, М.Борбугулов), хунн жана гун доору менен байланыштыргандар (Б.Солтонов, О.Айтымбет), Чыңгыз хандын тарыхынан издегендер (Маркварт) XIII-XIV кылымдагы Алтын Ордо учурунун издерин көргөндөр (Ч.Валиханов) бар.

Демек, мындай караганда эпостун уникалдуулугу – эл турмушунан жыйырма кылымдан ашык издери анын сюжетинен табылгандыгында, андай болсо анда кыргыз элинин кылымдар бою жүргүзүп келген уруш-чабыштарынын, жер талашынан, бийлик үчүн күрөшүнүн өтө узакка созулган тарыхый жолу камтылгандыгы, ошол тарыхый жолдун адабий чыгарма катары көркөм жалпылоолорго ээ болгондугунда.

Мына ошондуктан да «Манасты» окутуу түздөн түз кыргыз элинин бай тарыхын, адабий-көркөм мурасын, көп кылымдык жашоо жагдайларын ыр формасына салып чагылдырган феноменалдык баалуулугун азыркы жаштарга ачып берүү жана аларды кийинки муундарга ушул муунду көпүрө катары пайдаланып өткөрүп берүү менен байланышат.

«Манастаанууну» окутуу боюнча Кыргыз Республикасынын Эл мугалими, Талас районундагы Арал орто мектебинин мугалими кыргыз тили жана адабияты мугалими Бектур Исаков мындай оюн айтат: «Манас» – бул миңдеген жылдарга саймаланып калган кыргыз жан дүйнөсү. Ал ар бир атуулдун көзүнө от, жүрөгүнө жалын жандырып, тулку-боюна кайраттуулукту жаратып турган эрдик мектеби. Ошондой эле «Манас» ондогон кылымдар бою жашоого укук алган бирден-бир туунду, кыргыз элинин көрсө көз тойгус, укса кулак кангыс жаратмандыгы.

Серп салып көрсөңүз, миңдеген жылдар бою жогорку окуу жайы жок кыргыздар аны элдик мектеп катары колдонуп келишкен, ал эми азыркыдай 30-40таган жогорку окуу жайы бар өлкөбүздө анын өзүнчө предмет катары окулбай калышы, андагы атуулду жетилтүүчү бай каражаттарынын пайдаланылбай бош жатышы, үйрүлүп түшүп, ага маани

бере албаганыбыз, бул, моюнга алуу керек, дагы деле пастык кылып жатканыбызды далилдейт. Көтөрүп атка сала албай жатып, дагы «Манасты» улуттук сыймык деп дардайып көкүрөк керип койгонубузду айтыңыз! Ал аз келгенсип, «ачык эшик» саясаты даң салып, босогобуздан төрүбүзгө чейин сайрандап, батыштан да, чыгыштан да, түндүктөн да, түштүктөн да – дүйнөнүн чартарабынан ар кандай «шамал» согуп, улуттук маданиятты, нарк-насилди, ыйман-ызаатты, салт-санааны көз көрүнө тебелеп жатканы да улам кулакка үйрөнүшүп баратат. Мындай үйрөнүшүү аркылуу кулактан кирип бойду, анан ойду алып отуруп, акырындап улутубузду жок кылып жиберүүчү күчтөр канат жаюуда.

Бирок биздин жан дүйнөбүздө аларды кемечтөөчү күч барбы? Бар! Ал – улуу «Манас». Ал ташкындаган күчү менен турмушубузга күркүрөп-шаркырап кирип, ар бир жарандын көкүрөгүнө улуу сабактары менен кут болуп уялашы керек жана ушундай иштерди чечкиндүүлүк менен уюштуруу зарылдын зарылы эле да. Ал эми так ушундай учурда «Манастануу» сабагынын бардык жогорку окуу жайларына милдеттүү окуу предмети катары биздин Билим министрлигибиз тарабынан киргизилип, программалык жагы Билим берүү академиясы тарабынан түптөлүп жатышы – көктөн тилегенибиз жерден табылгандай иш болуп турат.

Тике эле жакшыны жакшы деп айтуу керек, бул кадам, башталыш – эрдик. Баёолук жана ишенчээктик менен өзүбүзгө өзүбүз жасап алган бөгөт алынып салынды. Ошону менен катар «ушундай болгон, ушундай боло берет» деген, жада калса «Манасты» да өзүнчө предмет кылып окутууга жол бербеген көнүмүштөрдүн туткунунан бошоп чыктык» [3].

Азыр дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү өз элдеринин байыркы маданиятын, тилин, салттарын, фольклорун окутуп, ошол ата-бабаларынын руханий мурастары менен жаштарды тарбиялоого аракет кылышууда. Тилекке каршы, өнүккөн көп өлкөлөр цивилизацияга

жетишкени менен алар байыркы маданиятын, улуттук фольклорун унутуп, ата-бабаларынын издерин таппай кыйналып келет. Мына ушундай шартта биз «Манас» эпосубузду сактап келгенибиз менен бактылуубуз.

Адабияттар:

1. Байгазиев С., Жээнбеков Б. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы // Кутбилим, 2010, 20-авг.

2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 8-т. – Б.: «Бийиктик», 2010. – 11-б.

3. Манаска карап түздөнөлү. Талас районундагы Арал орто мектебинин мугалими Бектур Исаков менен журналист М.Токторовдун маеги // Кутбилим, 2007, 2-фев.

*Кадыров Д.С.,
аспирант, КГУ им. И. Арабаева*

О ДРЕВНЕКОЧЕВОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

Мировоззрение народа – это образ его мышления, философия его жизни. В чем он видит смысл Жизни, тем и определяется основные элементы его Бытия, к примеру, его вера, отношение к окружающим людям, близким обществу, Родине, материальному достатку, женщине, семье, к природе, к Знанию и т.д.

Но, несмотря на кажущееся многообразие взаимосвязей, и взаимодействий различных смысловых категорий определяющих жизненную философию, основу ее составляют лишь три главных стержня.

Первый стержень – это Духовность в очень узком смысле принято понимать Религию. Хотя, на наш взгляд, Духовность гораздо более широкое понятие. Она выражается, в том числе, и посредством культуры народа, уникальности и эстетической высоты жанрового искусства, народных песен, сказок домашнего убранства, ремесла, одежды и т.д. Иными словами, Духовность понятие многогранное. Второе, без чего не бывает Философии, это Наука. Без науки, без космологии, космогонии, атомистики и т.д. любая философия превращается в тривиальную

«Задушевную» болтовню. Третий стержень – Этика. В основе Этики лежит такая философская категория как Душа. Признание существования души или же ее отрицание оказывает прямое влияние на моральный облик человека, народа, на социальные ориентиры общества.

В реальности, т.е. в исторической мысли, все три философских начала неразрывно переплетены, и это очень важно. Ведь в той Философии, где не достает хотя бы одного из этих аспектов, или нет их четкой взаимосвязи, там нет полноценности, вечности, нет жизненной силы. Такая «неполноценная» философия неспособна оказывать длительное устойчивое влияние на человека и общество. Именно, поэтому все древнейшие мудрецы, пророки в своих учениях всегда пытались увязать три вышеназванных начала, т.е. Бога, Душу и Науку.

Говоря об истоках культурной истории человечества, мы затрагиваем, в том числе, и мировоззрение древних кочевых народов: «Есть ли эта жизненная сила в их философии, на чем держатся их три философских составляющих и насколько прочна связь между этими началами у кочевников?».

В своем исследовании «Философия Единого поля» мы стремимся показать, что, именно, мировоззрение кочевников – тюрков всегда являлось цельным и полным, а взаимосвязь трех начал у них была настолько же нерушимой, насколько ясной и непутанной. Не зря ведь кочевая философия, как единоецельная Духовно – космологическая концепция, оказалась наиболее устойчивой, фактически неподвластная времени и натиску иных культур. Вера кочевников в Тенгри, в «живые небеса» не просто самая древняя форма единобожия на планете, она реликтовая – первоначало, первопричина всех культур, как и само имя Тенгри превалирующее из всех имен Божьих в древности. Отождествляя Тенгри с «живыми небесами», древние кочевники не создавали идола, никогда не были идолопоклонниками. Он, Тенгри – неделим, извечен. Он –

благоволи́тель для всех и для каждого, единый источник всего, что проявлено в этом Мире.

В то же время, поклонение Тенгри – это не просто духовность в чистом виде. Это вера глубоко научна. Ведь, в самом деле, что такое «небеса». Что скрывается под этим понятием? А есть ли границы у «небес», и если есть, то в чем их физической смысл и где они? Эти вопросы напрямую связаны с самыми современными научными проблемами и теми яростными космологическими баталиями, которые ведутся сегодня вокруг таких вопросов как: какова физическая сущность Космоса, где границы Космоса, какова модель и структура Вселенной, расширяется она или нет, вращается ли Космос и т.д. Если Вселенная – это пустота, «физическая вакуум», как тому учат нас «популярные» физики, то выходит, что наши предки поклонялись «пустому»? Значит вся наша многотысячелетняя вера и духовность – все пустое. Тогда в чем же мудрость наших прадедов? Если Вселенная бесконечна, разлетается, согласно утвердившимся модным теориям, значит можно выбросить на свалку истории и древнекочевую модель Космоса: все космическую гармонию, «9-ти небесную ограниченность Мира», «круговую организацию Космоса», Манаса как «Космологическую древ – ось» и многое – многое другое. Поэтому главный вопрос поставленный в нашем исследовании: «Сможет ли современная наука разрушить мирозерцание, миропонимание и духовное нутро наших предков?», не должен оставить равнодушными нас всех.

Исследование «Философия единого поля» основана на Теории Единого поля кыргызского ученого Самата Кадырова, его взгляде на физическое устройство и сущность нашего мира. Благодаря космологические представления кыргызов, кочевников, равно как и всех древних народов сегодня, вновь, как и многие тысячи лет ранее, становятся доминирующими в мировой научной мысли. А значит, вместе с ними

должны экспрессироваться, воспрять, развернуться и задышать полной грудью истинные и единые в общечеловеческом смысле слова критерии Мудрости, Морали и Духовности.

**Ж.Баласагын атындагы КУУнун 80-жылдык мааракесине арналган
“Манастаануу” курсунун КРнын Жогорку окуу жайларында
окутулушу: проблемалар, изденүүлөр жана чечимдер” аттуу
Эл аралык илимий – практикалык конференциянын
РЕЗОЛЮЦИЯСЫ**

2012-жылдын 12-декабрында Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз-Кытай институтунда “Манастаануу” курсунун КРнын Жогорку окуу жайларында окутулушу: проблемалар, изденүүлөр жана чечимдер” аттуу Эл аралык илимий – практикалык конференция өткөрүлдү.

“Манас” эпосу дүйнөлүк маданияттын бермети, кыргыз элинин эпикалык улуу мурасы катары толеранттуулукту, этностор аралык байланышты, тарыхты, философияны, дүйнөгө болгон көз карашты жана кыргыздардын маданиятын өзүнө камтыган патриотизмге, достукка, эркиндикке сугарылган күчү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө жана бекемделишине негизги ролду ойноп келген.

Конференцияда “Манастаануу” курсун окутуу мазмундук жана методологиялык аспектиде каралды. Кыргыз Республикасынын жогорку мектептеринде билим берүү, окуу китептеринин мазмуну, программалар, методикалык окуулуктарда кезигүүчү көйгөйлөр жөнүндө талкуулар жүрдү. Учурдагы улуттук маданий мурастарды сактоо, жайылтуу, кайрадан жандантып өнүктүрүү менен ар тараптуу дасыккан адистерди даярдоо маселелери каралды.

Конференциянын алдыга койгон максаты:

– Жогорку мектептин өзгөчөлүгүнө жараша “Манастаануу” сабагын окутуунун усулдук негиздерин аныктоо;

– Манастаанууну илим жана окуу дисциплинасы катары негизги проблемаларын талдап чыгуу;

– “Манастаануу” сабагын окуткан мугалимдердин теориялык билимин жогорулатуу жана аларды манастаануучулар менен бирдикте иш алып баруу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүгө көмөктөшүү.

Конференция Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-июнундагы № 59 “Манас” эпосу боюнча мыйзамдын сакталышын жана анын аткарылышын эске алып сунуш киргизет:

1. КР Өкмөтүнөн 2014-жылды “Айкөл Манас” жылы деп жарыялоону карап чыгуусун өтүнөт.

2. КР Өкмөтү Кытай Эл Республикасы менен бирдикте “Манас” эпосун ЮНЕСКОнун шедеврлердин тизмесине киргизүү демилгесин көтөрүүсүн сунуштайт.

3. Бишкек шаарындагы Ала-Тоодо, республикалык облустардын борбордук аянттарында күнүгө саат 7:00-19:00гө чейин 7 мүнөткө созулган “Манас” эпосунан үзүндүлөр салттуу түрдө уктурулуп турсун. Ал эми азыркы манасчылар тарабынан мамлекеттик деңгээлдеги салтанаттарда, майрам күндөрү “Манас” эпосунан үзүндүлөрдү аткаруу каралсын.

4. Мамлекет манасчыларды моралдык жана материалдык жактан колдоого алсын.

5. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги республиканын окуу жайларында, окуу мекемелеринде жыл сайын “Манастаануу” күнүн белгилөө каралсын.

6. КР ББИМ тарабынан ЖОЖдордун окуу программаларына “Манастаануу” курсун киргизүү жөнүндөгү буйруктун аткарылышына катуу көзөмөл жүргүзүлсүн.

7. Билим берүү жана илим министрлиги предмет аралык байланышты бекемдөө максатында “Манастаануу” курсу боюнча

материалдардын сапатын арттыруу үчүн дисциплинаны 3-4-окуу семестрине, тактап айтканда, 2-курста окутуу каралсын.

8. ББИМ “Манастаануу” боюнча мектеп, колледж, окуу жайлар үчүн бирдиктүү типтүү программаларды, окуу китептерди окуу мекемеси даярдаган адистиктерге ылайыктап иштеп чыгып, басмага даярдалсын.

9. ББИМ окуу мекемелери үчүн “Манастаануу” боюнча мугалимдердин билимин жогорулатуучу курстарды уюштуруу каралсын, окутуу маселелерине байланыштуу эл аралык семинарлар өткөрүлүп “Манастаанууну” изилдөө жана аны өнүктүрүү максатында белдүү илимий уюмдар, маданият изилдөөчүлөрүн тартуу зарыл.

10. ББИМ “Манастын” Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин вариантындагы толук кол жазмаларын, “Манас” тарыхый-этнографиялык сөздүгүн кыргыз, англис тилдеринде, “Манастын” лексикону” сөздүгүн мектеп, колледж, жогорку окуу жайлар үчүн, “Манастаануу” боюнча хрестоматия, “Манас” академиялык адабияттарын чагылдырылган илимий эмгектерди басмадан чыгаруу аракети жасалсын.

11. Кыргыз Республикасынын маданият министрлигине республиканын кинорежиссерлоруна илимий-популярдуу тасмаларды, мектепке чейинки жана окуу мекемелери үчүн мультфильмдерди тартууга максаттуу түрдө жардам берүү сунушталсын.

12. Конференциянын катышуучуларына сунуш катары манастануучулар окумуштуулар менен биргелешип кыргыздын дүйнөтаануусуна кызыгуу менен “Манастын” рухий баалуулугун өздөрүнүн илимий эмгектеринде, коомдук-илимий уюмдар менен иш алып барууда, илимий-маданий ишмердүүлүктүн түрлөрү болгон программа, семинар, конференцияларды өткөрүүдө өзгөчө көңүл буруу каралсын.

13. Конференциянын катышуучуларына, коомдук уюмдарга, уюштуруу комитеттерине, окуу мекемелерине, массалык-маалымат каражаттарына, “Манас” боюнча аймактардагы илимий борборлорго,

окумуштуу манастануучулардын эмгектерин, өтүлгөн конференциянын материалдары боюнча толук маалыматтар таркатылсын.

14. Учурдагы конференциянын материалдарын басмадан чыгарып, эл аралык, республикалык илимий жана маданий жайларга таратуу зарыл деп табылсын.

РЕЗОЛЮЦИЯ

Международной научно – практической конференции

«ЭПОС «МАНАС» - ПАМЯТНИК МИРОВОЙ

ЭПИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ»

18-19 декабря 2012 года в г. Москве на базе Института стран Азии и Африки МГУ им. Л.В.Ломоносова состоялась Международная научно – практическая конференция **«Эпос «Манас» - памятник мировой эпической культуры»**.

Эпос «Манас» - жемчужина мировой культуры, уникальное эпическое наследие кыргызского народа, утверждающее идеи толерантности и межэтнической гармонии всех этносов, охватывающее историю, философию, мировоззрение и духовную культуру кыргызов, воспевающее патриотизм, дружбу, свободу духа, сыгравшее созидательную роль в становлении и укреплении кыргызской государственности.

На Конференции рассматривались содержательные и методологические вопросы научных исследований духовного феномена «Манас», включенных в проблемное пространство современной науки, основные проблемы нового содержания образовательных программ, подготовки специалистов в области сохранения и распространения культурного наследия в современных условиях и др.

Поддерживая решение Международной научно практической Конференции **«Преподавание манасоведения в вузах КР: проблемы, поиск и решение» от 7 декабря 2012 года** в г. Бишкек ККИ КНУ им. Ж. Баласагына.

Конференция рекомендует:

1. Правительству КР рассмотреть вопрос об объявлении 2014 года Годом «Айкол Манаса».

2. Правительству КР совместно с КНР инициировать включение эпоса «Манас» в список мировых шедевров ЮНЕСКО.

3. Государство должно взять под свою материальную, моральную опеку и ответственность манасчи КР.

4. МОиН КР в интересах укрепления межпредметной связи, качественного усвоения материалов курса «Манасоведение» студентами вузов КР, рекомендовать перенос данной учебной дисциплины на 3 - 4 учебные семестры, т.е. на 2 курс обучения.

5. МОиН КР рекомендовать об организации международных семинаров по проблемам преподавания, исследования и развития манасоведения с привлечением для этих целей авторитетные научные организации, исследующие духовное наследие культуры номадов.

6. МОиН КР содействовать изданию полных рукописных текстов «Манаса» по вариантам С. Орозбакова и С. Каралаева, историко-этнографического словаря по «Манасу» на кыргызском и английском языках, словаря «Лексикон «Манаса» для школ, колледжей, вузов, хрестоматий по манасоведению, публикации научных трудов по тематике «Манас» в академической литературе и периодических изданиях.

7. Рекомендовать участникам Конференции, манасоведам расширять сотрудничество с учеными, проявляющими интерес к кыргызскому мировоззрению и стремящимися реализовать духовное наследие «Манас» в своих научных разработках, работать с общественно – научными организациями, уделяя особое внимание организации, проведению совместных программ, семинаров, конференций, других форм научно – культурной деятельности.

8. Считать необходимым издать труды настоящей Конференции и распространить их в кругах международной, республиканской научной и культурной общественности.

СОДЕРЖАНИЕ

Садыков К. К проблеме трансляции сакральных текстов культуры (по материалам кыргызского и индийского эпосов)	6
Мейер М.С. Эпос «Манас» в культурно-исторической традиции тюркских народов	15
Акматалиев А.А. Эпос «Манас» - сокровище мировой культуры	18
Джамиль А.С. "Манас" - вершина общетюркского литературного наследия	24
Токтобаев Б.Т., Джумагулов А.М. Эпос «Манас» и актуальные международно-правовые проблемы охраны нематериального культурного наследия	27
Акмолдоева Ш.Б. О проблемах и перспективах развития манасоведения	31
Енвер Капаган. Кыргыз-түрк элдериндеги кошоктордо айтылган алкыштар	36
Бекбалаев А.А., Сариев Д.Д. Гунндар – кыргыздардын бабалары	46
Исаев К.И. Айкөл Манас атабыз - улуу Инсан чексиз ойдун чепсиз күчү	52
Чоротегин Т. Александр Бернштам и не отпразднованный 1100-летний юбилей эпоса «Манас»	76
Дербишева З.К. К проблеме описания концептосферы по эпосу «Манас»	80
Асанова У. А. Универсалии в монументальных памятниках изустного творчества разных народов (на примерах «Махабхараты», Библии, «Манаса»)	84
Ишекеев Н. «Манас» изилдөөчүлөр З. Бектенов менен Т. Байжиевдин жогорку класстар үчүн жазган биринчи окуу китебинин адабий-дидактикалык табияты	91
Бөкөшов Ж. Б. Манастаануу жана манас философиясы	98
Култаева Ү.Б. “Манас” эпосундагы этномаданий лексика	107
Акмолдоева Ш. Б. К вопросу изучения «Манаса»	113
Ибрагимов С. “Манасты” таануунун канча жолу бар?	119
Турдугулов А.Т. “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери монографиялык изилдөөлөрдүн объектисинде	125
Батаканова С.Т. “Манас” таануучу - Калим Рахматуллин	133
Жумагулов М. Манастын атуулдук касиеттеринин аксиологиялык мааниси	142
Енвер Капаган. Орхон-Енисей Түрк руна жазуу эстеликтериндеги орток мурас алкыштар	150
Эгембердиева А. Манасчылык өнөрбү, илдетпи же манасчылык өнөрдөгү купуя сырлар	156
Муратов А. «Манас» эпосундагы кыргыз эл педагогикасынын идеялары	162
Абдрасулов С. М. Сакральный феномен эпоса «Манас» и манасчы	172
Бакиров А.А. Вооружение кыргызских воинов по материалам эпоса «Манас»	181
Бакчиев Т.А. “Манас” эпосу жана ислам дини: Өз ара мамилелери	201
Акмолдоева Ш.Б., Кылычбеков А.Б. Текстологические исследования «Манаса»	208
Жумагулов М.Ж. «Манастагы» мекенчилдик идеясы	224
Джаныбаева Р.М. Ранние религиозные верования кыргызов (из опыта преподавания дисциплины «Религиоведение»)	230
Ниязова Ж. К. Этические и этикетные нормы в эпосе «Манас»	239
Жапаралиева Н. Ж. “Манас” эпосу: кечээ, бүгүн жана эртең	246
Дуйшеев Ж. Манас» эпосунун ономастикасынын айрым маселелер	250
Торогельдиева Г. А. Этнопедагогический аспект воспитательных парадигм на основе эпоса «Манас»	257
Апезова Д.У. Педагогическое проектирование образовательно-воспитательных концепций на основе эпоса «Манас»	262
Шакитов Ш. Улуу жибек жолу «Манастын» да жолу	267

Тургуналиев Т. Манас - мамлекеттик улуу ишмер.....	273
Ганиева Т.И., Айдарбекова Г.Б. Базовые ценности эпоса «Манас» как источник правовой культуры и составная часть государственно - правовой идеологии кыргызов.....	280
Ибраева М. «Манас» эпосу – балдарды тарбиялоодогу негизги курал.....	289
Бакиров А.А Великий аэд.....	296
Бакчиев Т. А. Трансцендентная природа манасчы.....	302
Жапаралиева Н.Ж. Жогорку окуу жайларда “Манастаануу” курсун окутуунун ийкемдүү технологиялары жана кээ бир маселелери.....	314
Шакитов Ш. Гомер жана Саякбай.....	320
Дүйшөнбиев С. Т.Бакчиевдин вариантындагы “Манастын ашы” эпизодунун өзгөчөлүктөрү.....	329
Узбекова Г.А. Значение изучения эпоса “Манас” и его наследие.....	339
Айдарбекова Г.Б. Заповеди Манаса как истоки национально-правовой идеологии.....	347
Осмоналиева Г.К., Жумабек кызы Г. Особенности свадебных обычаев и обрядов кыргызского народа на примере эпоса «Манас».....	351
Алгожоева Ж.Б. Кыргыз тилиндеги тоо лингвимаданият темасынын семиотикасы.....	364
Жапаралиева Н.Ж. “Манас” эпопеясы бардык илимдердин башаты.....	369
Байсалбекова З. А. Башталгыч класстардын окуу китептеринде “Манастаануу” боюнча маалыматтардын берилиши жөнүндө.....	375
Молдобаева Н. Б. “Манас” эпосу – этнопедагогиканын башаты.....	382
Касымалиева К.Э. Эпос «Манас» - культурный памятник устного народного творчества кыргызов.....	393
Эралиева Т. «Манастаануу» курсунун методологиялык, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздери.....	404
Босумбаева Ч. Д. Охрана эпоса «Манас» в рамках Конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия.....	413
Калыбекова А.М. «Манас» - культурная энциклопедия кыргызского народа.....	419
Амалканова Б. Идеология түзүү проблемалары жана «Манастагы» улуттук рухий идеалдар.....	423
Адылова Б. К. “Манас” эпосу-көп кырдуу тарбиянын булагы.....	427
Мырзагулова Д. “Манас” эпосундагы аялдардын образы.....	432
Абдыбек кызы А. «Манас» эпосундагы ыйык сандар жана азыркы мезгил.....	436
Жамгырчиева Г.Т. Архаикалык эпостогу баатырды сыпаттоонун айрым өзгөчөлүктөрү (“Манас” эпосунун мисалында).....	440
Эралиева Т. «Манастаануу» курсунун негизги багыттары.....	446
Кадыров Д.С. О древнекочевом мировоззрении.....	453
“Манастаануу” курсунун КРнын Жогорку окуу жайларында окутулушу: проблемалар, изденүүлөр жана чечимдер” аттуу Эл аралык илимий – практикалык конференциянын РЕЗОЛЮЦИЯСЫ.....	457
РЕЗОЛЮЦИЯ Международной научно – практической конференции «ЭПОС «МАНАС» - ПАМЯТНИК МИРОВОЙ ЭПИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ».....	461

Компьютерная верстка и дизайн обложки: Мамбетова Ж.
Бумага офсет. Формат 60*84 1/8
Объем 58,1 п.л. Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии "Университет" КНУ им. Ж.Баласагына
г. Бишкек, просп. Манаса, 101
тел.: +996 (312) 32 31 91; 32 31 75